

ISSN 2303-5943

UNIVERZITET U ZENICI
FILOZOFSKI FAKULTET

ZBORNIK RADOVA

FILOZOFSKOG FAKULTETA U ZENICI

XIV / XV
2016 / 17.

ISSN 2303-5943

**ZBORNIK RADOVA
FILOZOFSKOG FAKULTETA
UNIVERZITETA U ZENICI**

Zbornik izlazi jednom godišnje.
Dvobroj

Izdavač
FILOZOFSKI FAKULTET UNIVERZITETA U ZENICI

Za izdavača
Memnuna Hasanica, dekan

Urednik
Alica Arnaut

Lektura
autori radova

UDK indeksi
Aras Borić

Redakcija
Aljović Nadira, Arnaut Alica, Bajramović Muris, Bikić Naida,
Bujak Adnan, Burgić Dževad, Cerić Haris, Čaušević Redžo,
Ćurković Amela, Delibašić Esad, Dukić Nedžad,
Džafić Šeherzada, Džananović Mirza, Hasanica Memnuna, Jalimam
Salih, Kozić Faruk, Mađarević Mirjana, Mutlu Betül, Solak Edina,
Škuljević Željko, Tarabar Aida, Vasić Nebojša, Veroš Ana

DTP
Enisa Šeper-Ibrahimagić

Štampa
"Meligrafprint" d.o.o. Zenica

ISSN 2303-5943

UNIVERZITET U ZENICI
FILOZOFSKI FAKULTET

ZBORNIK RADOVA

XIV / XV
2016 / 17.

SADRŽAJ

BOSNISTIKA

Bernisa Puriš, Azra Muratović ELEMENTI JEZIČKE KULTURE U KOMUNIKACIJI NA DRUŠTVENIM MREŽAMA	15

Alica Arnaut JEZIK I JEZIČKO RASLOJAVANJE	33

Esmeralda Mustafić ZNAČENJSKA KATEGORIJA POGODBE U BOSANSKOM JEZIKU	45

Jovana Jokanović ORTOGRAFSKA I FONETSKO-FONOLOŠKA ANALIZA POVELJE KRALJA OSTOJE IZ 1398. GODINE	53

Muris Bajramović LICA RAZBIJENOG OGLEDALA: ISTE OČI M. I M.	69

Šeherzada Džafić DIJAHRONIJSKO-SINHRONIJSKI RAZVOJ STIHA – OD SLOBODNOG STIHA DO EKSPRESIVNOG RITMA	77

Alma Skopljak GOVOR „ŽENSKE ŽUDNJE“ ILI O POEZIJI BISERE ALIKADIĆ	89

Mirela Bašić POJAVA EDIPOVOG I ELEKTRINOG KOMPLEKSA U BAJKAMA	103

ANGLISTIKA

Goran Grubešić, Nadira Aljović L2 CROSS-LINGUISTIC INFLUENCE ON L1: A CASE STUDY OF STUDENT'S TRANSLATION ASSIGNMENTS	117

Aida Tarabar A RESEARCH INTO THE MOST FREQUENT ERRORS IN TECHNICAL TEXT TRANSLATIONS AT THE UNIVERSITY OF ZENICA	133

Adnan Bujak, Henrijeta Pašagić COMPUTER-MEDIATED COMMUNICATION IN EDUCATIONAL CONTEXT	149

Nebojša Vasić ZNAČAJ MOTIVACIJE U UČENJU ENGLESKOG JEZIKA	163

GERMANISTIKA

Memnuna Hasanica KARAKTERISTIKE I PRAKTIČNI PRIMJERI KORPUSNE LINGVISTIKE SA POSEBNIM OSVRTOM NA NJEMAČKI JEZIK	175

Almina Lisičić-Hedžić PROŠIRENI PARTICIPSKI ATRIBUTI U NJEMAČKOM I NJIHOVI EKVIVALENTI U B/H/S JEZIKU	185

TURKOLOGIJA

Edina Solak, Muharrem Dayanç ČEŽNJA MEHMETA KAPLANA ZA MILOŠĆU	203

MEDIJSKA KULTURA

Damir Kukić MEDIJI I GLOBALIZACIJA	215

Enes Prasko INTERKULTURALNA KOMUNIKACIJA I NOVI MEDIJI	229

SOCIOLOGIJA

Faruk Kozić SOCIOLOŠKI ASPEKTI GRAĐEVINARSTVA	239

SAVREMENA KULTURNA PRODUKCIJA

Hazim Begagić

SUVREMENA SCENSKA I KAZALIŠNA PRODUKCIJA U
BOSNI I HERCEGOVINI - OPĆI TRENDovi I KRETANJA - 261

KULTURNA BAŠTINA

Salih Jalimam

SVAKODNEVNI ŽIVOT U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI I
HERCEGOVINI 285

Mirza Džananović

PRIOLOG PROUČAVANJU KULTURNE POVIJESTI ZENICE:
KULTURNA BAŠTINA ROMA 301

PEDAGOGIJA

Izet Pehlić, Nermin Tufekčić

SOCIJALNOPEDAGOŠKE VRIJEDNOSTI REKREATIVNOG
SPORTA U SLOBODNOM VREMENU MLADIH 321

Fehim Terzić

OKRUŽENJE ZA UČENJE I KOMUNIKACIJA U
KOMBINIRANOM ODJELJENJU 339

PSIHOLOGIJA

Dženan Skelić, Gabrijela Lučić, Janja Antolović

ODNOS RELIGIJSKE ZRELOSTI I PRISUSTVA
AUTOMATSKIH MISLI 357

MUZIČKA KULTURA

Indira Meškić

REALIZACIJA NASTAVNOG PLANA I PROGRAMA MUZIČKE
KULTURE DEVETOGODIŠNJEG OSNOVNOG ODGOJA I
OBRAZOVANJAU KONTEKSTU OBRAZOVANJASTUDENATA
RAZREDNE NASTAVE 367

KINEZIOLOGIJA

Mirjana Mađarević REZULTATI AKTIVNOG EKSPERIMENTA TESTIRANIH MOTORNIH SPOSOBNOSTI I ANTROPOMETRIJSKIH KARAKTERISTIKA	375

MATEMATIKA I INFORMATIKA

Dževad Burgić, Sanela Nesimović, Amela Bogilović STAVOVI UČITELJA O ULOZI I ZNAČAJU DOMAĆE ZADAĆE U NIŽIM RAZREDIMA RAZREDNE NASTAVE	387

Huskanović Almir, Naida Bikić VIŠE NAČINA RJEŠAVANJA NEODREĐENIH INTEGRALA METODOM PARCIJALNE INTEGRACIJE	405

Nevzudin Buzadija, Lejla Omerašević AHA! – APLIKACIJA ZA UČENJE	411

PREDGOVOR

Naučno-istraživački rad nastavnika i saradnika Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici u toku 2016. i 2017. godine rezultirao je značajnim brojem naučnih i stručnih radova. Tako se u ovom broju *Zbornika radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici* akademskoj zajednici nude radovi iz trinaest naučnih oblasti – *bosnistike, anglistike, germanistike, turkologije, medijske kulture, sociologije, savremene kulturne produkcije, kulturne baštine, pedagogije, psihologije, muzičke kulture, kineziologije, te matematike i informatike.*

U oblasti *bosnistike* nalaze se četiri lingvistička i četiri književnoteorijska rada. Lingvistički radovi bave se prikazom savremenih jezičkih pitanja vezanih za upotrebu jezika u svakodnevnoj komunikaciji, ali prikazuju i jedan segment historije bosanskoga jezika. S druge strane, književnoteorijski radovi obrađuju historijski razvoj književnoteorijskih pojmova, ukazuju na vezu književnosti i psihologije, te se bave književnim opusom Bisere Alikadić i Esme Bandić.

Oblast *anglistike* donosi četiri rada koji obrađuju tematiku učenja engleskoga jezika i daju rezultate različitih istraživanja koja se odnose na prevođenje. Korpusnom lingvistikom na primjeru njemačkoga jezika bavi se jedan od dva rada u oblasti *germanistike*, dok drugi rad kontrastivno obrađuje neke gramatičke osobenosti bosanskog i njemačkog jezika. U oblasti *turkologije* nalazi se jedan rad koji se bavi filološkim prikazom djela Mehmeta Kaplana.

Ulogom novih medija, te ulogom medija općenito u globalizacijskim tokovima bave se dva rada u oblasti *medijske kulture*. U oblasti *sociologije* daje se prikaz socioloških aspekata građevinarstva. Savremena scenska i kazališna kultura Bosne i Hercegovine obrađuje se u oblasti *savremene kulturne produkcije*. *Kulturna baština* vodi nas u srednjovjekovni period Bosne i Hercegovine, ali nam prikazuje i kulturnu baštinu Roma u Zenici.

Radovi iz oblasti *pedagogije* bave se pitanjem rada u kombiniranim odjeljenjima, te socijalnopedagoškim vrijednostima rekerativnog sporta kojim se bave mladi ljudi. Odnosom religijske zrelosti i prisustva automatskih misli bavi se rad iz oblasti *psihologije*.

Rad iz oblasti *muzičke kulture* bavi se vezom studijskog programa razredne nastave i školskog nastavnog plana i programa

istoimenog predmeta. Rezultate aktivnog eksperimenta u kome su testirane motorne sposobnosti i antropometrijske karakteristike donosi nam rad iz oblasti *kineziologije*.

Oblast *matematike i informatike* donosi tri rada. Jedan od radova bavi se ulogom domaće zadaće u nižim razredima osnovne škole, drugi rad ukazuje na različite načine rješavanja nekih matematičkih problema, dok nas treći rad uvodi u osnove korištenja elektronske aplikacije za učenje.

Vjerujemo da će radovi koji se nalaze na stranicama ovog broja *Zbornika* biti koristan i vrijedan izvor znanja i koristan doprinos različitim naučnim oblastima, te da će, kao takvi, naći svoje mjesto u akademskoj zajednici i nastavnom procesu.

Urednik

BOSNISTIKA

Dr. sc. Bernisa Puriš
Azra Muratović, MA

ELEMENTI JEZIČKE KULTURE U KOMUNIKACIJI NA DRUŠTVENIM MREŽAMA

Sažetak

U radu se razmatraju sastavnice jezičke kulture u komunikaciji na društvenim mrežama. Cilj je rada, s jedne strane, ustanoviti odnos komunikatora na društvenim mrežama prema standardnojezičkoj normi, kao sastavnici jezičke kulture, i to na ortografskom, gramatičkom i leksičkom planu; s druge strane, u radu se razmatraju međusobni pozitivni i negativni verbalni odnosi komunikatora na društvenim mrežama – u tom pravcu istražuju se elementi jezičkoga bontona i jezičke agresije.

***Ključne riječi:** jezička kultura, standardni jezik, jezički bonton, jezička agresija, pragmatička kompetencija*

Uvod

Proučavanje elemenata jezičke kulture u komunikaciji na društvenim mrežama ulazi u opći kontekst proučavanja jezičke kulture bosanskoga jezika, a to znači u kontekst proučavanja svih vidova njegova raslojavanja i sagledavanja potencijalnih pravaca u kojima se on može mijenjati, razvijati i razrađivati svoje funkcionalne stilove, podstilove i žanrove u skladu sa savremenim potrebama i razvojem društva.

Iako se i bez znanstvenih analiza, preliminarnim zapažanjima, može s određenom mjerom sigurnosti ustanoviti da u komunikaciji na društvenim mrežama nerijetko dolazi do kršenja standardnojezičkih normi i jezičkoga bontona, ipak, da bismo mogli uopće govoriti o kulturi komuniciranja na društvenim mrežama te da bismo jezičku kulturu uopće mogli nadograđivati i njegovati, potrebno ju je temeljito proučiti i proniknuti u njezinu prirodu u svim vidovima funkcionalnog raslojavanja jezika. Osim toga, zadaća je jezikoslovaca proučavati razvojne procese u savremenom jeziku i procjenjivati dinamiku sinhronijskoga jezičkog sistema (usp. Jedlička 2015: 255), pri čemu se proučavanje jezika društvenih mreža, kao modaliteta jezika koji

prate digitalno-tehnološki razvoj društva i njegove savremene tokove, pokazuje aktuelnim i potrebnim.

Proučavanje jezičke kulture uopće podrazumijeva proučavanje njenih temeljnih sastavnica, a to su proučavanje odnosa komunikatora prema *standardnojezičkoj normi* (pravopis, pravogovor, gramatička, tekstovna, leksička, stilistička pravilnost i sl.), ustanovljenje *individualnih jezičkih osobina* (urođenih, tj. naslijeđenih i stečenih, tj. naučenih) te proučavanje *jezičkoga bontona* (poštovanja i uvažavanja sagovornika, kulture slušanja, neupadanja u riječ, nenadvikivanja, nesvađanja, neizrugivanja i sl.) (Gazdić-Alerić 2012: 332). Cilj je ovoga rada, s jedne strane, razmotriti odnos komunikatora na društvenim mrežama prema *standardnojezičkoj normi*, kao sastavnici jezičke kulture, i to na ortografskom (pravopisnom), gramatičkom i leksičkom planu; s druge strane, u radu se razmatraju međusobni pozitivni i negativni verbalni odnosi komunikatora na društvenim mrežama – u tom pravcu istražuju se elementi *jezičkoga bontona* i *jezičke agresije*.

Standardni jezik, jezička kultura i pragmatička kompetencija govornika

Standardni jezik je kultivirani, najrazvijeniji i ujedno najobavezniji, tj. najvažniji oblik nacionalnoga jezika (Ružička 2015: 205). On je autonoman, to jest „nezavisan od svih spontanijih govornih navika, pa bilo to stari mjesni govori, interdijalekti, razni jezici širokoga ophođenja, razgovorni jezici i sl.“ (Katičić 1992: 66). S druge strane, svaki je spontani jezik, tj. neknjiževni / nestandardni oblik jezika – sredstvo komunikacije u određenom području ljudskoga djelovanja, a to znači da je opseg njegovih funkcija ograničen, da je vezan za uže područje, za karakteristične situacije, za određen način života.

Pojam jezička kultura „obuhvaća jezičnu politiku, normativnu djelatnost jezikoslovaca koji brinu o primjeni standardnoga jezika, te svjesnu brigu govornika o kvaliteti jezične komunikacije koja bi se trebala odvijati na standardnom jeziku“ (Wroclawska 2009: 83). Jezička kultura u užem smislu odnosi se na *ciljanu brigu za kultiviranjem jezika i jezičke prakse* (v. Ružička 2015: 203).

Treba imati u vidu da je savladavanje standardne norme „samo (je) prvi korak, samo je tablica množenja jezične kulture“ (Katičić 1992: 70), a to znači da je za jezičku kulturu, osim standardne definicije koja se odnosi na poštivanje normi jednoga standardnog jezika u govoru i pisanju, od velike važnosti i stvaralačka upotreba jezika, iznijansirano izražavanje u različitim funkcionalnim stilovima govornoga i pisanoga jezika, odnosno prilagođenost izraza različitim konsituacijama, što direktno utječe na širenje i razvijanje jezičke i komunikativne / pragmatičke kompetencije pojedinca.

U svrhu istraživanja jezičke kulture na društvenim mrežama važno je preciznije odrediti pojam *pragmatičke kompetencije*, stoga ćemo ovdje navesti njeno šire tumačenje, kako to, prema Aghai, navodi Bertoša (1999: 67): „Pragmatička kompetencija izrasta iz određenja jezika kao djelovanja na stvarnost i sudionika komunikacijskog procesa da bi se ostvarili postavljeni komunikacijski ciljevi. Ta aktivnost uključuje s jedne strane upotrebu jezika, a s druge strane jezično djelovanje koje je njome omogućeno.“

Komunikacijski cilj govornika i kreativne energije jezika

Kada je riječ o *komunikacijskom cilju govornika*, kao sastavnici pragmatičke kompetencije, za proučavanje jezičke kulture od posebne je važnosti sljedeće tumačenje, a koje nam omogućava razumijevanje nedostatka jezičke kulture, odnosno jezičkoga bontona na društvenim mrežama kao svjesnih strategija kojima se želi postići određeni komunikacijski efekat:

„Da bi postigao željeni komunikacijski cilj govornik koristi različite svjesne strategije jezičnoga djelovanja koje ovise o njegovim namjerama. Upotrebljavajući stereotipe s neutralnim ili pozitivnim namjerama,¹ govornik mora paziti na to da budu u skladu s kontekstom iskazivanja, jer bi, inače, negativnim utjecajem na sugovornika, mogle prouzročiti negativne posljedice koje bi se nepovoljno ostvarile na sam komunikacijski cilj. No, ako je govornikova intencija negativna i ako stereotipima želi uvrijediti ili poniziti sagovornika, onda taj zahtjev treba svjesno prekršiti. Time zloupotrebljava jezik, ali i to čini u pragmatičke svrhe – da bi postigao određeni učinak na sagovornika.“ (Bertoša 1999: 68)

¹ Pod neutralnim ili pozitivnim namjerama podrazumijevaju se one kojima cilj nije uvreda ili poniženje govornika, a pod negativnim one koje ih žele postići.

Također, u razmatranju jezičke kulture treba imati u vidu i *kreativne energije jezika*, koje bitno utječu na obilježja jezičke kulture na društvenim mrežama. U kreativne energije jezika, prema Radovanoviću, „možemo (barem u oblasti leksikona, ali i drugde) ubrojati jezičke pojave tipa: terminologije, neologizmi, obrasce tvorbe reči, žargonizmi, metafore, posuđivanje iz drugih jezika, postupke frazeologizacije, pesničko ‘razaranje’ semantičkih pravila, i sl.“ (1997: 66). Načini ispoljavanja jezičke kreativnosti na društvenim mrežama vidljivi su i kada je riječ o odnosu prema standardnojezičkoj normi i u pogledu pragmatičkih aspekata jezika.

Komunikacija na društvenim mrežama kao treći modalitet jezika

Poznato je da se u lingvistici tradicionalno kontrastiraju karakteristike pisanoga i govorenoga jezika te njihove strukture i funkcije kao zasebni modaliteti jezika. S pojavom interneta, međutim, te naglom popularizacijom pisane komunikacije posredstvom računara, javila se potreba za pozicioniranjem tog novog diskursa u neki od spomenutih jezičkih domena ili pak za redefiniranjem date podjele (v. Drinčić 2011: 37).

David Crystal (2001: 47) uvodi pojam *netspeak* (internetski govor – upotreba jezika u internetskoj komunikaciji) i naglašava da on nikako ne smije biti prijetnja ili izazov standardnoj upotrebi jezika, nego da ga treba posmatrati kao poseban jezički stil, kao treći modalitet jezika koji objedinjuje svojstva pisane, govorene i elektronske komunikacije.

Odnos prema standardnojezičkoj normi kao sastavnici jezičke kulture

A. Markowski navodi sedam osnovnih stavova prema jeziku: purizam, perfekcionizam, stav koji se zasniva na logici, liberalizam, indiferentizam, prirodan stav te racionalizam (v. u: Kryžan-Stanojević 2009: 16). Može se ustvrditi da jezik u komunikaciji na društvenim mrežama podliježe liberalizaciji i/ili indiferentnom odnosu prema eksplicitnoj, standardnojezičkoj normi. Liberalizacija pristupa jeziku dovela je do niza pojava koje neki smatraju najavom propadanja jezika, drugi samo jednom od faza njegovog razvoja. Tako, naprimjer, David Crystal (2001: 20) iznosi stav da ludička funkcija koja je na svojevrsan način zastupljena u internetski posredovanoj komunikaciji najčešće dovodi do narušavanja nekih jezičkih pravila jer se u takvoj vrsti komunikacije jezik oneobičava da bi komunikacija bila ‘življa’

i na taj način bliža komunikaciji licem u lice. Ranko Bugarski (2005: 24) smatra da „pretežna anonimnost i depersonalizovanost poruka na mreži podstiče ležerniji odnos prema upotrebljenim jezičkim sredstvima, od leksike i frazeologije do sintakse i interpunkcije. Tim putem jezički standard lako klizi u substandard, pa i žargon; a kad je reč o jezicima čije se ortografije služe dijakritičkim znacima, (...) rutinsko izostavljanje dijakritika ‘globalizuje’ nacionalne jezike na način koji može ugroziti jezički i nacionalni identitet njihovih govornika“.

U razmatranju posebnosti jezika interneta, kao trećeg jezičkog modaliteta, odnosno u razmatranju specifičnosti jezika društvenih mreža – poći ćemo od pretpostavke da se one očituju u obliku triju jezičkih napetosti: između standardnojezičke norme i norma svakodnevnoga govornog jezika; između specifično pisane norme (norme pisanoga jezika) i specifično govorene norme (skupa specifičnih sredstava govorenoga jezika, koja se u pravilu pojavljuju u spontanom izričaju) i, napokon, između tendencija prema stilskoj diferencijaciji (koja se manifestuje jačanjem stilski specifičnih obilježja) i prema stilscome ujednačavanju (usp. Jedlička 2015: 244). Posljedice tih napetosti specifikum su jezika u komunikaciji na društvenim mrežama. Te se specifičnosti javljaju u odnosu prema pravopisnoj normi, u glasovnoj strukturi riječi, u oblicima riječi, zatim u vezi sa sintaksičkim konstrukcijama te na leksičko-semantičkoj razini.

Kada je riječi o odnosu prema standardnojezičkoj normi kao sastavnici jezičke kulture, *pravopisne specifičnosti* u komunikaciji na društvenim mrežama javljaju se kao rezultat djelovanja triju operacija: oduzimanja, dodavanja i zamjenjivanja. Prvi proces uzrokovan je ekonomičnošću i brzinom pisanja, drugi tendencijom za oneobičavanjem i stvaranjem specifičnoga pisanog koda, a treći je posljedica globalnog utjecaja engleskog jezika na nacionalne jezike.

Operacija *oduzimanja* odnosi se u najvećoj mjeri na izostavljanje znakova interpunkcije na kraju iskaza; operacija *dodavanja* – na prečestu upotrebu tri tačke i dodavanju bjelina kojima se odvaja posljednja riječ u rečenici od interpunkcijskog znaka; operacija *zamjenjivanja* odnosi se na latinična slova s dijakriticima (č, ć, đ, š, ž), koja se zamjenjuju samo sa c, c, d, s i z, odnosno sa tj (ć) i dj (đ), ili se zamjenjuju slovima engleskog alfabeta (po uzoru na engleski pravopis): ch (č), sh (š) te, po analogiji, zh (ž):

- rod moj najljep**shiiii** <3
- hvala ti dusho moja
malo sam **chupava** al **shta** da se radiii hahahah :* :* :*
 - volim najvis**heee chupu** svoju cmokkk

Na **gramatičkom planu** znatna je korelacija pisane s govornom stranom jezika, usljed čega dolazi do redukcija / nultih realizacija glasova ili slogova u strukturi određenih vrsta riječi i njihovih oblika. Ta strukturalna pomjeranja ostvaruju se kao gramatički kolokvijalizmi, a javljaju se prije kao rezultat svjesnog izbora, radi aktualizacije govornog jezika u pisanom diskursu društvenih mreža, nego kao posljedica nepoznavanja standardnojezičke norme.

Redukcija glasova ili slogova iz primarnog, standardnojezičkog oblika riječi ostvaruje se u inicijalnoj, medijalnoj i finalnoj poziciji. S tim u vezi govorimo o *aferezi* (izostavljanju foneme ili sloga na početku riječi), *sinkopi* (redukciji foneme ili sloga u sredini riječi) te o *apokopi* (redukciji foneme ili sloga na kraju riječi).

U razgovorima na društvenim mrežama posebno je uočljiva apokopa, i to pretežno izostavljanje vokala iz infinitivnog nastavka glagola na -ti. Apokopiranju su često podložni veznici i prilozi te partikula *li*:

1. ma treba samo maline sadit
2. ne mogu vjerovat! cestitam vam od <3333
3. Ljudi moji, ak' vec mislite cenzurise' sopstvene rijeci, naucite prvo kak' se to radi :D
4. Nije bas bila odusevljena al je rekla ok kasnije
5. je l' to sedam godina sreće?

Sljedeća po učestalosti je medijalna redukcija glasova ili slogova – *sinkopa*:

1. Eo Nina kupih novu paklu
2. Kol'ko sam ja skontala, njega nema?

Poseban slučaj sinkope je *sinereza* – kontrakcija dvaju vokala ili slogova u jedan. U diskursu društvenih mreža sinereza se najčešće ostvaruje kao kontrakcija vokalske grupe u muškom rodu glagolskog pridjeva radnog:

- hahaha pa znas mene i fb XD a i ti si ih moro lajkovat :-P

Kada je riječ o redukciji ili elidiranju u strukturi glagolskih oblika, onda se bitno izdvoja elidirani perfekt:

- ja te zvala a ti nista :-(
- eee sori
- imala casove pa kasno vidjela

Sintaksu u diskursu društvenih mreža obilježava čestota eliptičnih rečeničnih struktura; također, česte su upitne rečenice s elidiranom česticom *li*:

1. dokle si ti
2. ti to iz iskustva
3. hoćeš imat vremena
4. eee forwardovao sam ti slike od sinoc jesi ih dobio?

Iskazi u formi složene rečenice upotrebljavaju se uglavnom u interakciji koja se ostvaruje između komunikatora koji se ne poznaju, čime se uglavnom želi iskazati pristojnost i uvažavanje nepoznatog sagovornika.

Odnos komunikatora na društvenim mrežama prema **leksičkoj normi** upućuje na intenzivnu amerikanizaciju i kolokvijalizaciju leksičkog fonda. Engleski leksički fond koristi se etimološki i fonetski:

- hejjjj koji ti je ono **username**? uporno mi daje neki **error** pa **kontam** mozda je nešto do mog telefona
ovi **smartphoni** su **fakat** uzasss
- **beautifulgirl25 :-)**
a **password** sam ti juce dala
- veliki **like** za **username** *_*
hajd sad cu ja ovo **check** pa ti javim

- okiii **thanks darling**, vidimo se **tonight**!
byeeee :*
- hej **bejb**, **sori** za sinoc, fkt nisam mogla doci :-(
- vidimo se vcrs svakako?
- ma nije **frka**, zao mi je sto nisi bila
bilo je bas **najs**
aaa da da, vidimo se **tunajt**, naravno :-D
- **kul** :)
sad sam u **ofisu** pa se cujemo jos kasnije da se dogovorimo
za **tajm**
moze?
- **of kors**!
baaaj :*

Pragmatički aspekti jezičke kulture na društvenim mrežama

Pragmalingvističke činjenice i njihov pragmatički aspekt 'pomažu' čovjeku u njegovu ponašanju prema drugim ljudima. Ta aktivnost uključuje s jedne strane *jezičku upotrebu*, a s druge strane *jezičko djelovanje* koje je njome omogućeno. Poznato je, naime, da se u komunikaciji poruka formira tako što govornik ima određenu namjeru pri upućivanju poruke sagovorniku tako da u skladu sa svojom namjerom organizira i svoj iskaz utiskujući mu željeno značenje koje sagovornik treba da prepozna kao takvo – u tom smislu govorimo o ilokucijskoj i perlokucijskoj snazi iskaza.

Jezička je kultura u ovome poglavlju definirana jezičkom praksom koja uključuje jezik u upotrebi i jezičko djelovanje. Jezik u upotrebi i jezičko djelovanje u diskursu društvenih mreža sagledavaju se kao pragmalingvistički procesi koji za rezultat imaju specifičan kvalitet jezika utemeljen na čovjekovu *ponašanju* prema drugim ljudima u komunikaciji. U tom smislu ovdje se, s jedne strane, posmatraju pragmatički aspekti jezičkoga bontona (uljudnosti u jezičkom ponašanju), koji se definira kao „izraz brige za osjećaje drugih“ (Marot 2005: 61), te, s druge strane, posmatraju se pragmatički aspekti jezičke agresije, pod kojom se podrazumijeva „verbalni nasrtaj na sugovornika ili primatelja poruke“ (Vidović-Bolt 2013: 130). Cilj je istraživanja u ovome dijelu rada ustanoviti kvalitet jezika s obzirom na međusobno jezičko ponašanje korisnika

u diskursu društvenih mreža – u tom smislu jezička kultura sagledava se kao *stanje jezika u kulturi određenoga diskursa*, odnosno funkcionalnoga stila ili njegovoga žanra².

Jezički bonton

Pod jezičkim ili govornim bantom podrazumijeva se konvencionalan govor koji čine gotove formulacije za uspostavljanje uljudnoga kontakta među sagovornicima. Takve formulacije, kojima se, zapravo, ostvaruje fatička funkcija jezika, prate ljudske postupke i obilježavaju međuljudske odnose, a nalazimo ih u započinjanju i zaključivanju razgovora, pri čemu se ostvaruju kao invokacijski i eksvokacijski pozdravi, zatim u obraćanju, oslovljavanju i predstavljanju, pri čemu se ostvaruju kao adresativni pragmemi ili honorifici, potom u prilikama kao što su čestitanja, zahvale i sl. Govorni banton „govori o općem i apriornom poštivanju svakog čovjeka te o skromnosti i dobrohotnosti onog koji govori“ (Škarić 2008: 22). Međutim, usljed društvenih promjena i mogućnosti komuniciranja putem novih medija, koji zahtijevaju bržu i ekonomičnu komunikaciju, jezički je banton doživio nagle promjene. Štaviše, prema mišljenju I. Škarića, govorni je banton pod pritiskom *kulturne destrukcije* i *demokratizacije* znatno stradao – „stvara se nova kultura i u njoj nova retorika, za nove ljude, za narod“ (2008: 23).

U skladu s obimom i granicama koje dopušta ova vrsta rada, ovdje ćemo, u diskursu društvenih mreža, analizirati samo govorni čin pozdravljanja.

Govorni čin pozdravljanja

Pozdravljanje ukazuje na pragmatičku kompetenciju govornika koji poznaje kulturu komunikacije u određenoj društvenoj zajednici te pokazuje sposobnost za jezičko djelovanje koje ta zajednica smatra prihvatljivim. Pozdravljanje je govorni čin u kojem ljudi pri susretima ili rastanku upotrebljavaju konvencionalne i pojednostavljene, gotove formule, tj. posebne, ustaljene riječi i izraze za iskazivanje prijateljstva, poštovanja, odanosti, simpatije, bliskosti.

² Ovakvo tumačenje analogno je onome što T. Gazdić-Alerić (2012: 328) izdvaja kao različite načine razumijevanja pojma *jezička kultura*. Ona kaže: „Pojam ‘jezička kultura’ neki autori smatraju pojmom s jedinstvenim značenjem, dok ga drugi dijele na kulturu govora i kulturu pisanja, kao i na kulturu pojedinoga funkcionalnoga stila.“

Upotreba pozdrava u određenom komunikativnom diskursu društveno je i kulturološki uvjetovana. Kultura verbalne komunikacije nalaže da izbor pozdrava bude prilagođen komunikativnom diskursu.³

U analizi koja slijedi pozdrave ćemo posmatrati kao ritualne činove *invokacije* (započinjanje komunikacije/pozdravi pri susretu) i *eksvokacije* (završavanje komunikacije/ pozdravi na rastanku).

Ritualnim činom ***invokacije*** „komunikator skreće pozornost na sebe radi uspostavljanja komunikacije s drugim osobama” (Pintarić 2002: 122, 123). Pri invokaciji se uz pozdrav često javlja vokativno obraćanje ili retoričko pitanje. U invokaciji na društvenim mrežama nalazimo uobičajene formalne pozdrave:

1. Dobar dan prijatelji! Kiss!
2. Dobar dan, dragi moji. Iako je ponedjeljak ja sam super volje. A vi?

No, kako je prototip komunikacije na društvenim mrežama svakodnevni razgovorni jezik, jasno je da pri započinjanju komunikacije u tom diskursu dominiraju neformalni, kolokvijalni oblici pozdrava, pretežno kolokvijalni pozdravi *ćao*, *zdravo*:

1. cao da li si za normalno dopisivanje
2. Zdravo, automobilisti! Samo da vas podsjetim da pazite na putevima jer je proljeće sezona malih ježeva!

Opće tendencije u pozdravnim leksemama na društvenim mrežama vode ka skraćivanju tih leksema na još manje leksičke jedinice ili na deminutivizirane oblike – tako se npr. umjesto *dobar dan* (*večer*, *jutro*) upotrebljava samo *dan*, *jutro*, *večer* (usp. Pintarić 2002: 123) ili se, štaviše, cijela pozdravna fraza kontrahira, naprimjer:

1. Jutro ppl!
3. brojtro evribadi

U diskursu društvenih mreža kao invokacijski pozdravi često nastupaju retorička pitanja, naprimjer: *kako si, gdje si (đe si/đesi), gdje si ti meni, koga to moje oči vide, je li moguće da tebe vidim ovdje?* (usp. Pintarić 2002: 130). Uz retoričko pitanje u funkciji pozdrava nerijetko stoji vokativ vlastitih imena, općih imenica i poimeničenih

³ Tako se razlikuju pozdravi unutar iste konfesionalne zajednice, zatim, tzv. građanski pozdravi, službeni pozdravi, pozdravi među mladom populacijom, pozdravi određenih društvenih grupa i dr. (usp. Šipka 2005: 203).

pridjeva, naprimjer: *stari moj, druže stari, prijatelju, kućo stara, paša, grome* (tako pri susretu dvojice muškaraca) – pritom je vokativ, kako se to vidi, često iskazan žargonizmima; žene upotrebljavaju, naprimjer, vokativ *draga (moja)*. Naprimjer:

1. Hej kako si?
2. Siđe paša moj
3. Stari moj, nismo se dugo culi, nadam se da si dobro.
4. Gdje si, Grome, druže stari, pa šta ima, nismo se vidjeli sto godina!

Eksvokacija je obrnut proces od invokacije, ona znači završetak susreta i ima nekoliko faza: 1) zaključivanje teme, 2) planiranje idućeg susreta, 3) naglašavanje rastanka i 4) konačni rastanak s naznakom želje za daljim održavanjem dobrih odnosa (Pintarić 2002: 122):

a) *zaključivanje teme*

1. vazi cujemo se
2. Znaci dogovoreno, a sad idemo na zajedničku fotku
3. Dakle dogovoreno kontaktiram vas cim budem imao povratnu informaciju

b) *najava završetka razgovora*

1. sad moram ici ljubavi moja ako ti zatrebam samo me pozovi
2. ahaa dobro onda valjda neko javi sutra jel ima taj sastanak il nema
3. U ova doba crtani ? Hmm ... Dobro Laku noć i meni ...Cujemo se

Ako je komunikacija prethodno naglo prekinuta, javlja se nelagoda te pozdrav potpuno izostaje a njegovu funkciju preuzima iskaz kojim se izriče neodobrovanje, negodovanje ili sumnja, što je obično popraćeno i pojačano uzvikom ili trima tačkama (*ahaa, hmm*),

kako to ilustriraju prethodno navedeni primjeri 2 i 3.⁴

c) *planiranje idućega susreta*

1. vidimo se sutra na fakultetu
2. Laku noc. Do sutra.
3. U ova doba crtani ? Hmm ... Dobro Laku noć i meni
...Cujemo se
4. Probudio sam se sa osmjehom na licu ☺ operacija super
prošla...cujemo se cim malo dodjem sebi ☺

d) *konačan završetak susreta*

1. Navrati kad mogneš. Pozz!
2. cao cao... dovidjenja zdravo!
3. **Ćao Ćao**, uspješan ti dan želim!
4. Zbogom ostaj voljeni moj grade...
5. Uzivajte u ovom lijepom danu svako dobro vam zelim...
6. Svako dobro drustvo. Ugodno vece i miran san Vam zelim.

Kao specifičan pozdrav društvenih mreža izdvaja se grafemska multiplikacija *pozzz* – koja funkcionira i kao invokacijski i kao eksvokacijski pozdrav:

1. pozzzz svima..... sta se radi ?
2. Navrati kad mogneš. Pozz!

Može se uočiti kako se među navedenim pozdravima nalaze i oni formalni, npr. *laku noć*, *svako dobro (vam želim)*, *ugodno veče*, i

⁴ Sličnu strategiju uočila je D. Marot (2005: 60) u telefonskim razgovorima, navodeći šutnju i nagli prekid razgovora kao uzrok nelagode u telefonskim razgovorima, pri čemu se nagli prekid razgovora javlja i kao uzrok izostavljanja završnog pozdrava. Ona kaže: „Uzrok nelagode su i naglo prekinuti telefonski razgovori što neke osobe primjenjuju kao učestalu strategiju ovakvog načina komuniciranja. (...) Onemogućavanje izricanja završnog pozdrava kojim bi se zaključio razgovor u sagovornika izaziva nelagodu, a razgovor s njegove strane ostavlja ‘otvorenim’ i nedovršenim (...), što bi se smatralo krajnje neuljudnim.“

oni koji pripadaju neformalnom, tipično kolokvijalnom jeziku, a koji su, budući da je kolokvijalni jezik prototip diskursa društvenih mreža, očekivano, češći. Tako se pozdravni pragmemi u eksvokacijama, kao i u razgovornom stilu, nerijetko skraćuju, npr. *‘djenja*, ili se pak kontaktno ponavljaju, npr. *ćao*, *ćao* / *cao cao... dovindjenja zdravo!*; zatim, evociraju neke druge žanrove razgovornog stila, kao što su telefonski razgovori (takav je pozdrav čujemo se).

Jezička agresija – kršenje jezičkoga bontona

Jezička agresija je „verbalni nasrtaj na sugovornika ili primatelja poruke, a ostvaruje se napadom na drugu osobu (sugovornika, referenta) na različite načine – invektivima, dakle uvredama, psovka, podcjenjivanjem, porugama, ali i stilskim figurama poput ironije [...], sarkazma, aluzije [...] i sl.” (Vidović-Bolt 2013: 130).

Psovka, kao govorni čin grubosti i vulgarnosti, predstavlja ispad prema moralnim, društvenim i konverzacijskim normama. U normativnom smislu psovke se ne toleriraju i isključene su iz pristojne komunikacije. O tome N. Opačić (2013: 85) kaže: „Psovka je uvredljiva riječ, sintagma ili rečenica koja nije prihvaćena u društvu koje se drži bontona (pravila o lijepu ponašanju), pa se među takvim ljudima smatra nepristojnom i neprikladnom. U razgovornom jeziku rabi se za izražavanje ljutnje, iznenađenosti, bijesa, no katkada i kao izraz zadovoljstva i sreće ili veselja.“

Psovka – kao vid verbalne odbrane ili reakcije na neki neprijatan izazov, odnosno kao vid verbalne agresije kojom se sugovornici međusobno udaljavaju, ali i približavaju – sveprisutna je u razgovornom jeziku⁵, te je, s tim u vezi, vidljivo zastupljena i u komunikaciji na društvenim mrežama.

Društvene mreže su u manjoj ili većoj mjeri poligon različitih invektiva. Psovke na društvenim mrežama, kako je pokazao korpus istraživanja, kreću se od onih s izrazito opscenom leksikom, preko onih koje se ostvaruju u formi opscene frazeme ili rečenice do onih ostvarenih u vidu šireg diskursa, npr. psovačkog dijaloga. Psovke se u diskursu društvenih mreža javljaju i kao uzrečice. Takve se psovke najčešće upotrebljavaju u vidu akronima, kao što su englesko WTF (What the fuck), ili domaće *jbg*, koji su odavno postali kliše.

⁵ U novije vrijeme psovka se javlja u različitim stilovima, npr. u žurnalističkome stilu, posebno u tzv. žutoj štampi, kontakt-emisijama i sl.

Ovom tipu skraćivanja slične su one psovke u kojima je opscena riječ, najčešće glagol, djelimično eksplicirana. Izostavljanje dijela vulgarne riječi tada je signalizirano zvjezdicama, koje se koriste kao vrsta samocenzure psovke, što podsjeća na zvučni signal koji u nekim medijima pokriva opscenu riječ. Psovke se često upotrebljavaju radi slikovitog prikazivanja situacije, štaviše, ove lekseme upotrebljavaju se i u hiperboličnom iskazivanju pozitivnog stava prema sagovorniku ili sadržaju iskaza.

Pored psovki, kao elementi jezičke agresije na društvenim mrežama nerijetko su zastupljeni pejorativni invektivi te ironija, sarkazam i cinizam.

Pejorativni invektivi, kao i psovke, ulaze u *konfliktini govorni čin* (Ivanetić 1995: 64). U komunikaciji na društvenim mrežama adresat je nerijetko objekt pejorativnih invektiva, ali se pejorativni negativni stav često izriče i prema trećim osobama, onim izvan komunikacijskog čina. Negativno ocjenjujući stav u korpusu razgovora na društvenim mrežama najčešće se odnosi na nečiji fizički izgled, karakter, ambicije, intelekt ili postupak, pri čemu je namjera pošiljaoca poruke poruga, kritiziranje, prekoravanje, predbacivanje, okrivljavanje. Kao pejorativni invektivi u komunikaciji na društvenim mrežama najčešće nastupaju augmentativi, žargonizmi, vulgarizmi, metaforički resemantizirani apelativi (koji su obično pojačani pejorativnom semantičkom vrijednošću broja *jedan*).

Ironijom se „kori hvaleći, hvali kudeći, prezire diveći se, hini neznanje, svjesno prešućuje ili kaže manje nego što se očekuje“ (Bagić 2012: 158). U komunikaciji na društvenim mrežama ironija se često javlja u funkciji afektivnog naglašavanja i jetkog komentiranja psihomoralnih osobina, izgleda, ponašanja i postupaka.

Ironija u diskursu društvenih mreža nerijetko prelazi u sarkazam, zajedljivu, zlobonu ironiju, ili cinizam, drsku ironiju, naprimjer:

1. Ne želim da pričam loše o tebi ali nemoguće je ćutati čitavoga života!
2. Iskompleksiran si? Slažem se sa tobom.
3. Bez obzira što ti imaš pravo na vlastito mišljenje to nas ne obavezuje da slušamo gluposti

Za razliku od psovki i vulgarizama, iskaze markirane ironijom i sarkazmom, kako je pokazao naš korpus, češće upotrebljavaju starije

generacije. Mlađe generacije koriste se ironijom i sarkazmom, ali ne u onoj mjeri u kojoj su psovke i vulgarizmi prisutni unutar te skupine.

Zaključak

Liberalizacija i indiferentan odnos prema standardnoj jezičkoj normi i jezičkome bontonu, koji su u ovome radu razmatrani kao sastavnice jezičke kulture na društvenim mrežama, prihvatljivi su samo ako se posmatraju iz perspektive funkcionalnog raslojavanja jezika i funkcionalne primjerenosti, a to znači ukoliko se diskurs društvenih mreža uzima i razumijeva kao diskurs čija je upotreba prilagođena određenome mediju komunikacije i određenoj diskurzivnoj praksi. U tom se pravcu komunikacijski, pragmatički i stilistički, kompetentnim mogu smatrati samo oni govornici koji pokazuju sposobnost izbora jezičkih sredstava prilagođenih određenome diskursu, odnosno oni govornici koji posjeduju sposobnost preključivanja s jednog koda na drugi u različitim govornim situacijama; u tom smislu, komunikacijske pogreške utiču na jezičku kulturu samo onih koji ih kao takve ne prepoznaju.

Literatura

1. Bagić, K. (2012) *Rječnik stilskih figura*, Zagreb: Školska knjiga.
2. Bertoša, M. (1999) „Stereotipi o životinjama“, u: *Teorija i mogućnosti primjene pragmalingvistike*, urednici: L. Badurina, N. Ivanetić, B. Pritchard, D. Stolac, Zagreb – Rijeka: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku.
3. Crystal, D. (2001) *Language and the Internet*, Cambridge: Cambridge University Press, <http://catdir.loc.gov/catdir/samples/cam031/2001025792.pdf>, posjećeno 20.12.2014.
4. Drinčić, G. (2011) „Diskurs računarski posredovane komunikacije kao novi jezički vid: Između govornoga i pisanoga jezika“, *Lingua montenegrina*, god. IV/1, br. 7.
5. Gazdić-Alerić, T. (2012), „Utvrdjivanje sastavnica pojma jezična kultura“, u: *Bosanskohercegovački slavistički kongres I: Zbornik radova*, knj. 1, Sarajevo: Slavistički komitet.
6. Ivanetić, N. (1995) *Govorni činovi*, Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

7. Jedlička, A. (2015) „Razvojna dinamika suvremenog češkog književnog jezika“, u: *Jezična kultura: Program i naslijeđe Praške škole*, Zagreb: Srednja Europa.
8. Katičić, R. (1992) *Novi jezikoslovni ogledi*. Zagreb: Školska knjiga.
9. Marot, D. (2005) „Uljudnost u verbalnoj i neverbalnoj komunikaciji“, u: *Fluminensia: Časopis za filološka istraživanja*, god. 17, br. 1.
10. Opačić, N. (2013) „Psovka u celofanu“, u: *Javni jezik kao poligon jezičnih eksperimenata*, uredila: B. Kryžan-Stanojević, Zagreb: Srednja Europa.
11. Pintarić, N. (2002) *Pragmemi u komunikaciji*, Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
12. Radovanović, M. (1997) „U stegama norme“, u: *Spisi iz kontekstualne lingvistike*, Sremski Karlovci – Novi Sad.
13. Bugarški, R. (2005) *Jezik i kultura*, Beograd: Biblioteka XX vek.
14. Ružička, J. (2015) „Problem jezične kulture“, u: *Jezična kultura: Program i naslijeđe praške škole*, Zagreb: Srednja Europa.
15. Šipka, M. (2006) *Kultura govora*, Sarajevo: Institut za jezik.
16. Škarić, I. (2008) *Temelji suvremenoga govornništva*, Zagreb: Školska knjiga.
17. Vidović Bolt, I. (2013) „Jezična agresija u javnom govoru“, u: *Javni jezik kao poligon jezičnih eksperimenata*, uredila: B. Kryžan-Stanojević, Zagreb: Srednja Europa. Wrocławska, E. (2009) „Alfabetizacija kao subjekt jezične kulture“, u: *Lice i naličje jezične globalizacije*, Zagreb: Srednja Europa.

ELEMENTS OF LANGUAGE CULTURE IN COMMUNICATION ON SOCIAL NETWORKS

Abstract

In this paper are discussed the elements of language culture in communication on social networks. The aim of the paper, on the one hand, is to explore how the standard language, as a component of linguistic culture, is applied, on the orthographic, grammatical and lexical plan, by the communicators on social networks. On the other hand, the paper deals with the mutual positive and negative verbal relations of the communicators on social networks – in that direction are explored the elements of linguistic etiquette and invectives.

Key words: *language culture, standard language, linguistic etiquette, invectives, pragmatic competence*

Dr. sc. Alica Arnaut

JEZIK I JEZIČKO RASLOJAVANJE

Sažetak

Jezik, kao temeljna ljudska djelatnost, neizostavni je dio svih ostalih ljudskih djelatnosti. Raznolikost tih drugih ljudskih djelatnosti i životnih situacija uvjetuje i raznolikost jezika kojim se služimo. Ovaj rad bavit će se pregledom različitih stavova u pogledu terminološkog određenja fenomena jezičkog raslojavanja, te tipovima jezičkog raslojavanja i njihovom funkcionalnošću u jezičkoj upotrebi.

***Ključne riječi:** jezik, jezičko raslojavanje, jezički varijetet, vanlingvistički faktori, socijalno raslojavanje, funkcionalno raslojavanje*

Terminološko određenje

Jezik predstavlja temeljnu ljudsku djelatnost koja prati sve ostale ljudske djelatnosti. Različitost ostalih ljudskih djelatnosti i životnih situacija uvjetuje i raznolikost jezika kojim se služimo. Lada Badurina (2007) naglašava da „jedino takav – *raslojen* – jezik može udovoljiti raznorodnim potrebama zajednice kojoj je sredstvom sporazumijevanja“ (11). U Tezama Praškog lingvističkog kružoka iznesena je jedna od prvih sistematičnih teorija o jeziku koji nije jedinstven i koji se u određenim uvjetima raslojava. U našoj lingvističkoj teoriji ustaljen je termin *jezičko raslojavanje*, mada se susreću i drugi termini. Svaki od autora svoju terminologiju potkrepljuje validnim dokazima.

Još Oto Jespersen (1970) u svojoj knjizi *Čovječanstvo, narod i pojedinac* jedno poglavlje naslovljava *Raslojavanje jezika*. Međutim, njegovo određenje raslojavanja podrazumijeva uži krug pojava, i to one koje su socijalno i situaciono motivirane. Jespersen raslojavanje jezika u najvećoj mjeri povezuje sa društvenim raslojavanjem zemlje i izdvaja dvije različite forme jezika, i to „sanskrit (*samskrta* – otmjeni jezik), kojim su govorili bogovi, kraljevi, prinčevi, bramini itd. sve dolje do učitelja plesa, i prakrit (*prakrta*, prirodni ili prosti jezik), kojim su govorili ljudi na nižim položajima, kao što su trgovci, sudski

podoficiri, policajci, hamamdžije, ribari i skoro sve žene“¹. (Jespersen 1970:123) Drugi vidovi raslojavanja za Jespersena su marginalni i on to jasno naglašava, govoreći kako „jezik dobiva drukčiju boju zavisno od predmeta razgovora: jedan je stil u izjavi ljubavi, drugi u zvaničnom proglasu, treći u gruboj uvredi ili javnom prijekoru. O ovim stilističkim slojevima neću govoriti.“ (Jespersen 1970:123) Jespersen, dakle, više pažnje posvećuje samome govorniku nego predmetu govora, te se može reći da on smatra da je upravo taj aspekt posmatranja načina na koji se o nečemu govori vrijedan pažnje. U tome se ne možemo složiti s njim, barem ne kada je u pitanju analiza koja je predmet ovog rada.

Džoša Fišman (1978) u *Sociologiji jezika* govori o *jezičkoj raznolikosti* koja se ogleda „u raznorodnoj razuđenosti jezika na širem planu upotrebe“ (10). Pod ovim terminom Fišman podrazumijeva i jezičke promjene kroz vrijeme, ali i postojanje različitih jezika u jednoj jezičkoj zajednici. Pored ovog termina, on se koristi i terminom *diferencijacije* jezika. Vidimo da Fišman pod raznolikošću jezika podrazumijeva sve promjene u jeziku, i sinhronijske i dijahronijske, i time premašuje okvir raznolikosti upotrebe jezika.

Del Hajmz (1980) u knjizi *Etnografija komunikacije* uvodi i termin *govorne raznolikosti*, pod kojim podrazumijeva postojanje različitih društveno uvjetovanih varijeteta, ali i sam stil u najširem smislu. On smatra da pojedinac i zajednica „nisu ograničeni samo na jedan govorni stil i na nepromenjivu jednoličnost koja bi onemogućavala pokazivanje poštovanja, nadmenosti, lažne ozbiljnosti, humora, razlike u ulogama i prisnost – prelaskom s jednog govornog obrasca na drugi“ (64). Iako govori samo o govornim stilovima, Hajmz je na dobrom putu da objasni raslojavanje jezika, stavljajući akcenat i na njegovu stilsku raslojenost i funkcionalnost.

Ranko Bugarski (1986) u knjizi *Jezik u društvu* terminološki je neopredijeljen, pa tako govori o *stratifikaciji* (27), *raslojenim* dijasistemima (27), te *jezičnom diferenciranju* (238). U *Uvodu u opštu lingvistiku* Bugarski (2003) govori o tome da se jezik ispoljava u različitim „prostornim, društvenim i funkcionalnim varijacijama“ (236). On, također, smatra da su teritorijalno, socijalno i funkcionalno *raslojavanje* glavne dimenzije *diferenciranja* jezika

¹ Na osnovu ovakvog Jespersenovog stajališta vidimo da se kod njega nalaze elementi geneder teorija, odnosno rodnih jezika, kojima on posvećuje posebnu pažnju

(236). Vidimo da se Bugarski koleba već oko same terminologije vezane za raslojavanje jezika. Dalje, on ne govori o stilskom nego o funkcionalnom raslojavanje, koje bi ovdje moglo biti sinonim za stilsko, odnosno funkcionalnostilsko raslojavanje jezika, budući da podrazumijeva funkcioniranje, odnosno upotrebu jezika u određenoj situaciji ili nekom kontekstu.

Milorad Radovanović (1997) smatra da je termin *raslojavanje* najobuhvatniji, te stoga i prihvatljiviji od termina *stratifikacija*² koji „isuviše asocira socijalno motivisane pojave ove vrste u jeziku, ostavljajući mogućnost da izvan njegovog obuhvatnog polja ostanu teritorijalno, individualno i funkcionalno motivisane jezičke pojave iz istog problemskog odnosno tematskog kruga“ (127). Kako vidimo, kod Radovanovića pronalazimo opredjeljenje za termin *raslojavanje*, koji je i danas u upotrebi kod većine lingvista. Ako *raslojavanje* posmatramo kao pojavu u kojoj jedan element (u ovom slučaju jezik) ima više različitih slojeva putem kojih može iskazati isti sadržaj, ali tako da njegovo značenje bude nijansirano, onda zaista možemo uzeti upravo ovaj temin kao najmjerodavniji.

Danko Šipka (1998), govoreći o leksici u knjizi *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, opredjeljuje se za termin *raslojavanje* leksike, ali navodi i *diferencijaciju* i *stratifikaciju* leksike kao sinonimne termine. Pod terminom raslojavanja Šipka podrazumijeva „izdvajanje posebnih slojeva u leksičkoj masi u zavisnosti od njihove veće ili manje valentnosti prema pojedinim upotrebama jezika“ (212). Iako Šipka uzima *diferencijaciju* i *stratifikaciju* kao sinonime, ne možemo se složiti s tom njegovom konstatacijom. Raslojavanje bi se moglo posmatrati kao širi termin od diferencijacije, budući da se jedan sloj može dalje diferencirati prema određenim kriterijima, a stratifikacija je, kako Radovanović ističe, i slažemo se s njim, socijalno obojena.

Novo Vuković (2000) u *Putevima stilističke ideje*, govoreći o *raslojavanju* jezika, slaže se sa Radovanovićem. Međutim, on upotrebljava i termin *difrencijacije* jezika, podrazumijevajući pod njim „diferenciranje funkcionalnih stilova“ (113). Iako on govori i o diferencijaciji, već sam navodi da je to termin koji je zaista širi od raslojavanja, budući da se već raslojeni segmenti jezika (tj. funkconalni stilovi) dalje diferenciraju prema nekim kriterijima.

² Radovanović upućuje na pojam vertikalne i horizontalne stratifikacije kod Dubravka Škiljana. (Radovanović 1997:127)

Marina Katnić-Bakaršić (2001) u svojoj *Stilistici* jedno poglavlje naslovljava „Raslojavanje jezika – jezično variranje“ (57). Ona smatra da termin *raslojavanje* nije najbolje rješenje „budući da zapostavlja činjenicu kako se istovremeno odvija i suprotan proces, proces objedinjavanja tih podsistema u jezik (u jezični sistem)“ (57). Međutim, autorica upozorava i na činjenicu da kod anglosaksonskih lingvista postoji termin *language variation* (jezično variranje), kojim se ukazuje na unutrašnju varijantnost jezika.

Branko Tošović (2002) u knjizi *Funkcionalni stilovi* pokazuje veliku terminološku razuđenost. Tako kod njega nailazimo na termine *raslojavanja*, *diferencijacije*, *razgrađivanja*, te *razuđivanja*, koje upotrebljava kao sinonime: „FS³-diferencijacija jezika predstavlja samo jednu vrstu sveukupnog raslojavanja jezika. Neosporno je da je FS-razgradnja jezika najsloženija i najšira vrsta razuđenosti jezika.“ (15) Čini se da je u ovoj terminološkoj raznolikosti problematičan termin *razgrađivanja* kojim se može upućivati na raspadanje i propadanje⁴.

Duška Klikovac (2008) navodi da je termin *raslojavanje* upotrijebljen i u nazivu jedne sekcije na Prvom kongresu jugoslovenskih društava za primenjenu lingvistiku, koji je održan 1977. godine u Beogradu (sekcija *jezičko raslojavanje i standardizacija*). Ona dalje naglašava kako je termin *raslojavanje jezika*⁵ „pogodan za označavanje onih jezičkih ostvarenja koja se metaforički razumeju kao smešteni na različitim položajima u vertikalnoj ravni – a to su jezički varijeteti kojima je inherentna vrednosna komponenta“ (136), ali je istovremeno i „nepogodan da označi varijetete koji postoje u horizontalnom prostoru – bilo fizičkom (kao što su dijalekti), bilo metaforičkom, društvenom (kao što su funkcionalni stilovi ili idiolekti)“ (138). Stoga, ova autorica upozorava na jednu neiskorištenu domaću riječ – *uraznoličavanje jezika*. (Klikovac 2008:144) Ona smatra da je ova riječ „neutralna u pogledu ‘dimenzije’ postojanja jezičkih varijeteta (može se odnositi i na ‘horizontalne’ i na ‘vertikalne’)“. (Klikovac 2008:145) Pojmu *uraznoličavanja jezika* blizak je i pojam anglosaksonskih lingvista

³ FS - funkcionalnostilska

⁴ Duška Klikovac upozorava na ovu činjenicu, konstatirajući da termini *razgradnja* i *razgrađivanje* „impliciraju ne polifunkcionalnost jezika, kako bi trebalo, nego njegovu nefunkcionalnost“ (Klikovac 2008:141)

⁵ Autorka ovaj termin izjednačava sa terminom *stratifikacija jezika*, smatrajući ga njegovim prevodom (Klikovac 2008:136)

(na koji je ukazala Katnić-Bakaršić) *jezičko variranje*. Oba ova pojma ne poznaju niti horizontalnu niti vertikalnu dimenziju, a podrazumijevaju različite oblike upotrebe i ispoljavanja jezika koji mogu biti uvjetovani različitim faktorima.

Na osnovu ovog pregleda može se vidjeti da je u upotebi veoma širok dijapazon različitih termina – *raslojavanje, stratifikacija, razučivanje, razgradnja, diferenciranje, variranje, jezička i govorna raznolikost, te uraznoličavanje*. Ako bolje osmotrimo ove termine, za svaki možemo pronaći pozitivne i negativne strane. Dublja analiza same etimologije pojedinih termina možda bi i pokazala koji od njih je zaista najbolji i najdeskriptivniji za pojavu koju želimo prikazati – različiti načini upotrebe jezika. Budući da je termin *raslojavanje* dosada najprisutniji u literaturi, i u ovom radu zadržat ćemo se upravo na tom terminu kao najvjerodostojnijem prema dosadašnjim istraživanjima.

Tipovi jezičkog raslojavanja

Kakvo god bilo terminološko određenje, svi se autori slažu da jezik kao prirodna pojava nije homogen i ne ostvaruje se kao potpuno jedinstvena cjelina. „Jezik je sistem – kôd, koji se pri upotrebi (kao svom funkcioniranju) raslojava, pa konkretno funkcionira samo u vidu potkodova.“ (Hadžiefendić-Parić 2003:36) Pod potkodovima ovdje možemo podrazumijevati različite vidove upotrebe jezika koji su uvijek uvjetovani vanlingvističkim faktorima – funkcija u društvu, tema o kojoj se govori, komunikacijski i interakcijski proces, učesnici u komunikaciji, mjesto i vrijeme, cilj i svrha komunikacije, oblast života i sl. Kod drugih autora (Bugarski, Mićanović) ovom pojmu bi odgovarao pojam jezičkih varijeteta U zavisnosti od ovih faktora jezik „varira u pogledu inventara, izboru i upotrebi sredstava kojima potencijalno, kao virtuelni entitet, raspolaže“. (Radovanović 1997:128) U ovom kontekstu inventar obuhvata sva jezička sredstva kojima jedan jezik raspolaže, a izbor tih jezičkih sredstava, kao i načini i principi njihove upotrebe i kombiniranja zavise opet uvijek od različitih vanlingvističkih faktora. Na ovu činjenicu upućuje i Mladenov (1980), naglašavajući da „komunikator ima na raspolaganju celokupno jezičko bogatstvo, sva sredstva izražavanja, ali on ne uzima bilo koja, već među njima bira ona koja odgovaraju nameni njegove poruke, kanalu informisanja i cilju koji želi postići“.

(30)

Josip Silić (2006) upozorava na razlikovanje jezika kao sistema i jezika kao standarda. Jezik kao sistem predmet je lingvistike, i kao takav on je „neovisan o kulturi, o književnosti, o civilizaciji, o politici, o vjeri, o naciji, i o svemu onome u čemu vrijednosni sud ima jednu od odsudnih uloga u životu čovjeka“. (Silić 2006:23) Možemo zaključiti da su ovakvi pogledi na jezik strogo strukturalne naravi, te kao takvi podrazumijevaju posmatarnje jezika kao (relativno) uređenog sistema znakova među kojima vladaju pravila njihovog kombiniranja. S druge strane, jezik kao standard prema Siliću je sociolingvistička kategorija, i kao takav podliježe jezičkim i društvenim zakonitostima, te zbog toga „jezika kao standarda bez vrijednosnoga suda nema“. (Silić 2006:23) Upravo u ovom odnosu može se pratiti i odnos jezika koda i jezika potkoda. Remzija Hadžiefendić-Parić (2003) navodi da su potkodovi, kao vidovi konkretnog funkcioniranja jezika, između ostalog, i predmet lingvostilistike. Ipak, treba imati na umu da potkodovi predstavljaju stvarno funkcioniranje jezika, odnosno koda, te da se kao takvi mogu pratiti u zavisnosti od društvenih, teritorijalnih, individualnih i funkcionalnih faktora⁶.

Jezičkim raslojavanjem nastaju jezički varijeteti. Bugarski u tekstu *Pojam i klasifikacija jezičkih varijeteta* konstatuje da je ovaj sociolingvistički termin dosta neodređen. On ga definira kao „situiran oblik jezika, odredjen temporalno, regionalno, socijalno, funkcionalno, ili pak nekom kombinacijom ovih elemenata. Apstraktnije gledano, varijeteti jednog jezika su podskupovi formalnih i/ili supstancijalnih obeležja datog skupa, odnosno jezika.“ (Bugarski 1987:3) Krešimir Mićanović jezik vidi kao prostor varijeteta koje smatra „zbiljskim, jedinstvenim oblicima u kojima se pojavljuje jezik, oni su konstrukt koji je najbliži empirijskoj stvarnosti“ (Mićanović 2006:11) I ova stajališta ukazuju na nešto drugačiju terminologiju koja suštinski opet odgovara pojmovima koda i potkoda. Možemo, dakle, zaključiti da se svi autori slažu da jezik egzistira u svoja dva pojavna oblika – kodu, koji ima svoje ustrojstvo i potkodovima čiji su konkretni pojavni oblici uvjetovani različitim vanlingvističkim faktorima.

⁶ Funkcioniranjem jezika u zavisnosti od pojedinih faktora bave se različite lingvističke discipline – funkcionalna stilistika izučava funkcionalne faktore, sociolingvistika društvene i individualne, a dijalektologija teritorijalne. Ipak, činjenica je da se područja analize ovih disciplina često prepliću, te da jedna mora povremeno uključivati u svoje analize i faktore druge discipline.

Miššíková u svojoj knjizi *Linguistic Stylistics* navodi da je stil samo jedna od lingvističkih varijacija, ukoliko se u obzir uzmu kontekst, situacija i neki drugi elementi. Ona navodi sljedeće tipove lingvističkih varijacija⁷ (Miššíková 2003:23):

STYLE	• correlates with context and situation • is an individual variation within each register
TEMPORAL	• correlates with a given period
REGIONAL	• correlates with areas on map
SOCIAL DIALECT	• correlates with the social class of its users • also called sociolect
IDIOLECT	• indicates the language of one individual
REGISTER	• correlates with situations • different subtypes of language that people use in different <i>social roles</i> (e.g. doctor's register is different from the teacher's, etc.)

Ako osmotrimo tipove lingvističkih varijacija, odnosno tipove raslojavanja koje nudi Miššíková, možemo zaključiti da ona, kao i ostali, uzima različite vanlingvističke faktore koji uvjetuju različite tipove raslojavanja jezika. Tako ona u obzir uzima stil, vrijeme, prostor, socijalni status, pojedinca, te inventar (registar). Iz pojašnjenja se može zaključiti da se u ovakvom njenom poretku faktora, koji uvjetuju raslojavanje, inventar (Register) isprepliće sa stilom (Style) i socijalnim statusom (Social Dialect), budući da on podrazumijeva različite situacije upotrebe jezika, te upotrebu jezika s obzirom na socijalne uloge u društvu).

Radovanović (1997) procese raslojavanja svodi na četiri osnovna tipa – funkcionalno, socijalno, individualno i teritorijalno. Ovu klasifikaciju daje i Katnić-Bakaršić (2001). Funkcionalnim raslojavanjem nastaju funkcionalni stilovi koje proučava funkcionalna stilistika. Socijalnim raslojavanjem nastaju sociolekti a individualnim idiolekti, dok je nauka koja se njima bavi sociolingvistika. Teritorijalno raslojavanje podrazumijeva

⁷ Miššíková uzima u obzir stavove N. E. Enkvista u davanju pregleda lingvističkih varijacija.

dijalekte i dijalektologiju koja ih proučava. Iako se čini šturom, ovakva klasifikacija je sveobuhvatna i podrazumijeva različite aspekte upotrebe i kombiniranja jezičkih jedinica. Funkcionalni stilovi, sociolekti, idiolekti i dijalekti podrazumijevaju svojevrsne rezultate različitog izbora i različite upotrebe jezičkih sredstava. Ipak, sociolekte, idiolekte i dijalekte možemo staviti na jednu stranu, jer su ograničeni na određeni broj korisnika (idiolekti – pojedinac, sociolekti – društvena zajednica, dijalekti – teritorija) za razliku od funkcionalnih stilova koji predstavljaju upotrebu jezika „dostupnu svima“.⁸

Sličnu klasifikaciju daje i Krešimir Mićanović, ali sa nešto drugačijom terminologijom. On izdvaja četiri kriterija raslojavanja i nastanka jezičkih varijeteta – dijahronijsko, dijatopijsko, dijastratičko i dijafazijsko raslojavanje. Dijahronijsko raslojavanje vezano je za etape u historijskom razvitku jezika. Dijatopijsko raslojavanje je teritorijalno, odnosno horizontalno raslojavanje, za razliku od dijastratičkog raslojavanja koje podrazumijeva vertikalno, odnosno socijalno raslojavanje. Dijafazijsko raslojavanje u obzir uzima govorne situacije u konkretnom društvenom kontekstu. (v. Mićanović 2006:11-12) Ako pogledamo ovakvu njegovu klasifikaciju, vidimo da on u obzir uzima i historijski razvoj jezika kao jedan od kriterija za raslojavanje. Čini se da ovaj kriterij nema utemeljenja u svjetlu raslojavanja jezika, budući da historijski razvoj jezika ne podrazumijeva njegovo raslojavanje uzrokovano vanjezičkim faktorima.⁹

S druge strane, Tošović (2004) daje više tipova raslojavanja – funkcionalno, socijalno, teritorijalno, situativno, starosno, polno, individualno, medijsko i kodifikaciono. Ovakav pristup podrazumijeva onda i veliku raznolikost potkodova i nudi

⁸ Kao ilustracija tvrdnje da funkcionalni stilovi stoje nasuprot idiolektima, sociolektima i dijalektima zajedno može poslužiti i činjenica da se npr. jedan dijalekt može upotrijebiti u određenom kontekstu (npr. u književnosti) da bi stilski obojio određeni tekst. Funkcionalni stilovi, dakle, iskorištavaju rezultate različitih tipova raslojavanja jezika, kako bi dobili na značenju, bogatstvu i sl. S druge strane, kada se određeni funkcionalni stil upotrijebi u okvirima nekog dijalekta, on i dalje ostaje taj funkcionalni stil, ne mijenja svoju bit.

⁹ U historijskom razvoju jezika vanjezički faktori i njihov utjecaj mogu se pratiti u procesima nominacije, standardizacije i kodifikacije jezika, a ne kao faktori zbog kojih se jezik dijahronijski raslojava. Ipak, to ne isključuje raslojavanje jezika u toku njegovog historijskog razvoja, ali faktori koji su uvjetovali ta raslojavanja nisu bili dijahronijske prirode nego npr. socijalne, prostorne, funkcionalne i sl.

različite aspekte posmatranja funkcioniranja koda. Funkcionalno raslojavanje, prema Tošoviću, odvija se u okviru različitih ljudskih djelatnosti (umjetnost, publicistika, administracija i sl). Socijalnim raslojavanjem nastaju tajni jezici i žargoni, a teritorijalnim urbani i ruralni govori. Situativno raslojavanje podrazumijeva različite govorne činove, a individualno uzima u obzir pojedinca i njegovu specifičnu upotrebu jezika. Starosno i polno raslojavanje vrše se prema uzrastu i polu govornika, uključuju odlike i onoga ko govori i onoga kome se govori, te se u tom kontekstu mogu posmatrati i u okvirima individualnog raslojavanja. Vidimo da ovi kriteriji zapravo odgovaraju kriterijima koje u obzir uzima i Radovanović. Ono na šta Tošović obraća pažnju, a Radovanović ne, jesu medij i kodifikacija. Medijsko raslojavanje podrazumijeva komunikacijski kanal (usmeni i pisani), a kodifikaciono uzima u obzir postojanje ili nepostojanje kodifikacije, tako da se može govoriti o standardu i supstandardu.

RASLOJAVANJE	VARIJETET	KARAKTERISTIKE
TERITORIJALNO	dijalekti	jezik na različitim teritorijama jednoga govornog područja
SOCIJALNO	sociolekti	jezik kojim se koriste različite društvene grupe nastale na osnovu istog obrazovanja, ekonomskog statusa, profesije, pola, uzrasta
INDIVIDUALNO	idiolekti	individualna upotreba jezika
FUNKCIONALNO	funkcionalni stilovi	funkcioniranje jezika u okviru različitih ljudskih djelatnosti (razgovor, umjetnost, publicistika, administracija, govorništvo i dr)

Kako se može vidjeti iz svega prethodno rečenog, svi autori se slažu u činjenici da se jezik u različitim situacijama ne ostvaruje na isti način. Mnogo je vanlingvističkih faktora koji uvjetuju oblik upotrebe i ispoljavanja jezika. Ako se u obzir uzimaju tipovi tih vanlingvističkih faktora, onda možemo govoriti i o različitim tipovima jezičke upotrebe, odnosno o različitim tipovima raslojavanja jezika.

Literatura

1. Badurina 2007 – L. Badurina, „Jezično raslojavanje i tipovi diskursa“, u *Jezik književnosti i književni ideologemi*, Zbornik radova 35. seminara Zagrebačke slavističke škole, Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, 11-20 str.
2. Bugarski 1986 – R. Bugarski, *Jezik u društvu*, Prosveta, Beograd
3. Bugarski 1987 – R. Bugarski, „Pojam i klasifikacija jezičkih varijeteta“, u *Jezični varijeteti i nastava jezika*, Društvo za primijenjenu lingvistiku SRH, Zagreb, 3-9 str.
4. Bugarski 2003 – R. Bugarski, *Uvod u opšu lingvistiku*, Čigoja štampa/XX vek, Beograd
5. Fišman 1978 – J. Fishman, *Sociologija jezika*, prev. S. Janković, Svjetlost, Sarajevo
6. Hadžiefendić-Parić 2003, R. Hadžiefendić-Parić, *Naš jezik* (udžbenik za četvrti razred gimnazije), Sarajevo Publishing, Sarajevo
7. Hajmz 1980 – D. Hajmz, *Etnografija komunikacije*, prev. M. Radovanović, BIGZ, Beograd
8. Jespersen 1970 – O. Jespersen, *Čovječanstvo, narod i pojedinac* sa lingvističkog stanovišta, prev. Z. Lešić, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo
9. Katnić-Bakaršić 2001 – M. Katnić-Bakaršić, *Stilistika*, Ljiljan, Sarajevo
10. Klikovac 2008 – D. Klikovac, *Jezik i moć :Ogledi iz sociolingvistike i stilistike*, Čigoja štampa/Biblioteka XX vek, Beograd
11. Mićanović 2006 – K. Mićanović, „Jezik kao prostor varijeteta“, *Raslojavanje jezika i književnosti*, Zbornik radova 34. seminara Zagrebačke slavističke škole, FF press, Zagreb, 11-22. str.
12. Miššiková 2003 – G. Miššiková, *Linguistic Stylistics*, Filozofická Fakulta, Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra

13. Mladenov 1980 – M. Mladenov, *Novinarska stilistika*, Naučna knjiga, Beograd
14. Radovanović 1997 – M. Radovanović, *Sociolingvistika*, Štamparija Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
15. Silić 2006 – J. Silić, *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*, Disput, Zagreb
16. Šipka 1998 – D. Šipka, *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Matica srpska, Novi Sad
17. Tošović 2002 – B. Tošović, *Funkcionalni stilovi / Die funktionellen Stile*, Beogradska knjiga, Beograd
18. Tošović 2004 – B. Tošović, „Funkcionalno raslojavanje u sistemu opšte diferencijacije jezika“, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 32/I, 25-37. str.
19. Vuković N. 2000 – N. Vuković, *Putevi stilističke ideje*, Jasen, Podgorica – Nikšić

LANGUAGE AND LANGUAGE STRATIFICATION

Abstract

Language, as a fundamental human activity, is an indispensable part of all other human activities. The diversity of these other human activities and life situations is also conditioned by the variety of languages we use. This paper deals with the examination of different attitudes regarding the terminological definition of linguistic stratification phenomena, and the types of linguistic stratification and their functionalities in language use.

Key words: *language, language stratification, language variation, non-linguistic factors, social stratification, functional stratification*

Esmeralda Mustafić

ZNAČENJSKA KATEGORIJA POGODBE U BOSANSKOM JEZIKU

Sažetak

Pogodba uključuje prilično širok značenjski opseg. Samo definiranje pogodbe podrazumijeva istraživanje logike i njenih postavki logičkih sudova. Samim tim, dolazi se do zaključka da je značenjsko polje pogodbe usko povezano sa filozofijom. Unatoč različitim značenjskim odnosima pogodba se može univerzalno definirati kao uvjet za izvršenje određene radnje. Ovisno o tome da li je taj uvjet realan, potencijalan ili irealan, radnja će se izvršiti, možda izvršiti ili se neće izvršiti.

Ključne riječi: *pogodba, logika, uvjet, pogodbeni klauza*

O pogodbi

Pogodba uključuje relativno širok značenjski opseg. Samo definiranje pogodbe podrazumijeva istraživanje logike i njenih postavki logičkih sudova. Samim tim, dolazi se do zaključka da je značenjsko polje pogodbe usko povezano sa filozofijom.

Ljudski govor se sastoji od cjelina koje se u logici i gramatici nazivaju rečenicama. Logika smatra da korištenjem rečenica čovjek iznosi svoj sud. Sud je spoj pojmova kojim se nešto može potvrditi ili zaniijekati. Ono što je bitno istaknuti je činjenica da sud nije svaka izrečena smisaona jedinica. Ako se spoje pojmovi *nebo* i *plavo*, dobijamo pojam *plavo nebo* koji u svojoj osnovi prenosi neko značenje, ali to nije sud, nego novi pojam koji je po svojoj strukturi složen.

Kod tumačenja strukture sudova postoje samo dvije opcije – sud mora biti ili istinit ili neistinit, svako drugačije tumačenje je nepravilno, tj. pogrešno. Na primjer, ako se kaže da je *nebo plavo* onda to nužno mora biti ili istinito ili neistinito, opcija u kojoj se možda navodi činjenica da nebo nije uvijek plavo, da je nekad tmurno ili sivo ne postoji i takvo tumačenje suda bi se smatralo pogrešnim.

Postoji mnogo vrsta sudova, ali oni koji su značajni za ovaj rad su hipotetički. Logika se i ne bavi previše tumačenjem i pružanjem ovih sudova. Hipotetički sudovi se prepoznaju po pogodbenim

rečenicama unutar svog ustrojstva, i obično u sebi imaju veznik *ako*. U ovakvim sudovima, odnos subjekta i predikata je uvjetovan nečim trećim. Ako se neki sud potvrdi kao hipotetički, onda se on sastoji od dvije rečenice pomoću kojih se izražava odnos ovisnosti jednog suda od drugog.

Opća forma ovih sudova glasi: *Ako je AB, onda je CD*. Na primjer: *Ako je nebo plavo, onda je sunčano. Ako budeš dobar, kupit ću ti čokoladu*. Na prethodnim primjerima je vidljiva uvjetovanost jedne radnje drugom što dokazuje tvrdnju da se hipotetički sud sastoji od dvije rečenice u kojima je iskazan odnos uvjeta ili pogodbe.

Prvi sud, odnosno prva rečenica se naziva antecedent (onaj koji prethodi), a drugi sud se naziva konzekvent (onaj koji slijedi). „Model se za pogodbene rečenice temelji na značenju antecedenta, uvjerenju i poznavanju konteksta, što uvjetuje prirodu i stupanj povezanosti antecedenta i konzekventa. Taj proces može rekursivno definirati antecedentni model – stanje stvari konzekventa može biti relevantno sudioniku u antecedentnome modelu – ili se može pokazati da između dvaju modela postoji vremenska, uzročna ili deontička veza.“ (Šarić, 1997 : 157)

Postoje različiti odnosi između antecedenta i konzekventa. Ukoliko je odnos između antecedenta i konzekventa relevantan, rečenica će biti istinita samo ako je konzekvent istinit. Odnosi antecedenta i konzekventa podliježu materijalnoj implikaciji. „Za materijalnu implikaciju vrijedi sljedeće: složeni će sud imati vrijednost ‘neistinito’ samo ako je antecedent istinit, a konzekvent neistinit. U svim drugim slučajevima imat će vrijednost ‘istinito’.“ (Šarić, 1997 : 158) Na primjer, rečenica *Ako si bio u Zenici, onda si bio na Filozofskom fakultetu*. neće biti istinita ako postoji bilo ko ko je posjetio Zenicu, a nije posjetio Filozofski fakultet. Naravno, takvi slučajevi i postoje, pa ovaj primjer nije istinit.

S druge strane, ovdje je potrebno napomenuti da se logika bavila oblikom sudova a ne njihovim sadržajem. S tim u vezi, dolazi se do zaključka da se sama ‘istinitost’ antecedenta i ‘neistinitost’ konzekventa ne može uzeti kao aposlutni kriterij za istinitost cijelog suda. U prirodnom ljudskom jeziku, koji je podložan stalnim promjenama, vlada sadržajni kriterij za razliku od logičkih sudova u kojima većim dijelom vlada formalni kriterij.

„*Ako sljedeći test iz francuskoga napišeš za pet, dat ću ti 1000 kuna*. Govornik ne uspostavlja vezu između antecedenta i konzekventa; u tim primjerima postoji formalna, ali ne i sadržajna veza između njih. Uloga tih pogodbenih rečenica nije u tome što iskazuju što bi bilo da je pogođeno stanje stvari izrečeno u antecedentu, nego u tome što naglašuju nemogućnost ostvarenja uvjeta izrečena u antecedentu.

Istinitost ili neistinitost konzekventa u takvim primjerima ne igra nikakvu ulogu.“ (Šarić, 1997 : 160)

U prethodnom citatu dat je primjer rečenica u kojima se pobija teza materijalne implikacije. Jezik u interpretaciji logičkih sudova treba predstavljati strogo ustrojenu i nepromjenjivu konstantu koja obitava unutar nekih okvira i pravila. Nasuprot takvom mišljenju, poznato je da jezik ne može biti nepromjenjiva konstanta, već je podložan stalnoj evoluciji. Materijalna implikacija bi možda bila i primjenjiva u okolini unutar koje se posmatraju hipotetički sudovi, u kojima postoje jasno određene relacije odnosa i gdje je rezultat uvjeta/pogodbe jedna ili druga opcija. U govorenom jeziku, koji je živ i dinamičan, materijalna implikacija pada u vodu iz jednostavnog razloga: Ako se ponovo vratimo shemi *Ako je AB, onda je CD* uvidjet ćemo da hipotetički sud, samim tim i materijalna implikacija, podliježu nekoj vrsti binarne opozicije. S druge strane, u prirodnom ljudskom jeziku, takve opcije i nisu tako česte. Prirodni jezik je podložan stalnom razvoju. Upotrebom pogodbe ili hipotetičkog suda govornik ne razmišlja da li je njegov antecedent istinit ili neistinit, da li je konzekvent istinit ili neistinit, te na kraju da li se cijela tvrdnja može smatrati istinitom ili neistinitom. Govornik svom sagovorniku prenosi cjelovitu obavijest u obliku pogodbe ili pogodbene rečenice ne brinući o odnosu antecedenta i konzekventa.

Definiranje pogodbe

1. Pogodba 1. ono od čega zavisi da li će nešto biti ili ne; 2. sporazum (Moskovljević, 1990 : 560)
2. Pogodba im. ž. r. pl. *pogodbi*; kupoprodajni dogovor; pogađanje. (Čedić, et al, 2007 : 674)
3. Hrvatski jezični portal, koji funkcionira na online bazi podataka, te koristi Anićev *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*, Anićev *Pravopis hrvatskoga jezika* kaže da se pogodba definira kao: 1. dogovor (oko cijene i sl.) *sklopiti pogodbu*; 2. zajednička međusobna saglasnost (pismena ili usmena) o obvezama, interesima; 3. pren. snošljivost, međusobno uvažavanje.

Ove definicije pogodbe, iako dolaze iz različitih rječnika hrvatskog, srpskog i bosanskog jezika, imaju u suštini slična objašnjenja pojma pogodbe. Sva tri tumačenja se slažu u tome da je pogodba određena vrsta sporazuma ili dogovora koji određuje da li će se neka radnja izvršiti ili neće. Rječnici se, dakle, slažu u definicijskom određenju pogodbe.

Pogodba kao dio rečeničnog ustrojstva

Sintaksa, kao posebna grana lingvistike, za svoj predmet istraživanja uzima i pogodbu, tačnije pogodbenu / uvjetnu klauzu. Pogodbena klauza se izučava kao podvrsta zavisnosloženih rečenica sa adverbijalnim klauzama, i njeno definiranje ne propušta niti jedna gramatika.

1. *Gramatika bosanskoga jezika* kaže da se pogodbenom zavisnom klauzom u složenoj rečenici obilježava uvjet za ostvarenje sadržaja osnovne klauze. To znači da osnovna i zavisna klauza stoje u odnosu pogodbe: ostvarenje sadržaja osnovne klauze moguće je samo ukoliko se ostvari sadržaj zavisne klauze. (Jahić, Palić, Halilović, 2000:436)
2. *Gramatika srpskog književnog jezika* kaže da su uslovne rečenice one čiji predikat označava radnju, stanje ili zbivanje koji su uslov za vršenje radnje označene predikatom njihove nadređene, glavne (upravne) rečenice. (Stanojčić, 2010:407)
3. *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika* kaže: „Kad se pokaznim pogodbenim prilogom *onda* u jednoj rečenici izriče da joj se sadržaj ostvaruje pod određenom pogodbom u drugoj, dvije se rečenice sklapaju u jednu tako da se druga odnosnim pogodbenim priložima *ako, kada* ili pogodbenom česticom *li* pridruži uz prilog *onda*, koji se ne mijenja ili se izostavlja. (...) Tako nastala zavisno složena rečenica po značenju uvrštavanja jedne rečenice u drugu jest odnosna, a po mjestu zavisne u ustrojstvu glavne zove se pogodbena rečenica. (Eugenija Barić, et al, 1979:406)
4. *Gramatika srpskog jezika* kaže da uslovne rečenice izražavaju uslov koji je neophodan za izvršenje radnje glavne rečenice. Stoje obično ispred glavne rečenice, ali neretko i posle nje. (Klajn, 2005:251)
5. U *Osnovima gramatike bosanskog jezika* stoji da se uslovno priloškoodredbeno značenje izražava padežnim formama,

glagolskim prilogom sadašnjim, predikatskim apozitivom i uslovnim (uvjetnim) rečenicama. (Čedić, 2001:194)

6. U *Hrvatskoj gramatici* stoji da je pogodbena rečenica takva zavisna rečenica koja se u glavnu uvrštava kao njezina adverbna (priložna) oznaka uvjeta. Njome se izriče uvjet pod kojim se ostvaruje izrečen rečenični sadržaj. (Barić et al, 1997:503)
7. U još jednoj *Gramatici srpskog jezika* stoji da uslovne (pogodbene) rečenice kazuju uslove ili pogodbe nepohodne da se izvrši radnja u glavnoj rečenici. (Tasić, Gačević, 2011: 108)

Razlog navođenja definicija pogodbene rečenice iz različitih gramatika bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika jeste prikazivanje raznovrsnog spektra literature iz kojeg možemo izvući jedinstveni zaključak. Definiranje pogodbe kao takve se nije u velikom dijelu odmaklo od definiranja pogodbe unutar proučavanja hipotetičkih sudova. Jedina očigledna razlika je samo pomjeranje iz granica logike u granice sintakse i gramatike, pa se više ne govori o pogodbi kao dijelu suda, već o pogodbi kao dijelu složene rečenice. Sve gramatike se slažu da je pogodbena klauza zavisna klauza u kojoj se obilježava uvjet za izvršenje radnje koja je označena u glavnoj klauzi. Osnovni veznici ovih rečenica su: *ako*, *ukoliko* i *li*.

Osim definiranjem, sintaksa se bavi i mogućnošću izvršenja radnje koja je označena u zavisnoj klauzi. Tako se, unutar različitih gramatika, može pronaći podjela na: *realne*, *potencijalne* i *irealne* pogodbene klauze. Realne pogodbene klauze su one u kojima se pojavljuje uvjet koji će na kraju dovesti do ostvarenja radnje koja je označena u glavnoj klauzi (*Ako ne položiš ispit, obnavljaš godinu*). Potencijalne pogodbene klauze su one u kojima se pojavljuje uvjet čije eventualno ili moguće ispunjenje dovodi do ispunjenja sadržaja glavne klauze (*Ako nas vide, pozdravit ćemo ih*). Na kraju, pomoću irealnih pogodbenih klauza izražava se uvjet koji je nemoguć ili neispunljiv, te samim tim, i sadržaj glavne klauze čini neostvarivim. (*Da sam ti ja mati, drugačije bi se ponašala*).

Zaključak

Pogodba, kao značenjska kategorija, zanimljiva je još od proučavanja hipotetičkih sudova i logike. Kroz hipotetičke sudove i materijalnu implikaciju pogodba je posmatrana kroz opozicije 'istinitog' i 'neistinitog'. Ono što je zajedničko u posmatranju pogodbe kroz hipotetičke sudove i posmatranju pogodbe kroz sintaksu je definiranje pogodbe kao uvjeta za izvršenje određene radnje. Ta radnja u hipotetičkim sudovima je postavljena u opozicije istine ili neistine dok je u očima sintakse ta radnja predstavljena kao realna, potencijalna ili irealna.

Literatura

1. Barić, Eugenija (et al), *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1979.
2. Barić, Eugenija (et al), *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb, 1997.
3. Čedić, Ibrahim, *Osnovi gramatike bosanskog jezika*, Instut za jezik u Sarajevu, Sarajevo, 2001.
4. Jahić, Dževad, Halilović, Senahid, Palić, Ismail, *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica, 2000.
5. Klajn, Ivan, *Gramatika srpskog jezika*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Beograd, Beograd, 2005.
6. Stanojčić, Živojin, *Gramatika srpskog književnog jezika*, Kreativni centar, Beograd, 2010.
7. Jovanović, Jelena, *Lingvistički i stilistički aspekti proučavanja rečenice*, Naučno društvo za negovanje i proučavanje srpskog jezika, Beograd, 2013.
8. Šarić, Ljiljana, *Interpretacija pogodbenih rečenica*, FILOLOGIJA 29, Zagreb, 1997, 155-169, dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/157490>
9. <https://filozofijagsm.files.wordpress.com/2014/01/sud.pdf>
10. <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=baza>
11. <http://kgracin.com/logika/Semantika.pdf>

CATEGORY OF CONDITION IN BOSNIAN LANGUAGE

Abstract

Condition includes quite broad semantic extent. Just defining condition includes the exploration of logic and its items of logical judgements. Therefore, it comes to the conclusion that the semantic field of conditions is closely related to philosophy. Despite different semantic relations, the condition could be universally defined as the requirement for performing a certain action. Depending on whether is real, potential or unreal, the action will be performed, may be performed or it will not be performed.

Key words: *condition, logic, conditional clause*

Jovana Jakanović

ORTOGRAFSKA I FONETSKO-FONOLOŠKA ANALIZA POVELJE KRALJA OSTOJE IZ 1398. GODINE

Sažetak

Kraljevske povelje predstavljaju izuzetno važno kulturno naslijeđe za Bosnu, jer predstavljaju svjedodžbe o političkim i društvenim prilikama jedne države. Povelje nam omogućavaju uvid u jezik, pismo, topografiju, društvenu kao i političku strukturu srednjovjekovne bosanske države. S obzirom na to cilj rada je prikazati osnovne ortografske i fonetsko-fonološke karakteristike Povelje kralja Ostoje o isplati zaostalih dugova kralja Tvrtka iz 1398. godine. Povelju kralja Ostoje napisao je dijak Stipan Dobrinović, a original povelje pisan na pergamentu nalazi se u Državnom arhivu u Dubrovniku.

Ključne riječi: *povelja, srednji vijek, jezik, ortografska analiza, fonetsko-fonološka analiza*

Uvod

Povelja je dio historijske realnosti, te pruža obilje historijskih podataka. Pisane su po strogo utvrđenoj shemi, ali nisu uvijek morale sadržavati sve ceremonijalne dijelove. Povelja kralja Ostoje se bitno ne razlikuje od ostalih bosanskih povelja tog doba. Svi elementi koji sačinjavaju Povelju imaju svoj uobičajen oblik i u ostalim bosanskim poveljama. Povelje su za jezik posebno značajne jer predstavljaju i najizvorniju građu za uočavanje nastanka novih pojava u razvoju jezika. „Povelje i pisma predstavljaju značajno blago diplomatske pismenosti ove zemlje, naročito zato što je njegovala autohtone crte i nije prezirala narodni jezik. Ogromna većina duhovnih tekstova, kako kanonskih tako apokrifnih, dobar dio zapisa i natpisa, a pogotovo povelja i pisama predstavljaju vrijednost kao spomenici jezika, pismenosti, opće kulture i historije a poneki od njih izdvajaju se i nameću i savremenom čitaocu kao primjeri poetskog nadahnuća književnog kvaliteta.“ (Dizdar 1997: 14) S obzirom na to rad se bavi ortografskom i fonetsko-fonološkom analizom Povelje kralja Ostoje o isplati zaostalih dugova kralja Tvrtka iz 1398. godine.

Tekst Povelje kralja Ostoje o isplati zaostalih dugova kralja Tvrтка iz 1398. godine

kralj Stefan Ostoja

20. novembar 1398. na Dumnu¹

pisar: dijak Stipan Dobrinović

Stojanović br. 428; Miklosich CCXXIV; Čremošnik br. 35

sl. Đorđić 1971:398

ба нме оца н сина н свтога дха аминъ азъ стипанъ остоѣ по млостн г^{на} Ба Благовѣрнн краль срѣблємъ Боснѣ прѣморню х^умьсци земан западнѣмъ странамъ доннмъ краємъ Ѹсорн солн подрннню н к томѸ да є виднмо всакомѸ ѸловѣкѸ комѸ се подоБа како дондоше вслнѸствѸ кралѣства мн ѿ^а славнога града дѸбровнѣка племѣннн властеле н поклансарне а на нме жѸнъ жѸрьковнѣ н мнхоѸ растнѣ говорѣе разѸмно н Ѹсно Ѹ вснхъ днлнхъ кралѣствѸ мн н мею ннмн раБотамн слатко проснше н молнше говорѣе да Бн нмъ платнло кралѣство мн що нмъ ѿста дѸжанъ Братъ кралѣства мн Бнвшн славнога спомѣнѸтнѣ г^{на} кра^а тврѣтко н мн вѣднвшѣ прошенне право н достонно говорѣне н такое разгледавше повѣлѣн н лѣстове н клѣтви г^{на} крапа тврѣтка како да Бн се не Ѹкратнла красна лѸБавъ н добрн	U ime Oca i Sina i Svetoga duha, amin. Ja Stjepan Ostoja po milosti gospoda Boga blagovjerni kralj Srba, Bosne, Primorja, Humske zemlje, Zapadnih strana, Donjih krajeva, Usore, Soli, Podrinja da je znano svakom čovjeku kojega se tiče kako dođoše veličanstvu kraljevstva mi od slavnoga grada Dubrovnika plemenita vlastela i poklisari, a imenom Žun Žurković i Mihoč Rastić govoreći razumno i časno u svim djelima kraljevstva mi i među ostalim poslovima slatko prosiše i moliše govoreći da bi im platilo kraljevstvo mi što im osta dužan brat kraljevstva mi bivši slavnoga spomenuti gospodin kralj Tvrtko. I mi vidjevši molbe, ispravan i dostojanstven govor i također pogledavši povelje i listove zakletve gospodina kralja Tvrтка, kako da se ne bi uskratila krasna ljubav i dobri zakoni koji su uvijek postojali među kraljevstvom mi i među Dubrovnikom. Sve to razgledavši i

¹ Nakaš, Lejla (2011), *Konkordacijski rječnik ćirilskih povelja srednjovjekovne Bosne*, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, Filozofski fakultet, Sarajevo

законѣн кои сѸ вазда постан мею
 кралѣствомъ мн н мею дѸБровнѣкомъ
 все тон разгледавшѣ н виднвѣше
 створнсмо свнтѣ с кралѣства мн с
 поглавнмн властелн кон Ѹ то врѣме
 БѣхѸ прѣ насѣ всн с намн еднносрѣдно
 наслндѸюѣ црѣ неБѣкаго кон крѣпн
 краѣство мн Ѹ доБрѣхѣ дѣлнхѣ
 Ѹсаншасмо прѣшнѸ поклнсареѣ
 дѸБроуѣцнхѣ н створнсмо нмѣ мнлостѣ
 н запнсасмо по снхѣ нашнхѣ повелахѣ
 да нмѣ платнмо н плаћамо двѣ тнсѸһн н
 петѣ сатѣ н петѣ десетѣ дѸкаты що нмѣ е
 ѡсталѣ дѸжанѣ краѣ тврѣтко
 а да нмѣ се плаћа ѡвѣмѣ наѸнѣномѣ да се
 плаћаю всако годнѣе по петѣ сатѣ
 пѣтерѣ ѡлоходѣка ко^мн сѸ дѸжнѣ
 давати кралѣствѸ мн по власнѣхѣ
 светѣцнхѣ на трѣн днѣ мсеца фреѡара а
 то ѡлоходѣка конмѣ сѸ дѸжнѣн нашнмѣ
 прѣвнмѣ н намѣ за стонѣ да ѡлѣБнѣю до
 толе до колн се нсплатн всѣ дѸгѣ згора
 руѣнѣн Ѹ семѣ лнстѸ двѣ тнсѸһн н
 петѣсатѣ н петѣдесетѣ дѸкаты
 а докле се нсплатѣ тан дѸгѣ да ѡл тоган
 дохотка руѣнога намѣ нѣщаре не дадѸ
 разн да сн се плаћаю за дѸге а
 нсплатнвшѣ се руѣнога дѸга да даю
 кралѣѣствѸ мн тан доходакѣ кѣо сѸ га
 давалн нашнмѣ прѣвнмѣ
 а томѸ нмѣ свѣдоци н рѸѸнѣци
 кралѣства мн властеле воевода хрѣвое
 тепаунѣ Батало боевода вѸкашнѣн н
 воевода павѣ клешнѣн н кнезѣ стнпа^{нб}
 хлапунѣн нашнѣга кралѣства дворѣскн
 пнсанѣ на дѸмнѣ на двадесетѣн днѣ
 мсеца новеБра лѣта рожастѡа хрѣстоѡа

vidjevši, stvorismo savjet s kraljevstva mi
 sa poglavitom vlastelom koja u to vrijeme
 bijaše kod nas, svi s nama, jednodušno
 nasljeđujući cara nebeskoga, koji učvršćuje
 kraljevstvo dobrim djelima.

Uslišismo žurбу dubrovačkih poklisara i
 stvorismo im milost i zapisasmo u ovim
 našim poveljma da im platimo i plaćamo
 dvije tisuće i pet stotina i pedeset dukata,
 što im je ostao dužan kralj Tvrtko.

A da im se plaća ovim načinom: da se
 plaća svake godine po pet stotina perpera
 od dohotka koji su dužni davati kraljevstvu
 mi na dan Sv. Vlaha, trećег дана мјесеца
 фебруара и то од дохотка којим су дужни
 нашим прецима и нама за Ston, да odbijaju
 dotle dok se ne isplati sav dug gore rečeni u
 ovom listu od dvije tisuće i pet stotina i
 pedeset dukata. Sve dok se isplaćuje taj
 dug, od toga dohotka rečenoga da nam
 ništa ne daju osim da plaćaju sebi dugove,
 a isplativši rečeni dug da daju kraljevstvu
 mi taj dohodak kako su ga davali našim
 precima. A tome su svjedoci i ručnici
 vlastela kraljevstva mi, vojvoda Hrvoje,
 tepčija Batalo, vojvoda Vukašin i vojvoda
 Pavle Klešić i knez Stjepan Hlapčić našeg
 kraljevstva dvorski.

Pisano na Dumnu dvadesetog дана мјесеца
 новембра године рођења Hristova 1398.
 Pisa Stipan Dobrinović dijak kraljevstva mi
 i da se počnu plaćati na prvu svetkovinu
 Sv. Vlaha, trećег дана фебруара 1399. i
 kraljevstvo mi priseže i zaklinje se zajedno
 s gore rečenom vlastelom da ovo pisanje
 bude čvrsto i neporecivo dok im se dug
 isplati.

•Ѹ• н •ѿ• н •ѿ•о •н• писа стипанъ добрѣновнѣхъ кралѣства мн дѣѣкъ а да се поуѸ плаћати ѿ прѣвнѣхъ власннѣхъ свѣтѣцнѣхъ на •ѿ• днн первара •Ѹ•ѿ•ѿ•ѿ• н кралѣство мн прѣсеже н клѣ се згора руѣннмн властѣлн да снѣ писмо БѸде крнпко н непороуно докле нмѣ се дѸгъ нсплати † гѿнѣ куѿ стѣфанъ ѿстоѿа кра^а срѣБлѣ^м Боснн н прнморнѣо	† GOSPODIN KIR STEFAN OSTOJA KRALJ SRBIMA, BOSNI I PRIMORJU

Povelja kralja Ostoje Dubrovčanima o isplati zaostalih dugova kralja Tvrtka iz 1398. godine

Nakon što je kraljica Jelena svrgnuta sa prijestolja u maju 1398. godine, na njeno mjesto je izabran kralj Ostoja.² Ostoja je krunisan u proljeće 1399. godine i vladao je do 1404. godine. Vlast je povratio 1409. godine i ostao je na prijestolju do svoje smrti 1418. godine. Kralj Ostoja sa svojom pratnjom dolazi 1398. godine u Duvno³ gdje su ga čekali dubrovački poslanici.

On im u Duvnu 20. novembra 1398.⁴ godine izdaje povelju i obavezuje se da će isplatiti zaostale dugove kralja Tvrtka I u iznosu od 2550 perpera, „kako da se ne bi uskratila krasna ljubav i dobri zakoni koji su uvijek postojali među kraljevstvom mi i među Dubrovnikom“. Tim činom iskazuje se težnja kralja Ostoje za očuvanjem dobrih

² Ovaj vladar, nasljednik kralja Dabiše, došao je na prijesto neregularnim putem, oborivši Jelenu, ženu Dabišinu, i uzurpiravši vlast koja je trebala da pripadne Tvrtkovom sinu. (Kuna 1974:51)

³ Duvno ili današnji Tomislavgrad je grad i općina situirana u jugozapadnoj Bosni i Hercegovini. Korijen svoga imena ima u ilirskoj riječi d'Imno - pašnjak, odnosno dalma (dělma) - ovca. Ime Duvno za grad se upotrebljavalo tek u novije vrijeme. Delminum se spominje i u Ljetopisu popa Dukljanina kao mjesto sabora kraljevstva hrvatskog. Grad Duvno se također spominje i u povelji bana Tvrtka iz 1355. godine. (Vego 1957: 38)

⁴ Uočava se da je Povelja napisana u vrijeme dok Ostoja još nije bio legitimni kralj Bosne.

susjedskih odnosa koji se održavaju još od Kulina bana.⁵ Iz toga se može zaključiti da upravo kraljevske povelje predstavljaju izuzetno važno kulturno naslijeđe za Bosnu, jer predstavljaju svjedodžbe o političkim i društvenim prilikama jedne države. Tj. povelje nam omogućavaju uvid u jezik, pismo, topografiju, društvenu kao i političku strukturu srednjovjekovne bosanske države.

U Povelji kralj Ostoja spominje i način na koji će se vratiti dug: *i da im se plaća ovim načinom: da se plaća svake godine po pet stotina perpera od dohotka koji su dužni davati kraljevstvu mi na dan Svetog Vlaha, trećeg dana mjeseca februara*. Riječ je o „Stonskom dohotku koji su Dubrovčani plaćali srpskim i bosanskim vladarima u iznosu od po 500 perpera godišnje. Dohodak je ustanovljen odredbom ugovora iz 1333. godine po kojem je kralj Dušan prodao Dubrovčanima Ston i Pelješac. Dohodak se isplaćivao i bosanskim vladarima zato što je tadašnji bosanski ban Stepan II Kotromanić zagospodario zapadnim dijelom Huma i imao znatan politički uticaj na ovaj dio primorja. Srbiji se obično plaćao o Uskrsu a Bosni na dan Sv. Vlaha (3. februar).“ (Dragičević 2008: 118)

Povelju je napisao je dijak Stipan Dobrinović koji je bio jedan od najznačajnijih pisara na dvoru kralja Ostoje, a original Povelje pisan na pergamentu nalazi se u Državnom arhivu u Dubrovniku.

Ortografske odlike

Povelju kralja Ostoje iz 1398. godine pisao je dijak Stipan Dobrinović i to tipičnom bosanskom majuskulom. Naime, nakon kralja Tvrtka I dolazi do češćeg smjenjivanja pisara, ali unotač tome većina povelja pisanih na području Bosne u ortografskom smislu ostaje vjerna onoj tradiciji koja započinje sa logotetom Vladojem, „mada se kod ponekih vladara, možda i iz političkih razloga, vladarska kancelarija vraća starijoj bosanskoj tradiciji, kao što je slučaj s pisarima kralja Ostoje i njegovih potomaka, bar što se tiče pisma, s obzirom na to da se ponovo vraćaju bosanskom poluustavu.“ (Kuna, 2008: 335).

Gregor Čremošnik navodi da Tvrtkovo uvođenje srpske diplomatske minuskule u bosansku kancelariju predstavlja revolucionarno nagli korak naprijed. *Ostoja pravi isto tako odsječan i nagao revlucionarni korak, ali korak unazad, korak natrag na stare*

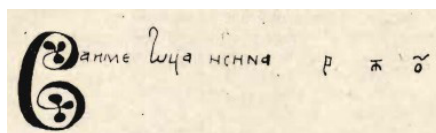
⁵ Uočava se da je Povelja napisana u vrijeme dok Ostoja još nije bio legitimni kralj Bosne.

bosanske uzore i nas staru bosansku majuskulu. (Čremošnik 1950: 149)

Ostojino vraćanje poluustavu i vraćanje izvornoj karakterističnoj bosanskoj grafiji, uslovljeno je i činjenicom da su Ostojini pisari domaći ljudi i očito je da su oni poticali iz druge pisarske škole⁶, a ne one koju je utemeljio logotet Vladoje.

Dakle, u pogledu pisma i stila povelje prekida se sa tradicijom koju je započeo Tvrtko, te se vraća starom tipu pisma, a isto se osjeća i u stilu i u jeziku povelje, čiji je pisac očito ikavac⁷. (Kuna 1974: 51)

„Pismo Stjepana dijaka je tipična bosanska majuskula Dražeslavljeve škole. Sva slova su strogo u majuskućnim oblicima, čak završni potezi slova *д* ne idu ispod crte, kod slova *В* jedan jedini put (u početku nabiranja svjedoka) Stipanu Dobrinoviću izmakne kurzivno slovo *Ѧ* inače slovo uvijek ima propisani usjek. Karakteristični su oblici slova *ж*, dalje slova *Ѧ* sa odijeljeno stojećom ižicom i slova *Р* koje izgleda kao da je pisano u četiri poteza. Zanimljivo je i slovo *В* sa kojim počinje povelja. Ono je povećano, kao što je to već odavno običaj. Po obliku je više nalik na kitnjasto *С*, nego na *В*, jer trbusi slova *В* nisu zatvoreni.“ (Čremošnik 1950: 150)

Slika 1: Inicijal i prve riječi Povelje kralja Ostoje od 20. 11. 1398. (Čremošnik 1950: 150)

⁶ Ti homines novi nisu učenici Vladoja ili Tomaša i nisu izašli iz škole državne kancelarije, nego su potomci drugih bosanskih škola u kojima se podučavala bosanska majuskula, a ne srbijanska diplomatska minuskula. (Čremošnik 1950: 149)

⁷ Povelje su načešće pisali specijalno obučeni pisari, pa su tako i od njih u velikoj mjeri zavisile i jezične karakteristike napisanog teksta. Međutim, „treba imati u vidu i to da dokumenti, naročito povelje, imaju, u suštini, ustaljenu formu, koja u znatnoj mjeri ograničava pisara, tako da se pisar rijetko probija vlastitim originalnim izrazom među formulara.“ (Kuna, 2008: 334)

Pisanje grafema za glas [j]

U Povelji kralja Ostoje glas [j]⁸ se ili ne bilježi nikako ili se bilježi grafemima:

Ѣ (ѡстоѢ),

vokal e ima vrijednost „je“ na početku riječi (ѡдносрьдно) i u međuvokalnoj poziciji (хрьвоѡ, такоѡ),

sekvenca [ju] bilježi se grafemom ю (мѡю, прѣморнѡ, насландѣюѡ, плаћаю ѡдѣбнѣю, даю),

a) sekvenca [ja] bilježi se grafemom Ѣа (ѡстоѢа).

Ligature

U tekstu Povelje kralja Ostoje uočavamo ligature:

a) Ю: мѡю, прѣморнѡ, насландѣюѡ, плаћаю ѡдѣбнѣю, даю.

b) Ѣа: ѡстоѢа. Ligatura ja prisutna samo na jednom mjestu na kraju Povelje i to u kraljevom imenu, a zanimljivo je da se pri prvom pisanju kraljevog imena na početku Povelje upotrebljava Ѣ (ѡстоѢ), gdje je Ѣ u vrijednosti sloga ja.

Pisanje grafema za glas [ć] i [dʹ]

Staroslavenski jezik nije imao glas đ, tj. glasovna vrijednost đerva u starobosanskom jeziku bila je „đ“ i „ć“. Međutim, s obzirom na to da je u ovoj Povelji dosljedno izvršeno praslavensko jotovanje dʹ>j, đ se kao glas ne pojavljuje. U Povelji se mogu uočiti samo dvije riječi gdje bismo očekivali glas /đ/: мѡю i рожаства.

Glas ć se najčešće obilježavao grafemom đerv: насландѣюѡ, доБрѣновнѣѢ.

Obilježavanje glasova [í] i [ń]

U tekstu Povelje kralja Ostoje može se uočiti da nije obilježena palatalnost glasova, pa se tako u pojedinim slučajevima *l* čita kao [í] i *n* kao [ń]. Napuštanjem ligatura Ѣа i Ѣе palatalnost glasova se nije označavala posebnim znakovima, zbog čega su grafemi л i н, pored svoje stvarne glasovne vrijednosti, obilježavali i /l/ i /ń/. To uočavamo u sljedećim primjerima: краль, лѣБавѣ, кралѣства, срьБлѣмѣ, зѣмлн, доннмѣ, подрнннѡ, повѣслѣн.

⁸ U staroslavenskim azbukama za glas j nemamo posebnog znaka mada je u jeziku nesumnjivo postojao. Bilježio se pomoću jotiranih slova kada su ona stajala na početku riječi ili iza samoglasnika, ali bilježio se i pomoću grafema i. (Damjanović 1995: 53)

Pisanje grafema za glas [o]

U Povelji glas o bilježi se na dva načina:

a) ѿ: omegom, koja vodi porijeklo iz grčkog alfabeta: ѿца, ѿстоѣ, ѿвѣмѣ, ѿ^а, ѿста. Slovo omega pozicijski je ograničeno, tj. javlja se samo u inicijalnoj poziciji.

b) O: također je pozicijski ograničeno, jer se nije pisalo na početku riječi.

Grafem ш

Oznaka ш korištena je za glasovnu vrijednost [št]: шцо, годнище, нѣщаре.

Fonetsko-fonološke odlike

Vokali

Staroslavenski vokalski sistem bilježio je sljedeće vokale: a, o, u, y, e, ě, i, ě, q, r, l, r', l', ъ, ь. U Povelji kralja Ostoje zastupljeni su sljedeći vokali: a, e, i, o, u, ě, l'. Istina, još uvijek se piše meki poluglas, međutim, iz riječi kao u (κ (томѸ)), a s druge strane riječi (доходакъ, рожаства, дѸкаты,...) koje svjedoče o vokalizaciji poluglasa, zaključujemo da poluglas više nije dio vokalskog sistema zabilježenog u ovoj Povelji.

Proces uprošćavanja vokalskog sistema u etapi od 10. do 11. stoljeća izgledao je ovako:

- Denazalizacija: ě>e, q>u (12. stoljeće)
- Eliminacija: r', l' u korist samih vokala r, l
- Slivanje: ъ, ь u jedan ъ
- Stapanje: y>i
- Vokalizacija l >u
- Vokalizacija ѡ>u

Etapu od 13. do 14. stoljeća:

- Vokalizacija ѡ>a
- Refleksi ě>i, e, ě

U Povelji kralja Ostoje nalazimo potvrdu o završenom procesu denazalizacije: петъ (pĕtĕ), десетъ (desĕntĕ > desĕtĕ > deset). Također, vokal y (jeri) zamijenjen je vokalom i (чинѧ). Nalazimo i potvrdu promjene vokalnog l. Prema Beliću, vokalne l koje se nekada navodilo na našoj cjelokupnoj našoj dijalekatskoj teritoriji, počelo se vrlo rano mijenjati. (Belić, 1976: 63) U Povelji kralja Ostoje tako imamo primjer дѸжанѡ (stsl. длѣжѡнѡ) gdje je l prešlo u u.

Jat

Kada govorimo o fonetskom sistemu našeg jezika, većina istraživača (Vuković, Belić i dr.) u prvi plan stavlja pitanje jata (ě).⁹ Pitanje jata je najsloženije i najbitnije zbog same različitosti njegove zamjene kako u našim narodnim govorima tako i u drugim slavenskim jezicima, a dodatno je usložnjeno i činjenicom da se zamjenjivanje vršilo na različitim prostorima u različito vrijeme. Od 9. do 11. stoljeća ě se bilježi u nekim latinskim tekstovima, dok od 12. do 13. stoljeća postoji razlika između ě i e i to u bosanskim poveljama. *U 14. i 15. stoljeću javljaju se ikavizmi i jekavizmi.* (Hamm 1974)

Ikavski refleks jata prostirao se i po onim područjima u kojima danas imamo ijekavsku zamjenu. Naime, činjenica da se ikavska zamjena jata pojavljivala u istočnoj i centralnoj Bosni ukazuje na to da ikavizam nije bio samo jezička crta koja je prirodno funkcionisala u govoru već je bio poželjna jezička crta koja se pokušavala nametnuti kao uzorna na onim prostorima gdje se javljaju varijacije jezičkih crta zastupljenih u idiomu.

Pojavu ikavizama u spomenicima istočne i centralne Bosne, Herta Kuna smatra isključivo utjecajem književnojezičkog manira. Međutim, javljaju se i nedosljednosti što nas navodi na zaključak da još uvijek nije uspostavljena stabilnost u pogledu ikavskog pisarskog manira, a odgovor za ovakav postupak vjerovatno leži u pisaru.

Naime, u Povelji kralja Ostoje grafem ѣ se pojavljuje u 36 riječi, ali ne označava uvijek ě. U sljedećim primjerima ě ima vrijednost:

a) [ja]: ѡстоѣ.

b) [i] (na mjestu glasa i): прѣморнѣ, западѣнѣмѣ, дѣБровнѣка, споменѣтнѣ, лѣстовѣ, прѣ, добрѣхѣ, добрѣновнѣ, прѣсеже, рѣунѣци, ѡвѣмѣ, нѣуѣномѣ.

c) miješano [i] i [ja]: дѣѣкъ – prvo ѣ ima vrijednost [i], dok drugo ѣ ima vrijednost [ja],

Što se tiče refleksa ě, Povelja kralja Ostoje slijedi osobine zapadnoštokavskog dijalekta (ikavizam je osnovna osobina zapadnoštokavskog dijalekta). U srednjovjekovnim spomenicima

⁹ Prema Vukoviću, ovaj stari vokal, diftonškog izgovora, ima svoje dvojako praslovensko porijeklo: od indoevropskog ei i od diftonga oi . Naslijeđen je iz praslavenskog jezika.

naše redakcijske pismenosti ikavski refleks jata bio je dominantan, a “smatra se pisarskim manirom većine srednjovjekovnih bosanskih rukopisa. Potvrđen je već u Grigorović-Giljferdingovim odlomcima evanđelja iz 13/14. stoljeća i masivno u Kopitarovu evanđelju (14/15. st.) kao i u sva tri zbornika: Hvalovu (1404. god.), Mletačkome (početak 15. st.) i Radosavljevu (polovica 15. st.)” (Jurić-Kappel 2008: 210). Potvrdu za ikavski refleks ě pronalazimo u Povelji kralja Ostoje u riječima: доБрѣновѣѣ, западѣѣмѣ, днѣлѣхѣ, свѣтъ, наслѣдѣюѣе, стѣпанѣ, Благовѣрѣнѣ, врѣмѣ, свѣдоѣи. Na osnovu ovih riječi može se pretpostaviti da je [i] vrijednost grafema ѣ i u primjerima: Босѣѣ, законѣѣ, врѣмѣ, Бѣхѣ, двѣ, трѣѣ, днѣ, дѣжнѣѣ, рѣѣѣѣѣ, дѣмнѣѣ, двадесѣѣѣѣ, свѣдоѣи, Благовѣрѣнѣ, ѣловѣѣѣѣ, naročito stoga što se ovaj grafem, kao što smo vidjeli gore, koristi i za obilježavanje glasa [i] koji nije refleks ě.

Poluglasi

U praslavenskom jeziku bila su poznata dva poluglasa: ѣ i ѣ koji vode porijeklo od indoevropskih punih kratkih vokala ū i ī. U 10. stoljeću dolazi do njihovog izjednačavanja i svođenja na jednu glasovnu vrijednost, a obilježavaju se kao znak ѣ (jer). To potvrđuju i naši prvi pisani spomenici poput Bašćanske ploče, Kulinove povelje i sl. Od tada znak ѣ postaje karakterističan znak u redakciji staroslavenskih spomenika. U 11. stoljeću poluglasi su potpuno izgubili izgovornu vrijednost, ali ih pisarska tradicija nastavlja bilježiti uglavnom nakraju riječi kao pisarski manir.

Prema Vukoviću u 14. stoljeću u najvećem dijelu štokavske teritorije dolazi do zamjene poluglasa punim vokalom a, tj. poluglas se vokalizira. (Vuković 1974: 54)

U Povelji kralja Ostoje postoji samo jedan grafem za poluglas – ѣ, koji se bilježi i kad je u slabom položaju (дѣкѣтъ, Братѣ), ali se na osnovu primjera u kojima je nekadašnji poluglas ispušten (ѣ томѣѣ), te konsonantskih promjena uzrokovanih gubljenjem poluglasa (ѣ нѣ ѣ ѣ ѣ) može zaključiti da se on ne izgovara, nego da je to pisarski manir. Isto tako, na osnovu primjera u kojima se umjesto poluglasa javlja a: доѣодаѣѣ, роѣаѣѣѣѣѣ, дѣкѣтъ zaključujemo da bi vrijednost grafema za poluglas u jakoj poziciji mogla biti [a] u riječima kao što

su: вѣлнѣѣствѣ (veliĉanstvu), ѣѣсно (stsl. ѣѣстнѣо > ĉasno), д(ѣ)нѣ¹⁰ (prasl. d(ѣ)нѣ > dъn > dan). Napokon, bilježenje poluglasa umjesto [i] svjedoĉi o utjecaju staroslavenskog jezika na pisara: хръстоѡа.

Slabljenje i gubljenje poluglasa vrlo je znaĉajno za razvoj jezika jer je izazvalo niz promjena: nepostojano a, jednaĉenje i redukcije suglasnika, novo jotovanje, pretvaranje вѣ > u, prelazak l u o, duljenje vokala i sl.

Promjena вѣ > u

Pretvaranje вѣ > u dešava se u isto vrijeme i kada se vrši izjednaĉavanje poluglasa.¹¹ Takvo stanje zabilježenno je i u povelji Kulina bana (1189). U ulozu prijedloga kao refleks skupine вѣ moŹe se javiti zapadnoštokavski refleks va, u kom je došlo do vokalizacije poluglasa. U Povelji kralja Ostoje javlja se zapadnoštokavski refleks va u primjeru: ѡа нмѣ ѡѡа н снѡа н свѡѡа дха амнѣ, ali je tu rijeĉ o uvodnoj formuli koja se i inaĉe razlikuje od ostalog teksta, što potvrđuje primjer iz teksta u kome je izvršena vokalizacija вѣ > u: ѡ вснхѣ днлнхѣ.

Vokalno r i l

U staroslavenskom jeziku vokalno r i vokalno l naslijeđeni su iz praslavenskoga jezika. ObiljeŹavali su se na dva naĉina ѡr, ѡr i ѡl, ѡl. U Povelji je, kao što je gore navedeno, vokalno l prešlo u u, a vokalno r biljeŹi se u primjerima: тѡрѡтко, ѣднѡсрѡдно, прѡвнѡмѣ, хръѡѡѣ.

Promjena l u o

Glasovna promjena l u o veŹe se za kraj 14. i poĉetak 15. stoljeća. Međutim, iako primjere za ovu promjenu nalazimo veĉ 1391. godine (konavalъskyi > konavalski > konavaoski) (Vukoviĉ 1974: 107), u Povelji kralja Ostoje nije izvršena, te imamo primjer: ѡстаѡ (ostao).

¹⁰ Rešetar u svojoj studiji Sekundarni poluglas u srpskohrvatskom jeziku kaŹe: „Za takve jednosložne oblike stvar je dakle sasvim jednostavna i jasna: prasl. dъnъ nije u našem jeziku, a ni u kojem drugom slavenskom, postalo dn u koje se je pak umetalo a što je, ne zna se otkuda, priteklo u pomoĉ da bi se rijeĉ mogla lakše izgovoriti, nego je dabome vokal u prvome slogu ostao i pomalo se mijenjao.“

¹¹ Prof. Belić smatra da se ta pojava izvršila „oko polovine XII veka, i to u svim štokavskim govorima novoga i staroga tipa“. Proces je bio postupan: вѡnuk > vnuk > unuk. (Beliĉ 1976: 85)

Metateza

Metateza likvida je takva promjena u kojoj u grupama or, er, ol, el (kada se nađu ispred konsonanata) sonanti l i r dolaze na prvo mjesto, a vokal na drugo mjesto i on se duži.

Ova promjena nije jednako zahvatila sva područja praslavenskoga jezika. Ona se u svojem punom obliku (s duljenjima) ograničila samo na južnoslavenske jezike zajedno sa češkim i sa slovačkim, dok je u ostalim zapadnoslavenskim jezicima metateza provedena bez osnovnih duljenja, a u istočnoslavenskim je jezicima u sredini riječi došlo do tzv. punoglasja (oro, olo, ere, olo – rjeđe ele). (Hamm 1974: 110)

U sljedećim primjerima izvršena je metateza: града (gordъ > gordъ > grad – metateza likvida (or>ra)), краљ (Karlo > korl > kralj (po ovoj riječi pretpostavlja se da je metateza nastala u 8. stoljeću)). (Hamm, 1974: 112)

Što se tiče ostalih metateza, u zamjenicama sa suglasničkom skupinom vs > sv, nije izvršena metateza: всакомъ (svakom), вснхъ (svih), все (sve), всн (svi), всако (svake).

Konsonantizam

Sve spomenute pojave u vokalizmu vezane su neposredno i za suglasnički sistem. Konsonanti koji se nalaze u Povelji su: Б (b), ц (c), ҃ (č), ѣ (ć), д (d), ф (f), г (g), х (h), ѣ (j)¹², к (k), л (l, l'), м (m), н (n, n'), п (p), р (r), с (s), ш (š), т (t), в (v), з (z), ж (ž), ю, щ (št).

Afrikati

U tekstu Povelje imamo ove oblike afrikata:

҃ (č):

- na početku riječi: ҃ловѣкъ, ҃сно;
- u sredini riječi: велнѣствѣ, дѣброуѣцнѣ, наѣвноѣ, рѣнѣн, рѣнѣцн, тѣпаѣнѣ, хѣлапѣнѣ, поѣнѣ, непороѣно
- na kraju riječi: мнѣоуѣ.

ѣ (ć):

- u sredini riječi: говореѣ, наслндѣюѣ, плаѣамо, тнсѣнѣ;
- na kraju riječi: жѣрьковнѣ, растнѣ, говореѣ, наслндѣюѣ, плаѣамо, тнсѣнѣ, клѣшнѣ, хѣлапѣнѣ, добрѣновнѣ.

¹² Osim jatom glas j se obilježavalo i ligaturama: ю i ѣ

Može se uočiti da se afrikat *ć* u Povelji kralja Ostoje uglavnom pojavljuje na kraju riječi i to u prezimenima.

Staroslavenski jezik nije imao glas *đ*, tj. glasovna vrijednost *đ*erva u starobosanskom jeziku bila je „*đ*“ i „*ć*“. Međutim, s obzirom na to da je u ovoj Povelji dosljedno izvršeno praslavensko jotovanje *d'>j*, *đ* se kao glas ne pojavljuje.

Glas f

Fonem /f/ preuzet iz grčkog jezika¹³ nije bio dio suglasničkog sistema govornog jezika. *Fonem /f/ nalazimo u staroslavenskim tekstovima samo u riječima stranog porijekla: npr. Филипъ, no taj tadašnjim slavenskim sustavima tuđ, glas često se zamjenjivao sa usnenim p.* (Damjanović 1995: 53) To ujedno čini i jednu od tipičnih osobina bosanske redakcije staroslavenskog jezika. U Povelji kralja Ostoje riječ februar pisana je različito: u jednom slučaju se piše sa suglasnikom *f* (kao u primjeru: по власнѣхъ свѣтъцнхъ на трѣхъ днѣ мѣца фреварѣ, dok se u drugom slučaju piše sa suglasnikom *p*: на •гѣ днѣ перварѣ.

Disimilacija i gubljenje suglasnika

U Povelji kralja Ostoje odmah na početku teksta uočavamo da je u riječi otac, koja je u genitivu jednine, došlo do gubljenja suglasnika *t*.

Asimilaciono-disimilacioni procesi bili su uslovljeni gubljenjem poluglasnika iz slabog položaja, što potvrđuje i primjer iz Povelje kralja Ostoje: рожаства. Takav oblik, sa skupinom *žd- < d'* nije narodni nego je preuzet iz crkvenih spomenika.

Palatalizacije

U praslavenskom razdoblju izvršeno je nekoliko promjena čiji su rezultat palatalni suglasnici (tri palatalizacije i jotacija). Pod drugom palatalizacijom podrazumijevamo promjenu zadnjonepčanih suglasnika *k, g, h* ispred samoglasnika *ě* i *i* u *c, z, s*. (Hamm 1958:106) Primjeri iz Povelje kralja Ostoje: рѣчнѣцѣ, свѣдоци, ра і хѣмьсѣцѣ.

Treća palatalizacija nije se provodila dosljedno kao prve dvije, a naziva se još i progresivnom palatalizacijom zato što se samoglasnici nalaze ispred suglasnika. Ako se suglasnici *k, g, h* nađu iza samoglasnika *i, ѣ, є*, oni se mijenjaju u *c, z, s*. (Hamm 1958:106)

¹³ U grčkom alfabetu glas /f/, razvijen na početku nove ere iz aspiriranoga /ph/, bilježit će se drugim slovom: Φ/φ (phi). Odatle će ga preuzeti i ćirilica, odnosno bosančica.

Ova palatalizacija je vidljivo u primjerima: ѿца (G jd. отъка → цѡ отъца) i кнѣзь.

Jotovanje

Praslavensko jotovanje d'>j karakteristično za zapadnu štokavštinu ogleda se dosljedno i u ovoj Povelji u primjerima мѣю (мѣю нннмн, мѣю кралѣствомъ, мѣю дѣбровнѣкомъ), те такоѣ. Ni na jednom mjestu nemamo đ.

Što se tiče praslavenskog jotovanja grupa st' i sk', jedino što možemo konstatovati je da se ono bilježi grafemom щ (щѡ, годнщѣ, нѣщѣрѣ), na osnovu čega ne možemo izvesti nikakav zaključak o njegovoj glasovnoj vrijednosti.

Ostale promjene: grupa čl- ne mijenja se u č- u imenici čovjek.

Zaključak

Ortografskom i fonetsko-fonološkom analizom ukazuje se značajne karakteristike jednog dijela gramatičke strukture Povelje.

Ortografske osobenosti:

Povelju kralja Ostoje iz 1398. godine, pisao je dijak Stipan Dobrinović i to tipičnom bosanskom majuskulom.

U Povelji kralja Ostoje glas [j] se ili ne bilježi nikako ili se bilježi grafemima: ѣ, vokal e ima vrijednost „je“, ю, ѣ. Uočavaju se ligature: ю, ѣ. Ѓ se kao glas ne pojavljuje. Glas ć se najčešće obilježavao grafemom đerv. Palatalnost glasova najčešće se nije označavala posebnim znakovima, zbog čega su grafemi ѡ i ѡ, pored svoje stvarne glasovne vrijednosti, obilježavali i /j/ i /h/. Glas o bilježi se na dva načina: ѡ (omegom) i o. Oznaka щ korištena je za glasovnu vrijednost [št].

Kao opće fonetsko-fonološke osobenosti Povelje, mogu se izdvojiti:

- Vokal y (jeri) zamijenjen je vokalom i;
- Potvrda promjene vokalnog l;
- ѣ u riječima ne označava uvijek ě, nego: [ja], [i] (na mjestu glasa i), [i] i [ja].
- Zastupljen je ikavski refleks jata, te Povelja kralja Ostoje slijedi osobine zapadnoštokavskog dijalekta.
- Dolazi do izjednačavanja poluglasa i svođenja na jednu glasovnu vrijednost, a obilježavaju se kao znak ѣ (jer);
- Poluglas se i vokalizira u a;
- Promjena вѣ > u;

- Primjeri za vokalno l i r;
- Primjeri za neizvršenu promjenu l u o;
- Protetsko n se pojavljuje u padežnim oblicima lične zamjenice za treće lice;
- U zamjenicama sa suglasničkom skupinom vs > sv, nije izvršena metateza;
- Afrikati: v (č), h (ć);
- Uočeno je mijenjanje suglasnika f sa p što upućuje na narodnu provenijenciju teksta;
- Disimilacija i gubljenje suglasnika;
- II i III palatalizacija;
- Jotovanje.

Literatura

1. Belić, Aleksandar (1969), *Istorija srpskohrvatskog jezika – Reči sa konjugacijom*, Naučna knjiga, Beograd
2. Belić, Aleksandar (1972), *Istorija srpskohrvatskog jezika – Reči sa deklinacijom*, Naučna knjiga, Beograd
3. Belić, Aleksandar (1976), *Osnovi istorije srpskohrvatskog jezika*, Naučna knjiga, Beograd
4. Čremošnik, Gregor (1950), *Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, sveska IV-V
5. Damjanović, Stjepan (1995), *Staroslavenski glasovi i oblici*, Zagreb
6. Dizdar, Mak (1997), *Antologija starih bosanskih tekstova*, Alef, Sarajevo
7. Dragičević, Pavle (2008), *Povelja kralja Ostoje Dubrovčanima o isplati zaostalih dugova kralja Tvrtka*, Građa o prošlosti Bosne, 1
8. Hamm, Josip (1958), *Staroslavenska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb
9. Hamm, Josip (1974), *Staroslavenska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb
10. Internet: http://www.academia.edu/830098900/das_poic_srednjovjekovna
11. Jurić-Kappel, Jagoda (2008), *O dijalekatskim temeljima srednjovjekovne bosanske (vjerske) pismenosti*, Slovo, sv. 56–57, Zagreb, 209–218.
12. Kuna, Herta (1974), *Starija književnost – I knjiga*

- bosanskohercegovačke književne hrestomatije*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo
13. Kuna, Herta (2008), *Srednjovjekovna bosanska književnost*, Međunarodni Forum Bosna, Sarajevo
 14. Nakaš, Lejla (2011), *Konkordacijski rječnik ćirilskih povelja srednjovjekovne Bosne*, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, Filozofski fakultet, Sarajevo
 15. Nikolić, Svetozar (1973), *Staroslovenski jezik II – Primeri sa rečnikom*, Naučna knjiga, Beograd
 - Solovjev, Aleksandar, *Vlasteoske povelje bosanskih vladara*. U:
 16. Nakaš, Lejla, ur. *Hrestomatija iz historije književnog jezika I* dio, str. 173-189.
 17. Stanojević, Stanoje (1928), *Studije o srpskoj diplomaciji*, Srpska Kraljevska Akademija, Beograd
 18. Turbić-Hadžagić, Amira (2014), *Deklinacija neličnih zamjenica u bosansko-humskim poveljama s posebnim osvrtom na zamjenice s navescima: -zi, -r/-re i -i*, Filologija, 63
 19. Vego, Marko (1957), *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Svjetlost, Sarajevo
 20. Vuković, Jovan (1974), *Istorija srpskohrvatskog jezika I dio – Uvod i fonetika*, Naučna knjiga, Beograd

ORTHOGRAPHIC AND PHONETIC-PHONOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE KING OSTOJA'S CHARTER FROM 1398. YEAR

Abstract

The Royal Charters represent very important cultural heritage for Bosnia, because they represent certificates of the political and social conditions of a state. The Charter gives us an insight into the language, writing, topography, social and political structure of the medieval Bosnian state. The aim of this paper is to present the basic orthographic and phonetic-phonological characteristics of the King Ostoja's Charter on the payment of the outstanding debts of King Tvrtko from 1398. The King Ostoja's charter was written by the scribe Stipan Dobrinovic, and the original charter written on the parchment is kept in the State Archives in Dubrovnik.

Key words: *charter, middle age, language, orthographic analysis, phonetic-phonological analysis*

Dr. sc. Muris Bajramović

LICA RAZBIJENOG OGLEDALA: ISTE OČI M. I M.***Sažetak***

Roman Tražim objašnjenje se bavi konstruiranjem identiteta, temom koja je već desetljećima piscima interesantna. Ovaj roman je interesantniji jer tematizira radikalnu promjenu identiteta, u formi konvertitkinje Marije koja postaje Mejrem. Sam taj process po sebi ne bi bio problematičan da se ne nailazi na otpor sredine u kojoj Marija živi. Pri tome razlika postaje raskol, a subject konvertit mora rješavati novonastale identitetarne probleme na mnogo polja.

Ključne riječi: roman, postmoderna, identitet

Postoje u svakoj književnosti spisatelji, koji iako zavređuju, ne dolaze u zanimanje *mainstreama* književne kritike. Takvo je stvaralaštvo i Esme Bandić. U BiH je gotovo nepoznata a u susjednim državama nagrađivana autorica. Rođena u Zadru, živi u Travniku. Autorica je više zbirki poezije, ali i više romana. Romani *Sulatnov ferman* i *Oko ognja* su već nagrađivani.

U žiži našeg interesovanja našao se roman *Tražim objašnjenje* (*Roman jedne konvertitkinje*), roman koji je zanimljiv iz više razloga, a suštinski se bavi savremenim pitanjima konstruiranja identiteta.

Već uvodna metafikcijska napomena¹ u romanu Esme Bandić, ali i trasiranje književnosti u okvirima vlastitog iskustva, te poziva na komunikaciju, a sve u okvirima ljudskih prava i sloboda govora i mišljenja, pa i vjerovanja, dovoljno određuju poetički okvir ovog romana, simboličkog naslova i podnaslova.

U tome bi se ozbiljniji čitalac mogao zapitati da li i u paradoskalnom svijetu XXI stoljeća još uvijek imamo glasove koje vape i traže za objašnjenjem/objašnjenjima, koji tragaju za svojim putevima i izgrađuju svoje identitete, a još uvijek u strahu od toga

¹ Naime, autorica započinje sa citatom o književnim likovima iz romana Istorija bolesti Tvrtka Kulenovića, nastavlja sa Jungovim citatom o vezi psihologije i umjetnosti, a završava svojom „napomenom“ o ljudskim pravima i slobodama ispovijedanja vjere koja su garantirana Evropskom konvencijom o ljudskim pravima. . .

da budu proglašeni kao drugost i odbačeni na marginu, samo zbog svojih *konverzija*. Izgleda su u postmodernom, ili čak post-postmodernom društvu jedino isplative konverzije one materijalne prirode na bankovnim računima. Ove duhovne prirode se malo teže shvataju i malo teže objašnjavaju. Pri tome, ne sasvim slučajno se autorica poziva na evropski sistem ljudskih prava, jer su to sistemi vrijednosti na koje se trebamo pozivati. No, isto tako, kao jedna sada već savremena opasnost, nad Evropom se ponovo javlja krajnji radikalni desničarski duh, koji kako svakodnevno svjedočimo, u toj istoj Evropi, nastoji zakidati prava Drugih.

Autorica pokazuje da živimo u svijetu u kojem je jedino moguće ogledanje sebe u drugom, tamo je putokaz našeg djelovanja i naših stanja i to odmah na početku romana uviđamo. Koliko se samo ogledamo u drugim ljudima? Da li tada vidimo sopstveni lik i svoje projekcije ili zaista vidimo druge ljude? Ne čini li to onda jedan pseudosistem u kojem se upravo mogu preklapati samo jedinstveni sistemi vrijednosti? Ili se može desiti i da *ja* kao drugi drugost gledam a zapravo vidim sebe, zapravo ono što vidim kao da gledam u ogledalu. Ne tražimo li stoga niz svakodnevnih odgovora na svakodnevna pitanja, ne svodimo li svakodnevno račun sa samim sobom, ne *tražimo li objašnjenja*?

Na tom putu moguća je i tema konvertizma, odnosno promjene vjere. Šta bi značila takva jedna promjena? Na koji način fasciniraju te priče, pogotovu pripadnike vjere u koju se konvertizam desio? Jer, oni koji su u vjeri odavno su, rečeno jezikom Šklovskog, automatizirani, oni u vjeri plivaju godinama, mnogi i od djetinjstva. A onda se desi susret u kojem jedna Marina postaje Merjem. I o tome svjedoči ovaj tekst, barem kao fikcija, ali fikcija toliko iskreno ispriповijedana da nam se čini da se, postmodernistički, gubi granica fiktivnog i faktivnog. A zapravo sušinski se bitno ne mijenja: “Znala je da to nije istina, jer ona je uvijek bila ista: Nekad sam se zvala Marina, rekla mi je, danas se zovem Mejrem. (...) Šta znači biti konvertit? To je za nju bio nepoznat i neusvojen pojam, riječ sa teškim odjekom u kojem se nešto uključuje čega prije nije bilo, a isključuje se nešto čega sda ima. Znala je da to nije istina, jer, ona je bila uvijek ista, imala je u sebi i sada i prije istu dušu, isto treptanje sreće života koji zna da pripada Nekome a dat za dar koji treba čuvati i vratiti. Nije se ni osjećala kao neko ko prelazi iz religije u religiju, iz vjere u vjeru, ili iz nevjere u vjeru. Osjećala se kao neko ko je dublje

utonuo u sjećanje. Ko god bi se sjetio, razmišljala je, vidio bi da smo svi rasad jedne vjere.“ (Bandić, 2016:12). Zanimljivo je kako roman pri tome prati osnovne tokove tesavvufske misli i osjećaja, čini mi se da je ova konvertitkinja, uslovno rečeno, ujedno i dervišana, a da ova pitanja, na koja već ima spreman odgovor, zapravo nudi kao jednu mogućnost dijaloga i komunikacije, jer je to jedan od primarnih zadataka književnosti. Zato nam se ovaj tekst nudi u svoj svojoj jednostavnosti, ali postavlja jako teška pitanja, kao što je pitanje slobode i vjerovanja, koja se u romanu postavljaju.

Neminovno je da je u romanu postavljen motiv potrage kao jedan od ključnih motiva. Pri tome se potraga ne dešava samo u fizičkim nego i u metafizičkim okvirima. Tekst romana prati obje ove potrage, uz imperativ pojašnjenja, ili objašnjenja, čime se i naslov romana onda pokazuje kao faktor povezivanja ta dva svijeta.

Da li je to i takvo traženje pomoći, koja se uvijek odvija u horizontali intimnog svijeta pojedinca samo jedan vid problemske situacije u kojoj se ujedno osvještava i pozicija čitatelja/čitateljke, u mreži otvorenih značenja u koju je upao i sam psiholog² i Nikola, ministar? Na koji način započeti razgovor sa Marinom/Mejrem? To ostavljamo čitateljima da sami odaberu. S obzirom da roman obiluje značenjima koja se mogu višestruko dekodirati, onda će ova komunikacija biti pravi užitak. Roman se tako otvara u dvostrukim fabularnim tokovima: prvi je konvertitkinje Marije, koji onda, neminovno komunicira sa drugim u romanu distinciranim tekstom *Potpuni čovjek*. No, i tada su granice labilne i pretaču se jedna u drugu, tako da je nemoguće odrediti gdje jedna priča počinje a druga završava i obrnuto. U sedmoj epizodi *Potpunog čovjeka* tako čitamo:“ Gledao sam njenu borbu, vidljivu i nevidljivu. Gledao sam i njenu brigu i sumnju, ali i njenu čvrstu odluku da se čupa iz živog blata u koji je upadala, iz kojeg se molila za hajr koraka, iz kojeg nije htjela druge osuđivati za nevolju, nego se trudila u svjesnosti čupanja onog drugog sloja vela koji joj je zaklanjao vidik“ (Bandić, 2016:44). Iako je ovo Sulejmanov komentar na Habibu zapravo se itekako može odnositi i na Mejrem, odnosno Mariju. Tako je započeta i igra ogledala, u kojem se identitet ogleda upravo u tekstu. Konstrukcija tog novog identiteta je zapravo izvedena preko sufijskog, ili tesavuffskog

² Možda izbor narativne figure psihologa nije slučajna, s obzirom da postoje knjige koje u direktnu vezu dovode psihologiju i sufizam. Jedna od tih knjiga i jeste Sufizam i psihologija Lynna Wilcoxa.

učenja, odnosno cjelokupnog sistema vrijednosti u kojem je cilj postati potpuni čovjek.³ A zapravo suštinska promjena nije izvanjska nego unutrašnja, naravno izvedena preko niza komunikacijskih kanala čovjeka i svijeta, čovjeka i Boga, čovjeka i vjere...

Jedan od tih kanala je svakako roman u romanu, priča u priči, ili ispisivanje teksta u tekstu. To nije pronađeni rukopis, već je naratološka igra u kojoj lik postaje autor, u kojem je tekst linijama margine ograđen od primarnog teksta u kojem je pripovjedač doktor. Priča, odnosno registar (što je opet simboličan naziv jer je naš život zapravo jedan registar, a ne kontinuirana romansirana biografija) je nazvan *Potpuni čovjek*.

Termin je uzet iz tesavvufske misli i označava krajnji cilj duhovnog ostvarenja kojem jedan čovjek/vjernik može težiti i dostići. Takav jedan put je izuzetno teško i izuzetno rijetko prijeći bez učitelja, bez nekoga ko će na određeni način znati usmjeravati putnika i učenika. U romanu se upravo tematiziraju sva problematična pitanja jednog učenika, jednog putnika, odnosno putnice, kojoj je život dodatno komplikovan samim činom konvertiranja. U ovom tekstu tako čitamo čitave slojeve duhovnih stanja na koja čovjek ne može uticati, koji su direktno suprotstavljeni materijalnom svijetu.

I zapravo je taj proces duhovnog putovanja i sazrijevanja, koji je neminovno popraćen raznim spektrom problematičnih situacija ispriповijedan na stranicama romana. Iskustvo duha, koje prevazilazi sfere dunjalučkog, iskustvo procesa spoznavanja Boga, iskustvo spoznaje samog sebe, iskustvo prožimanja procesa i ukrštanja putovanja, razgovaranja sa mudracom Salomonom, a kasnije u tekstu Sulejmanom, razgovor sa znalcima i onima koji su na istim duhovnim deredžama, sve se to ispisuje već na prvim stranicama *Potpunog čovjeka*. Tekst je pomalo misteriozan i nespecifičan, podsjeća na Humin *Sa ploča istočnih*, u onom smislu u kojem je razgovor kodiran istim sistemom vrijednosti. Na taj način se postiže jedna doza mističnosti, jer se stanja više nagovještavaju nego što se objašnjavaju, pa je i razumijevanje tih duhovnih putovanja zapravo uslovljeno percepcijom recipijenta, ili čitatelja.

I u tome je ljepota ovog romana. On ništa ne navodi kao gotovo rješenje, nego daje putokaze za vlastitim iskustvima. Tako žena nalazi sugovornika i onog koji razumije tek u Solomonu, u jednom

³ O tesavuffu detaljnije u knjizi Edina Urjana Kukavice Antropologija tesavvufa tesavvuf iznutra .

dijalogu *ruha*, u kojem se identitet nalazi s one strane ogledala, iza naše materijalne stvarnosti ali ipak uronjene u nju. Ovdje je metafora tunela zapravo višestruka. Tunel je kao život, put koji treba proći, ali ujedno i naše duhovno stanje: „Tražim objašnjenje”, počeh pokajnički plakati, ‘bilo bi mi lakše’, skoro se naslonih Solomonu na prsa (...) Zašto bi uostalom bilo toliko suza milosti u ovim rijekama, i otkuda nadolazeća simfonija ako nije čovjek ponio svoju bit kao čovjek? Zato ja tražim objašnjenje u sferama koje nas blago umotavaju oprostom, onom utjehom da čovjek nije stvoren takav da bi bio proklet nego da bi mu bilo oprošteno. (...) Bojiš li se svoga ogledala, sakrij se ispod neba i hodaj tunelom na čijem kraju se ne vidi svjetlost, ali to ti ne bi bilo dobro, nikako. Zidovi tunela su vlažni, klizavi i hladni, jezoviti i zastrašujući, mračni i tamni kao zemljina dubina. (...) Zato tražim objašnjenje, pokušavam iz svoga tunela istjerati svaki mrak i svaku jezu, oplijeviti ga, očistiti, omirisati i dotjerati, baštu načiniti od njega., (Bandić, 2016:18) Treba li uopće napomenuti da je ljubav jedini put u tome? Da je ljubav, a ne strah jedina vrijednost kojom treba težiti? Prava spoznaja je jedino moguća u ljubavi, u *ašku*, što iščitavamo u romanu, i to u momentima kada insan izgori i spoji se sa Jednim, nestane u svom bitku, u potpunosti iščezne u moru ljubavi, kao što su naučavali i Rumi i Šems i Junus Emre... Na taj način se roman uklapa u čitavu mrežu romana koji tematiziraju tesavvuf, ili koji tematiziraju Rumijev život i njegovo prijateljstvo sa Šemsom Tibrizijem.⁴ U romanu pratimo dvije priče: Nikolinu, dunjalučku, sasvim svjetovnu i Mejreminu duhovnu. I one se međusobno prepliću kako bi čitalac upravo imao binarne opozicije u kojem se pokazuje realizacija različitih identiteta, odnosno ukazuje se na različite puteve konstruiranja identiteta. U tome se dešavaju susretanja, i naravno nerazumijevanja. Jer, kako onaj koji nije zaljubljen da razumije onog koji izgara u ljubavi? Doktor teško shvata Mejremino stanje, koje je stanje spoznavanja? On se pita: *Kako je spustiti tu, pored mene, u ordinaciju?* Ovo metaforično spuštanje se dešava svakodnevno, kako se spuštati i uzdizati, uzdizati i spuštati? Kakvi su procesi koji prate to uzdizanje i spuštanje? Kako informirati ljude na putu do *insan-kjamila* kojim vidom vidite, indirektno ukazuje Mejrem, kad je taj vid zapravo identičan vidu Sulejmanovom, i samo se u priči o njemu može nagovijestiti i naslutiti. Tako se priča u marginama iščitava kao

⁴ Navedimo samo neke: Ahmet Ummit: Dervish Gate; Elif Šafak: Ljubav; Nahal Tajadod: Izgorjeli Rumi; i mnogi drugi

hiperalegorična i hipermetaforična, upravo u svojoj dvostrukosti i u svom paru: kako fizičkom tako i metafizičkom. Lice i jeste i nije lice, voda je fizička i metafizička, zastori su isto i fizički i metafizički. Simbolično u broju sedam, u putu insana od sedam stupnjeva, simbolično kao sedam nebesa.

Potruga i objašnjenje su ovdje prikazani kao put i putovanje, smjena stanja i procese duhovnog sazrijevanja, koje je neminovno povlačilo za sobom i konkretnu reakciju okoline, koja u Mejreminom slučaju se iskazuje kao jedna rigidna i zatvorena sredina koja nije spremna na promjene bilo kakvih identiteta.

Nijedna transformacija nije lagana. I to nam ovaj roman pokazuje, da svako mijenjanje stanja, pogotovo iz korijena nosi sa sobom i užitke i teškoće. Autorica nam pokazuje da živimo svijet plurala, tako omiljen poetici postmodernizma. Iako se samo nagovještavaju neki elementi poetike postmodernizma ovo je roman koji više teži da na iskren način ispriča jednu životnu priču, priču koja se svima može desiti. Iako, kako to piše Eco (2005) prešutno prihvatamo *fikcionalni sporazum* čitatelji se, čitajući ovaj roman, ne mogu oteti utisku stvarnosti ispričavanog. Teško se ovdje može povući crta između fikcionalnog i faktičnog. Ovo je upečatljivije time što je priča ispričana u iskrenom duhu, ona nam se čini bliskom i ličnom i zato je ovo jedna od rijetkih knjiga koja se čita u jednom dahu. Ova iskrenost u pripovijedanju nam likove čini bliskim, njihove probleme plastično prikazuje, što, opet, otvara jedan prostor koji osvjetljava probleme drugih i drugačijih. Istovremeno, ovakve teme nam skreću pažnju na pravo na izbor i na mogućnosti koje jedan akt slobode i slobodnog djelovanja ima, a na šta društvo, često, nažalost, nije spremno.

Svaka promjena identiteta nosi sa sobom i druge promjene. Svako slamanje jednog gnijezda automatski pretpostavlja i izgradnju drugog gnijezda. Takav put, naravno nije lagan, i to stalno iščitavamo, u negodovanju zajednice da prizna promjenu identiteta. O tom putu i svim teškoćama autorica piše, o svim nadanjima, željama, ljubavima. O svim mogućim promjenama koje se dese kada se podvuče crta i započne se neki novi život.

Roman je prožet nizom takvih *epizoda*. (Bandić, 2016:38) Epizode su to u romanu u potpuno ograđenom tekstu *Potpunog čovjeka* i one prate evoluciju odnosa Sulejmana- a etimološki ime ima značenje *mir*; *mudrac*, iz korijena izvedene imena *es-Selam*, i

Habibe- *one koja je voljena*, na putu do dosezanja stupnja *insanijamila* (Bandić, 2016:99). Ovo je ujedno i mistički odnos koji je poznat samo autorici Mejrem, tako da se na pitanje ko je Sulejman, pjesnik koji je iz zarobljeništva prirode prešao u zakone jezika, može samo nagađati. No, to nije ni bitno, koliko je bitno pratiti duhovni put i izdizanje Habibe koje korespondira sa istim putovanjem Mejrem, a zatim i putovanjem mnogih znanih i neznanih putnica na ovome svijetu. S druge strane tekst komunicira i sa psihologom Ademom, tako da se sama struktura značenja spiralno povezuje i možemo samo naslućivati određene sekvence teksta koje mogu poslužiti nekom trećem, četvrtom, petom čitatelju/teljki. U tranzicijskom društvu u kojem nema sistema vrijednosti upravo će se dešavati politika isključivanja i marginaliziranja ne zbog djelovanja pojedinca nego zbog nespremnosti da se djeluje na samom sebi, da se suoči sa vlastitim nedostacima i manama. A ako čovjek nije spreman na samopreispitivanje, onda jedna takva, pomalo sebična i *self-centered* pozicija ne vodi ka dijalogu i napretku. Ne svjedoči li i tekst Esme Bandić jednom teškom stanju, jednoj teškoj bolesti osuđivanja drugog upravo zbog takve logike, u kojem se čovjek samocentira u okviru svog malog univerzuma? Jer ako ste bolji od nekog onda ste zapravo bolji od svih, pa nema ni potrebe za samopreispitivanjem. Nekoliko je takvih epizoda u romanu, u kojem mjesta sigurnosti i pouzdanja, kao u baladama, postaju mjesta nesreće. Umjesto ispisivanja književnog teksta kao svjedočanstva traume ovdje se desio susret sa traumatičnim i izokrenutim sistemom vrijednosti jer Mejrem u vjeru ne ulazi sistemom enkulturacije već iskrenim povratkom/odzivom/sjećanjem duše, što potvrđuje i (duhovno) ljekoviti tekst margina. Tako se sada dešava, u interpretativnom sistemu jedan paradoks: pacijent je zapravo liječnik, tekst margina koji bi trebao da govori o izlječenju osobe koja je pisala zapravo postaje mjesto iscjeliteljskog preporoda onih koji čitaju: u prvom redu psihologa Adema i ministra Nikole, ali ovaj trijadni odnos se sada prenosi i na širu društvenu zajednicu, i na same recipijente teksta, odnosno romana.

Naravno, sve to ispriopovijedano sa senzibilitetom žene, i to se jako dobro osjeti u cijelom romanu. Ta senzitivnost žene i njen pogled na svijet, ta rastrzanost između prihvatanja i neprihvatanja sredine, ti strahovi od promjene kako fizičke tako i metafizičke, sve se to tanahno ispisuje i osjeća. Ova senzibilnost, ova osjećajnost je jedna od bitnih odlika i vrijednosti romana u kojoj čitalac/teljka može da optikom žene zrelog doba (u svakom smislu) može da vidi

boje svijeta, opet, kako fizičkog tako i metafizičkog. Naravno, uz sva moguća iskušenja takvog puta, takve preobrazbe.

Roman Esme Bandić *Tražim objašnjenje* na svega 130 stranica otvara sasvim ozbiljne teme. Ispričovijedan sa izuzetnom lakoćom, stilski ponegdje podsjeća na poeziju, ovaj roman konstatno podsjeća da svaki čovjek ima pravo izbora, a sa tim ima i odgovornost koja dolazi sa izborom. Ujedno, svaki čovjek bi trebao poštivati pravo na izbor onog drugog, bez obzira da li se slaže ili ne slaže sa tim izborom. Tu na scenu stupa dijalog i politika *razlike* a ne *raskola*. Zato ovaj roman ne nudi gotova rješenja, on postavlja pitanja, ali ne daje odgovore. Odgovori na pitanja koja se postavljaju u procesu mijenjanja identiteta su krajnje individualna i takva trebaju i ostati.

Literatura

1. Bandić, E. (2016). *Tražim objašnjenje*. Travnik. Zavičajni muzej Travnik.
2. Kukavica, E.U. (2011). *Antropologija tesavvufa tesavvuf iznutra*. Sarajevo. Autor.
3. Eco, U. (2005). *Šest šetnji pripovjednim šumama*. Zagreb. Algoritam.
4. Shaffi, M. (2014). *Oslobađanje od sebe: sufizam, meditacija i psihoterapija*. Tuzla. Univerzitetski klinički centar i Udruženje psihijatara Tuzlanskog kantona.
5. Wilcox, L. (2006). *Sufizam i psihologija*. Tuzla. Medžlis Islamske zajednice.

FACES OF THE BROKEN MIRROR: SAME EYES OF M. AND M.

Abstract

This novel is about constructing identity, a new identity of a woman-convertit from one religion to another. It's a process that has been explained throughout the spiritual journey of Marija/Mejrem.

Key words: *novel, postmodern, identity*

Dr. sc. Šeherzada Džafić

DIJAHRONIJSKO-SINHRONIJSKI RAZVOJ STIHA – OD SLOBODNOG STIHA DO EKSPRESIVNOG RITMA

Sažetak

Poznato je da su se krajem XIX i početkom XX stoljeća desile značajne promjene u teoriji književnosti. Te promjene najuočljivije su u poeziji, prvenstveno u pojavi slobodnog stiha koji sa sobom donosi (i) ekspresivni ritam. Rad će, uz dijahronijski pregled razvoja stiha, njegove prve pojave (u svjetskoj literaturi i u južnoslavenskim književnostima), problematizirati poteškoće samog definiranja, pri čemu će se služiti manifestima i programskim člancima mnogih autora (Walt Whitman, Walter Scott, Stephane Mallarme, Filippo Tommaso Marinetti). Pojavu slobodnog stiha na našim prostorima rasvijetlit će se sinhronijskim presjekom pjesništva bosanskohercegovačkog pjesnika Antuna Branka Šimića posebno na programski članak Tehnika pjesme. Osnovno što spaja sve teorije pa i ovaj rad jeste zaključak da se, ne samo u južnoslavenskim, već i u svjetskim literaturama slobodni stih javljao neujednačeno i sa neujednačenim (ne)prihvatanjem od strane teoretičara/recezenata, što nije slučaj i s pjesnicima koji su u slobodnom stihu vidjeli posebne mogućnosti grafičkog, ritmičkog i na koncu ekspresivnog izražavanja.

Ključne riječi: tradicionalna versifikacija, nove perspektive, slobodni stih, poeme

Dijahronijski prikaz razvoja slobodnog stiha

Kada pogledamo dijahronijski presjek (teorije) književnosti uočavamo da su se u različitim vremenima/razdobljima/pravcima razvijali i različiti pogledi na mnoge pojave koje danas imamo u konačnom obliku. Isto tako, možemo primijetiti da su različiti pogledi nastajali u momentima kada bi došlo do zasićenosti određenog načina stvaranja. Takva zasićenost desila se i u poeziji, a kao rezultat te zasićenosti imamo slobodni stih i razne manifeste nastale u prilog istom. Da bismo ga imali u mjeri u kojoj ga imamo danas, slobodni stih je „prešao“ određen put. Za početnu vodilju tog puta ključnim se nameću četiri područja teorije stiha: a) pjesništvo u vezanom

stihu (tradicionalna versifikacija), b) tekstovi u prozi obogaćeni svojstvima stiha (poeme), c) obična proza sa slučajnim razmještanjem potencijalno stihotvornih fonoloških veličina, d) područje slobodnog stiha, koja ujedno predstavljaju i samu dijahroniju slobodnog stiha.

Slobodni stih se praktično prvi put javlja u 19. vijeku u Francuskoj. Prvi pjesnici koji su ga koristili su Gustave Kahan i Jules Laforgue, a ideal prvih pisaca slobodnog stiha opisao je Ezra Pound odvajajući stih/metar od ritma. Svrha slobodnog stiha najbolje je prezentirana u anonimnom predgovoru *Antologije rane književnosti modernizma*, u kojem se ne insistira na slobodnom stihu kao jedinom načinu pisanja poezije, već se bori za njega kao jednog od principa slobode: „*We do not insist upon free-verse as the only method of writing poetry. We fight for it as for a principle of liberty*“ (1915).

Definirati slobodni stih nije tako jednostavno, a po Tomasu S. Eliotu najlakše ga se definira kada ga se gleda kao opreku spram ostalih stihovnih vrsta: „Ukoliko je slobodni stih autentičan stihovni oblik, onda će se moći pozitivno definirati, a ja ga mogu definirati isključivo negativnim kategorijama: a) odsutnošću uzorka, b) odsutnošću rime, c) odsutnošću metra” (Eliot, 1999: 82).

Od posebne važnosti je razlika među medijima književnoga govora koja proizlazi ne toliko iz njihovih objektivnih svojstava koliko iz različitosti njihova znanstvenoga tretmana: vezani stih, slobodni stih, i zvukovno ustrojena proza nisu ravnomjerno izučavane znanstvene teme; s obzirom na stepen proučavanja, vezani stih višestruko nadvisuje druga dva medija. Posebna pažnja ka slobodnom stihu bit će posvećena u periodu ekspresionizma iako postoje mišljenja da se naznake slobodnog stiha javljaju još u ranim prijevodima vjerskih knjiga na engleskom, njemačkom i holandskom, posebno Biblije.

Walta Whitmana s priličnom sigurnošću možemo proglasiti prvim pjesnikom koji je upotrijebio novu formu kao svjesnu modernizaciju cjelokupnog poetskog izraza. Sam Withman, „nije se mnogo uznemiravao oko svojih tehničkih inovacija“ (Gross, 1965: 84), niti je imao potrebu za njihovom elaboracijom, ali u predgovoru prvom izdanju *Vlati trave* (*Leaves of Grass*) iz 1885. godine vrlo jasno pokazuje čemu tehničke inovacije služe. Cilj predgovora bio je da se obrazloži nova uloga „američkoga pjesnika“ i nova funkcija poezije u savremenim i budućim povijesnim okolnostima.

Zbog svega toga Whitman je pravi začetnik tradicije dugog slobodnog stiha. Po mišljenju Chrisa Beyersa poeta koja se može izvući iz Whitmanove poetike može se svesti na krilaticu „sve je poezija“ (Beyers, 2001: 42), a pravilo koje se može izvući iz pjesničke prakse Whitmana i njegovih nastavljača svodi se na sljedeće: pjesme pisane dugim slobodnim stihom (*long – line poems*) teže uključivanju svih estetičkih registara. U Whitmanovom slobodnom stihu moguć je susret uzvišenoga poetskoga stila i deskripcije detalja „prenesenih“ iz svakodnevnice. Analize Whitmanova stila pokazale su da *Vlati trave*, uz sasvim tradicionalne pjesničke stileme, obiluju neologizmima, posuđenicama iz španjolskoga, francuskoga i drugih jezika, pa i žargonima, što je u tom trenutku bila novost. Spomenute odlike Whitmanove poezije Beyers proširuje na dobar dio verbalističke tradicije nastale pod Whitmanovim utjecajem: „pjesme u dugom slobodnom stihu ne odbacuju toliko tradicionalne poetike koliko ih nastoje pripojiti“ (Beyers, 2001: 41).

Međutim, ako je na temelju iznijete argumentacije jasno da se od 1855. može slobodno govoriti o pojavi slobodnoga stiha, o „konsolidiranu“ sistemu i koordiniranom nastupu sasvim sigurno ne može. Whitmanov projekat nije imao neposrednih nastavljača na engleskom govornom području, niti je novost njegova „eksperimenta“ ispravno shvaćena, ali ipak nije ostao bez odjeka. Recepcija zbirke bila je uglavnom nepovoljna, a neobična forma koja je sličila prozi promatrala se kao autorovo idiosinkratično zastranjenje. Dominantni versifikacijski sistem ostao je neuzdrman do početka dvadesetog stoljeća. Tek s nastankom francuskoga slobodnog stiha može se govoriti o kontinuiranom procesu uspostavljanja novoga stihovanoga standarda.

Različito od Whitmana, koji specifičnost svojih oblikovnih rješenja nije nastojao teoretski obrazložiti, pojedini francuski simbolisti i pobornici njima srodnih književnih škola „govorili“ su o svim funkcionalnim aspektima stiha kako bi opravdali svoju ideju poezije. Tako je *Kriza stiha* Stephana Mallarmea važan tekst iz više razloga. On svojim stilskim i žanrovskim obilježjima dočarava književnu situaciju razdoblja, odnosno predmet o kojem govori. Mallarme se poslužio žanrom koji je inaugurirao i nazvao ga „kritičkom poemom“. Kritička poema njegov je lični spoj slobodnog eseja i pjesme u prozi. *Kriza stiha*, iako nevelikog opsega, sastoji se od velikoga broja neobilježenih paragrafa, a mnogi ulomci sastoje se od jedne grafički izdvojene rečenice.

O donosu pojedinih redaka i viših kompozicijskih cjelina raspravljali su i Gustave Kahn i Henri de Reginer u *Huretovoj Anketi* (*La doctrine Symboliste Documents*). Kahn u središnjem dijelu svoga odgovora tvrdi da je „pjesma u cjelini evokacija jedne ideje“ i nastavlja: „Šta je stih? Stih je simultani zastoj misli i oblika te misli. Šta je strofa? Strofa je razvijanje jedne rečenice u stihu do točke u kojoj se zaokružuje ideja. Što je pjesma? Pjesma je uspostavljanje cjelovite ideje koja se želi evocirati, uz pomoć strofa čine njezine prizmatične plohe“, napominjući koliko je slobodni stih značajan za ritam same pjesme.

Povijest književnih poetika s početka dvadesetoga stoljeća bilježi i poznati napad na slobodni stih, poduzet s pozicije suprotne Eliotovoj. Nakon prvog *Manifesta futurizma* iz februara 1909. i još nekoliko koji su uslijedili nedugo potom, objavio je Filippo Tommaso Marinetti tri godine kasnije i *Tehnički manifest futurističke literature* (*Marinetti e il Futurismo*) u kojem se izlaže „pozitivni“ program futurističkoga književnoga oslobođenja. U Tehničkom se manifestu već konstatira dolazak novoga modernističkoga izuma.

Za razliku od pjesnika (koji su i svoje manifeste pisali s dozom ekspresije) pri rasvjetljavanju pojma slobodnog stiha kao i njegove pojave, najbolje nam pomažu književni kritičari i teoretičari, od kojih se posebno izdvaja holandski teoretičar W.Bronzwaer i Cornelis F.P. Stutterheim. Tako Bronzwaer (1993) navodi kako su u *Solomonovom pjevanju* u prijevodu nastalom između 1618. i 1619. stihovi koji su prevedeni „djelomično napisani slobodnim stihom“ (Bronzwaer, 1933: 99), napominjući da je u Francuskoj slobodni stih na religijskim elementima koristio i Arthur Rimbaud, a u Holandiji još Frederik van Eaden. U periodu klasicizma slobodna forma je morala napraviti korak unazad da bi silabofonička poezija dobila prednost. Ali po njemu slobodni stih ima dublje korijene: „čak i kartke priče La Fontena su u slobodnoj formi na različite dužine, ali u jasnom metričkom stihu. To se definisalo kao slobodna forma“ (Bronzwaer, 1993 : 99).

U njemačkoj književnosti važni pisci kao što su Kolpstock, Goethe i Novalis slobodne forme počinju pisati na početku XIX stoljeća, kada počinju i francuski simbolisti da eksperimentišu sa slobodnom formom koju oslobađaju od klasičnih, ustaljenih pravila.

Pojava slobodnog stiha u južnoslavenskim književnostima

*Nikada nisam htio da pjevam ni pticama, ni stablima, ni
talasima morskim, već srcu ljudskom, i tražio sam ritam, riječ i
zvuk za to.*

Gustav Krklec

U svome dijahronijskom pregledu nastanka slobodnog stiha u južnoslavenskim književnostima, Mirjana Stefanović se osvrće na pojedinačne autore (Miroslav Krleža, Tin Ujević, Antun Branko Šimić, Miloš Crnjanski, Gustav Krklec, Zdenko Lešić), njihove članke, eseje i manifeste te donosi bitne zaključke, između ostalog i vremenski okvir pojave slobodnog stiha na južnoslavenskim prostorima: „U srpskoj i hrvatskoj književnosti slobodnim stihom pisalo se i oko početka XX veka, prevodile su se i pesme u toj vrsti stiha“ (Stefanović, 1998: 171).

Kao i u većini svjetskih literatura, tako se i u južnoslavenskoj interliterarnoj zajednici na početku javljala problematika definiranja slobodnog stiha kao i problematika razgraničenja između slobodnog i ostalih stihova: „Termin slobodni stih dolazi, tako reći, odozdo, iz književnopovijesnoga materijala. Za razliku, naime, od naziva tipa „akcenatski stih“ ili „silabički stih“, proizišlih iz znanstvenih opisa odgovarajućih stihovnih obitelji, tema „slobodnog stiha“ najprije se pojavila u kontekstu književnoprogramske literature kasnoga 19. i ranoga 20. stoljeća, koja je pratila afirmaciju nove verlibrističke lirike modernističkih i avangardnih obilježja“ (Kravar, 1992: 204).

Naravno da postoje mišljenja da se slobodni stih na ovim prostorima javio i mnogo ranije, tako Slaven Jurić početke slobodnog stiha na ovim prostorima vidi još u poeziji Vladimira Jelovška „Razdoblje u kojem se hrvatski slobodni stih pojavio, proširio i konačno, etablirao, može se približno ograničiti na prvu četvrtinu 20. stoljeća, preciznije, od *Simfonija* Vladimira Jelovška (1898, 1900) do zbirke *Preobraženja* (1920) i članka *Tehnika pjesme* Antuna Branka Šimića (1923).“ (Jurić, 2006: 8). Nakon čega slijedi razdoblje u kojem slobodni stih postaje ravnopravni medij poetskog izraza na cjelokupnoj (svjetskoj/južnoslavenskoj) književnoj sceni.

Slobodni stih u bosanskohercegovačkoj književnosti

Naslonivši uho

Na ćutanje što ih okružuje i muči

Pjesnici su vječno treptanje u svijetu.

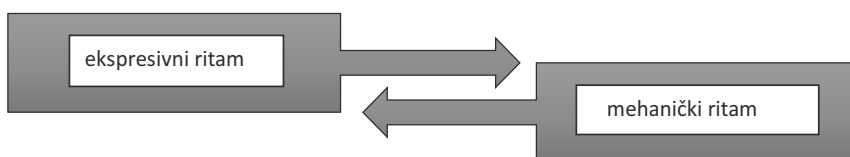
Šimić, 1920

Bosanskohercegovački pjesnik Antun Branko Šimić svojom poezijom čini preokret kako u bosanskohercegovačkoj tako i ukupno u južnoslavenskim književnostima. Njegov značaj ne ogleda se samo u slobodnom stihu već i u ekspresivnom ritmu o kojem će govoriti i u programskim člancima, koji su, kada je u pitanju ovaj pjesnik, manje poznati. Međutim, da bi se razumio Šimić i njegovo djelovanje, potrebno je da se zapitamo šta je on prvenstveno, pjesnik ili kritičar, i kakav je odnos ta dva duhovna svijeta u njemu: kritičkog i pjesničkog (Vučković, 1969: 23). Naslonivši uho na ćutanje što ga je okruživalo (i ono metaforičko i ono stvarno, koje se odnosi na kritičare i teoretičare stiha), Šimić je dao svoje mišljenje o pojavi slobodnog stiha u južnoslavenskim književnostima, o interpretiranju slobodnog stiha, te pojavi koja je proizvod primjene slobodnog stiha – pojavi ekspresivnog ritma.

U svome poznatom članku *Tehnika pjesme* Šimić iznosi razočarenje što se u našoj literaturi ne raspravlja o slobodnom stihu, ali to ga istovremeno i ne čudi jer se o istom ne raspravlja u svjetskoj literaturi (tu izuzima francusku literaturu). Posebno je ogorčen na recezente koji „uzimaju za pravo da pišu o slobodnom stihu, da ga osuđuju, a o slobodnom stihu ne znaju ništa više od onog što bi se našlo u običnim čitankama ili feljtonima“ (Šimić, 1998: 490). Šimić, nadalje izražava nezadovoljstvo što tema slobodnog stiha nije aktuelna u našoj literaturi. Njega ne čudi što se kod nas procudira toliko stihova (pjesnici se rađaju, nadahnuti su), ali ga čudi i brine „pouzdanje koje imaju recezenti kada govore o ritmici i lirici, posebno kada govore o tzv. slobodnom stihu“ (Šimić, 1998: 490), stoga piše programski tekst koji kasnije razrađuje u samoj poeziji.

Od slobodnog stiha do ekspresivnog ritma

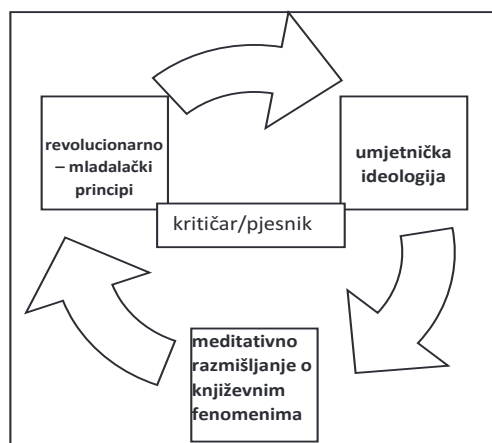
Govoreći o pojavi slobodnog stiha, Šimić će posebnu pažnju posvećuje ekspresivnom ritmu, smatrajući ga sastavnim dijelom, ali i onim najznačajnijim što donosi slobodni stih. Šimić razlikuje dva ritma u lirici: mehanički i ekspresivni i pri tome naglašava da nije bitno koji će se ritam u kom stihu upotrijebiti, bitnije je kad: „U običnom govoru mi ne izgovaramo sve riječi istim glasom i jačinom, nego neke jače, druge slabije, razmještajući ih u isti mah prema misli koju izričemo“ (Šimić, 1998: 491).

Shema 1. Dva ritma u lirici prema Šimiću

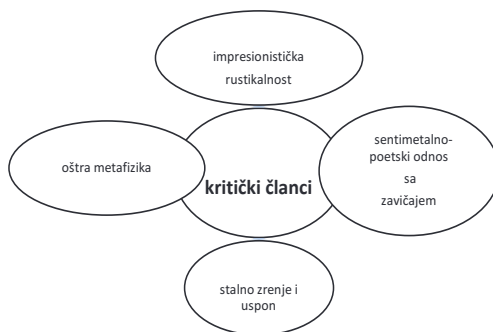
Kao što u govoru svaka riječ nije jednake važnosti, on naglašava da je tako i u pjesmi. Iz tog razloga, smatra da je najprimitivnije pravilo da se najbitnije riječi u pjesmi naročito naglase, tj. da dođu na ono mjesto u stihu gdje je ritmički udar najjači. Dalje, on naglašava da pjesnici koji pišu pravilnim stihom – ispunjavaju riječima metričku shemu, pazeći jedino na to da im stih ne hramlje, da teče, da je gladak, melodiozan, i da se na kraju rimuje. Po njemu pravilni stih je protiv iskrenosti, jednostavnosti, ekonomije (Šimić, 1998: 492).

Pored upućivanja u novine na svjetskoj poetskoj sceni, Šimić ovim člankom šalje jasnu poruku – treba skinuti svaki plašt sa sebe i pisati – slobodno: „Dobro je zbaciti sva pravila i tražiti svoja vlastita na drugom putu. Na koncu ćeš naći mnoga koja si u početku zabacio, ali ta pravila sad imaju drugo značenje: sad su tvoja, sad se znaš njima služiti“ (Šimić u Vučković, 1969: 165).

Shema 2. Vanjski i unutrašnji utjecaji na Šimićev rad

Ako pratimo liniju razvitka Šimićevih shvatanja, posebno kada je u pitanju kritika primijetiti ćemo da je, bez obzira koliko negirao Matoša, na njegov kritičko-metodski postupak i njegov način kretanja u literaturi prvenstven značaj imao Matoš i njegova kritika. U svojim kritikama znao je negirati pjesničku vrijednost većine pjesnika. Jedini izuzetak je Ivana Brlić-Mažuranić, čiju poeziju stavlja u sam vrh, a ukoliko poznajemo njen književni rad, možemo zaključiti da to radi upravo iz razloga što je Ivana Brlić Mažuranić uspjela da ostvari originalnu poeziju, a što upućuje na razmišljanje Velimira Viskovića da Šimićeva kritičko-estetička shvaćanja iz prve faze njegovog razvoja "čine neku vrstu eklektičkog jedinstva impresionističke i simbolističke estetike" (Vučković, 1969 : 68).

Shema 3. Hronološko nastajanje Šimićevih članaka

Nakon prve faze, Šimić se već intenzivnije uključuje u svjetske tokove i tad prestaje tzv. matoševski utjecaj. Tada se obraća (prvenstveno kritičarima i pjesnicima) vlastitim kritikama, a svoja kritička gledišta počinje primjenjivati i na vlastitoj poeziji. Tako je krajem 1916. i u prvoj polovini 1917. godine sazrijevala u pjesniku jedna vizija života i umjetnosti, i doživljavala napon u jednom smislu, kad se moralo očekivati njeno prskanje i zamjenjivanje drugom. U ovome periodu bili su sazreli oni elementi u pjesniku koji su se prenosili u sljedeću fazu – simbolistička metafizika „podvrgavala“ se nekoj vrsti ekspresionističke anarhizacije u izražajnom i etičkom smislu, a sam Šimić je u tom preobražaju doživljavao dramatičnu krizu, ”označavajući je kao najjaču krizu, koja se dogodi između 18 – 20 godine, vjerujući da je ova praćena u duši najjačim bolovima i očajavanje je gotovo svezano s tim kao uzrok s posljedicom“ (Vučković, 1969 :37).

U jednoj fazi, oslanjajući se što je moguće više na neke hronološke pojedinosti, vrlo jasno uočavamo proces usvajanja jednog sistema mišljenja i shvaćanja, od prvotnog oduševljenog prihvatanja, preko momenta polaganog urastanja u njegovo biće, rastanje u njemu, do naglog prskanja/katarze i stvaranja terena za novi rast po istim principima. Tako sagledan, cijeli Šimićev kritičarski i pjesnički razvitak podsjeća na nekoliko koncentričnih i međusobno povezanih krugova, od kojih svaki znači negaciju prethodnog i svega onoga što je u njemu. Pri tome se može uočiti da „struktura tih shvatanja, u osnovnom presjeku, odgovarala je strukturi pogleda jednog književnog razdoblja kod nas i u svijetu. Drugim riječima, pjesnikova vizija života i umjetnosti poklapala se sa vizijom svijeta koja je u jednom trenutku bila gospodareća kao najrevolucionarnija i u tom pogledu najprihvatljivija za najmlađu generaciju“ (Vučković, 1969 :26).

Početak izlaženja časopisa Vijavica (1917) značio je za Šimića raskid s dotadašnjim shvatanjima i početak nove pjesničke faze. Svi kritičari se slažu da je u njegovoj novoj orijentaciji veliku ulogu odigrao ekspresionizam.

U drugoj fazi Šimićevog rada mijenjaju se principi njegove kritike – nova faza značila je nešto novo, „dok je u prethodnoj fazi bio među mnogima, a isto tako protiv mnogih, kao i ostali njegovi drugovi, ovoga puta on se našao sam i protiv onih za koje je ranije bio i za koje nije. Jednom riječju, sam protiv svih“ (Vučković, 1969: 87). Najbitnije za tu fazu je da je Šimić smatra da kritika

mora biti umjetnost i filozofija. Za završnu dekadencu ćemo riječi samoga Šimića: „umetnost se, dakle, otkriva u ekspresivnosti, ne u lepoti, umetnost je ekspresija umetnikovih osećanja; ovaploćenje umetnikove unutrašnjosti u zvucima, bojama, linijama, ili rečima; stoga u ekspresiji“ (Vučković, 1969: 79).

Književni kritičari ili bolje reći, književni analitičari, naglašavaju značaj pojave ovog članka – manifesta, ali isto tako ukazuju da članak „kasni“ u odnosu na druge literature, jer se u Evropi duže vrijeme raspravljalo o istom. Međutim, ako se uzme presjek razvoja stiha u bosanskohercegovačkoj i ukupnoj južnoslavenskoj sceni uočava se da su Šimićevi programski članci jedini koji su se posvetili ovome (i do danas) značajnom književnom fenomenu.

Zaključak

Iz svega navedenog može se zaključiti da se dijahronijskim pogledom na razvoj stiha uočavaju brze i korjenite promjene sa različitim odjecima. Kontinuirano se dešavaju novi pogledi na funkcije pjesničkog čina, pri čemu težnja za eksperimentom i individualnošću dolaze na sami vrh. Upravo ti elementi, težnja za eksperimentom i individualnošću doveli su do gubitka u autoritet i valjanost tradicionalne versifikacije. Pri svemu tome mnogi književni teoretičari (pa i sami pjesnici) borili su se protiv ustaljenih, dobro uhodanih pravila i ograničenja. U početku svog nastanka slobodni stih je podrazumijevao novu *modernu* poeziju, koja nema metričkih shema i nije rimovana, a mnoge nesuglasice oko definiranje doprinijelo je njenoj neravnomjernoj pojavi i upotrebi, počevši od francuskih simbolista do njemačkih ekspresionista koji ću ga naročito propagirati.

Kada je u pitanju bosanskohercegovačka književnost, presudnu važnost u pojavi slobodnog stiha odigrao je Antun Branko Šimić. Ono što su u svjetskim literaturama činili poznati i afirmirani pisci i književni teoretičari, na ovom prostoru je to učinio Šimić. Kada se sagleda cjelokupan Šimićev književni i kritičarski rad, vidi se da je u podjednakoj mjeri bio i pjesnik i kritičar. Pjesnik je utoliko što budno prati svoje duhovne metamorfoze i kritičku svijest uključuje u proces vlastitog pjesničkog izgrađivanja i u sistem komunikacija sa svijetom oko sebe. Iz tog razloga nije dozvolio da svoj kritički odnos prema kulturnoj okolini isključi i svede samo na ezoteričko meditativno razmišljanje o književno-umjetničkim fenomenima, uključivši se u svijet kulturnih i književnih promjena kao čovjek koji

ubrzava te promjene. Njačešće je djelovao kao kritičar negator sa željom da ta kritika ima utjecaja na druge. Njegove kritike i odnos prema kritici navodio je mnoge da veću vrijednost vide u njegovoj kritici, nego u poeziji.

Slobodni stih kao oblik bio je spas za mnoge autore jer svojim ustrojem o kojem je bilo riječi u prethodnim poglavljima nudi mogućnost izbora, što piscima kao umjetnicima od inspiracije veoma pogoduje. Kako slobodni stih nije ograničen, on omogućava da se pisci izraze i grafikom, i ritmom i metrom. Osim toga, kao oblik koji se teže podvrgava znanstvenoj analizi, vidjeli smo da je slobodni stih izazov i kritički nedovoljno osvijetljen fenomen što nam govori da će se književna kritika i teorija i u budućnosti baviti slobodnim stihom.

Literatura

1. Baudelarie, Charles (1976), *Spleen Pariza, Predgovor; Petits poems en prose (le spleen de paris)*, Garnier – Flammarion, Paris.
2. Beyers, Ch. (2001), *History of Free Verse*, The University of Arkansas Press, Fayetteville.
3. Bronzwaer, W. (1993), *Nieuwe nederlandse poetica*, Lessen in Lyriek, Nijmegen
4. Eliot, Tomas S. (1999): *Tradicija, vrijednost i književna kritika*, (prijevod: Slaven Jurić), Matica Hrvatska, Zagreb.
5. Hollier, Denis (1994): *A New History of French Literature*, Harvard Univerity Press et al.
6. Jurić, Slaven (2006): *Počeci slobodnoga stiha*, Thema i. D. – FF press, Zadar – Zagreb.
7. Kravar, Zoran (1992): *Prelogomena teoriji slobodnog stiha*, „Umjetnost riječi“, Zagreb.
8. Kravar, Zoran (1993), *Tema „stih“*, ZZK, Zagreb.
9. Mallarme, Stefan: *Kriza stiha*, „Teka“, Zagreb 1975.
10. Stefanović, Mirjana (1998): *Slobodni stih u srpskoj i hrvatskoj poeziji dvadesetih godina XX stoljeća*, ur. L. Pszczołowska i D. Urbańska, Warszawa.
11. Pavličić, Pavao (1993): *Stih i značenje*, Zagreb, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb
12. Šimić, Antun Branko (1998), *Tehnika pjesme*, Sabrana djela I, prir. N. Mihanović, Dom i svijet, Zagreb.
13. Vučković, Radovan (1969): *Preobražaji i preobraženja (O Antunu Branku Šimiću)*, „Svjetlost“, Izdavačko preduzeće, Sarajevo

DIACHRONIC-SYNCHRONOUS DEVELOPMENT OF THE VERSE – FROM FREE VERSE TO EXPRESSIVE RHYTHM

Abstract

It can be concluded that in the late nineteenth and the beginning of the twentieth century many areas of European culture, and literature were afflicted by fast and important changes. New perspectives on literary creation and especially the function of poetry act whereby the tendency to experiment and come to individuality to the top, have led to a loss of authority and validity of traditional versification. We have seen that many literary theorists struggled against usually well existing rules of restrictions. It can be concluded that the free verse was as a form of salvation for many authors because of its structure which offers the possibility of choice. As free verse is not limited it allows the writers to with help of graphics, rhythm and meter express their opinion.

Key words: *traditional versification, new perspectives, free verse, long – line poems*

Mr. sc. Alma Skopljak

GOVOR „ŽENSKE ŽUDNJE“ ILI O POEZIJI BISERE ALIKADIĆ

Sažetak

Poetskom stvaralaštvu Bisere Alikadić, jednom od najbitnijih u kontekstu bosanskohercegovačke i bošnjačke književnosti, ali i šire, pristupila sam kao graničnom fenomenu, pokazujući da se sa njom u kontekstu pomenutih literarnih cjelina događaju bitne poetičke promjene. Ulazak ove pjesnikinje i romansirerke u književnost dekonstruirala sam kao graničnu figuru u onom smislu u kojem Homi K. Bhabha definira granicu, dakle, kao "mjesto od kojeg nešto započinje svoje prisustvovanje", odnosno kao "iskaznu granicu disonantnih i disidentskih historija i glasova". U njenoj poeziji namijenjenoj odraslim prepoznala sam ustanovljenje ženskog stajališta i davanje govora onome što je kultura već dugo ostavila nijemim, ženskom senzusu, ženskoj žudnji i ženskoj seksualnosti. Iz navedenog je proizašao i zaključak da imaginiranje ženskog subjekta u ovoj poeziji nije u skladu sa važećom (re)produkcijom rodних odnosa i uloga i da dolazi do procesa njihovog redefiniranja, kao i redefiniranja pojmova žensko i ženstveno, što mi je omogućilo da ovu poeziju kontekstualiziram u prvi biološki model ženskog pisma, prema podjeli Elaine Showalter.

Ključne riječi: *žensko, ženstveno, rod, spol, žensko pismo, granična figura, auto(re)identifikacija.*

Uvod

Poezija, ali i proza, Bisere Alikadić predstavlja mjesto prodora jednog bitno drugačijeg tvorenja tijela, mjesto od kojeg počinje proces tvorenja novog fikcionalnog tijela žene! Njeno stvaralaštvo je mjesto prodora ženskog pisma u bosanskohercegovačku, pa i bošnjačku, književnost, a zajedno sa tim, kao što Homi Bhabha kaže, i mjesto javljanja "disonantnog" i "disidentskog" glasa žene (2004)! Godina 1974. predstavlja polaznu tačku u razvoju ženskog romanesknog stvaranja unutar bošnjačkog književnog korpusa, pa i bosanskohercegovačkog književnog kanona, a Bisera Alikadić "prvu

bošnjačku romansijerku" (Katnić-Bakaršić, 2004)! Na taj način, roman *Larva* postaje prvi pokušaj ženskog romanesknog govora, koji je ujedno i prvi "*pokušaj govora ženske žudnje*," (Katnić-Bakaršić, 2004)! Pojava ovog romana predstavlja prekretnicu u bosanskohercegovačkom i bošnjačkom romanesknom stvaranju jer govor žene prvi put nije više u potpunosti govor Tradicije, već većim dijelom subverzija tradicionalnih književnih i kulturoloških postulata! Međutim, ne samo da je navedeni roman polazna tačka u razvoju ženskog romanesknog stvaranja na prostoru BiH već se uopće pojava Bisere Alikadić kao pjesnikinje (*Intonacije*, 1959. i *Noć i ćilibar*, 1972), a zatim romansijerke (*Larva*, 1974) može čitati i kao svojevrsna granična figura, i to u onom smislu u kojem Homi K. Bhabha definira granicu, kao "mjesto od kojeg nešto započinje svoje prisustvovanje" (2004). Granica mijenja svoje prvobitno značenje i istovremeno osim što je mjesto "*epistemoloških 'ograničenja' etnocentričnih ideja*" postaje i "*iskazna granica disonantnih, pa i disidentskih historija i glasova – žena, kolonizovanih, manjinskih grupa...*" (2004).

Larvu ženskog pisma u stvaralaštvu Bisere Alikadić ne nalazimo tek u romanu *Larva*, potrebno je vratiti se pjesničkoj zbirci *Noć i ćilibar*, koja je objavljena 1972, u kojoj se nalazi pjesma *Zlatna larva*, koja je ujedno poslužila i kao moto ovom prvom romanu Bisere Alikadić: "*Mjesto da djecu rađah/ I s njima majčinskih briga sto/ Da ljubav moja/ Iz utrobe iskinuta bude/ S krikom i bolom/ Puštena u tok svijeta/ U sebi napravih čahuru/ Sa zlatnom larvom/ Što preobrazbe joj nema...*". Već u prvoj strofi moguće je uočiti prvi odmak u oblikovanju *lirskog Ja* pjesme¹ koje izlazi iz okvira dominantnog oblika javljanja ženskog glasa u književnom stvaranju u BiH. Naime, kulturološki nametnuta konfiguracija ženskog identiteta kao isključivo supružanskog i majčinskog, neprikosnovena u dotadašnjem književnom javljanju autorica, nalazi već u prvim zbirkama poezije Bisere Alikadić svoju negaciju, što za posljedicu ima pojavu larve "*govora ženske žudnje*" (Katnić-Bakaršić, 2004)! Iako se na prvi pogled ova pojava može tumačiti kao nesvjesno učešće u tekovinama seksualne revolucije i feminističkih književnih praksi, činjenica da je u navedenim stihovima na prvom mjestu data upravo predstava o ženi kao majci, davaocu života i odgajateljici djece,

¹ Treba napomenuti da je *lirsko Ja* u opusu Bisere Alikadić uvijek rodno osviješteno, i da je dominantno ženskog roda. Rijetko, najviše u zbirci *Dok jesam ciganka*, i to u ciklusu *Muške pjesme*, ono je muškog roda!

kojoj je suprotstavljena odlučno zauzeta pozicija odbijanja ponuđene uloge, potvrđuje zapravo prisustvo svijesti o mogućnosti tvorenja bitno drugačijeg ženskog identiteta nagoviještenog zadnjim stihom - "*bilo je suviše toplo živjeti*"! Gotovo identična svijest o iznevjerenoj materinskoj ulozi vrlo je česta u književnom opusu Bisere Alikadić, a kao primjer može se navesti pjesma *Čedo*, također objavljena u zbirci *Noć i ćilibar*: "Umrijeću tiho/ Niko se ni osvrnuti neće/ A bila sam utroba materinska/ Sa čedom ogromnim/ Prenesoh ga/ Nikad ga ne rodih".

I u pjesmi *Nagi san*, objavljenoj u zbirci *Raspeće*, primijetno je da subverzija teži oblikovanju ženstvenog kao tjelesno samosvjesnog pa je namijenjena uloga zamijenjena tijelom kao izvorom ženskog užitka: "*Neću ti podariti hiljadu sinova/ Koliko ikre moje u stanju si/ Da oplodiš ti./ Neću ti podariti ni hiljadu kćeri./ Samo ćemo se milovati./ Moja izmaštana zvijeri.*". Inače, materinska uloga namijenjena ženi koja od majčinog tijela pravi *mjesto porijekla* pokazat će se kao uporište i patrijarhalne konstrukcije ženstvenog, ali i kao uporište jednog dijela feminističkih teorija u pokušaju redefinicije ženskog rodnog identiteta! Međutim, povratak prvoj zbirci pjesama *Minijature*, koju zajedno sa Simhom Kabiljo i Tomislavom Šipovcem objavljuje u knjizi *Intonacije* 1959, i jednoj od prvih pjesama Bisere Alikadić - *Legendi*, otkriva prve tragove subverzije, koji u dvije pjesničke slike razotkrivaju preokret ženske pozicije od pasivnog konstrukta, dakle objekta muškog posmatranja, do aktivnog sudionika u stvaranju: "*Ležala žena/ Naga i bijela u travi./ Napajala oči čovjeka/ Što svuda crtaše joj lik./ Pored nje oticala rijeka/ Nečujna i spora.../ Ona se digla./ Jurnula do hrpe pijeska./ Bijesno na njoj počela da šara./ U podne nebesa iznenađena su stala./ Žena je naga čovjeka nacrtala.*". Očito je da se subverzija kulturološki/patrijarhalno oblikovane ženskosti ostvaruje prevashodno kroz imaginiranje ženskosti ne kao pasivnog konstrukta, koji je u falocentizmu u binarnim oprekama "*aktivnost/pasivnost, sunce/mjesec, kultura/priroda, dan/noć, glava/srce, razumljiv/osjećajan, logos/patos...*" (Cixous, 1998) uvijek nosilac drugonavedenih odlika, već kao aktera sa, može se reći, demijurškom sposobnošću u oblikovanju i kreiranju svijeta. Ovaj preokret je osviješten i činom odbijanja *lirskog Ja* da se subjektivizira kroz poistovjećivanje sa kulturološki oblikovanim rodnim ulogama, pa su (žensko) tijelo kao mjesto uključivanja u društvene procese i (žensko) tijelo kao inspirativni izvor muške umjetničke

imaginacije zamijenjeni aktom ženskog umjetničkog stvaranja! Međutim, naizgled jednostavna pjesma svojom subverzivnošću, kao i prizivanjem iskonskog prizora prvog muškarca i žene, dovodi u pitanje i cjelokupnu kulturološku/patrijarhalnu interpretaciju postanka čovječanstva jer ova *Eva* ne pristaje samo da bude stvorena, tumačena i (re)prezentirana, već insistira na sopstvenoj moći tvorenja koja se očituje u slikarskom činu kreiranja muškarčevog lika!

Dakle, već u prvim poetskim ostvarenjima Bisere Alikadić očit je da tvorenje fikcionalnog tijela žene nije u skladu sa važećom (re)produkcijom odnosa, koja je inače karakteristična za bosanskohercegovačko, i bošnjačko, književno stvaralaštvo. Riječ je, naime, o svojevrsnom *oneprirodavanju "prirodno"* (Butler, 2005) predstavljene ženskosti i ženstvenosti, koje se prvi put javlja u ovim književnostima, kao i svojevrsnoj (re)identifikaciji ženske subjektivnosti ostvarene od strane same žene!

Auto(re)identifikacija

Rosi Braidotti kao ključno etičko-političko pitanje postavlja projekat redefinicije pojma *"bivanja ženom"* (1995), konkretno oslobađanja zamki nametnute ženskosti i ženstvenosti! Sličnu ideju ima i Luce Irigaray, pa uvodeći tijelo kao *"ulog ženske subjektivnosti"*, a ne više *"predmet muškog diskursa"*, upravo njoj daje zadatak da *"samu sebe iskušava i identificira"* (1999)! Pošto su ženskost i ženstvenost u našoj kulturi konstruisane isključivo u kontekstu patrijarhalno nadgledanog falocentrizma, pri čemu je ženskost kao bio-kulturološka konstrukcija uvjetovala ženstvenost kao isključivo kulturološku, pa je čak i imaginacija ovih konstrukata ostvarena u književnosti bila odraz zbiljskih prilika, sasvim je izvjesno očekivati da iskušavanje i (re)identifikacija započne upravo u ženskom subjektu! Stvaralaštvo Bisere Alikadić, sa akcentom na roman *Larvu* kao prvo žensko romaneskno ostvarenje, ali i na njena poetska ostvarenja, moguće je i posmatrati kao polazište ženske auto(re)identifikacije u bosanskohercegovačkoj i bošnjačkoj književnosti! Potvrda o otpočinjanju ovog procesa ponovnog iskušavanja i ispisivanja ženskog subjekta kroz ženski diskurs može se naći ne samo u navedenim pjesmama *Zlatna larva* i *Legenda* već i u pjesmi *Strah* u kojoj se *lirsko ja* žene ne odriče samo namijenjenih uloga već i imenuje sudionike u procesu kulturološke (čitati patrijarhalne) konstrukcije rodnih identiteta: "Ne bojim se lopova u mraku/ *Već*

druga koji mi se iza leđa ruga/ Ne bojim se siledžija ni razbojnika/ Nego brata što me nijednom muškarcu/ Ne bi dao/ Ne bojim se svijeta/ Nego oca/ Nije me strah/ Što će mi zlo nanijeti/ Neko nepoznat/ Nego majka/ Dok mi sva predana/ Čilim sreće tka/ Na kraju/ Ja se ne bojim ni svijeta ni boga/ Ja se bojim bližnjega svoga". Iskazani strah moguće je u kontekstu feminističkih teorija tumačiti kao strah od bivanja u potpunosti konstruisana diskursom, odnosno od uključivanja u društvene procese koji se i odvijaju pod nadzorom "*disciplinskog društvenog aparata*", otjelotvorenog ovdje u imenu i funkciji oca, majke i brata! To je strah od nužnosti i neminovnosti "*prakse citiranja Zakona*", od društvene verifikacije ženskosti ostvarene kroz čin udaje, nagoviještene spremanjem djevojačkog ruha! Pjesma je naizgled jednostavnim označavanjem "*područja srodstva*" razobličila "*društveno tkivo postojanja*", u kojem je, posredstvom Lacanovog Simboličnog, moguće iščitati društvene relacije određene pravilom o prećutnom zauzimanju namijenjene pozicije u "*simboličkom poretku, u idealizovanom području srodstava*", što podrazumijeva pokornost zakonu Oca (Butler, 2000)!

Auto(re)identifikacija započinje, prije svega, odbijanjem da se zauzme namijenjena pozicija u simboličkom poretku, dakle, javlja se subjekat koji dovodi u pitanje prirodnost važeće konstrukcije ženskosti i ženstvenosti, odnosno, kao što sam rekla, *oneprirođuje* se ono što je do tada "*predstavljeno kao prirodno*"! Ali šta je nakon rušenja predrasuda zamijenilo navedene patrijarhalne konstrukte i na čemu se zasnivala dalja auto(re)identifikacija!? Odgovor se nudi već u istoj zbirci (*Noć i čilibar*), u pjesmi *Očekivanje*: "Evo me bespute i zarasle/ Kao zemlja prije najeзде/ Podbodi konja/ Da čujem topot/ Naruši mir ove trave/ Tako bujne tako zelene/ Tako bezizlazno prezdravljene/ Zbriši lažnu liniju horizonta/ Suzi prostranstvo neba/ U novoj zemlji/ Novo će naći/ Samo hrabar konjanik". Atributizacija ostvarena u prvim stihovima veoma je interesantna za analizu procesa ženske auto(re)identifikacije. Prije svega, ostvarena poredba sa "*zemljom prije najeзде*" nužno priziva prizor prirode koja je prethodila civilizaciji, što navodi na zaključak da se odricanje od patrijarhalnog/ kulturološkog koncepta ženstvenosti ostvaruje povratkom na ono što kulturološko hoće u potpunosti da podredi svojoj kontroli – nagonskom.

Ostvareni povratak nagonskom zapravo je odvajanje (i oslobađanje) tjelesnog zadovoljstva od njegove uloge u reprodukciji! Ova intimizacija otvorila je prostor koji je kritika, kao što sam navela u uvodu, nazvala "govorom ženske žudnje"!

Iako je prisutan i u pjesmama *Buđenje proljeća*, *Intima*, *Intima II*, *Čipka iz Sevilje*, *Dok djevojka trči*, *Nar*, "govor ženske žudnje" u zbirci *Kapi i mahovina* (1975) najeksplicitniji je u pjesmi *Molitva*: "Da mi je muškarca/ Kao crnog hljeba/ Ječmenog./ Mirisnog./ Domaćeg/ Zdravih zubi./ Da mi je muškarca/ Kao crnog hljeba/ Ječmenog./ A toplog./ Svaka je ljubav/ Sjećanje/ Na djetinjstvo./ Da mi je muškarca/ Kao crnog hljeba/ Ječmenog.". Očito je da je na jačinu eksplicirane ženske žudnje i njen karakter ukazano poredbom sa nagonskom, bolje reći instiktivnom ljudskom potrebom za preživljavanjem, pri čemu ostvaren akcenat na "crnom, domaćem, ječmenom hljebu" sugerije povratak ne samo navedenim egzistencijalno nužnim elementima već i njihovoj prirodnoj karakteristici, a ne patrijarhalnom vrijednostima domaćeg ognjišta. Dakle, u kritici prepoznata paralela sa prirodom kao dominantno obilježje književnog opusa Bisere Alikadić zapravo je pokušaj da se ženska žudnja predstavi kao nešto instiktivno, nagonsko, kao svojevrsni otjelotvoreni dio ženskog identiteta koji je, podvrgnut tabuizaciji i u kulturi, zamijenjen procesom sentimentalizacije ženskog subjekta!

Kao što je Luce Irigaray uvela spolno tijelo u definiciju subjektivnosti, Bisera Alikadić je auto(re)identifikaciju zasnovala na "oslobođenoj ženskoj seksualnosti"! Ovakav pristup (re)identifikaciji ženskog subjekta gotovo je identičan feminističkom isticanju tijela kao "izvora slika", odnosno isticanju puti koja je u patrijarhalnoj kulturi izrazito tabuizirana! Ova "afirmacija ženske intimnosti" pokazat će se kao dominantna književnog opusa Bisere Alikadić.

Čulnost umjesto sentimentalnosti

"Otpor lociran u pisanju" sintagma je kojom Virginia Woolf određuje otpor ideološkom i društvenom strukturiranju ženskog subjekta. Navedena sintagma može se upotrijebiti da bi se dalje dekonstruirao proces auto(re)identifikacije ženskog subjekta u književnom opusu Bisere Alikadić. Naime, otpor dominantnoj predstavi ženstvenosti i ženskosti ostvaruje se kroz imaginiranje ženskog tijela čija je čulnosti oslobođena i demistificirana. Da bi demistificirala čulnost, ali i razvrgnula ograničavajuću ulogu koju

joj je nametnuo jezički i kulturološki kontekst u kojem se ostvaruje, Bisera Alikadić govor čula predočava kroz prizore prirodnih procesa plodenja ili kroz raskoš prirodnih oblika. Ovaj poredbeni pristup omogućava joj istovremeno da izbjegne, ali očito ne u potpunosti ako se uzme uz obzir recepcija njenog djela, moralističke pridike, kao i da sačuva prizore od svega "profanog".

Već u prvim (navedenim) pjesmama i zbirkama ostvarena imaginacija ženskog tijela zasnovana na oslobođenoj žudnji i samoj njenoj detabuizaciji nastavlja se i u pjesničkim zbirkama koje slijede. U zbirci *Drhtaj vučice* (1981) podcrtan je navedeni otpor vladajućem diskursu koji omogućava da se pjesma, između ostalog, ostvari i kao "bestidno zabavljanje riječima". Tako se u *Vukodlačici* pjesma ostvaruje kao mjesto razotkrivanja samog tijela koje dolazi do svoje nagosti oslobađanjem od naslaga kulturološkog tkanja: "Pustiću svoju pjesmu/ *Da joj narastu grudi,/ Da okosmati na svakom mjestu/ Na kome okosmatiti može./ Pustiću je neka se/ Bestidno izabavlja sa riječima,/ A čas kad dođe,/ Ona će sve da odbaci,/ Kost nagu da pokaže,/ Bjelinom smrtnom/ Ništa da slaže.*". Prvenstveno je interesantan rod u kojem je naveden naslov ove pjesme! Pošto se u standardnom/normiranom jeziku ova riječ "udomaćila" u muškom rodu, njeno navođenje u ženskom rodu upućuje i na djelimičnu destrukciju jezika kao jednog od mehanizama ostvarivanja foulcautovski shvaćene Moći i lacanovske dominacije zakona Oca, pri čemu se jezik prilagođava potrebi ženskog diskursa sugerisući obrise ženskog tijela i razobličujući tematske preokupacije ove pjesnikinje!

Sentimentalnost kao ključna odrednica kulturološke i književne projekcije ženstvenosti² u stvaralaštvu Bisere Alikadić zamijenjena je tako doživljajem tijela kao "vrta naslada". Naravno treba istaći da i taj doživljaj još u prvim zbirkama (*Noć i ćilibar, Kapi i mahovina, Drhtaj vučice*) potpuno transparentan, otvoren, direktan, ali da je vrhunac u imaginiranju tijela ostvaren u zbirci *Dok jesam ciganka*, gdje, može se reći, nema niti jedne pjesme koja motivski nije vezana za tijelo kao "vrt naslada"! U zbirkama koje dolaze poslije, dakle u zbirkama *Ne predajem se* (1994), *Grad hrabrost* (1995) i *Knjiga vremena* (1999) primijetan je izvjestan otklon od navedenog tvorenja ženskosti i ženstvenosti, što je i razumljivo ako se uzme u obzir da

² Kao potvrda za ovaj navod može se uzeti kritika Enesa Durakovića o poeziji Bisere Alikadić kao o poeziji koja je "lišena dugotrajne sentimentalno-romantičarske sladunjavosti" (1998)!

zbirke nastaju za vrijeme agresije na BiH i nekoliko godina nakon nje, i da, kao što je to slučaj sa najvećim dijelom književne produkcije koja je u bosanskohercegovačkoj književnosti nastala u tom periodu, i u ovoj poeziji dominira tema nedavnog ratnog iskustva, s tom razlikom što je u ovom slučaju ostvarena iz perspektive ženskog/majčinskog gubitka! Tema ratnog iskustva prisutna je i u zbirci *Ludi kamen* (2002), zajedno sa dominantnim motivom ženske želje otjelotvorene ovaj put u tijelu obilježenom neminovnim procesom starenja.

Da bi iskazala ekstatičnost čula i (ženske) žudnje, ali i izbjegla zamke sentimentalizma, Bisera Alikadić ostvaruje povratak prirodi kroz čiju se metaforizaciju čulnost i predstavlja u njenom punom jeku! Zbog toga su česti prizori prirodnog obilja, njene nabreklosti od punine sokova, praćeni istovremeno pokušajem da se pomoću čula okusa, mirisa i sluha, izvježbanih u osluškivanju prirode, vrati "*vlastitom okusu*"! Odličan primjer navedene metaforizacije prirode, koja je u službi uzdizanja ljudske puti, jeste pjesma *Nar*, objavljena u zbirci *Kapi i mahovina*: "*Odakle dođe,/ Tvrda kožo mornara?/ Mošnja prelila zdravljem,/ Crveno zrnce,/ Sjaju jezika/ Ljubavi pohote,/ Voćko,/ Radosti,/ Vraćaš nas/ Vlastitom okusu.*". Očita je posrednička uloga prirode, jer se intenzitet ljudske žudnje iskazuje intenzitetom prirodne neobuzdanosti, pri čemu predjeli "nekultivisane" prirodne samo nagovještavaju predjele ljudskog tijela, sa teško odjeljivim granicama. Primijetno je, već od prvih poetskih ostvarenja, da se u iskazivanju ženske želje i predočavanju njenog intenziteta posredstvom prirodnih i kosmičkih procesa, Bisera Alikadić poslužila postupkom "*poljuđenja prirode i oprirođenja čovjeka*".³ Zajedno sa tim procesima oprirođena je i želja, pri čemu prirodno ovdje podrazumijeva ne kulturološko nastojanje da se nešto učini prirodnim, tj. normativnim i normalnim, već vraćanje prirodi kao "šifri egzistencijalnog smisla" (Kazaz, 2004)!

I u zbirkama *Noć i ćilibar* i *Kapi i mahovina* oprirođena želja eksplicirana je kroz ekstazu prirodnog i kosmičkog toka, vječni ciklus rađanja i umiranja, pri čemu je misao, kao kulturološka kontrola čulnosti, iščiljela iz, također, oprirođenog čovjeka: "Ispod glave sam ti istjerala/ Tri noćna leptira/ I kroz tvoju kosu zemlju milovala/ Uz bedra su ti umirale trave soka prepune/ Umirala je tvoja misao muškost i ti/ A ja sam pjenila jureći/ Da misli svojoj sakrijem

³ Postupak "*poljuđenja prirode*" i "*oprirođenja čovjeka*" Enver Kazaz izdvađa kao prepoznatljivu odrednicu *Grozdaninog kikota* Hamze Hume (Kazaz, 2004).

put/ Mjesec je mreže do zemlje pleo/ Noć je donijela ovu ljubav.
Tijelo se naprosto "otisnulo", ono je "list, hrskav i soka pun", ono je "raspojasana razdraganost", zapravo, u ovoj poeziji, "zavičaj" imaginirane ženstvenosti!

U zbirci koja je uslijedila, *Drhtaj vučice*, a naročito u pjesmi *Blagorodna noć*: "Žalom se valja plima,/ Velika, raznježena, kučka./ Zemlja se osula bosiokom/ I djevojačkim grudima./ Mjesec, usamljenik,/ Sa sebe, košulju svlači./ Šakali se pritajili./ Sve iskusni, a mladi." kroz poljuđenje pejzaža imaginirana i metaforizirana žudnja preobražava se dobijajući jasnije obrise ljudskog lika, pa je i poredba sve otvorenija. Razmiču se granice ljudskog tijela i kroz tkivo biljke otjelotvorene prirode pa se deskripcija pejzaža poljuđuje prerastajući u prizor ženske želje, kao što je to slučaj u *Nježnoj pjesmi*: "Mekan u pokretu./ Vazdušasta paučina u kupinama./ Lebdiš./ Bodlje i plodovi tamni,/ Krv vena, neprečišćena./ Jutro sam dok postojiš." Ovaj postupak čak je i ekspliciran, bolje reći nagoviješten, često i samim naslovom, kao što je to slučaj u pjesmi *Pejzaži*, gdje je pejzaž očito prerastao u predjele ljudske puti, čija se čulnost intenzivira upravo čulnim doživljajem prirodnih elemenata: *Tvoji brci,/ Tamni leptir,/ Na mojoj dojci./ Oči, skarabeji zlatokrili,/ Zuje u pojačalu kože./ Pregibi meki,/ Puni sjaja vlage./ Daj mi je iza sebe,/ U zavještanje svijetu,/ Ostaviti ove slike drage."*

Ženstvenost bez "maskerade"

Imaginiranje ženskosti, koje nastaje uporedo sa procesom odbijanja da se učestvuje u igri njegovog patrijarhalnog i falocentričnog oblikovanja, kao što sam već navela, u prvim zbirkama Bisere Alikadić odlikuje se transparentnošću i direktnošću. Ova postavka potvrđuje se već činjenicom da je dominantna razina konstruisanja ženskosti zapravo insistiranje na iskazivanju ženske želje i užitka! Jedino pomoću ovih određenja moguće je čitati stihove koji će uslijediti u pjesmi *Želja*: "(...) Nadimao se mrak/ *Dok želja/ Crvena i mirisna/ Kao sok grožđa/ Niz zidove sobe/ Tekla je*". Navedeni stihovi, čitani iz perspektive predstavljanja ženske puti kao izvora slika, omogućavaju da se stvaralaštvo Bisere Alikadić tumači u skladu sa prvim navedenim modelom ženskog pisma Elaine Showalter (2003), dakle, sa modelom koji u ženskoj putenosti, čulnosti vidi "izvore slika"! Kontekstualizirana u spomenuti model, imaginacija ženskosti Bisere Alikadić ostvaruje se kao dominantano oslobodilačka.

Međutim, da bi se izbjegle sve zamke koje krije teoretizacija ženskog pisma i sve njegove razlike u definisanju, najbolje je polazišta za ovakav stav tražiti upravo u onome što Showalter (2003) i navodi kao oblik primjene, analizirati "šta žene u *stvarnosti pišu*", a ne "šta bi žene trebale da pišu"!

U pjesmi *Žao mi je (Noć i ćilibar)* jasno je istaknuta ženska želja kao predmet pjesničkog oblikovanja i motiv na kojem je i utemeljena imaginacija ženskosti u književnom opusu Bisere Alikadić. Međutim, ono što je još bitnije jeste eksplicitno postavljeno pitanje "*priznavanje svog imena*" ili vlastitog identiteta žene: "Žao mi je za sve što se događa/ Što pjesma nije vesela/ *Ja nisam jedina žena/ Koja je svoje ime priznati smjela/ Poslije pada/ Nemam više vladara/ Zbačen je/ A ja sam njegova ljubavnica stara/ Gledaj me vojsko pobjednička/ Gledaj me ja sam ta i ta/ Ne previše ponosita/ Ljubavi gladna/ Života sita/ Ništa mi ne možeš vojsko/ Gledaj me*".

U procesu auto(re)identifikacije ženskog i ženstvenog Bisera Alikadić otvara mogućnost priznavanja ženskog subjekta nakon pada iz društvenomoralnog raja, a mjesto njegovog mogućeg reoblikovanja je upravo žudnja, uobličena i protumačena, kao u navedenoj pjesmi *Molitva*, kao iskonska, nagoniska potreba, ispunjena u osjećaju "životne sitosti"! Vraćanje nagonu, koji je i u Foucaultovoj (1982) dekonstrukciji različitih oblika regulativnih praksi protumačen kao ključni pojam pomoću kojeg se ostvaruje veza između "*vlasti i tijela pojedinca*", predstavlja zapravo pokušaj izlaska iz kategorija "nemoralnog" i "nenormalnog", unutar kojih on (nagon) i dobija negativan predznak!

Ne pristajući na "maskeradu" ženstvenosti ili njenu (re) prezentaciju kroz kulturološki nametnute i oblikovane maske, *lirsko Ja* će upravo razotkrivenom čulnošću i svojim detabuiziranim govorom o njoj oblikovati ženstvenost svjesnu svoje ženskosti! Ovako konstruisana ženstvenost upravo i prkosi važećim patrijarhalnim normativima žensko-muškog odnosa svojim priznanjem žudnje i njenim ispunjenjenjem kao nagonsko-iskonske potrebe: "*Vatra je pala po mojoj haljini./ Žeravica./ Od straha spopala me drhtavica,/ Ali nisam oboljela./ Jer ti nisam odoljela./ I nek nisam./ I nek nisam.*" (Čipka iz Sevilje).

Proces otvorenog očitovanja ženske žudnje, imaginiranja ženskog tijela, kao i same ženstvenosti, često je u književnom opusu Bisere Alikadić doveden do eksplicitnog izraza, tako da su maske

spale i u samom činu imenovanja. Detabuizirani govor ostvaren je u zbirci *Kapi i mahovina* u službi erotizacije djevojačkog tijela koje trči: *"Laju dojke/ Kao dva psa./ Dva hрта/ Vjetru okrenuta./ Nevidljiv trag./ Mračnu zvjerku./ Drhtav par tragača/ Njuhom će/ Da nadjača."* (Dok djevojka trči). U zbirci *Drhtaj vučice*, u pjesmi Čukova snaja, izrazito erotizirana djevojačka putenost oblikovana je u već spomenutom procesu *"poljuđenja prirode"* i *"oprirođenja čovjeka"*, pri čemu se intenzitet njene mladosti i strasti iskazuje intenzitetom njegove elegične staračke čežnje za njom: "Vjetar piruje u djevojačkoj kosi,/ Gine joj u haljini,/ A, onda, opet nevidljivim rukama,/ Njene dojke-voće na pladnju nosi./ Za snom, ovim, starac tetura./ Lelujav jezik bi da bude,/ Da se privije uz list noge,/ Koju očekuju svi putevi/ I postelje uzjogunjene./ U prozorima i vratima, svezan ker,/ Laje i trza promaja./ Zašto, tako, brzo,/ Zamiče djevojka, čukova snaja?". Ova eksplozija otjelotvorene ženskosti i ženstvenosti, međutim, već u sljedećoj zbirci *Raspeće*, i to u pjesmi *Vrt naslada ili šta uraditi sa svojim starim tijelom*, biva zamijenjena tijelom koje izmiče, pa je starčeva elegična čežnja za djevojačkom mladošću i strašću zamijenjena neminovnim iskustvom ženskog tijela koje stari, a čin *"puštanja crnog vela"* u svoj svojoj eksplicitnosti označava žaljenje za iščezlom strašću, kao i (žensku) spoznaju o neskladu želje i tvari: *"Moje mi tijelo sve smješnije biva,/ Da nije tako nesusno bi bilo./ Stisnut ću grudi što bliže srcu,/ Toj staroj budilici, neka joj bude toplo./ Preko trokuta još uvijek skladno krojenog/ Pustiću crni veo./ Trista cigana nek zapjeva: Bila jednom.../ U stražnjici, kao na Bošovoj slici./ Trebalo bi da stoji cvijeće./ Svi smo mi saksije, komadi zemlje./ Vrt naslada./ Izmiče tijelo, ja mu se smijem./ Želje su nebo neuhvatljivo, plavo/ Ne zavidim nikome./ Slikare stari, zdravo"*.

Ipak, Bisera Alikadić u zbirci *Raspeće*, naročito u ciklusu *Samoće*, imaginira žensko, ali i muško, tijelo koje je *"otvrdlo od nedodira"*, koje bi još da *"gori, na svakom strasnom obrazu da sagori"* (*Raspeće*), ali koje je svjesno "časnog djela prirode i mijene tvari": *"Vrijeme gnječi/ moćne jastučiće mošnji./ Ugruvali su nas/ Da više ni sami sebi/ Ne želimo prići./ Jedino se dobro osjećamo/ Na mjestu/ Koje podrazumijeva usamljenost./ Kralj kraljeva da si,/ Niko, tu, umjesto tebe/ Ništa ne može obaviti./ (...) Časno djelo prirode/ i mijene tvari."* Doživljaj samoće kao *"prijestolnice drugih rituala"*, kao *"runa i žive kože naopako"*, *"kao pustinje"* (*Samoće*), zamijenjen je u ciklusu *Noću budim anđele* imaginacijom ženskosti

i ženstvenosti "izvajane prema mjeri najžešćih ljubavnica svijeta" pa je evidentan povratak eksplicitnosti u ženskom samoizrazu, ali i u ženskoj auto(re)identifikaciji: "Sebi sam/ Orijentir svemira./ Moj bol mjera mi je svih bolova./ Dok krv bubnja,/ Na zlatnom konju jezdim/ Tebe da nađem,/ Izvajana prema mjeri/ Najžešćih ljubavnica svijeta./ Družbenik si boga/ I dalekog horizonta./ S konja ne silazim / Dok mi se ne pokloniš." (Kazaljke u plavetnilu).

U izvedenom procesu auto(re)identifikacije očit je proces redefinisanja ženskog rodnog subjekta koji ne doživljava samog sebe kao identitet na magini, već koji se stavlja u središte kosmičkih zbivanja i koji sebe uzima kao mjeru svih stvari, tražeći istovremeno, što je izrazito subverzivno u odnosu na vladajuću patrijarhalnu rodnu hijerarhiju, od muškarca da mu se pokloni! Međutim, subverzija se nastavlja i u *Pokušaju da se opiše trenutak zaljubljivanja*, i to u ženskom "izvlačenju ispod vela", koje je moguće tumačiti kao detabuizaciju i ženskog govora i ženskog tijela, ali i u "pucanju košulje tanke i svilene" kojim je implicitno nagoviješten momenat ljubavnog ostvarenja, smješten u samu "izmaglicu postanja", u "čisti naboj duha svemirskoga", topos koji je prizivom kosmičkog izašao iz kulturoloških određenja i granica, usljed čega su se "stoljeća sasipala ko ljuske od jaja"! Ženskost, ali i ženstvenost koja se oslobodila kulturološke/patrijarhalne maskerade "nebeski se raširila" (*Pomjereno sazviježde*), ona je, "otadžbinski široka", prekrila muškarca (*Sudbonosna pjesma*) i na kraju se u potpunosti razotkrila epitafom – "bilo je suviše toplo živjeti" (*Epitaf*).

Izvori i literatura

1. Alikadić, B. (1972). *Noć i ćilibar*. Sarajevo. Svjetlost
2. Alikadić, B. (1981). *Drhtaj vučice*. Sarajevo. Svjetlost.
3. Alikadić, B. (1986). *Raspeće*, Sarajevo. Veselin Masleša.
4. Alikadić, B. (1988). *Pjesme* (izabrane pjesme). Sarajevo. Veselin Masleša.
5. Alikadić, B. (1991). *Dok jesam ciganka*. Sarajevo. Oslobođenje public.
6. Alikadić, B. (1994). *Ne predajem se*. Ljubljana. Biblioteka Egzil-abc.
7. Alikadić, B. (1995). *Grad hrabrost*. Sarajevo. Međunarodni centar za mir.

8. Alikadić, B. (1999). *Knjiga vremena*. Sarajevo. Sarajevo-Publishing.
9. Alikadić, B. (2002). *Ludi kamen*. Zenica. Vrijeme.
10. Bhabha, H. (2004). *Smeštanje kulture*. Beograd. Beogradski krug.
11. Braidotti, R. (1985). Politika ontološke razlike, *Ženske studije* 1.
12. Cixous, H. (1998). Sorties. U Z. Kramarić (Ur.). *Književnost, povijest, politika*. (str. 258-266). Osijek. Svjetla grada.
13. Katnić-Bakaršić, M. (2004). Osvajanje govora: čulnosti i eros u stvaralaštvu Bisere Alikadić, *Forum Bosna; Izazovi feminizma* 26/4,
14. Duraković, E. (1998). Bošnjačka poezija XX vijeka. *Bošnjačka književnost u književnoj kritici (Novija književnost – Poezija)*. Sarajevo. Alef.
15. Foucault, M. (1982). *Istorija seksualnosti*. Prosveta. Beograd.
16. Irigaray, L. (1999). *Ja, ti, mi; Za kulturu razlike* Zagreb. Ženska infoteka.
17. Kazaz, E. (2004). *Bošnjački roman XX vijeka*. Zagreb. Naklada Zoro.
18. Showalter, E. (2003). Feministička kritika u divljini. U Z. Lešić (Ur.). *Nova čitanja; Poststrukturalistička čitanka*. (str. 288–311). Sarajevo. Buybook.

SPEECH OF „FEMALE CRAVING“ OR ABOUT POETRY OF BISERA ALIKADIĆ

Abstract

The poetry of Bisera Alikadic, one of the most important in the literature of Bosnia Herzegovina and Bosniaks and even further, I have approached in the introductory part as marginal phenomenon showing that in the context of the literary unities, important poetical changes occur with it. The introduction of this poet and novelist in literature, I have destructured as marginal figure in the sense in which Homi K. Bhabha defines the border-line as the place where something starts its presence, in other words, as expressed border-line of dissonant and dissident histories and voices. I have recognized establishing of female attitude and giving speech to something that cultura has left it speechless, to female sensuality, female craving

and womanly sexuality in poetry intended to adults. From the said above there is conclusion that the imagining of woman's subject in this poetry is not in accordance with valid (re)production of gender relations and roles, so that the process of its redefinition is actualized, as well as redefinition of the concept of female and feminine that enabled me to put this opus in the context of biological pattern of woman's letter, in accordance with Elaine Showalter's division.

Key words: *female, womanly, gender, sex, female writing, marginal phenomenon, auto(re)identification.*

Mirela Bašić, MA

POJAVA EDIPOVOG I ELEKTRINOG KOMPLEKSA U BAJKAMA

Sažetak

Psihoanalitička teorija o ljudskom sazrijevanju i razvoju čovjekove ličnosti Sigmunda Frojda uvodi Edipov kompleks kao psihološki pristup u razumijevanju porijekla seksualne orijentacije. Frojd je upravo razrješenje edipalne situacije smatrao ključnom tačkom u razvitku ličnosti, dok je nerazriješen edipalna situacija ustvari uzrokom svake kasnije neuroze kod čovjeka. Oba kompleksa (Edipov i Elektrin), u falusnoj fazi razvoja djeteta igraju vitalnu ulogu u psihoanalizi ljudskog ponašanja, te se pojavljuju u mitovima, bajkama i savremenim filmovima. Poznato je da je i Karl Gustav Jung u svojoj analitičkoj psihologiji značajno mjesto posvetio bajkama, a u današnje vrijeme sve češće korištenje bajki postaje dijelom psihoterapijskih procesa.

Bajke su oduvijek privlačile pažnju zbog svog čarobnog svijeta, koji je prepun čudesnih zbivanja sa još čudesnijim bićima, u kojoj je moguće gotovo sve. Za veliki broj psihoanalitičara i u današnje vrijeme bajke predstavljaju privlačnu književnu vrstu, u kojoj se može pronaći mnoštvo motiva, simbola i arhetipova, preko kojih se tumači specifična simbolička povezanost bajke i djeteta. U radu će tako pažnja biti usmjerena na dvije bajke, a to su „Pepeljuga“ i „Džek i čarobni grah“, koje će poslužiti kao dobar primjer za prikaz prisustva Edipovog i Elektrinog kompleksa u falusnoj fazi djeteta, te da se pokuša otkriti u kom smjeru ide njihovo prevazilaženje. Time će, također, biti ukazano na važnost bajki, u svojoj biblioterapijskoj funkciji, da pomognu djeci u prevazilaženju navedenih kompleksa, što se svakako odvija na nivou nesvjesnog posredstvom simbola, motiva i arhetipova koji se pojavljuju u bajkama.

Ključne riječi: *psihoanaliza, književnost, biblioterapija, Edipov kompleks, Elektrin kompleks, bajka, razvoj djece.*

Uvod

Od najranijeg doba djeca se susreću sa prvim oblicima književnog stvaralaštva, među kojima je svakako i bajka. Širom svijeta roditelji čitaju svojoj djeci bajke, prije svega da ih zabave i da im razviju kreativnost. No, nema sumnje da bajke djeluju na djecu na mnogo dubljoj razini svijesti, učeći ih pravim moralnim vrijednostima, kao i tome da se suoče da svojim strahovima. Djeca se identifikuju sa junacima, te na taj način usađuju stav o pobjedi dobra nad zlim. Simbolična priča, kao što je bajka, se obraća djeci na nesvjesnom planu, gdje se odvija proces primanja i prepoznavanja skrivenih značenja simbola, kojima je bajka izuzetno bogata.

Raznovrsnost simbola u bajkama ustvari odgovara prikazu stvarnog života sa svim njegovim pojavnostima. Tako svako od bića koje se javlja (vještice, čarobnjaci, patuljci, kraljevi, kraljice, princeze, prinčevi, vile i svakojaka čudna stvorenja) odgovara nekoj od uloga koju imaju stvarni likovi u životu svakog djeteta. I sami ambijent bajke, a to je najčešće šuma, predstavlja sliku naše psihe, koja je često neprohodna, u kojoj se nalazi koloplet ljudskih osjećanja i misli. Ali, ta ista šuma (psiha) je upravo i jedino mjesto gdje možemo pronaći i spoznati sebe.

Svaki element bajke ima svoju značajnu svrhu, kao i svaki motiv koji se tu pojavljuje, a sve uveliko pravi utjecaj na razvoj djeteta i oblikovanje njegove ličnosti. Baš kao i mitovi, bajke su prepoznate kao labirint u kojem je sadržano cjelokupno kolektivno nesvjesno iskustvo, koje prenosi čovjeku svu mudrost i putešestvije čovječanstva.

Događaje u bajkama možemo posmatrati kao specifične arhetipske situacije, u kojima su psihoanalitičari prepoznali veliki broj ljudskih infantilnih i incestualnih želja. Tako bajka postaje značajnom *psihološkom istorijom*, ali je istovremeno i *značajna ostavština za budućnost i vizija iste te budućnosti* (Popović, 2013:16). Bajke djeluju gotovo neprimjetno, na planu nesvjesnog, te vrše veliki utjecaj na „nakupljanja“ u čovjekovoj „unutrašnjosti“. Svaka od bajki kao da predstavlja svojevrсни vodič za djecu, u smislu kako riješiti pojedine probleme, od kojih su svakako najznačajniji oni koji se tiču odnosa unutar porodice, na relaciji dijete-roditelj (dijete-majka, dijete-otac), dijete-brat-sestra, dijete-polubrat-polusestra, napušteno dijete, dijete izloženo psičkom ili fizičkom zlostavljanju i slično.

„Bajka postupa na način koji je usklađen s dječjim načinom razmišljanja i doživljavanja svijeta; zato i jest bajka djetetu toliko uvjerljiva. U bajci može naći mnogo bolju utjehu, nego nastojanjem odraslih da ga utješe u svojim umovanjem i gledištima. Dijete vjeruje u sve što mu bajka kazuje jer se njezin pogled na svijet poklapa s njegovim.“ (Bettelheim, 2000:13)

Na taj način, biblioterapijskim procesima (identifikacija, projekcija, katarza i uvid) bajka omogućava djeci da se pronađu u tom svijetu satkanom od magije, te da se identifikuju sa likovima i njihovim ne tako savršenima životima, u kojima uvijek nastoje učiniti sve da pobijede zlo. Svako dijete tako može u mašti pobijediti sve stvarne i umišljene nedostatke kako svoga tijela, tako i nesredenosti odnosa unutar porodice, te se mire sa stvarnošću istoga.

Postoje dva nivoa tumačenja bajki, od kojih prvi, „podrazumeva opis načina na koji bajka kompenzuje manjkavost kolektivne situacije“, te je tu u fokusu kolektivna svijest, problemi kolektiva i iskustva do kojih je kolektiv došao (Popović, 2013:156). „Drugi nivo tumačenja odnosi se na pojedinačnu, individualnu svest“, pri čemu je fokus bajke stavljen na pojedinca koji se našao pred nekim problemom, a bajka je ta koja mu nudi rješenje (Popović 2013:156). Dijete tokom slušanja/čitanja bajke pronalazi sebe u situacijama u kojima se nalaze likovi bajke, te na taj način osjeća kao da je pisana baš za njega, kao da je i on važan u svijetu u kojem obitava. Bajka pruža djeci osjećaj pripadnosti, te spoznaju da nisu jedini koji imaju probleme, kao i da svaki problem ima svoje moguće rješenje.

Bajka i psihoanaliza

Od samih začetaka psihoanalize, bajka je privlačila veliku pažnju analitičara kao i ostali sadržaji folkloristike. Upravo zbog velikog broja simbola psihoanalitičari pokušavaju proniknuti u samu srž puta ka nesvjesnom. Začetnik psihoanalize, Sigmund Frojd, je u svojoj knjizi „Tumačenje snova“ uspostavio relaciju između bajki i mitova i psiholoških sadržaja iz snova svojih pacijenata (Frojd, 2013). Smatrao je da su upravo u bajkama sadržani svi naši potisnuti, neprijatni i zabranjeni sadržaji.

Bajke su, po Frojdu, bogate simbolima koji odgovaraju razvojnom periodu djeteta do šeste godine života. S obzirom na razvojne faze, ovaj rad će se usmjeriti isključivo na falusnu fazu, koja se javlja od 3-5. godine, i u kojoj dominiraju pojave Edipovog i Elektrinog kompleksa kod djeteta.

Edipov kompleks je inspirisan grčkom tragedijom o Edipu, kralju Tebe, a ispoljava se kao privrženost muškog djeteta majci, koja je obilježena ljubomorom spram očinske figure. Prema Freudu, Edipov kompleks „određuje emocionalni razvoj“ osobe, a „od njegovog intenziteta i verzije zavisi izbor objekta ili izbor onoga koga volimo u zrelim godinama.“ (Burzyńska i Markowski, 2009:73).

Elektrin kompleks (prema mitskoj Elektri koja je poticala brata da ubije majku, osvetivši tako svojeg oca) je privrženost ženskog djeteta ocu, koju prate ljubomora i osjećaj odbojnosti prema majci.

Kroz identifikaciju sa istospolnim roditeljem i formiranjem spolne uloge dolazi do formiranja psihičke strukture superega koja predstavlja pretpostavku socijalnog funkcionisanja, a na koji način se to događa kod djevojčica i dječaka bit će prikazano na primjeru bajki. Od velike je važnosti da dijete prevaziđe ove komplekse, jer se to sve kasnije odražava na psihoseksualni razvoj osobe, na ponašanje prema roditeljima, prema suprotnom spolu, odabir zanimanja, nastanak neuroza i mentalnih poremećaja.

Veliku važnost u bajkama igra upravo način na koji je predložen odnos na relaciji dijete - roditelji. U većini bajki djeca predstavljaju glavne protagoniste, koji se suočavaju sa svojim životnim poteškoćama, a tu su i roditelji, od kojih je često jedan prikazan kao antagonista ili zlikovac. Kako u bajkama ništa nije slučajno, tako ni pomenuta uloga roditelja kao antagoniste nije slučajna, već se taj zategnuti odnos posmatra kao odnos velike važnosti za prevazilaženje Edipovog ili Elektrinog kompleksa u falusnoj fazi razvoja svakog djeteta.

U bajkama su djeca kao glavni protagonisti često prikazana kao najmlađe dijete porodice, pa je kao takvo izolovano ili zanemareno od strane braće, sestara ili roditelja. Čak je ponekada ugnjetavano ili ugroženo. Junaci su tako „mali“, naizgled nesposobni da se brinu za sebe, i moraju se često oslanjati na druge, sve do momenta izdizanja iznad svojih tegoba i životnih boljki.

Kao prvi primjer uzet ćemo bajku „Pepeljuga“, koja je upravo reprezent zapostavljenog djeteta, prepuštenog samom sebi. Pepeljuga je priča o djevojci čiji otac, nakon smrti njene majke, ženi drugu ženu, te je zajedno sa njene dvije kćerke dovodi u kuću, nakon čega počinje košmar za Pepeljugu. U verziji Šarl Peroa (Pero, 1987) je zanimljivo da se očinska figura gubi već na samom početku bajke,

a on je jedina njena krvna veza. Naime, njen otac se pojavljuje tu samo kao osoba koja u Pepeljugin život dovodi drugu ženu-maćehu, a slično je i sa bajkom „Snjeguljica i sedam patuljaka“, gdje se otac također pojavljuje samo na početku, te ga, kao zaštitničke figure, u životu male, nezaštićene Snjeguljice više i nema. U verziji bajke Pepeljuga, koju su zapisali braća Grimm (Grim, 2013), otac se pojavljuje još jednom, kada kreće na put i kada pita Pepeljugu i njene polusestre šta žele da im donese sa puta. Izostavljen je bilo kakav vid nježnosti oca prema njegovoj jedinici. Zapravo, primjetno je u ovom pojavljivanju da svoju jedinicu gleda identično kao i ostale dvije kćerke njegove druge supruge. Ovo ujedno može biti i odgovor na pitanje da li je figura oca baš u svakoj od bajki figura koja je praćena epitetima: brižan, odan svojoj porodici, zaštitnički nastrojen i zašto se figura oca gubi sa pozornice kao što je to slučaj u navedenim bajkama. *Udaljavanjem* oca od Pepeljuge ostavlja se prostor za njeno prevazilaženje Elektrinog kompleksa, o čemu svjedoči ljubomora i konfliktni odnos na relaciji maćeha-Pepeljuga. U prilog tome svakako ide izostanak prikaza brižnog odnosa na relaciji djevojčica-otac, čime se dijete priprema na korak odvajanja od svojih roditelja kako bi na kraju spoznalo svoju spolnu ulogu, o čemu je svakako i Freud pisao u okviru svoj psihoseksualne teorije.

Udaljavanje oca je zapravo simboličko prevazilaženje Elektrinog kompleksa, kako bi se libidne želje sa oca prenijele na žarište ispoljavanja libidne energije jedne mlade djevojke, a to je mladić/princ, sa kojim ona na kraju završava u bračnoj zajednici. Pomirenje sa do tada zlom maćehom i zlim polusestrama jeste ustvari pobjeda nad Elektrinim kompleksom, a kao krajnju sliku imamo sretnu Pepeljugu u zagrljaju drugog muškarca, čime ona, kao nagradu, dobija zasluženi položaj princeze. Ta pojava drugog muškarca u njenom životu jeste prevazilaženje svih suparničkih odnosa, koje Pepeljuga kida onog momenta kada prvi put sama donosi odluku u svome životu, a to je da ide na bal uprkos tome što su je njena maćeha i polusestre ismijale i zabranile joj da se pojavi jer je neugledna i prljava. Princ i udaja za njega je zrelo doba djevojke koja svoju ljubav ispoljava prema drugom muškarcu (van sistema porodice), koja je uspješno prevazišla Elektrin kompleks.

Na princa možemo gledati sa više aspekata:

- princ kao objekat Pepeljuginih želja;
- princ pokreće priču na način da je Pepeljuga zbog bala i želje

da ga vidi ušla u sukob sa svojom maćehom i da je prvi put sama donijela odluku da negdje ide;

- princ spašava Pepeljugu;
- princ je nagrada za Pepeljuginu pobjedu Elektrinog kompleksa.

Maćeha je u ovoj bajci prikaz suparništva koje postoji u falusnoj fazi, ali isto tako važnu ulogu igra i pojava vile (kume), koja Pepeljugi ispunjava sve želje i omogućava joj da ode na bal. Vila, kao drugo lice majčinske figure pokazuje Pepeljugi ljubav majke prema djetetu, kako bi djevojčica konačno mogla da prevaziđe taj suparnički odnos i kako bi uvidjela da joj majka ne predstavlja nikakvu prijetnju. Loša, zla maćeha je ustvari slika majke koju djevojčica ima kroz Elektrin kompleks, a sve ono što maćeha radi je prikazano kao negativno, loše i zlo. Vila je tako slika majke koju je djevojčica imala u prededipovskoj ili pre-elektrinoj fazi i u ovoj tački odnosa nije bilo nikavog rivalstva. Tu je majka prikazana kao nježno biće koje je uvijek tu za svoje dijete.

Bajka počinje od tačke kada Pepeljuga već pati od Elektrinog kompleksa, međutim ona pokazuje mogućnost prevazilaženja kada se oslanja na sliku „njene dobre majke“, u momentu kada odlazi na majčin grob ili u momentima njenog odnosa sa vilom.

Taj put sazrijevanja za djecu nije nimalo lagan, kao što Pepeljugin obilježava loš odnos sa maćehom i zlim polusestrama, a Snjeguljicin je obilježen lutanjem kroz šumu, te kobnim susretima sa maćehom/vješticom, u procesu pronalaska sebe i konačnog susreta sa princom. Svaka od njih na kraju uspješno prevazilazi Elektrin kompleks, što se očituje u pronalasku muškarca njihovog života i kidanjem loših veza sa maćehama.

Edipov kompleks na primjeru bajke „Džek i čarobni grah“

Bajka, na kojoj ćemo prikazati elemente Edipovog kompleksa je poznata pod različitim imenima: „Džek i čarobni pasulj“, „Čarobni grašak“, „Čarobni pasulj“, „Džek i stabljika pasulja“ i slično. „Džek i čarobni grah“ je narodna irska bajka koja priča o dječaku, koji živi sa svojom majkom. Džek pri tome polaže „eksluzivno pravo“ na svoju majku. Očeva figura se nikako ne spominje, što je jako interesantno, baš kao što majke obično umiru i djevojčice ostaju sa očevima (Pepeljuga, Snjeguljica) i zlim maćehama. Ovdje se proces *odvajanja od majke* odvija u momentu kada on odlazi da proda jedino vrijedno što imaju, a to je krava. Ona im je bila jedini izvor ishrane i

preživljavanja. Mlijeko u ovoj bajci predstavlja oralnu fazu razvoja djeteta, gdje je kravlje mlijeko ustvari analogno mlijeku kojim majka hrani svoje dijete. S obzirom da je situacija postala loša, bili su primorani da je prodaju, a ta prodaja krave je prikaz završetka oralne faze kod dječaka. Majka šalje svoga sina da proda kravu, a taj put jeste simboličko sazrijevanje maminog dječaka u muškarca koji sam donosi bitne odluke, ali koji još uvijek nije razvio superego. Dječak se nije držao obećanja, koje je dao majci da će kravu dati za novac, već se isključivo vodio svojim željama. Džek je kravu prodao za čarobni grah, te se ponosan na svoju zamjenu vrati kući. Do momenta kada se vraća kući, dijete je još u prededipovskoj fazi, gdje su on i majka izuzetno bliski i povezani. Džek do tada nije imao osjećaj za sebe kao nekog ko je odijeljen od svijeta. Nakon što dolazi kući, njegova slika se mijenja iz razloga što majka nije oduševljena onim što je uradio, naprotiv, ona je ljuta, galami na njega, naziva ga glupanom i potom ga tjera da ide u svoju sobu. Grah je bacila, a samim tim i ono što je on uradio:

U zamenu za životinju Džek je uzeo od čoveka kesicu sa nekoliko zrna pasulja koja su, kako mu je on rekao, bila magična. Kad se dečak vratio kući i dao pasulj svojoj majci, ona se NALJUTILA i bacila kesicu kroz prozor, vičući: „Za neko zrno pasulja dao si kravu? Ti si sasvim lud! Ti si sasvim ćaknut u glavu! (Hartli, 2017:3)

Od ovog momenta, dijete se polahko odvaja od majke. Majka je pogazila njegovu muškost. Prevaziđena je prededipovska faza. Sada se on, po prvi put, suočava sa drugačijom slikom o sebi, koja više nije ugodna. To je zrcaljenje sebe u prikazu jednog od roditelja.

Grah, koji je sutradan narastao u njihovom dvorištu je ustvari simbol za spremnost dječaka da konačno odraste (dječak se tri puta penje na stablo što je simbolički prikaz trijadnog odnosa). Rast graha iz zrna svjedoči o Džekovoj falusnoj fazi. Bilje kao i drvo/stablo, inače, u mitovima i bajkama imaju značajnu simboliku. Imaju različita značenja, nekada s obzirom na sami kontekst, a vrlo često se povezuje sa simbolikom, koju određena biljka ili drvo ima za pojedine narode. Biljke tako mogu da označavaju život, smrt, besmrtnost, red, mudrost, konačno spasenje, sazrijevanje i slično. Grah u ovom slučaju jeste simbolički prikaz falusne faze, a osnovni sukob falusne faze usredotočen je na incestuozne želje koje djeca imaju prema roditeljima suprotna spola. Džek se penje uz stabljiku i dolazi u sukob sa simboličkom figurom oca (div), koji će biti presudan za razvoj dječakovog superega kao i za psihoseksualan razvoj.

Svaka od posjeta divu i njegovoj ženi završava tako što Džek uspijeva majci donijeti zlatnu kesicu sa zlatnicima, zlatnu gusku, te na kraju zlatnu harfu. On je sada već muškarac, koji je spreman da se snađe za svoju porodicu, da sebe i mamu spasi od siromaštva. To se također ogleda u njegovoj snalažljivosti, kada ga niz stabljiku graha juri div (u verziji Stefanijske Hartli ga jure divovi), kojem je prethodno ukrao zlatnu harfu. Džek se snašao tako što je dozvao majku da mu donese sjekiru, a potom je presjekao stabljiku, nakon čega div pada na zemlju i umire. Od tada su Džek i njegova majka živjeli sretnim životom.

Džek i njegov sukob sa divom jesu reprezent sukoba dječaka sa ocem, a bježanje od diva je nastojanje dječaka da majku sačuva samo za sebe. Kada po treći put krade od diva, i kada div kreće da silazi niz čarobni pasulj, Džek uzima sjekiru i time kida svaku mogućnost da div (simbolički otac) dođe do njegove majke. Djeca tako vide oca kao nekoga ko ih želi povrijediti, ukloniti, baš kao što div želi nauditi Džeku. Čini se kao da ova bajka ima moralnu obavezu da se obrati djetetu koje pati od Edipovog kompleksa.

Kada je u pitanju Edipov kompleks na primjeru ove bajke, bitno je istaći da se on, ukoliko je očinska figura izostavljena kao u ovom slučaju, ogleda u sukobu koji muškarci imaju sa nekim od bića kao što su: zmajevi, divovi, aždaje ili neka druga stvorenja koja su utjelovljenje jačine, snage, autoriteta i slično. Očevi u bajkama su odgovorni za porodicu, za teže fizičke poslove, a to se ovdje prenosi na diva, na njegovu ženu, koji su očiti primjer stereotipne slike jedne porodice u bajkama.

U edipovskoj fazi značaj očeva za dječiji razvoj je izuzetno važan. Dešava se da dječaci koji odrastaju u porodicama bez oca kasnije pokazuju slabije poistovjećivanje sa muškom ulogom, a djevojčice koje odrastaju bez oca pokazuju teškoće u adaptaciji i probleme u povezivanju sa muškarcima (Opačić, 1994:109). Bajka je na samom početku izostavila očinsku figuru, postoje samo mama (udovica) i dječak, ali je zato figura oca izjednačena sa divom, sa kojim dječak dolazi u sukob (baš kao što to biva prilikom Edipovog kompleksa). Bajke zadiru u svaki aspekt života, pa tako omogućavaju djeci susret sa čudnovatim bićima, koji im donosi razrješenja bitnih konfliktnih situacija u stvarnom životu.

Bajka „Džek i čarobni grah“ je posebno interesantna jer prikazuje nerazriješen Edipov kompleks. Izostala je faza pomirenja

sa divom (ocem) ili bilo kakav vid odavanja poštovanja divu. Štaviše, div je ubijen od strane dječaka, a upravo taj dio bajke omogućava djeci u stvarnom životu da uoče kako nisu jedini koji prolaze kroz falusnu fazu, kojom dominira Edipov ili Elektrin kompleks i da je sasvim „normalna“ ljubomora koju osjećaju prema roditelju istog spola. Dijete u svijetu bajke doživljava katarzu, kojom se oslobađa negativnih osjećaja prema majci ili ocu, pa tako ova bajka omogućava da dijete proživi Edipov kompleks, da ispolji mržnju prema ocu, a da u stvarnom životu, zapravo, nastavi imati fine odnose sa oba roditelja.

Ukoliko otac nije prisutan u životu jednog dječaka, to dijete nema mušku figuru sa kojom će se identifikovati, a to bi moglo da predstavlja značajan problem. Dječak sada nema model koji će oponašati, pa se vrlo često dešava da muškarci budu feminizirani s obzirom na identifikovanje sa majkom. Druga krajnost jeste lažna maskulinizacija (koja nastaje kao protivljenje svakoj femini crti koju muškarac osjeti u sebi) ili kompenzovanja nepostojeće očeve figure, kada dječak izmišlja fiktivnog oca u samom sebi. (Dimitrijević, 2011)

Od izuzetne važnosti je istaći da mnogi nastoje opovrgnuti navedenu teoriju o značaju/upotrebi bajki u prevazilaženju Edipovog ili Elektrinog kompleksa, iz razloga što je nemoguće da se vratimo u pomenutu fazu, odnosno, nemoguće ju je empirijski dokazati. Fikcija i funkcioniše tako što pruža ljudima mogućnost da se identifikuju s protagonistima fantastičnih priča, na način da se prepoznaju u već postojećim situacijama ili da sebi predložu sliku o nečemu što trebaju učiniti, u skladu sa njihovim željama. Bettelheim (2000) naglašava kako upravo bajke djetetu omogućavaju živjeti s tim sukobom i da su dobre jer djeca u mašti rješavaju unutarne edipovske sukobe. Danas je sve češća upotreba bajki u psihoterapijskoj praksi, gdje se bajke javljaju kod odraslih u vidu snova, potisnutih sjećanja, u ličnim narativima, ranim traumama, fantazijama i slično, o čemu je pisala Marijana Popović u svojoj doktorskoj disertaciji pod nazivom „Uloga bajki u analitičkoj psihoterapiji“ (Popović, 2013). Tome u doprinos ide i sama tvrdnja Junga da je upravo bajka „anatomija psihe“ (Popović 2013:65). Kako biblioterapija¹ u današnje vrijeme

¹ *Biblioterapija* (naziv nastao od riječi *biblion* - knjiga i *therapeia* – terapija; doslovni prevod: liječenje knjigom) bi se dala objasniti kao upotreba pisane ili govorene riječi na promjene u ljudskom biću, čime se liječe mentalni, emocionalni ili socijalni problemi. Biblioterapija se može primjeniti kod socijalnih radnika, psihologa, pedagoga, učitelja, te u drugim praksama, a sve sa ciljem da se utječe na čitatelja i njegov život, na njegovo promišljanje sebe i svijeta.

dobiva ponovo sve više na značaju (biblioterapija se primjenjivala još u antičkoj Grčkoj), tako i bajke imaju svoju ulogu s obzirom na njihovo veliko psihološko dejstvo (v. Bašić, 2011). Interpretacija bajke nam pomaže da bolje razumijemo dječiji svijet mašte i može biti od pomoći u otkrivanju problema koji tišti dijete. Bajka na neki način djeci pruža utjehu, i upravo zahvaljujući njoj dijete uređuje stvari u svom stvarnom životu. Djeca se u svijetu bajke osjećaju kao da konačno pripadaju negdje, da se u tom svijetu nalazi neko sličan njima, neko ko „luta“, ko traži sebe, neko ko ima životne poteškoće.

Literatura

1. Bašić, Ivana (2011); *Biblioterapija i poetska terapija: priručnik za početnike*, Zagreb, Balans centar
2. Berzoff, Melano Flanagan, Hertz (2007); *Inside Out and Outside in: Psychodynamic Clinical Theory and Practice in Contemporary Multicultural Contexts*, Maryland, Rowman & Littlefield Publishers
3. Bettelheim, Bruno (2000); *Smisao i značenje bajki*, Cres, Poduzetništvo Jakić
4. Brenko, A. (2011); *Uloga bajke u razvoju djeteta rane školske dobi* (diplomski rad), Pula, Sveučilište Jurja Dobrile
5. Burzyńska, A. i Markowski, M. P. (2009); *Književne teorije XX veka*, Beograd, Službeni glasnik
6. Corey, Gerald (2004); *Teorija i praksa psihološkog savjetovanja i psihoterapije*, Zagreb, Naklada Slap
7. Ćorić, Branko – uredio (2011); *Psihoterapija i psihodinamika u svetlu Edipa i Elektre*, Beograd, Univerzitet u beogradu, Fakultet za socijalnu edukaciju i rehabilitaciju
8. Dimitrijević, Aleksandar (2010); *Frojdov model mentalnog poremećaja*. U: Ž. Trebješanin (ur.) *Frojdov doprinos savremenoj nauci i kulturi*, str. 147-175, Beograd: ZUNS – FASPER
9. Dimitrijević, Aleksandar (2011), *Uloga očeva pre, tokom i posle edipalne faze razvoja, u: Psihoterapija i psihodinamika u svetlu Edipa i Elektre*, Beograd, Univerzitet u beogradu, Fakultet za socijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 127-136
10. Frojd, Sigmund (2013), *Tumačenje snova I*, Novi Sad, Akademska knjiga

11. Frojd, Sigmund (2013), Tumačenje snova II, Novi Sad, Akademska knjiga
12. Grim, Jakob i Vilhelm (2013), *Najlepše bajke braće Grim*, Beograd, Mladinska knjiga
13. Hartli, Stefaniya Leonardi (2017); *Najlepše priče iz celog sveta*, Beograd, Laguna
14. Pero, Šarl (1987); *Bajke starih vremena*, Sarajevo, Svjetlost
15. Pintarić, Ana (1999); *Bajke - pregled i interpretacija*. Osijek: Matica hrvatska
16. Pintarić, Ana (2008); *Umjetničke bajke - teorija, pregled i interpretacije*. Osijek, Matica hrvatska
17. Popović, Marijana (2013); *Uloga bajki u analitičkoj psihoterapiji* (doktorska disertacija), Beograd; Univerzitet u Beograd, Filozofski fakultet
18. Prop, Vladimir (1982); *Morfologija bajke*, Beograd, Prosveta
19. Prop, Vladimir (1990); *Historijski korijeni bajke*, Sarajevo, Svjetlost
20. Zarate, Oskar; Apinjaneci, Ričard (2001), *Frojd za početnike*, Beograd, Hinaki

PHENOMENON OF EDIP'S AND ELEKTRA'S COMPLEX IN FAIRY TALES

Abstract

Psychoanalytic theory of human maturation and development of human personality, laid out by Sigmund Freud, introduces Edip's complex as a psychological approach to understanding the origin of sexual orientation. Sigmund Freud considered the solution of Edip's complex as a key point in the development of personality, while the unresolved Edipal situation was in fact the cause of any later human neurosis. Both complexes (Edip's and Elektra's) play a vital role in psychoanalysis of human behavior in the phallic phase of child development, and appear in myths, fairy tales and contemporary films. It is well-known that Karl Gustav Jung in his analytical psychology has devoted a lot of place to fairy tales, and today they use fairy tales as part of psychotherapeutic processes.

The fairy tales have always been interesting because of its magical world, full of miraculous events with even more wonderful creatures, where almost everything is possible. For a large number

of psychoanalysts, fairy tales represent even today an attractive literary work, in which many motives, symbols and archetypes can be found, through we can do interpretation the relationship between symbolic connection of fairy and child. This work will focus on two fairytales: "Cinderella" and " Jack and the Beanstalk ", which will serve as a good example to show the presence of Edip's and Elektra's complex in the phallic phase of the child, and to try to find out how the complex solution comes. This will also indicate the importance of fairy tales in their bibliotherapy function to help children overcome these complexes, which certainly occurs at the level of unconscious by means of symbols, motives and archetypes, appearing in fairy tales.

Key words: *psychoanalysis, literature, bibliotherapy, Edip's complex, Elektra's complex, fairy tale, child development.*

ANGLISTIKA

Goran Grubešić, MA
Dr. sc. Nadira Aljović

L2 CROSS-LINGUISTIC INFLUENCE ON L1: A CASE STUDY OF STUDENT'S TRANSLATION ASSIGNMENTS

Abstract

Most language transfer studies focus on the influence that L1 may have on the comprehension and production of L2. When such influence inhibits L2 production, it has been often referred to as interference or negative transfer (see Isurin 2005 among others). The present study is a report on a pilot survey with the aim of investigating whether cross-linguistic influence (CLI) or language transfer occurs when L2 is rendered into L1, i.e. to what extent L2 can influence production of L1. Fifteen translations from English into Bosnian / Croatian / Serbian were examined (approx. 10500 words), done by 15 University of Zenica advanced (MA) students of English. The zero hypothesis was that the students' foreign language (English) would have certain influence on native language production and create instances of "language deviations from the norm" (see Weinreich 1966) in the students' native language (BCS), e.g. translating "visiting" in "The visiting Evlija Čelebi summarized (...)" as "gostujući" (appearing within "Gostujući Evlija Čelebija sažeo je(...)"). The primary objective has been to determine the linguistic categories in which instances of transfer occur, borrowing the taxonomy from Jarvis and Pavlenko (2008). The classification would serve as a starting point for the analysis of translations of a larger number of English texts, whereby it would be possible to identify those instances of lexical items, syntactic structures, morphological forms, etc. in the source language which are the most frequent triggers of language transfer in the target language. The translations can prove a fertile ground for such research. According to Hatim and Munday (2004) "translated language in general displays specific characteristics, known as universals of translation", including the "law of interference – common ST lexical and syntactic patterns tend to be copied creating unusual patterns in TT". In order to achieve the objective, the present study has two practical goals: the first is

to find out which linguistic category/ies is/are most represented in the instances of transfer, and the other is to establish the ratio of negative transfer errors in all translation errors on the basis of a minute inspection of two individual translations.

Keywords: *cross-linguistic influence, negative transfer, naive translation equivalent, L1, L2*

Introduction

The human mind copes with new learning situations by applying structures and patterns already at its disposal to novel experiences. According to Isurin (2005), “transfer is a traditional term from psychology of learning which means imposition of previously learned patterns onto a new learning situation”. More narrowly applied to the study of foreign language acquisition and use, this term, sometimes used interchangeably with cross-linguistic influence, refers to those instances of foreign language use which share a noticeable phonetic, morphological, syntactic, semantic or lexical attribute with their equivalents in the native tongue. Obviously, cross-linguistic influence (CLI) may have a “facilitation or inhibition effect on the learner’s progress in mastering a new language” (ibid.). Sometimes, an apparent influence of L1 can be beneficial, especially when L1 and L2 are linguistically related, and this influence is termed positive transfer. Those instances of L2 use that seem stilted or odd or are downright unacceptable to a native ear and at the same time exhibit certain linguistic properties characteristic of L1 are potentially caused by negative transfer.

Several approaches have been adopted to account for this phenomenon. In the mid-20th century the Contrastive Analysis Hypothesis promulgated by Lado and others tried to establish a correlation between the level of structural similarities and differences between a pair of languages and the presence of transfer (Lado, 1957). Seliger (1991) attempted to establish a link between the markedness of linguistic entities and the relative difficulty of their acquisition, which may be increased by negative transfer. Within the cognitive perspective of the Generative Grammar, the Universal Grammar by Chomsky (1965) contributed significantly to a novel understanding of possible mechanisms, related to universal vs. parametrized grammar rules, and the ways they are copied from L1 to L2.

Even though there is a considerable body of literature dealing with CLI, especially in the field of language instruction and teaching

methodology, attempting to offer to foreign language teachers guidelines which can foster their student's learning, to the best of our knowledge, comparatively little research has been done of this phenomenon occurring in the opposite direction, namely from L2 (foreign language) into L1 (native language). Some research into language acquisition of bilingual children (cf. Paradis and Navarro 2003) has yielded useful insights which can be applied to foreign-to-native influence.

Aims and methodology

This study will attempt to provide some new insights into to the issue of foreign-to-native linguistic influence. Our primary goal is to establish the relation between three major CLI error types (form, structure and lexical meaning). To achieve it, we inspected a total of 15 translations of an English text in order to determine the number of different negative transfer errors and their categories. We analysed translations done by fifteen M.A. students who were tasked as a part of their Contemporary English classes to translate English texts into their mother tongue, Bosnian/Croatian/Serbian (BCS). The translations were done as home assignments over a 5 day period, allowing the students ample time and access to any resources that could aid them with the work. The proficiency of students whose translations were used ranged from B2 to C1 level. There were 10 translation assignments with texts consisting of approximately 1000 words each. The texts selected belonged to various genres, including excerpts from literary works, history books and newspaper articles. They usually involved language structures and vocabulary of the C1 level, and only occasionally B2 and C2. This gave us a corpus of 150 translations with the combined length of 150 000 words. The data set selected for the statistical analysis consisted of a single text translated by 15 students from English to BCS, yielding 15 translations comprising 10 543 words. All translations were analysed in great detail in group sessions during in-class activities, which yielded many observations pertinent to our study. All the translations were later scoured by the authors of the paper for instances of transfer among the observed translation errors. The aim of the present study is two-fold: to determine which language areas are most affected by CLI in the form of negative transfer, and to determine the extent to which it is present in L1 translations. Hopefully, the findings can contribute to a better understanding the mechanics of CLI for those interested in

CLI as well as its presence in the L2-L1 direction, which may prove beneficial to ESL teachers, BCS learners of English, and English-BCS translators and interpreters, by increasing their awareness of negative linguistic transfer in their own teaching and translating practices, and their use of English.

Defining which translation errors constituted cases of CLI and which could be attributed to other factors and opting for the appropriate methods in their analysis and classification presented several problems. Determining which translation error was due to L2 influence requires an in depth study of individual learners translation methods and choices. Luckily, the in-class discussions and translation analyses proved an invaluable source of this information, but even with the input of the translators themselves it was not always easy to pinpoint the causes of these errors. Furthermore, many instances of errors that exhibited clear roots in (potential) CLI could have occurred at several levels of language processing. For example, (a potential) CLI yielding “škola pacifista” (‘Pacifist school’) from “Pacific school” could have obviously taken place at the phonetic level, but the context might also have contributed, as this example occurred in a text about anti-war efforts of European artists during WWI. For these reasons, it is important to point out that our aim was not to probe into deep (psychological) reasons underlying CLI, but to use it as a descriptive tool in our error analysis in order to establish the presence (or absence) of an L2 influence in the process of switching from one code (L2, foreign language) to another (L1, native language). We adopted Jarvis and Pavlenko’s (2008) approach consisting in classifying CLI into phonological, orthographic, lexical, semantic, morphological, syntactic, discursive, pragmatic and socio-linguistic transfer and simplified it to differentiate between transfer which occurred due to and at the level of form, syntax and lexical meaning respectively. Even with such simplification there were instances of translation errors which it was possible to classify in more than one category. In the next section we illustrate these categories with detailed explanation of our motivation and reasons justifying a particular classification.

The paper is organized in the following way: in section 3 we illustrate and explain examples of the three categories of CLI in the form of negative transfer (i.e. CLI errors), in section 4 we present our statistical analysis, and in section 5 we offer concluding remarks.

Results

In the following section examples of CLI will be shown grouped according to the framework presented above, starting with those attributed to form, which mostly includes phonological and morphological transfer. The examples will be presented in source text (English, foreign language) / target text (BCS, native language) pairs, with transfer-induced mistakes highlighted and a better translation solution offered in parentheses. We will also indicate where other linguistic factors may have been a contributing factor, and what the possible triggers for CLI might have been.

CLI at the level of form

- (1) a. inner courtyard that often included a central **fountain**
dvorište u kojem se uglavnom nalazila centralna **fontana**
(česma)
b. a **social** center²
socijalno središte (društveno)
c. a distant huge tan **object**
udaljeni ogromni tamnio **bjekat** (predmet)

Phonological similarity is evidently a probable cause for CLI, as illustrated in (2). In this case, the transfer yields an acceptable form in target language, but not one equivalent in meaning to the source text term. This situation can often involve false cognates (words that have similar forms in both languages, but different meanings).

- (2) **nonhuman** mammals
nehumani sisavci (sisavci, osim čovjeka)

In example (3), the target language contains an unnatural phrase (the expression „-ih godina“ can be used for decades, as in *osamdesetih godina*, ‘in the 80s’, not for centuries). This error seems to be triggered by transferring into the target language the form of the source language expression. In (3b-d), the translation strategy seems to consist in using the most resembling (cognate) form existing in the target language for rendering the source language expression, yielding thus incorrect translations (the meanings not being translated at all) – in fact, (3b-d) illustrate typical examples of false cognates:

- (3)a. in the mid-**1500s**.
sredinom **1500-tih godina** (šesnaestog stoljeća)

² The term refers to the role of the city’s marketplace, not of some institution, as apparent from the context: “The *čaršija* also became a social center, the focal point of the city’s common life”

- b. [the] **actual** French window
aktuelni francuski prozor (taj isti/upravo taj francuski prozor)
- c. **hymn** to colour
himna boji (hvalospjev/oda)
- d. a **novel**
novela (roman)

CLI at the level of syntax

Syntactic or structural CLI could be less evident or self-explanatory compared to that at the level of form. Therefore, in the following section we provide explanations of translation mistakes. We illustrate several cases of structural transfer and begin by a situation where a single concept involving a verb and its two arguments (complements) is expressed by different structures in the source and target language. In example (4), the source language has the verb *substitute* which requires a PP argument introduced with *for* referring to the entity being substituted, while the argument having the role of ‘substitutor’ appears in the objective (accusative) case. BCS has an opposite situation: the corresponding verb *zamijeniti/zamjenjivati* selects an accusative argument noun phrase having the role of the entity being substituted (not a prepositional phrase as in English), while the entity with the role of ‘substitutor’ is in the instrumental case (while English has an accusative NP here). The two languages thus oppose two structures: *substitute something*_[substitutor] *for something*_[PP, ‘entity being substituted’] and *zamijeniti nešto*_[‘entity being substituted’, accusative NP] *nečim*_[‘substitutor’, instrumental NP]. The error in (4) appears to be caused by the English structure directly transferred into BCS with the PP *za ravnodušnost* (denoting the entity being substituted) corresponding to the English *for indifference*, and the accusative NP *predanost* corresponding to the English *devotion*. The structure in BCS cannot be understood properly since the verb’s selectional requirements are not met; in fact, it is ungrammatical. This as an example where structural transfer from L2 makes a native speaker use/produce an ungrammatical structure in L1, his/her native language.

- (4) **For indifference** they substitute devotion
Za ravnodušnost oni zamjenjuju predanost (Ravnodušnost zamijenjuju predanošću)

In (5), the English structure involving an infinitive clause *to flee* functioning as complement of the adjective *quick* seems to trigger a transfer error in the target language. Namely, **brzi da pobjegnu* is ungrammatical in BCS: the adjective *brz* cannot take a complement clause in the same way that the English adjective *quick* can. Nevertheless, the translation seems to be copying the structure of the source language.³

(5) [They] were **quick to flee**

bili su **brzi da pobjegnu** (Brzo su pobjegli / Nisu oklijevali da pobjegnu)

Similarly, in (6) the English complement structure of the verb *debate* is copied in the target language. *Debate* selects an accusative object in English, while BCS *raspravljati* selects a prepositional phrase (introduced by the preposition *o* ‘about’); the translation involves an ungrammatical structure, and can be viewed, in our opinion, as a result of transferring the source language structure:

(6) The two men had **debated the nature of reality**

Dva su čovjeka **raspravljala prirodu stvarnosti** (o prirodi stvarnosti)

BCS is a pro-drop language (allows null subjects in finite clauses) and overt pronominal subjects always contribute an additional effect (contrastive focus or topic). English requires overt subjects in finite clauses, and in (7) the pronoun *she* is obligatory for structural reasons. However, its presence in the source language seems to trigger the use of an overt pronominal subject in the target language, too. In this way the translation adds new meaning (of topicalisation or contrastive focus), absent in the source language.

(7) By 9:00 a.m. **she** was downstairs

Ona je bila do 9 sati u prizemlju (Do/U 9 sati bila je već u prizemlju)

In (8) we have an interesting example of transfer which seems to be the result of a misinterpretation of the source structure. Namely, *in the spectrum* is a prepositional phrase conjoined with *in this or that phenomenon*, with the whole conjunction functioning as complement of *interested*. However, the second conjunct (*in the spectrum*) was translated not as a (part of) complement of the adjective but possibly as a postmodifier of the noun *phenomenon*, or alternatively

³ Note that transfer here is not complete: the English infinitival is correctly rendered by a BCS finite clause.

as some kind of adverbial. In both cases, the result structure in the target language is a prepositional phrase: [_{pp}*in the spectrum...*] > [_{pp}*u spektru...*], and this produces an inexact translation.

- (8) I am not **interested in this or that phenomenon, in the spectrum** of this or that element

Ne zanima me ovaj ili onaj fenomen **u spektru** ovog ili onog elementa (niti spektar ovog ili onog elementa)

Summarizing, the examples in (4-8) are instances of structural transfer where it is possible to describe ungrammatical or unacceptable translation choices (in L1) by correlating their structure to the structure of the source language sentences and phrases (L2). In other words, translation errors seem to be „caused“ by copying the source language structure in the target language so that the produced structures are either ungrammatical or do not render the intended meaning of the source text. In the next section, we illustrate the same type of transfer which involves meanings of lexical items.

CLI at the level of meaning

While CLI can be difficult to detect and describe without advanced linguistic knowledge, it is more discernible in the remaining meaning-related examples.

The translation errors (or deviations) to be illustrated can be described in the following way: the target language expression (phrase or word) translates the most obvious, possibly the most frequent meaning, of the source language expression, and when this yields an unnatural or incorrect translation (one that does not correspond to the source language meaning or results in unnatural collocations), we get translation errors. The use of the most frequent translation equivalent when it is not a correct translation equivalent, or a most natural one, is referred to as *Naive Translation Equivalent* (NTE) by Riđanović (2007).

We begin our presentation by example (9) where the translation is not incorrect nor does it yield an ungrammatical expression; instead, it is simply not the most natural expression of the target language for the concept denoted by the source language expression (where it is clear in the larger context that what is referred to by ‘first language’ is ‘native language’).

- (9) Hungarian as a **first language**.

mađarski kao svoj **prvi jezik** (maternji)

The example in (10) involves a similar transfer, i.e. translation of the most obvious/frequent meaning of *equipped* by *opremljeni*, yielding the translation unnatural, with the meaning of the source language not being completely altered or lost.

(10) **equipped** with these skills

opremljena ovim vještinama (sa ovim vještinama / zahvaljujući ovim vještinama)

The error in (11) is caused by the use of *usidrena* which corresponds to the most frequent meaning of *anchor(ed)* (as, for example, provided by the Longman Dictionary of Contemporary English, 2009): “to lower the anchor on a ship or boat to hold it in one place“. Of course, this is not the intended meaning of the source language expression – the translation is therefore incorrect:

(11) **anchored** by a Serbian Orthodox church

je **usidrena** od strane srpske pravoslavne crkve (sa srpskom pravoslavnom crkvom u sredini / kao okosnicom)

Similarly, the phenomenon of NTE can be detected in (12) where the translation corresponds to the most frequent meaning of the noun *host* (BCS *domaćin*):

(12) a **host** of fountains

na **domaćinskim** česmama

As we have already seen in the section on syntactical CLI above, L2 can mislead speakers to produce ungrammatical structures in their own native language (L1). Similarly, naive translation equivalents can produce unnatural collocations. Collocations are specific combinations of words inside a phrase, and can for example involve an adjective and a noun like *heavy rain*. Collocations are very often language specific. Thus, the adjective *heavy* cannot be translated by its most frequent equivalent into BCS: *teška* does not collocate with *kiša*. In English the adverb *strongly* collocates with *disapprove* or *disagree*; its most frequent equivalent in BCS does not collocate with the equivalents of these verbs: **snažno se ne slagati*, **snažno ne odobravati*. Some of our examples of lexical negative transfer or naive translation equivalence involve wrong collocations in the target language.⁴

Thus in (13) we see a wrong collocation: *swelling* was rendered here as *bujanje* (variants that appeared in other translations

⁴ In principle, the other two categories of CLI, phonology- and structure-related, can result in wrong collocations, too.

included *nalet*, *porast*, *veličina*, *povećanje*, *nadiranje*, etc. more or less related to the most typical meaning of English swell as ‘become greater in amount, volume’); in fact, *bujanje* does not collocate with *značenje* (nor do other target variants above), although it does translate the meaning of *swelling*; instead BCS has *poplava* or *bujica* which collocate with nouns such as *značenja* or *informacije*.

(13) the sudden **swelling** of meanings

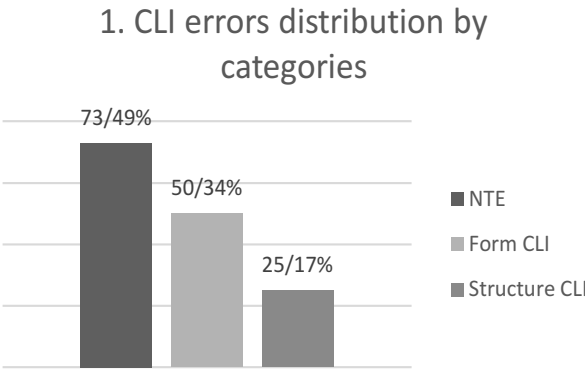
naglo **bujanje** značenja (iznenadna poplava / bujica informacija)

The examples above are a small sample of the kind of translation errors extracted from the total sum of errors as a subset which was open to description by the notion of several types of CLI. In the following section we will present statistical data based on all the errors analyzed and categorized. Summarizing the previous subsections, we can say that CLI does occur when L2 is rendered into L1, i.e. under influence of L2, where L2 is a foreign language and L1 is the native language of the authors of the examined translation assignments. Why there is such tendency to copy phonological and syntactic structure, or to be guided by the most frequent meaning of the source text expression, is a question that lies well beyond the scope of this paper. We use CLI as a tool for detecting and describing errors in L1 which can be correlated with L2. One important insight we are making here is that the influence of the source language, even if it is a foreign language, can be so strong as to lead speakers to use ungrammatical structures in their own native language. In the following section we will present statistical data based on all the errors analyzed and categorized.

Discussion

The data set selected for the statistical analysis consisted of a single text translated by 15 students from English to BCS, yielding 15 translations comprising 10543 words. The translations were marked for all the translation errors, also making use of the in-class notes acquired during teacher-student discussions and reports made by the students themselves. The errors were subsequently examined in detail to ascertain the instances in which CLI might have been the underlying cause. This analysis found 148 distinct items fitting that description. This number excludes the repeated instances of the same item within the same translation or different translations, and

represents the amount of distinct CLI errors. There are approximately 14 cases of distinct CLI per 1000 words of translated text. While this number is an aggregate of all 15 translations analyzed, meaning no single translation was this heavily saturated with instances of CLI, the

number is sufficiently high to confidently state that the presence of CLI from second to first language is confirmed and of statistical relevance.

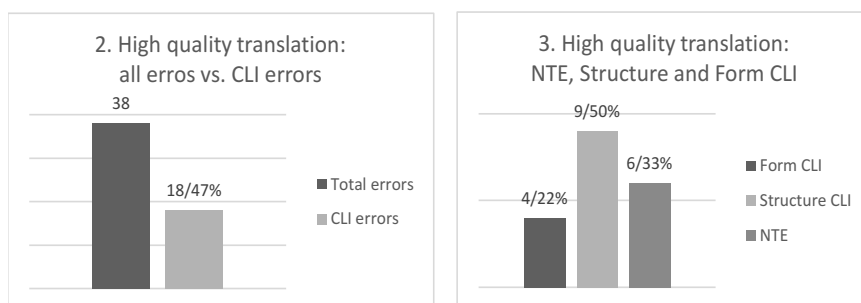
As shown in Chart 1, the categorization we have adopted favors (lexical) meaning-

related CLI (NTE), with 73 of those 148 items belonging to that category, or around 49%. CLI items related to form are represented with 50 items or 34%, and structure-related CLI comes in last with 25 items or 17%. While syntactic transfer is thought to be more salient in the L1 to L2 direction, as noted by Merilainen (2010), the opposite seems to hold firm when it comes to L2 to L1 influence, suggesting that a speaker's L1 syntax may be more resilient than lexical forms and meanings, and that CLI is more likely to occur at the word level than at the level of a phrase and in more complex structures when a foreign language influences the native language.

As an additional layer of analysis we chose one particular translated text which contained more translation errors in comparison to other translations and had three native BCS speakers with no formal training in advanced linguistic read it and point out all the words, phrases and sentences which seemed odd in any respect. This was done firstly in order to gain an additional perspective on the translation in question and also to acquire further data on the items which, while not translation errors proper, do bear a certain stylistic markedness which is not in keeping with BCS norms and which could have gone unnoticed otherwise. This yielded a total of 51 items for that text, and 24 of those could be linked to CLI, which is a high 47%. The percentage may indicate a negative correlation between the occurrence of CLI errors and the quality of a translation. Out of those CLI items, 54% were form-related, 25% (lexical) meaning-related

and 21% syntax-related, roughly confirming the bias of CLI towards (lexical) form and meaning when the L2 to L1 direction is concerned.

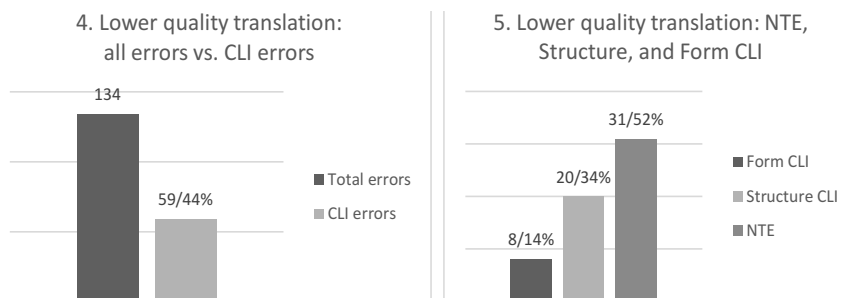
Finally, we attempted to ascertain the percentages of the categories of CLI errors in two individual translation assignments. Our practical goal was to do a “small-scale” and more precise counting of CLI errors with a particular focus on lexical CLI (i.e. NTE). In this analysis we did not disregard repeated instances of CLI, in other words we counted occurrences of CLI, rather than distinct items. This way we also checked the methodology of “counting” and the strategy of identifying CLI errors. Furthermore, we also wanted to double-check the tendency observed above of lexical (form and meaning) CLI errors being the most frequent type of CLI in the L2 to L1 translations we examined. The source text comprised 1079 words. One target text was a high quality translation with a total of 38 translation errors, the other was a lower quality translation with a total of 134 translation errors. We counted 18 CLI errors in the high quality translation out of 38, i.e. 47%. Among those, 6 or 33% are lexical CLI errors (NTE), 9 or 50% are structure-related CLI errors, while 4 or 22% are form (phonology/morphology)-related CLI errors. The percent of NTE errors among all translation errors amounts to 16%. Charts (2-3) below depict the counting results:

The second translation presented the total of 134 translation errors, among them 59 identifiable as negative CLI, 44%. 8 of them are form-related CLI errors, or 14%. 20 of them are structure-related CLI errors, or 34%. And finally, 31 of them are NTE errors, or 52%. NTE errors in this translation present 23% of all translation errors. Charts (4-5) show these results:

An interesting insight is provided by the two CLI errors percentages in Chart 2 and 4: namely, both the high quality translation and the lower quality translation contain a similar percentage of CLI errors among all translation errors (47% vs. 44%).

Another significant insight is that the number of form-related CLI errors in both translations is lower than the average of the same category of errors appearing in Chart 1 (cf. 22% and 14% vs. 34%). We will not speculate at this point on possible reasons for this discrepancy since the second error analysis, although different in that

we counted error occurrences and not distinct CLI error items, was based on two individual translations and not all 15. Also evident from these numbers is an interesting fact about NTE, i.e. that, as a category of negative transfer or CLI, it shows an interesting tendency, namely that with the increase of errors in a given translation version, the number of NTE's rises in an accelerated proportion. These findings point to a possible decrease of NTE in the language use of students who have attained a higher proficiency of L2, as demonstrated by the quality of the translation work, while translation skill may also be a determining factor in eliminating such errors. It is also possible, in our view, that the decrease could be more important if foreign language students (teachers and translators, too) were systematically trained to develop the awareness of all categories of CLI.

Conclusion

Our research carried out into the influence of L2 in L1 in written assignments has provided us with partial answers to the questions we posed. This was a pilot study primarily aimed at establishing whether negative CLI can be identified in the L2 to L1 direction, otherwise not conventionally researched. Our hypothesis that CLI can be identified in this direction is borne out by the data examined and analysed. We now know that CLI is clearly exhibited in L1 forms and patterns which can be traced to L2. What is particularly interesting and surprising, a significant number of incorrect (wrong) translation choices, non-standard, unnatural and ungrammatical forms in L1 (a native language in our study) can be described as directly correlated with forms and structures of L2 (a foreign language in our study). We

find this insight relevant for foreign language teaching methodology and translation theory (and practice), pointing to the importance of learners/translators being aware of the influence L2 can have on their L1. We have also provisionally determined that within our corpus, most instances had to do with simpler language forms and meaning, and fewer instances were related to the structure, or syntax – a deeper examination of a larger corpus is certainly needed, as indicated by our minute analysis of two individual translation assignments. We have also discovered a correlation between a language proficiency level and the probability that CLI (more precisely NTE) will occur: obviously, the greater the proficiency in L2, the lower presence of NTE. These findings have implications for linguists, translators and teachers who could benefit from shifting at least a part of their focus on how a foreign language influences the mother tongue.

References

1. Alahmadi, N. S., & Kesseiri, R. (2013). Language Transfer and Grammatical Speaking Errors among Saudi Students. *Arab World English Journal*, 4(3), 251-265.
2. Archvadze, E. (n.d.). *The Problems of First language Interference in the Process of Teaching Second Languages*. Kutaisi, Georgia: Akaki Tsereteli State University.
3. Bhela, B. (1999). Native Language Interference in Learning a Second Language. *International Education Journal*, 1(1).
4. Hatim, B., & Munday, J. (2004). *Translation: An Advanced Resource Book*. London: Routledge.
5. Hui, B. (2010). Backward Transfer from L3 french to L2 English Production of Relative Clauses by L1 Cantonese Speakers in Hong Kong. *Hong Kong Journal of Applied Linguistics*, 12(2), 45-60.
6. Isurin, L., 2005. *Cross Linguistic Transfer in Word Order; Evidence from L1 Forgetting and L2 Acquisition*. Somerville, MA: Cascadilla Press.
7. Jarvis S & A. Pavlenko, 2008. *Crosslinguistic Influence in Language and Cognition*. London/New York: Routledge.
8. Merilainen, L. (2010). *Language Transfer in the Written English of Finnish Students*. University of Eastern Finland.
9. Odlin, T. (1989). *Language Transfer*. Cambridge: Cambridge University Press.

10. Paradis, J., & Navarro, S. (2003). Subject Realization and Crosslinguistic Interference in the Bilingual Acquisition of English and Spanish. *Journal of Child Language*, 30-II, 371-393.
11. Riđanović, M. (2007). *Praktična Engleska Gramatika*. Sarajevo: Šahinpašić.
12. Shaffer, D. E. (2002). Erring in English: Korean L1 and Cultural Interference. *KOTESOL Proceedings*.
13. Sinha, A. (2009). Interference of First Language in the Acquisition of Second Language. *Journal of Psychology and Counseling*, 1(7), 117-122.
14. Telebi, S. H. (2014). Cross—linguistic Transfer among Iranian Learners of English as a Foreign Language. *Issues in Educational research*, 24(2).
15. Weinrich, U. (1953). *Languages in Contact*. London/Paris: Mouton.

NEGATIVNI TRANSFER IZ STRANOG U MATERNJI JEZIK: ANALIZA STUDENTSKIH PREVODA

Sažetak

Većina studija o jezičkom transferu se fokusiraju na utjecaj koji maternji jezik može ispoljiti na razumijevanje i upotrebu stranog jezika. Kada je taj utjecaj negativan, često se naziva interferencija ili negativni transfer (vidi Isurin 2005). Ova studija je izvještaj o pilot istraživanju kojim se htjelo ispitati da li se međujezični utjecaj (CLI) ili transfer javlja i kad se strani jezik prevodi na maternji jezik. Predmet ispitivanja bili su prevodi deset tekstova sa engleskog na BHS (svaki je sadržavao oko 10500 riječi) koje su radili master studenti anglistike. Polazna hipoteza je bila da će strani jezik (engleski) imati vidljiv utjecaj na upotrebu maternjeg jezika te dovesti do slučajeva "jezičkih odstupanja od norme" (vidi Weinrich 1966), npr. prevođenje izraza "visiting" iz rečenice "The visiting Evlija Čelebi summarized (...)" sa "gostujući" u rečenici "Gostujući Evlija Čelebija sazeo je (...)". Glavni cilj bio je da se odrede jezičke kategorije u kojima se javlja transfer koristeći taksonomiju koju su postavili Jarvis i Pavlenko (2008). Ova klasifikacija treba da posluži kao polazna tačka u analizi većeg broja tekstova na engleskom čime bi se mogli utvrditi primjeri leksičkih jedinica, sintaksičkih struktura i morfoloških i fonoloških

formi u izvornom jeziku koji su najčešći okidači za jezički transfer u ciljnom jeziku. Prevodi mogu poslužiti kao izvrstan teren za takvo istraživanje. Prema Hatimu i Mundayu (2004) "jezik prevoda inače ispoljava određene osobine, koje nazivamo univerzalnim osobinama prevoda", a one uključuju "zakon interferencije - uobičajeni leksički i sintaksički obrasci iz jezika izvornika imaju tendenciju da se prekopiraju na jezik prevoda čineći tako neobične obrasce". Izučavanje je imalo dva praktična cilja: prvi je da se ispita koje lingvističke kategorije su najzastupljenije pri negativnom transferu, a drugi je da se utvrdi udio negativnog transfera u ukupnom broju grešaka u prevodima na osnovu detaljne analize dva prevoda jednog istog teksta na izvornom jeziku.

Ključne riječi: jezički transfer, negativni transfer, naivni prevodni ekvivalent, izvorni jezik, ciljni jezik

Dr. sc. Aida Tarabar

A RESEARCH INTO THE MOST FREQUENT ERRORS IN TECHNICAL TEXT TRANSLATIONS AT THE UNIVERSITY OF ZENICA

Abstract

The paper identifies certain problem areas related to some of the most common error commitments in translating technical texts. The aim of the author is to raise translators' awareness in this respect and thus help them reduce such errors as much as possible. On the backdrop of the identified problem areas, translators are paid attention to the fact that the same type of error may be negligible in one register and completely unacceptable in another. In technical translation, small incorrectness, or ambiguity, may lead to a vast material (financial) damage with legal implications. Therefore, it is important to detect and highlight the weakest spots of this type of translation and thus help predict and minimise such errors.

Key Words: Translation, Error, Polysemy, Synonyms, Collocations

Introduction

Technical translation belongs to a group of specialized translations produced by technical writers. Such documents include: manuals, user guides, texts relating to technological subject areas or the practical application of scientific information. Although the presence of specialized terminology is a feature of technical texts, specialized terminology alone is not sufficient for classifying a text as technical (Byrne, 2006). Thus, it is more precise to say that technical translation covers translation related to different kinds of specialized texts, requiring a high level of subject knowledge, mastery of the relevant terminology and writing conventions. (Williams and Chesterman, 2002:12).

Even though the process of translating technical texts is quite demanding, such translations are not always provided by professional translators. In our country, it is often the case that people who speak little English set out easily to translate different texts, including the

technical ones. They are not aware of the traps that such texts pose before them. Neither are they aware of the fact that the information being translated should be processed rather than merely transmitted. However, the processing requires some effort on behalf of the translator in terms of his/her gaining some technical knowledge and/or consulting people with relevant expertise. Unfortunately, very few people do that. As a result, we are often faced with poor translations, full of reiterated errors.

Obviously, such occurrences affect the translation quality. In order to assure the quality of translations some scholars such as House (1977) and Lauscher (2000) offered methods for determining what makes a good, adequate or appropriate translation. Nevertheless, the problem of translation errors remains the issue dealt with only at philological institutions and far from professional practice.

For the abovementioned reasons, the Faculty of Mechanical Engineering undertook a leading role in Bosnia and Herzegovina in introducing Technical English to the students of its technical faculties. The aim of such an initiative was to enable the students *to be their own translators* and thus to facilitate their studying the content of the subject matter from the growing number of textbooks written in English.

In addition, the course was designed to help future engineers in their endeavours at work, while dealing with different texts such as: manuals, instructions etc. In other words, the primary aim is the prevention of potentially serious problems occurring as a consequence of poor quality translation (e.g. a significant material damage to machines and plants).

The awareness of the management of the Faculty of Mechanical Engineering, in terms of significance of English, goes even further by their introducing CLIL (Content and Language Integrated Learning) in the language classroom. Not only was the approach designed to attract foreign students, but to encourage and help our students' and our engineering professors' mobility within the EHEA (European Higher Education Area).

The idea behind this paper is to examine and identify the most common errors that students and academic staff at these faculties make in their translations. The research is intended to help the teaching process at the said Faculties, which can now be more focused on eradication of the most frequent errors, rather than on

some less relevant issues. At the same time, it provides important guidelines to both the academic staff at the technical faculties, who are an interested party in the process of CLIL, and to professional translators.¹

Theoretical grounds and a review of the most common errors

The paper is grounded in the work of Byrne (2006), Newmark (1995) and Bell (1991) who were dealing with this particular type of translation – technical translation. A part of the paper related to the most common *grammatical* errors in technical translations relies heavily on the work of Šestić and her findings in terms of non-finite forms in technical discourse (Šestić, 2013). The research also relates to the results of earlier projects in content and language integrated learning implemented at the technical faculties of the University of Zenica (Tarabar, 2013.).

Lexical errors

In terms of lexis, most authors identify four main types of errors.² According to Ivir (1985), those are the errors typical of translations committed by professional translators. As indicated in the Introduction, the paper does not consider this type of translation. It focuses on the translations done by sort of “language laymen” i.e. by engineering students and their teaching staff. Therefore, the intention of the paper is to test the presence of these particular errors in the student/teaching staff translations and to foresee possibilities of their overcoming them.³

The research, intended to identify the most frequent errors, has indeed proved a prevalent presence of the said errors in its corpus, but it also brought some other types of errors to the surface.

The errors which are usually designated as the most frequent ones are related to the following phenomena:

1. Polysemy
2. False friends

¹ Initially, the paper was imagined to include mistakes made by future professional translators, i.e. students from the Faculty of Philosophy who enrolled on the Technical English Register course. The aim was to compare their mistakes to the ones made by students at the technical faculties. However, the number of translations available was insufficient and was not relevant for the research.

² This means that they are the most frequent ones.

³ The issue of overcoming errors may well be a part of another paper as it requires a wider elaboration.

3. Synonyms

4. Redundancy

In the following lines, while using the examples from the research, a brief review of these errors will be given.

Polysemy

It is a well-known fact that many words have a number of meanings. The research proved that participants quite often failed to notice that a word (which seems familiar to them) has a meaning different from that which it has in other contexts, or they are simply unable to choose the best meaning from those listed in a dictionary.

A good example is the word 'spring'. The first meaning that can be found in a dictionary is 'proljeće' (in a case of noun), or 'skočiti' (in a case of verb). In a technical discourse it appears in several different meanings: 'opruga' (in machine elements), 'gibanj' (in transport - trucks), 'izvor vode' (in texts dealing with water supply). Unfortunately, students usually do not check any other meaning but the first ones listed, thus producing serious errors in their translations.

In the sentence:

If the driver releases the brake, the brake shoe spring restores the shoe to its original position.

the expected translation was :

Ako vozač otpusti kočnicu, opruga kočione papučice vraća papučicu u početni položaj.

Nevertheless, some students made errors such as:

Ako šofer otpusti kočnicu, kočiona papučica skoči i vrati cipelu u originalni položaj etc.

Another 'spring', now in a water supply context: 'There is a spring in that area', instead of 'U tom kraju se nalazi izvor vode', was translated as 'U tom kraju je proljeće.'

There were many other errors of the sort, to list but a few: 'cables in the port' were translated as 'užad u luci' instead of 'kablovi na ulazu'. Also, a good example can be an expression 'permanent set' which normally occurs in a context of stress and strain. It can by no means be translated as 'trajna garnitura', which was a common student error. The proper translation (the one being linked to the context) is 'trajna deformacija'.

Such errors are easy to be detected because the translation does not make sense. However, it is interesting that many students

never read their translations, once they have finished with them. At the core of the problem is the fear which, according to their claims, prevents them from thinking properly, and they often proceed with making even more errors⁴. They usually forget the determining role of the context in delimiting the meaning of poly-semantic lexeme.

Synonyms

As opposed to polysemy errors which were more frequent among the students than among the teaching staff⁵ the presence of this type of error was noticed equally on both sides. The participants in the research hardly realized that synonymous expressions cannot always replace each other in any context.

Thus, instead of '*gubitak usljed vrtložnih struja*', the expression '*eddy current loss*' was often translated as '*eddy stream loss*', which is not possible. The words '*current*' and '*stream*' are synonyms but '*stream*' cannot be used in this instance as it does not collocate with the word '*eddy*'. There were many other examples such as: '*minimizer valve*' instead of '*reducer valve*', '*transmit capacity*' instead of '*transmit power*', '*blow load*' instead of '*shock load*' and many others.

Students of the technical faculties are definitely not expected to know collocations and how to use dictionaries dealing with these issues. The key of the problem is to advise both the students and the teaching staff to use their professional knowledge and common sense as much as possible because technical discourse reduces many collocational relations in accordance with technological phenomena.

For instance: '*vrtložna struja*' means that type of '*struja*' that appears in a conducting material as a result from induction by varying magnetic field and, as such, it shows completely different quality of movement (forward-backward) than '*stream*'. That is something that anybody dealing with technology should know.

⁴ Students are advised not to translate a word they are not sure about, because the experience proved that once they write an incorrect word they try, by all means, to harmonize the meaning of the surrounding words with the meaning of the incorrect word, producing, thus, completely inadequate translation of the sentence.

⁵ This occurrence can be explained by the fact that students are often not that familiar with the content of the subject matter treated by translation as their teaching staff are. At the same time, teachers are supposed to assume bigger responsibility for their translations because the translations mirror not only their English proficiency but their expertise as well.

Therefore, engineering students and professors are advised to capitalize on their technological knowledge while translating their technical texts.

False friends (*Faux amis*)

In addition to the difficulties arising from the fact that particular synonyms participate in collocations which other synonyms cannot enter, the research proved presence of many ‘false friendships’ between the English and Bosnian/Croatian/Serbian words (hereinafter BCS).

For instance - the word ‘*container*’ in English means ‘a box or jar for holding goods as well as a portable compartment in which freight is placed (as on a train or ship)’⁶, whereas ‘*kontejner*’ in BCS is understood mainly as ‘a rubbish bin’ (‘*smetljarnik*’). A difficulty in distinguishing ‘false friendship’ between these words that look so much alike result in poor translations (see sentence bellow):

Potential energy may be stored in an elastic body, such as a spring or a container of compressed gas.

Instead of the following translation:

Potencijalna energija se može pohraniti u elastičnom tijelu poput opruge ili u posudi sa komprimiranim zrakom.

the sentence was translated:

Potencijalna energija se može pohraniti u elastičnom tijelu poput opruge ili u kontejneru sa komprimiranim zrakom.

Also, the English term ‘*regulation*’ and the BCS term ‘*regulacija*’ are rarely the equivalents of each other. Regulation means a ‘*rule*’ (rules and regulations often appears as one phrase). On the other hand, the BCS term ‘*regulacija*’ can be used in the meaning of English term ‘*control*’, which in turn looks like ‘*kontrola*’ but hardly ever serves as an equivalent to its BCS look-alike.

Both students and teaching staff made many other errors of the sort. As in the instances of other errors we will give just a brief review, not an exhaustive list: *evidence* (dokaz) was translated *evidencija*; *prospects* (izgledi) as *prospekti* (used for commercial purposes); *fabric* (tkanina) as *fabrika*; *concrete* (beton) kao *konkretan*; *hydrogen* (vodonik) kao *hidrogen* (H₂O₂); *machinability* (obradivost) kao *mašinalnost*; *solid* (čvrsto) kao *solidno*; *rate* (brzina) kao *rata* etc.

⁶ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/container>

Redundancy

Redundant expressions are the groups of words in which at least one word is unnecessary because it just repeats the meaning that is already contained in other word or words. It can give the impression that one does not really understand the meaning of the words used, as shown in the following example:

The data are given in the following table below.

The word '*following*' means '*coming after*', therefore there is no need to use '*below*' as well.

The most striking examples of redundancy were found in places where adjectives were repeating the meaning already contained in the word they describe (noun):

They worked on new innovations.

An '*innovation*' is, by definition, '*a new idea, method or device: a novelty*'.⁷ So, there is no need to use '*new*' to describe it.

Another quite frequent type of redundancy error found in the corpus is when an adverb repeats the meaning contained in a verb, especially in a verb with a prefix such as re- (meaning again or back) or pro- (meaning out, forward etc).

The car was returned back to the mechanic.

If we look up the word '*return*' we will find that the dictionary gives the meaning '*to go back or to pass back*)'⁸ Since the idea of '*passing back*' is already contained in the verb, there is no need to include the adverb '*back*'. So, the sentence is better when the adverb is just left out:

The car was returned to the mechanic.

The same works for the part protruded (out) and many other errors of the sort.

Grammatical errors

Sometimes we make errors by failing to notice that a particular grammatical form may change the meaning, e.g. some nouns used in the plural acquire a meaning which the same noun lacks in the singular. Thus, the plural form of the noun '*work*' means '*fabrika, postrojenje*' whereas the singular form means '*rad*', as in the following example:

Works have developed modified processes.

Work on the new tunnel will begin soon.

The same holds for *content* and *contents*. In the singular, *content*

⁷ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/innovation>

⁸ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/return>

usually refers to the amount of a substance contained in something else.

e.g. *The high nitrogen content*

In the plural, *contents* refer to: a) the things contained in something, or b) pieces of information contained in a written document:

The contents of the book

In technical English there are many similar examples of these phenomena. However, such examples can be treated as ‘translation subtleties’. Therefore, they are not the ones we were looking for in our research. Our focus was on the grammatical errors with the highest rate of occurrence in our corpus, that posed a significant challenge to students and professors in their dealing with technical translations. Most of them were the errors that occurred due to the lack of knowledge in the forms of Reduced Relative Clauses (especially N+Ving, or N+Ved forms).

Namely, while translating texts from English into BCS the students/teaching staff often mixed up the *-ing* and *-ed* non-finite forms with finite forms and that resulted in very poor translations as in the following examples:

The factory producing steel is going to be sold.

! Fabrika proizvodi čelik koji će se prodati.

The parts produced in the process are expensive.

! Ovi dijelovi su proizveli skup proces.

Apart from these errors there were many other grammatical errors found in the corpus. Thus, the students and their teachers did not always recognize the form of a passive predicate or even the form of certain English tenses. Many of them failed in translating properly some deverbal adjectives. E.g. deverbal adjective *controlled* in *controlled variable* was translated as *kontrolna (varijabla)*, instead of *kontrolirana (varijabla)*, which creates a huge difference in meaning.

The subject of the research, aims and contributions

The research was carried out at three technical Faculties of the University of Zenica:

1. Faculty of Mechanical Engineering,
2. Faculty of Metallurgy and Materials and
3. Faculty of Polytechnics.

The corpus included:

- 100 pages of the fourth-year student translations, which were part of their exam papers (*English Language 7; English Language 8*), covering the period of 4 academic years,
- 100 pages of translations done by their teaching staff. Out of this number 50 pages were translations from English to BCS which those engineering teachers did for the purpose of their lecturing and publishing (as technical translators). Another 50 pages were translations from BCS to English that the staff did as their contribution to the following Conference Proceedings:
 1. *Trends in the Development of Machinery and Associated Technology - TMT 2014, TMT 2016.*
 2. *Maintenance 2014, Maintenance 2016,*
 3. *Environmental and Material Flow Management - EMFM 2015, EMFM 2016*

Both types of translations, i.e. from English into BCS and from BCS to English, were under the scrutiny.

The aims and expected contributions of this research were:

- equipping students and academic staff with enough linguistic knowledge that would aid their comprehension of professional books/texts written in English as well as minimise translation errors when translating their own texts.
- contributing to the implementation of content and language integrated learning (CLIL) at our technical faculties
- the assurance of quality regarding translations of technical texts written in English.

Methodology and results

The research followed the basic principles and research methods as defined by Dornyei (2007). In selecting students' translations random sampling was applied. While selecting translations done by the teaching staff the author bore in mind that many of them usually engage professional translators when publishing their papers. Therefore, the author selected only those papers written and translated by the engineering teachers who gave their papers to the author for proofreading.

The basic assumption was that students would make more errors related to lexis whereas engineering teachers would make more grammatical mistakes because most of them would not have attended any ESP (*English for Specific Purposes*) courses. After a thorough insight into the body of work, errors with the highest occurrence were identified, analysed and grouped under two main headings: grammar and lexis. After that, the main groups were broken down into subgroups, according to the frequency of error occurrences.

Results are presented in Tables 1 and 2. At this stage, it is important to highlight that out of the total number of errors found (i.e. both grammatical and lexical errors, $T = G+L$), there were 1774 errors in 100 pages of students' translations (exam papers) and 911 errors in 100 pages of the translations done by the teaching staff (TS).

Table 1. The breakdown of grammatical errors

	Grammatical Errors				Total (G+L)
	N+Ving	N+Ved	Other	Subtotal	
Students	155	133	265	553	1774
Teaching Staff	77	61	59	197	911

Table 1 shows that 553 student errors (or 31% of the total number of their errors) as well as 197 teacher errors (or 21% of their total number of errors), are related to grammar. The Table also shows that the biggest number of errors occurred when sentences containing non-finite forms were translated incorrectly. In the case of students' translations, there were 155 errors related to N+Ving forms and 133 errors to N+Ved forms. In the case of the teaching staff, 77 errors related to N+Ving forms and 61 errors to N+Ved. The results presented in percentages are given in the Fig. 1.

Fig.1. Distribution of grammatical errors out of total

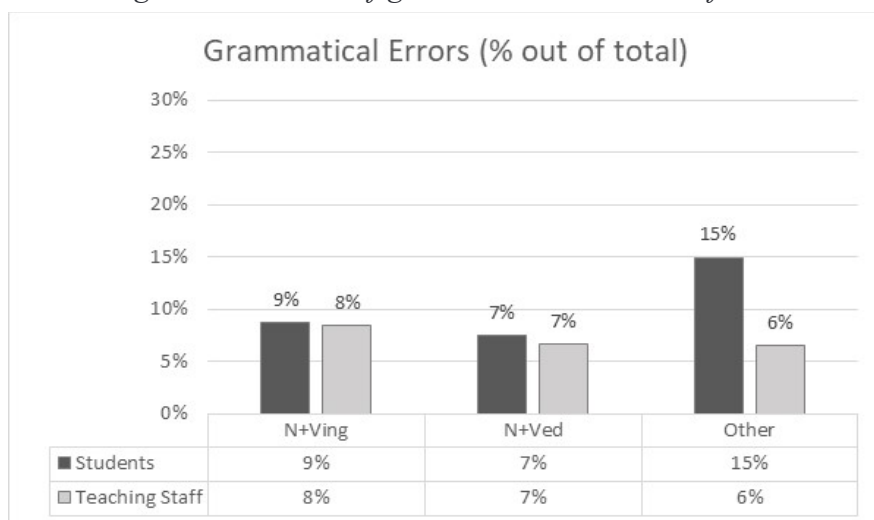

Table 2. The breakdown of lexical errors

	Lexical Errors						Total (G+L)
	Polysemy	Synonyms	False Friends	Redundancy	Other	Subtotal	
Students	256	183	208	171	403	1221	1774
Teaching Staff	86	228	150	107	143	714	911

Table 2 shows the distribution of lexical errors in the corpus. It is evident that out of the total number of such errors 1221 were found in the students' translations, whilst 714 errors were found the teachers' translations. Table 2 also shows that the biggest number of errors on the students' part was committed in terms polysemy (256) and false friends (208), followed by errors in synonymy (183) and redundancy (171).

When the teaching staff is concerned the biggest number of errors was committed in terms of synonyms (228) and false friends

(150), followed by errors in redundancy (107) and polysemy (86).
The results presented in percentages are given in the Fig. 2.

Fig 2. Distribution of lexical errors - out of total

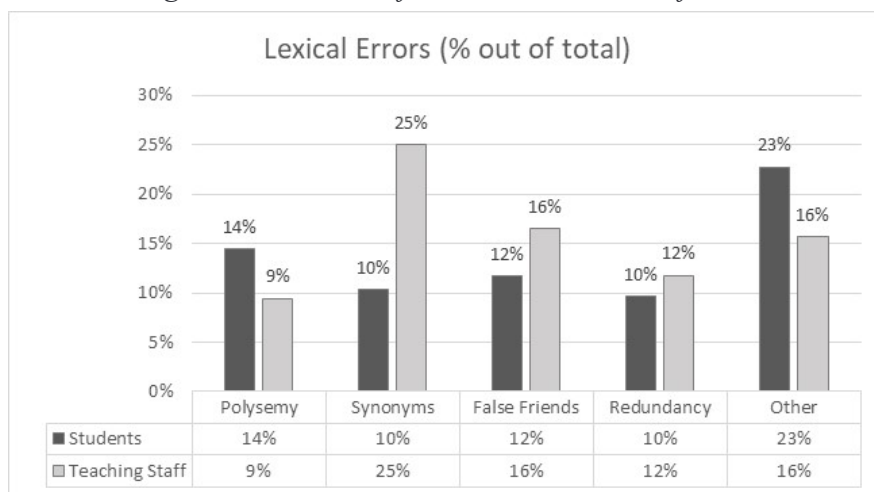

Fig. 3 Distribution of grammatical errors – out of subtotal

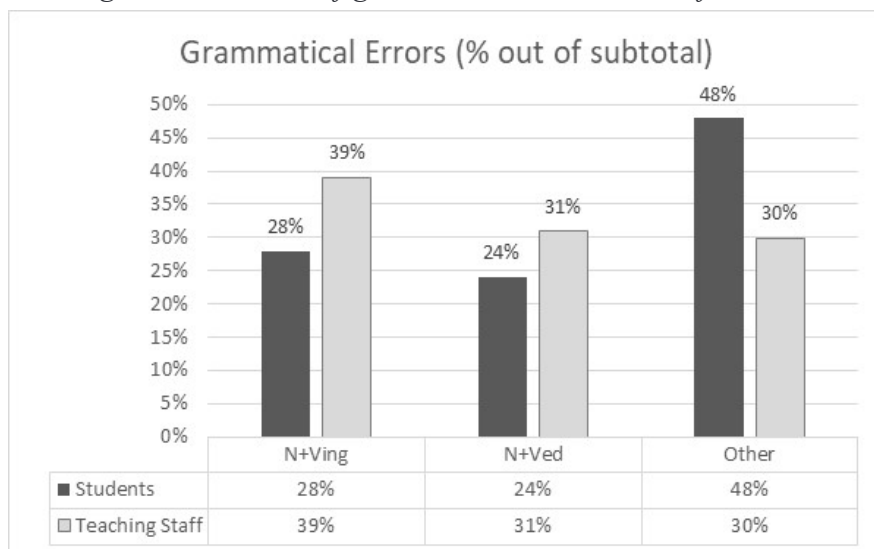
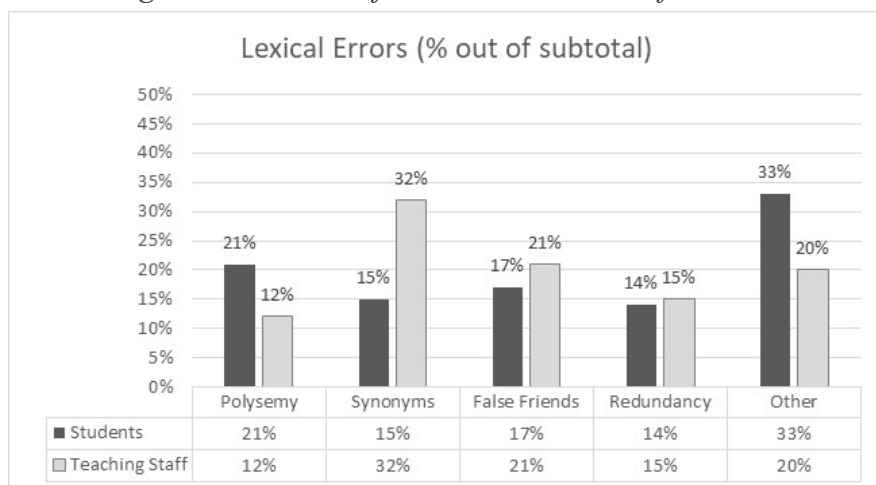

Fig. 3. shows the breakdown of students' and teachers' grammatical errors in relation to the number of all grammatical errors committed by either group. It clearly shows the relationships and differences between the two. It is interesting to note that in some instances students committed fewer errors than their engineering teachers.

The following figure (Fig 4) presents students' and teachers' lexical errors in relation to the number of all lexical errors that each group committed. This figure also shows significant differences and relations between students' and teachers' errors.

Fig. 4 Distribution of lexical errors – out of subtotal

The biggest number of errors in the students' translations fall under polysemy (21%) and false friends (17%), and followed by errors in synonymy (15%) and redundancy (14%). As far as the teaching staff is concerned, the most frequent errors relate to an incorrect use of synonyms (32%) and false friends (21%). These errors are followed by the ones committed in the area of redundancy (15) and polysemy (12%).

Discussion

The corpus consisting of the translations done by fourth year students and some of the teaching staff from three technical faculties has shown that both sides have certain knowledge in terms of translating technical texts. However, both sides committed a big number of errors. They are partially in accordance with the assumption set prior to the research that students would make more errors in vocabulary whereas engineering professors would make more grammatical mistakes.

The assumption is true in terms of the most frequent grammatical errors (wrong translation of non-finite forms) but in the case of other grammatical phenomena students committed by 18 %

more errors (tenses: form and use, voices, articles, word order etc.) than their teaching staff.

This leads to the conclusion that practicing non-finite forms within ESP classes helps students a lot in their translating technical texts which are full of non-finite forms, particularly in post-modifying position to the noun in a noun phrase (NP). Namely, engineers, in their wish to be more precise, use post-modification very much, thus producing very long sentences which may be confusing to many who are not aware of these phenomena. Nevertheless, students at these faculties are indeed well acquainted with them as they are a part of their syllabi.

This is not the case with their teachers who probably did have good training in grammar but have probably never practiced translating non-finite forms, as they are not a part of ordinary curricula in our secondary schools. Thus, they (but also many students with lower grades in ESP) mix them with finite forms ending in incorrect translations.

There is also an interesting observation in terms of a portion of grammatical errors in the whole body of errors committed on both sides. Out of the total number of errors committed: 1774 (S) and 911 (TS) the figures relating to grammatical errors are not that high as expected. Students committed 511 grammatical error (31% of the total) and teachers 117 (21%). This leads to a conclusion that grammar, as the most important focus of foreign language training in our education, is not as big problem as it is usually meant. Much bigger problem is often related to lexis.

In Fig 4 related to the distribution of lexical errors (out of the subtotal, i.e. number of lexical errors that each group committed), the difference between lexical errors committed by students and those made by teaching staff is significant. Students make more errors relating to polysemy, whereas the teachers make more errors in the use of incorrect synonyms, false friends and redundancy. Possible reasons may be that students may be less aware of the different meanings a word carries or less prone to looking up the unknown words.

At the same time, engineering teachers, being experts in their subject matter, deduce the correct meaning from the context, resulting in better translations than those by their the students. They are also aware of more synonymous terms, albeit not of their correct collocational relations with the neighbouring words. In addition, they

take more responsibility for their translations, motivated by personal reputation and a drive to be as precise as possible. This desire for precision sometimes results in grammatical redundancies and, unfortunately, clumsy sentence constructions.

We do hope that the problem of lexical errors in the translations of technical texts by engineers can partially be solved by raising their awareness on this issue, on pinpointing the main problems in this respect as well as by introducing more English for Specific Purposes classes at the technical faculties.

Last but not least: it is important to mention that the analysis of the less frequently occurring errors highlighted another problematic issue relating binomials. Outside the scope of this paper, this issue will be presented in a future paper.

References

1. Byrne, J. (2006). *Technical Translation: Usability Strategies for Translating Technical Documentation*. Dordrecht: Springer.
2. Williams, J., Chesterman A. (2002). *The Map: A Beginner's Guide to Doing Research in Translation Studies*. Manchester: Saint Jerome Publishing. pp. 12–13.
3. Byrne, J. 'Caveat Translator: Understanding the Legal Consequences of Errors in Professional Translation', http://www.jostrans.org/issue07/art_byrne.php, retrieved 08.07.2017.
4. Lauscher, S. (2000). "Translation Quality Assessment: Where Can Theory and Practice Meet?". *The Translator*. 6(2)
5. House, J. (1977). *A Model for Translation Quality Assessment* (2nd Edition). Tübingen: Gunter Narr Verlag
6. Šestić, L. (2013). *Forme sa nastavkom –ing u engleskom tehničkom registru i njihovi prevodni ekvivalenti u bosanskom/hrvatskom/srpskom*, Zenica: Univerzitet u Zenici
7. Šestić, L. (2002). *Gramatika tehničkog engleskog sa rječnikom*, Zenica: Minex
8. Šestić, L. (1985). *English for Metallurgists – Engleski za metalurge*, Zenica: Univerzitet u Sarajevu
9. Šestić, L. (1994). *English for Mechanical Engineering Students, Engleski za studente mašinstva*, Zenica: Univerzitet u Sarajevu
10. Tarabar, A. (2003). *EFL and ESP Teaching Practice at the Faculty of Mechanical Engineering in Zenica, Bosnia and Herzegovina*, Trnava, CO-MAT-TECH, Publisher,

11. Tarabar, A. (2013). *Jezička komponenta CLIL-a na univerzitetском nivou*, doktorska disertacija
12. Ivir, V. (1985). *Teorija i tehnika prevođenja*. Novi Sad: Zavod za izdavanje udžbenika
13. Newmark, P. (1995.). *A Textbook of Translation*, Phoenix ELT
14. Dornyei, Z. (2007). *Research methods in Applied Linguistics: Quantitative, Qualitative and Mixed Methodologies*, Oxford: Oxford University Press
15. Bell, R. T. (1991). *Translation and Translating*. London and New York: Longman
16. Gonzales Davies, M. (2004). *Multiple Voices in the Translation Classroom*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company

ISTRAŽIVANJE NAJČEŠĆIH GREŠAKA U PREVOĐENJU TEHNIČKIH TEKSTOVA NA UNIVERZITETU U ZENICI

Sažetak

Rad identificira određene probleme koji se odnose na najčešće greške prilikom prevođenja tehničkih tekstova. Cilj autora je da podigne svijest prevoditelja tehničkih tekstova u tom smislu, te im na taj način pomogne da smanje greške što je više moguće. Na pozadini identificiranih problema prevoditeljima se skreće pažnja na činjenicu da ista vrsta greške može u jednom registru biti zanemariva, a u drugom potpuno neprihvatljiva. Kada su u pitanju tehnički prijevodi, mala nepreciznost, ili dvosmislenost, može dovesti do ogromne materijalne (finansijske) štete sa pravnim posljedicama. Zbog toga je važno otkriti i naglasiti najslabija mjesta ove vrste prijevoda te tako pomoći predviđanju grešaka i njihovom mogućem smanjenju.

Ključne riječi: *prijevod, greška, višeznačnost, sinonimi, kolokacije*

Dr. sc. Adnan Bujak
Henrijeta Pašagić

COMPUTER-MEDIATED COMMUNICATION IN EDUCATIONAL CONTEXT

Abstract

We live in modern age. Consequently, most of the time we are being exposed to the technological advancements. To some of them we react with indifference; some of them we perceive as insidious threats; while the others are seen as a huge liberation. Thus, computer-mediated communication (CMC) falls into the latter category. Moreover, it is omnipresent and favored mode of communication cross-generation. Educators that are in constant search for expedient methods and means to employ in classrooms are, also, steadily becoming more and more positive of CMC convenience and advantages. This paper deals with factors that influence the implementation of CMC and present CMC environments e.g. wikis, blogs, Padlet etc. The objective of the present paper is to explore factors affecting the implementation of CMC and current CMC environments focusing on their effectiveness in educational contexts, based on the part of the work of researchers preoccupied with the topic. It has been found that CMC indeed has many pedagogical implications. This being the case, it would be advisable for the teachers to incorporate CMC at least to a certain extent in the regular learning/teaching process.

Key words: *computer-mediated communication (CMC), education, wikis, blogs, Padlet*

Introduction

Today, we use computers in a number of ways. They have managed to penetrate every sphere of our life and have strong influence on our system of education. Computers are used to prepare teaching materials, in-class presentations, tests, audio materials, etc. All this requires a lot of knowledge in the area of computer science and that can be an issue for teachers today, especially those who didn't have enough exposure to the technology in their youth. The aim of this paper is to shed some light on one aspect of this problem

and to provide short insights into computer-mediated communication in educational context.

Communication in education is a segment which is obligatory and we can hardly teach anything without communicating in some way. We can communicate personally, via phone, computer, snail mail, etc. However, as we have seen previously, computers are becoming more and more involved in our lives and our communication progressively depends on this form of communication. This paper will also try to prove whether this form of communication in educational context is really helpful or not.

The paper will be structured as to provide insight into several areas of computer-mediated communication (CMC) and its impact on education including definition of CMC, basic tools in CMC, benefits and drawbacks, implementation of CMC, CMC and language and possible educational uses.

Computer-Mediated Communication (CMC)

Computer-mediated communication is...

- Any communication pattern mediated through the computer (*Metz, 1994*)
- A facilitative tool for collaborative group work (*Jonassen 1996:1481*)
- The process by which people create, exchange, and perceive information using networked telecommunication systems (or non-networked computer) that facilitate encoding, transmitting, and decoding messages (*December, 2002*)
- “can cause many changes in the way people communicate with one another, and it can influence communication patterns and social networks“ (*Fulk & Collins-Jarvis, 2001*)
- “CMC leads to social effects“ (*Rice & Gattiker, 2001*)

As we can see from the aforementioned definitions, it is not an easy thing to say what CMC actually is. It can be something that is going to help us in working together whilst doing some business in a big group. CMC can broadly be perceived as any form of communication in which we use computers and in this case this is something we all do and most of us are rather good at, if not even experts, in CMC.

Motteram & Sharma (2009) assert that in the present computer era, the detachment of the inside from the outside of the classroom

and the relevance of the advancement and development of group dynamics is progressively being addressed with the rapid expansion of reciprocal, communicative and collaborative platforms, such as emails, instant messaging, wikis, blogs, forums, social-networking sites and virtual-learning climates. (Barrs, K., 2012) Not to mention, these platforms are not any longer exclusively confined to the desk in the shape of desktop computers and language learning labs in schools, but are more and more becoming mobile, what Warschauer calls time-and-place independence (1997, p. 470), on the gadgets carried around by students such as laptops, regular mobile phones, smart-phones and tablet computers. Barrs (2011) affirms that Motteram & Sharma (2009) and Warschauer (1997) claim that along with the increase in the number of student-owned gadgets, the rapid expanding of language learning related applications (see: Godwin-Jones, 2011), as well as the proliferation of convenient access to Internet-enabled hardware in educational climates, libraries, Internet cafes and homes, there is also an option to be apt to include students in target language mutual communication in and out of the school context. Therefore, according to Gross & Wolff (2001), students can be, as purported by Benson (2006), propelled to assume more responsibility for their learning, both inside and outside of the teaching environments. This further prompts the betterment of their autonomous learning competencies; an aspect that is more and more being noted as of immense relevance to promote in learners. (Barrs, 2012) Moreover, contends Barrs (2012), according to Daulton (2008) and Reid (1998), this is particularly typical of Asian contexts where courteous regard to the teacher and compliance with long-established modes of classroom teaching can confine the opportunities for learning.

CMC – benefits and drawbacks

Having in mind all the aspects discussed in the previous passages, it is important to understand all features of CMC, both good and bad sides of it. Therefore, it is necessary to objectively explain benefits and drawbacks of CMC.

In respect to benefits, students participation in CMC is more balanced than in the face-to-face interaction which is dominated by some students. (*Warschauer, 2001*) Thus students who have problems in gaining enough teacher's or colleague's attention overcome this difficulty quite easily using CMC. The lack of nonverbal cues about

physical appearance, authority, status and turn-taking allows users to participate more equally and more effectively than in face-to-face interaction. Customarily, collaborative learning boosts students' engagement in learning and drives them to thrive and excel and it makes students less anxious about any language lacks that might cause them to refrain from speaking in a face-to-face setting. (*Freiermuth, 2002*) In such settings, even if they do make language related mistakes, they will not get into situations in which they will be mocked at by their peers. Students are offered personalized learning opportunities and they have a sense of flexibility. CMC allows for intellectual exploration. It is fun, exciting and fosters thoughtful scholarly discourse, especially with those students who have difficulty expressing their ideas in class in front of their colleagues.

In respect to drawbacks, it should be emphasized that many of the drawbacks are related rather to participants than to the medium. In fact, students may display inhibitions related to computer technology use, especially older or adult students who did not have enough experience with the technology in their youth. There are also students who blamed their limited computer knowledge, which inevitably affected the interaction process such as perceived in complaints taken from (*Nguyen, 2006, 2011*): "What I don't like is my computer skills. When learning with technology like this, these skills were very important...I wish I had learned these skills before taking this course." Students may also experience frustration and stress due to sensory and data overload, because they are constantly bombarded with a huge amount of information that they have to process. "... It was not easy to follow the teacher's instruction." (*Nguyen, 2006, 2011*) Moreover, *Thomas (2009)* claims that albeit CMC tools have presented different possibilities for language learning, instructors should observe that the pedagogical approaches do not come along with the tools commonly. Instead, teacher training and a social constructivist professional model of advancement has to be in place in preparation for the propitious use of CMC tools. Additionally, it still requires a substantial investment of time and efforts by teachers and students alike. CMC in educational environments requires extensive training and many of the pitfalls are created due to the technology unfamiliarity (culture, rules, netiquette – e.g. emoticons). In such situation CMC can become time-consuming. *Meyer (2003)* evaluated student gratification with face-to-face versus asynchronous

discussion formats. He reported that nearly every student mentioned how much time it took to read others' posts, think about an answer, and check others' contributions to the discussion afterwards. (Johnson, 2006) Yet another downside of CMC is that cues (socio-emotional, nonverbal) are filtered out unless we are talking about conferencing tools in which participants can experience almost all elements of communication except for physical traits. There is also the matter of confidentiality and trust issues related to plagiarism. Kessler & Bikowski (2010), Matthew et al (2009), Woo et al. (2011) assert that many questions, such as authorship and ownership of online content generated during the online learning processes, were conferred by a variety of academics. (Luo, 2013) Finally, the lack of genuine human contact is what really makes CMC less appealing.

Factors affecting the implementation of CMC

Much consideration about a number of factors is needed to assure the success of CMC implementation in language learning. These factors, among other, encompass technology, context, modes of CMC, methodology exploited for language learning, linguistic features, task types, teachers' and students' perception of CMC, social presence, etc. It is currently impossible to elaborate on all of these so we will merely explain the most important.

- CMC modes

Text, audio and/or video affect the ways language is learnt. The influence of CMC mode on language learning was examined by different researchers. Yanguas (2010) as cited in Mahdi (2014) explored how learners in video and audio CMC group negotiate for meaning during task-based interaction. The participants of the research were randomly appointed to one of the three groups: video-conferencing, audio-conferencing, and face-to-face. According to the results, some differences in the way audio and video groups carried out the negotiations were evident. However, no differences between video CMC and face-to-face groups were detected.

- Task types

Yet another vital factor that exerts influence on the use of CMC is the type of assignment. Brandl (2012) as cited in Mahdi (2014) investigated into the effects of obligatory and optional tasks on

learner's quantity and quality of the use of language. It was exhibited in the results that optional task generated decidedly more learner output. However, students made fewer errors when implementing the obligatory than optional tasks. In accordance with the findings of their research, Johnson & Howell (2005) and Kear (2004) postulate that required postings are more effective than optional postings. (Johnson, 2006) As cited in Mahdi (2014), Yilmaz and Granena (2010) delved into the potential of learner-learner interaction through synchronous computer-mediated communication (SCMC) to focus learners' attention on form. The research compared two types of tasks, jigsaw and dictogloss. It was positively shown by the study that the type of assignment could affect learners' linguistic behavior.

CMC and language

Research shows that language skills can be learned and taught by means of CMC. Wang (2004) scrutinized the connection between graduate student online visibility (measured as number of Blackboard discussion postings) and final course grades. A close correlation ($r=0.7$, $p=.01$) was reported proposing that students who were highly visible i.e. contributed a vast number of discussion board postings academically outperformed students who were less asynchronously active. (Johnson, 2006) There are different CMC tools that can be used to upgrade individual language skills as follows.

- **Listening skills**

It is recommended to make use of podcasts in instructional contexts. Podcasts give results in learning/teaching listening skills according to O'Bryan and Hegelheimer (2007). (Mahdi, 2014) Online listening tasks in L2 could result in greater retention of information and lexis. (Mahdi, 2014)

- **Speaking skills**

Speaking competence of students can positively be bettered through CMC. Beauvois (1997) reported that learners who participated in the use of CMC outperformed their non-CMC peers in oral exams, when the scores were related to pronunciation, grammatical accuracy, lexical choice and accuracy and content. (Abrams, 2003)

- **Reading and Writing skills**

Collaborative skills are advanced through students' regular interaction in blogs. Vurdien (2011) examined how a blog as a CMC tool engaged a group of students of English as FLL at a language school in Spain in reflective and collaborative learning. Writing tasks were the focus. According to the findings, the engagement in negotiation of meaning between peers led to better planning and the choice of the appropriate register/style required in each task prior to writing and submitting their work. (Mahdi, 2014) What the study proposed was for pedagogues to intervene and by such means stimulate students to take their peers' comments into consideration so that they may edit their own work aiming at upgrading their writing assignments and producing texts with less or no errors. As far as emails are concerned, Shang (2007) investigated into the global impact of exploiting email for the purpose of promotion of writing performance in fields of lexical density, grammatical accuracy and syntactic complexity. The dominant finding exhibited that students indeed made progress in grammatical accuracy and syntactic complexity. Another finding proposed that exchanging email messages with their peers at least four times might have a more comprehensive advancement of their writing performance. (Xing, 2014)

Current CMC environments for language learning

In his article M. Higley (2013) states that Bonk & Zhang (2006), Er, Özden, & Arifoglu, (2009) and Skylar (2009) assert that online learning environments are becoming more frequent in teaching and learning than ever before. In today's digital time CMC environments for language learning abound. They encompass Yahoo Messenger, WebCT, Skype, Gmail, WebBoard, Plurk, Padlet (ex. Wall-Wisher), Bubbl.us, Animoto, Facebook, Twitter and many more.

- **Skype**

Skype has quite a number of appealing characteristics which make it highly eligible for learning and teaching climates. These components include Voice-over-Internet Protocol (VoIP) that facilitates audio/video conferencing, instant messaging, file sharing, screen sharing, and group video calls. Learners making use of Skype may both overcome

tangible obstacles and surpass their potential inhibition. However, despite the importance of all these CMC learning environments, only some of them, other than Skype, will be explained in this paper.

- Wikies

The term wiki relates to a website that permits its users to contribute, adjust, or erase its content by means of a web browser. It is multi-functional. One of its functions is to manage knowledge. “A wiki is a website which allows its users to add, modify, or delete its content via a web browser usually using a simplified markup language or a rich-text editor. Wikis serve many different purposes, such as knowledge management and note taking. “ (Mahdi, 2014) In teaching environments, they are found to be auspicious particularly for developing writing skills. As maintained by Armstrong & Retterer (2008), Arnold et al. (2009), Ducate & Lomicka (2008), Kessler (2009), Lee (2010), Vurdien (2011) and Zorko (2009), wikies and blogs can also intensify students’ overall writing skills. (Luo, 2013)

- Blogs

Blogs are websites that are regularly tended to in terms of contributing comments. They are written in informal or conversational style by either one or a group of persons. “A blog is a discussion or informational site published on the World Wide Web and consisting of discrete entries so called “posts“ typically displayed in reverse chronological order (the most recent post appears first). More recently, multi-author blogs have developed, with posts written by large numbers of authors and professionally edited. Blogs also have benefits to language learning which were examined by some studies (e.g. Hsu, Wang / Comac 2008). ...“ (Mahdi, 2014)

- Padlet

Padlet presents a virtual wall that permits students and teachers to share their materials. It is very easy to exploit and it boasts a user-friendly interface. Any Padlet wall that is designed may be integrated into student’s or teacher’s blog

or website. Moreover, it caters for customized learning i.e. students learn at their own convenience and in compliance with their abilities. For instance: Padlet provides students with a chance to share their ideas in a more spontaneous climate. This is a superb tool for brainstorming and also offers a host of layouts to choose from. It permits you to add notes, text, images, videos, and drawings to your wall with no problems at all. Students and teachers alike can also add word documents from computer to their Padlet walls. Padlet operates across a couple of devices including cell phones. In addition, it stimulates collaborative work. Several students may post to the same wall simultaneously. And one of the best features – any Padlet wall can be exported in multiple formats including, PDF, image, or Excel. Padlet offers possibility of aggregating links and other multimedia resources pertinent for students learning and posting them on the classroom wall for everybody to examine. Being completely free of charge Padlet is an instructional ‘must have’ CMC tool.

Educational uses of CMC

An implication for instructors is to come up with several types of synchronous and asynchronous communication so that suitable means are accessible for distinct learning tasks. The mixture of these two modes of e-learning supports several ways for learners and teachers to get mutually acquainted, exchange information, engage in thoughtful intellectual discourse, and cooperate in their work. A number of learners enroll in online courses by virtue of their asynchronous nature, which is to be seriously considered. For the discussion of less intricate matters, synchronous e-learning by media such as video conferencing, instant messaging and chat, and arranging face-to-face meetings as an addition, can be crucial as support for students to get to know each other. It also may yield results when designing the tasks at hand. For example, in situations when students are required to collaborate in group, they may be recommended to utilize instant messaging as support for getting to know each other. Notwithstanding, when discussing convoluted questions, in which the time for contemplation is imperative, it appears desirable to change to asynchronous e-learning and make use of media such as email, discussion boards, and blogs and engage in a knowledgeable scholarly discourse.

CMC encourages metacognitive learning and it is of the essence for teachers to take this into account when deciding whether to include CMC or not and what type, when, why, how and to what extent. Johnson (2006) contends that synchronous and asynchronous modes of online discussion have assets and there is evidence that both add to student intellectual and affective outcomes, although in a distinct style. Asynchronous discussion expedites student learning due to the intellectual processing needed in writing, time to ruminate about posted messages and contemplate written answers, and the public and long-lasting nature of online postings. Instructors ought to take into consideration that CMC tools promote affective and augment cooperative learning. Antenos-Conforti (2009), Lee (2011), Harrison / Thomas (2009), Mills (2011) maintain that the formation of a learning community is a leading theme across studies. A CMC tool, whether it is wiki, blog, Twitter, social networking sites, or any custom-designed social software like TACO, as stated in Chen, Chen & Sun (2010), all have great potentials to bring students into a learning community where they can have easy access to each other and further advance a sense of community and belonging through social interaction via the CMC medium. (Luo, 2013) Matthew's (2009) research was carried out with pre-service teachers in language arts classes where the use of wiki took place and was considered a part of the course assessment. By cooperatively constructing 11 wiki pages and a 26-page glossary as course content, the students were able to engage in cooperative content creation, which in this fashion greatly intensified their comprehension and brought their learning to a higher level. (Luo, 2013) Students may also capitalize on using Youtube and blogs in terms of boosting their autonomous learning by taking over more responsibility for their learning. Luo (2013) and Hafner (2011) implied that Youtube and blogs were perceived to be beneficial for students' independent learning. In Kessler's (2010) research, the teacher intentionally left the students with full autonomy that allowed their cooperative tasks to be accomplished with no intervention. To the surprise of the teacher, without the feedback from the teacher, students demonstrated "more willingness to edit their peers' writing than their own"(Luo, 2013)

Conclusion

Technology, as we have seen, offers a lot. It has many benefits and drawbacks but it greatly depends on teachers and students as most important participants in educational contexts. Teachers should motivate their students to assume more responsibility for their learning, in and out of the instructional contexts. This stimulates the advancement of autonomous learning skills which is a characteristic increasingly being seen as of great importance to foster in learners (Benson, 2006). Teaching personnel ought to be kept up-to-date and their training with regard to their technical-technological proficiency ought to be long-lasting and ongoing. Additionally, educators should be compelled to be promptly informed and ‘kept in the loop’ in terms of most recent instructional approaches in the use of CMC tools. Teachers’ concepts about the extent to which CMC ought to be appropriated in language teaching contexts differ. The reason for this is that their comprehension of CMC is different and the level of knowledge about technology at their disposal varies. This is also valid for students. Their Internet proficiency likewise varies. In relation to pedagogy, educators ought to have multiple degrees of embedding the technology in congruence with students’ degree and levels of digital media proficiency. Teachers might do both students and themselves a disservice if they presume that all students in the given educational climate have the required know-how of the digital devices and media. Thus, teachers hold accountability for diagnosing the right ‘measure’ of integrating the technology. CMC is an issue that is becoming more and more interesting for researchers from different areas and the purpose of this paper was just to scrape the surface of the vast sea of available resources about this topic and to provide motivation for many more works to come.

References

1. Abrams, Z. I. (2003). The Effect of Synchronous and Asynchronous CMC on Oral. *The Modern Language Journal*, Vol. 87, No. 2. (Summer, 2003), pp. 157-167.
2. Barrs, K. (2011). Mobility in learning: The feasibility of encouraging language learning on smartphones. *Studies in Self-Access Learning Journal*, 2(3), 228-233.
3. Barrs, Keith, (2012). Action research fostering computer-mediated 12 interaction beyond the classroom *Language Learning & Technology*, Volume 16, Number 1 pp. 10–25

4. Benson, P. (2006). Autonomy in Language Learning P. Benson. Retrieved 30. September 2017 from http://www.pucsp.br/inpla/benson_artigo.pdf
5. Brandl, K. (2002). Integrating Internet-Based Reading Materials into the Foreign Language Curriculum: From Teacher-to-Student-Centered Approaches. *Language Learning & Technology*, Vol. 6, No. 3, September 2002, pp. 87-107.
6. Chen, Y., Chen, N-S. & Tsai, C-C. (2009), The use of online synchronous discussion for web-based professional development for teachers. Retrieved on 26. September 2017 from www.researchgate.net/publication/223325190Theuseofonlinesynchronousdiscussion_for_web-based_professional_development_for_teachers
7. December, J. (1996). What is Computer-mediated Communication? Retrieved 24. September 2017 from <http://www.december.com/john/study/cmc/what.html>
8. Freiermuth, M. R. (2002). Internet Chat: Collaborating and Learning via E-conversations. Retrieved on 26. September 2017 from <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/j.1949-3533.2002.tb00095.x/fullDOI:10.1002/j.19493533.2002.tb00095.x>
9. Fulk, J. & Collins-Jarvis, L. (2001). Wired meetings: Technological mediation of organizational gatherings. In L.L. Putnam & F.M. Jablins (Eds.), *New handbook of organizational communication* (2nd ed., pp 624-703). Newbury Park, CA: Sage.
10. Godwin-Jones, Robert, (2011). Emerging technologies mobile apps for language learning. *Language Learning & Technology*, June 2011, Volume 15, Number 2 pp. 2–11.
11. Higley, M. (2003). Introducing the R2D2 Model: Online learning for the diverse learners of this world. Retrieved September 28. 2017 from <https://elearningindustry.com/benefits-of-synchronous-and-asynchronous-e-learning>
12. Johnson, G. (2006). Synchronous and Asynchronous Text-Based CMC in Educational Contexts: A Review of Recent Research. *Techtrends*. 50. 46-53. 10.1007/s11528-006-0046-9. Retrieved 23. September 2017 from https://www.researchgate.net/publication/248115168_Synchronous_and_Asynchronous_TextBased_CMC_in_Educational_Contexts_A_Review_of_Recent_Research

13. Jonassen, D., Davidson, M., Collins, M., Campbell, J. & Haag, B. B. (1995). Constructivism and computer-mediated communication in distance education. *The American Journal of Distance Education*, 9(2), 7–26.
14. Luo, T. (2013). Web 2.0 for Language Learning: Benefits and Challenges for Educators Web 2.0 for Language Learning: Benefits and Challenges for Educators. *STEMPS Faculty Publications. Paper 17*.
15. Mahdi, H. S., (2014). The Impact of Computer – Mediated Communication Environments on Foreign Language: A Review of the Literature. *World Journal of English Language Vol. 4, No. 1*
16. Metz, J. M. (2004). Computer- mediated communication: literature review of a new context. *Interpersonal Computing and Technology An Electronic Journal for the 21st Century*, Volume 2, Number 2, pp. 31-49.
17. Nguyen, Long V. (2011). Learners’ reflections on and perceptions of computer-mediated communication in a language classroom: A Vietnamese perspective. *Australasian Journal of Educational Technology 2011, 27(Special issue, 8), 1413-1436*.
18. Padlet, (2017). Common Ground, Common Future (PPT). The University of Oklahoma Arabic Flagship Program. Retrieved 30. September 2017 from <http://lftic.lll.hawaii.edu/wp-content/uploads/2017/03/Presentation-Workshop.pdf>
19. Rice, R.E. & Gattiker, U.E. (2001). New media and organizational structuring. In F.M. Jablin & L.L. Putnam (Eds), *The new handbook of organizational Texas Tech University*, Chaille Steed, May 2012 34 communication (pp. 544-581). Thousand Oaks, CA: Sage.
20. Skylar, Ashley Ann (2009). A Comparison of Asynchronous Online Text-Based Lectures and Synchronous Interactive Web Conferencing Lectures. Retrieved 24. September 2017 from: <http://anitacrawley.net/Articles/Skylar2009%20most%20students%20would%20rather%20take%20courses%20that%20use%20syn%20-%20satisfaction.pdf>
21. Xing, Jiaxin, (2014). An Empirical Study of Applying E-mail Exchange to College English Learners’ Writing. *Journal of Language Teaching and Research, Vol. 5, No. 4, pp. 856-864. doi:10.4304/jltr.5.4.856-864*

22. Yanguas, Íñigo, (2010). Oral Computer-Mediated Interaction between L2 Learners: It's About Time! *Language Learning & Technology* October 2010, Volume 14, Number 3 pp. 72–93.
23. Wang, Shiang-Kwei, (2008). The Effects of a Synchronous Communication Tool (Yahoo Messenger) on Online Learners' Sense of Community and their Multimedia Authoring Skills. *Journal of Interactive Online Learning* Volume 7, Number 1.
24. Warshauer, M. (2001). Milleanialism and media: Language, literacy & technology in the 21st century. *AILA Review*, 14, 49-59

KOMPJUTERSKI PODRŽANA KOMUNIKACIJA U OBRAZOVNOM KONTEKSTU

Sažetak

Mi živimo u modernom dobu. Posljedično, većinu smo vremena izloženi tehnološkom napretku. Na neka tehnološka dostignuća reagujemo ravnodušno, na neka od njih gledamo kao na prikrivenu prijetnju, a druga, pak, vidimo kao veliko olakšanje. Tako se kompjuterski podržana komunikacija (KPK) ubraja u posljednju kategoriju. Povrh toga, ona je općeprisutan i favorizovan vid komunikacije u svim generacijama. Prosvjetni radnici koji su u stalnoj potrazi za učinkovitim metodima i sredstvima koje bi koristili u učionicama također polako postaju sigurni u prikladnost i prednosti KPK-e. Rad se bavi faktorima koji utječu na realizaciju KPK-e kao i današnjim KPK okruženjima kao što su npr. wiki, blogovi, Padlet itd. Cilj ovog rada jeste istražiti faktore koji utječu na realizaciju KPK-e i KPK okruženja danas sa fokusom na njihovoj učinkovitosti u obrazovnim kontekstima a na osnovu radova istaživača koji su se zanimali za ovu tematiku. Ustanovljeno je da KPK uistinu ima mnoge pedagoške implikacije. Budući da je to tako, bilo bi preporučljivo da nastavnici uklope KPK u redovni process učenja/podučavanja, makar do određene mjere.

Ključne riječi: kompjuterski-podržana komunikacija (KPK), edukacija, wiki, blog, Padlet

ZNAČAJ MOTIVACIJE U UČENJU ENGLESKOG JEZIKA

Sažetak

Značaj motivacije za uspješno i kvalitetno učenje engleskog jezika je jedna od suštinskih tema primijenjene lingvistike. Dosadašnja istraživanja su dokazala postojanje više vrsta motivacije sa naglaskom da je uloga nastavnika engleskog jezika značajna za podržavanje i osnaživanje intrinzične motivacije koju svi učenici nose u sebi u izvjesnom stepenu. Nastavnici mogu uništiti urođenu motivaciju i volju za učenjem engleskog jezika kao i prenijeti svoj entuzijazam na gotovo čudesan način. Isključivo ekstrinzična motivacija ne podrazumijeva volju i sklonost za učenjem engleskog jezika i svakako je bolja kombinacija navedene funkcionalne motivacije sa pozitivnim afektivnim motivom i okruženjem što je, primarno, odgovornost nastavnika engleskog jezika.

***Ključne riječi:** motivacija, uspjeh, nastavnik, metoda, intrinzična motivacija, ekstrinzična motivacija*

Uvod

Motivacija je nesumnjivo od presudnog značaja za učenje stranog jezika i ovaj pregledni rad će obuhvatiti najvažnije koncepte koji se odnose na intrinzičnu, ekstrinzičnu, integrativnu i instrumentalnu motivaciju. Motivacija kao kompleksan fenomen zahtijeva nova istraživanja, ali na osnovu dosadašnjih empirijskih i teoretskih uvida možemo sa sigurnošću tvrditi da je uloga motivacije jedna od bitnih tema metodike nastave stranih jezika jer se neposredno vezuje za cjeloživotno i samostalno učenje – što je primarni cilj savremenog pristupa nastavi stranih jezika. Održivost početnog nivoa motivacije i njeno jačanje je odgovornost nastavnika stranog jezika od kojeg se očekuje da raspolaže neophodnim metodičkim znanjem i vještinama. Intencija ovog preglednog rada je da ukaže na relevantnost spoznaje najpoznatijih teoretičara i istraživača u domenu motivacije kao osnove za daljnja istraživanje i nastojanja da se nastava stranog jezika učini privlačnijom, efikasnijom i, u duhu savremenog trenda

prebacivanja fokusa nastave sa nastavnika na učenika, adekvatnijom mogućnostima, stilovima učenja i sklonostima svih učenika.

Analiza modela motivacije

Motivacija je dinamičan faktor koji se može mijenjati, poticati i razvijati (Mihaljević, Đigunović 1998.) i čiji uticaj je značajan za postizanje ciljeva učenja. Teško ju je precizno mjeriti i definisati, (minuciozno odrediti njen značaj) na šta se odnose sljedeća pitanja; „*Je li motivacija želja? Osjećaj? Način razmišljanja? Nastojanje? Potreba ili skup potreba? Proces ili niz procesa?*“ (Reeve, 2010., str.1). Jedna od mogućih definicija motivacije predstavlja skup motiva odnosno psiholoških stanja koji pokreću i usmjeravaju ljudsko ponašanje te određuju intenzitet tog ponašanja (Medved Krajnović, 2010.) Prva ozbiljnija i naučno validna istraživanja motivacije za učenje stranih jezika se vezuju za Gardnera i Lamberta (1972) koji su ustanovili razliku između integrativne i instrumentalne motivacije. Integrativna motivacija ima bitno sociološki karakter i ona omogućava uklapanje (učenika i odraslih) u društveno okruženje u kojem je, engleski ili neki drugi strani jezik, maternji jezik svakodnevnog komuniciranja, studiranja itd. Instrumentalna motivacija je pragmatične prirode; razlog za učenje stranog jezika može biti napredovanje u karijeri, preseljenje u neku stranu državu i slično. Navedena klasifikacija na dvije osnovne vrste motivacije za učenje stranih jezika je modifikovana (Gardner, 1985, 2002) utvrđivanjem postojanja instrumentalne motivacije unutar integrativne motivacije. Nezaobilazna je uloga mađarskog znanstvenika Zoltana Dornyeia koji je naglasio značaj geopolitičkih faktora vezanih za motivaciju za učenje stranih jezika. Dornyei (2002) ne prihvata strogu dihotomiju integrativne i instrumentalne motivacije i naglašava njihovu međusobnu interakciju. Oxford i Shearin (1994) u svojim istraživanjima otkrivaju nove vrste motivacije iz domena opšte, školske, industrijske i razvojne kognitivne psihologije. Noels (2001) nudi ekstenzivniji koncept motivacije koji sumira intrinzičnu, ekstrinzičnu i integrativnu orijentaciju. Ekstrinzična motivacija je funkcionalna i pragmatična; njen cilj je primarno okrenut prema praktičnim ciljevima kao što su napredak u karijeri, bolje plaćeni poslovi, studiranje na nekom stranom jeziku itd. Intrinzična motivacija je unutarnja; ona se izražava u nalaženju zadovoljstva u samom procesu učenja nekog stranog jezika Jelena Mihaljević (1998)

prepoznaje tri najvažnije vrste motivacije za učenje engleskog jezika; upotrebno-komunikacijski, afektivni i integrativni tip. Upotrebno-komunikacijski i integrativni tip motivacije imaju snažne konekcije sa ranijom podjelom na instrumentalnu i integrativnu motivaciju; dok se afektivni tip motivacije uvodi kao nova znanstvena pretpostavka. Afektivni tip motivacije može se prihvatiti i kao sinonim za intrinzičnu motivaciju koja se vezuje za emocije; naime činjenicu da je mnogim učenicima, studentima i odraslim osobama neki od stranih jezika posebno privlačan zbog izgovora, melodije i drugih još nedovoljno istraženih razloga. Mustafa Tanović (1983, str. 130) poglavlje o motiviranju učenika u nastavi stranih jezika počinje sa naglašavanjem njenog značaja: „*Od više psihičkih faktora, **motivacija**, čini se, ima najpresudniji i najjači utjecaj na kvalitet i rezultate učenja.*“ U napomenama o motivaciji u nastavi stranih jezika pomenutim ranije možemo konstatovati zajedničko shvatanje koje se tiče nastavnika: ako nastavnici pokazuju da im nije stalo kako se osjećaju njihovi učenici onda bi se takav njihov stav mogao shvatiti kao svojevrsan „makijavelistički“ pristup edukaciji. Diskusije o motivaciji odlikuje humanistički pristup izučavanju psiholoških faktora u procesu učenja stranog jezika. Svi autori se slažu oko toga da nastava stranog jezika ne smije biti svedena na formalan pristup koji zanemaruje afektivnu stranu nastave. Mustafa Tanović (1983, str. 130) navodi istraživanje Leona Jakobovića prema kojem uspješno savladavanje stranog jezika ovisi od nekoliko faktora u približno sljedećim procentima:

- sposobnost za učenje stranih jezika	33%
- koeficijent inteligencije	20%
- motivacija (upornost)	33%
- ostali faktori	14%

Na osnovu gore navedenih podataka značajan procent uspjeha u procesu učenja neposredno zavisi od stepena motivacije. Na pitanje da li je moguće ostvariti visoke ciljeve i bez izražene motivacije (prisilom, strahom, vanjskim autoritetom i sl.) odgovara Staton F. Thomas (kojeg citira Tanović, 1983, str.131.): „*Možda ćete moći podučavati neku osobu protiv njezine volje, ali to je poput guranja zakočenog vozila uzbrdo.*“ Early Patrick (1973) naglašava dugoročni smisao motivacije: „*Motivacija je značajna ne samo zato da podstakne učenike da počnu učiti nego da garantira da će se učenje održati na izvjesnom nivou intenziteta u toku nekoliko godina.*“. Privlačnost nastave, kreiranje zanimljivih sadržaja, uvođenje inovacija, poticanje

učenika na uspjeh i saradnju, igre u nastavi kao izvanredan model učenja podupiru dugoročnu motivaciju za učenje engleskog jezika (Pinter, 2006). Važnost učenja engleskog jezika u predškolskoj i ranoj školskoj dobi i neposredna veza motivacije sa sadržajem nastave i uzrastom učenika (kao i odraslih koji tek počinju učiti strani jezik) posebno ističe Tanović (1983, str. 138-139.): *„Za razliku od nekih drugih predmeta, kratkoročna motivacija u nastavi stranih jezika ima brojne specifičnosti: nju je teže podsticati i održavati. Kako, na primjer, da podstaknemo htijenje i motiviranost učenika da na času govore stranim jezikom koji nedovoljno poznaju i razumiju, a to u izrazito vještačkim okolnostima koje za to ne nalažu nikakvu potrebu? Kako motivisati učenike da govore o temama, odnosima i pojavama koje su znatno ispod njihove stvarne mentalne zrelosti (jednostavna imenovanja predmeta i radnji), a nepoznavanje jezika nameće takvu neprimjerenu i za učenike prejednostavnu tematiku? Učenik ne osjeća potrebu da sa drugovima i nastavnikom raspravlja o temama neprimjerenim njegovom uzrastu, i to još na stranom jeziku. On to čini samo zato da bi udovoljio zahtjevu nastavnika. Prema tome, od učenika, očekujemo da govori stranim jezikom bez njegove želje, a često i uz njegovo skriveno, nekad i nesvjesno protivljenje. On u prirodnim okolnostima govori onda kad je njegov govor motivisan vlatitim potrebama i željama, a na času stranog jezika prisiljavamo ga da se služi jezikom koji nedovoljno poznaje i razumije i kad to on ne želi. Kratkoročna motivacija ove vrste, motivacija učenika da govori na času, očito, sve i kad postoji, je nametnuta prinuda spolja, a ne izraz neke vlastite potrebe“.*

Iz navedenog citata možemo zaključiti da je prirodna motivacija mnogo jednostavnija i lakše ostvarljiva ako učenje u nastavi stranih jezika počne u ranoj dobi (već u predškolskom uzrastu). Tanović smatra da se djeca iskreno raduju kada imenuju jednostavne predmete ili pojmove na engleskom jeziku (kao što su boje, brojevi, hrana, životinje, odjeća i sl.), ili ako uče jednostavne fraze upoznavanja, predstavljanja, postavljanja pitanja i sl. Kognitivni nivo predškolskog i ranog školskog uzrasta odgovara postavljenim zahtjevima učenja stranog jezika tako da djeca imaju izraženu želju da nauče imenovati životinje ili hranu na engleskom jeziku. Možemo zaključiti da Tanović govori u prilog uvođenja nastave stranog jezika u predškolskoj i ranoj školskoj dobi u cilju postizanja većeg stepena autentične i prirodne motivacije. U sljedećem poglavlju analizirat ćemo posebno zanimljiv koncept motivacije kojeg je ponudio Jeremy

Harmer, (jedan od vodećih savremenih lingvista) sa naglaskom na nastavu engleskog jezika.

Harmerov koncept motivacije

Jeremy Harmer (2007, str. 98 – 99) navodi sljedeće vanjske (eksterne) izvore motivacije:

1. Cilj učenja (*The goal of learning*)

Ovaj izvor motivacije je posebno važan za odrasle koji su svjesni razloga zbog kojih uče: bolji posao, putovanja, stručno usavršavanje, polaganje ispita i sl. Navedeni razlozi (ciljevi učenja) su pragmatični i oni mogu, posebno kod odraslih, nadjačati intrinzičnu motivaciju ili je u cijelosti kompenzirati. Međutim, kod najmlađih učenika, ovaj izvor motivacije nije posebno izražen jer još uvijek djeca nisu dovoljno svjesna značaja engleskog jezika za njihovu buduću karijeru, kvalitet života, ostvarivanje određenih ciljeva itd.

2. Društvo u kojem živimo (*The society we live in*)

Harmer vidi u društvu u kojem živimo značajan izvor motivacije koji neposredno utiče na mlađe i starije uzraste, na sve one koji uče engleski jezik – od predškolskog odgoja, osnovne i srednje škole do visokog obrazovanja kao i tečajeva engleskog jezika. Koliko društvo cijeni engleski jezik postaje vidljivo u školskom programu, broju sedmičnih sati, opremljenosti kabineta, uvođenju engleskog jezika u ranoj školskoj i predškolskoj dobi, popularnosti tečajeva engleskog jezika, oblikovanju medijskog prostora, dostupnosti časopisa na engleskom jeziku, izboru filmova, dokumentarnih emisija, u vanjskoj politici, ekonomskim strategijama itd. Učenici donose sa sobom vrijednosti društva u kojem žive koje pozitivno ili negativno utiču na učenje engleskog jezika. Prije nekoliko decenija engleski jezik je bio često tretiran kao jedan od „sporednih“ predmeta i, osim engleskog jezika, u osnovnim i srednjim školama bili su u velikoj mjeri zastupljeni i drugi jezici: ruski, njemački i francuski. Engleski je (zajedno sa njemačkim jezikom) u zadnje dvije decenije postao posebno privlačan predmet kojem se posvećuje mnogo veća pažnja nego ranijih godina. Na osnovu gore navedenog možemo pretpostaviti da većina djece (u predškolskom uzrastu i u prvim razredima osnovne škole) dolaze na nastavu engleskog jezika sa uvjerenjem da je engleski jezik važan predmet, čak i ako ne razumiju sve razloge, i da taj stav utiče pozitivno na proces učenja kao značajan motivacijski faktor.

3. Ljudi u našoj okolini (*The people around us*)

Harmer također ističe da osim uticaja društva u kojem živimo neposredna okolina (roditelji, ukućani, prijatelji, učenici istog uzrasta, nastavnici i drugi) mogu djelovati pozitivno ili negativno na stepen motivacije učenja engleskog jezika. Najmlađi učenici su posebno izloženi uticaju roditelja, zatim svojih vaspitača, nastavnika i vršnjaka, tako da postoje velike razlike u snazi motivacije za učenje engleskog jezika.

4. Radoznalost (*Curiosity*)

Harmer smatra da je radoznalost urođena i posebno izražena kod najmlađih učenika koji žele otkrivati novo i nepoznato. Bez inherentne radoznalosti učenje ne bi imalo svoju privlačnost uprkos svim ostalim izvorima motivacije.

Osim navedenog Harmer nudi koncept **motivacionog anđela** (*the motivation angel*) koji je neophodan da bi se inicijalna motivacija s kojom učenici dolaze na nastavu zadržala na visokom nivou. Motivacioni anđeo sadržava pet dijelova koji zajedno čine cjelinu i mogu značajno uticati na proces učenja engleskog jezika (Harmer, 2007, str. 99):

1. osjećanja
2. postignuća
3. stav
4. aktivnosti

5. subjekt učenja

1. Prva karakteristika „motivacionog anđela“ (koja je posebno važna u radu sa najmlađim učenicima) odnosi se na emotivnu atmosferu nastave koja nadasve mora biti opuštena, ugodna i oslobođena svih oblika frustracija. Harmer (2007, str 99.) citira jednog od učenika: „Dobar nastavnik je onaj koji pita učenike koji ne dižu uvijek ruke i koji zna njihova imena.“ Učenici nose u sebi prirodnu potrebu za priznanjem i poštovanjem, što dobar nastavnik zna primijetiti i valorizirati u svom radu. Suprotno tome nastavnik koji se ne zanima za svoje učenike i koji ne nastoji potencirati individualne vrijednosti svakog učenika negativno utiče na motivaciju i volju za učenjem.
2. Druga karakteristika „motivacionog anđela“ je uspjeh / postignuće. U kontekstu uspjeha kao bitnog motivacijskog faktora Harmer podsjeća nastavnike na potrebu postavljanja

realnih ciljeva u nastavi koji ne smiju biti prelagani ili prezahtjevni. Ako su postavljeni ciljevi prelagani učenici gube motivaciju, kao što i preteški zahtjevi negativno utiču na volju za učenjem. Uspjeh u nastavi u velikoj mjeri zavisi od definisanja dostižnih ciljeva koji se postepeno usložavaju i tako neprestano potiču motivaciju u skladu sa engleskom poslovicom „*nothing is successful as success*“ (u slobodnijem prevodu i u kontekstu ovog rada – ništa tako snažno ne motivira kao uspjeh).

3. Treća karakteristika motivacionog anđela je stav kojeg je Harmer (2007, str. 101.) definisao na sljedeći način: „*Koliko god su nastavnici ljubazni učenici ih neće slijediti i činiti sve što se od njih traži ako nemaju povjerenje u njihove profesionalne kvalitete*“. Teško je zadržati i osnažiti inicijalnu motivaciju ako učenici izgube povjerenje u svoje nastavnike. Harmer ističe da nastavnik engleskog jezika mora biti odlično pripremljen za sat, organizovan i pouzdan, profesionalan u svom poslu, ali pristupačan i prijateljski raspoložen prema svojim učenicima. Najmlađi učenici (u predškolskoj i ranoj školskoj dobi) imaju izraženu potrebu za povjerenjem u svoje nastavnike koje moraju cijeniti i zavoljeti da bi sa voljom i entuzijazmom dolazili na nastavu.
4. Četvrta karakteristika motivacionog anđela su same aktivnosti na satu. Harmer (2007, str. 102) tvrdi da „*je motivaciju mnogo lakše zadržati na potrebnom nivou ako učenici uživaju u aktivnostima i ako im je jasan njihov cilj*“. Zajedno sa pozitivnom emotivnom atmosferom igre u nastavi engleskog jezika su od najvećeg značaja za motivaciju najmlađih učenika. Harmer naglašava da je osim klasičnih jezičkih igara neophodna neprestana promjena aktivnosti imajući u vidu ograničeni opseg dječije pažnje. Dobar nastavnik umije skladno mijenjati različite zadatke i u pravom trenutku inicirati nove zahtjeve, u skladu sa mogućnostima dječije pažnje i dinamikom energije razreda. U starijim razredima osnovne škole, kao i u srednjoj školi i u radu sa odraslim osobama, dobar nastavnik neprestano nalazi načine motivisanja svojih učenika i tako zadržava njihovu intrinzičnu motivaciju na visokom nivou.
5. Peta karakteristika motivacijskog anđela je uvažavanje individualnosti svih učesnika nastave. Wilson sugerise da

„kad je god to moguće treba omogućiti učenicima da donose odluke“. (Harmer, 2007, str. 103 pominje Wilsona kao autora navedenih riječi). Osjećaj važnosti i samopoštovanja se potiče tako što nastavnik kreira i osmišljava svoju nastavu zajedno sa učenicima (u mjeri koja je moguća i potrebna). Kao primjer takve saradnje Rinvoluceri (Harmer, 2007, str. 103, spominje navedeni citat) predlaže da se konsultujemo sa učenicima *„kada oni smatraju da ih je potrebno korigovati u cilju postizanja fluentnosti.“* Na istom mjestu Harmer navodi sugestiju Jenny de Sonnevile da *„nastavnik treba planirati takve zadatke u kojima učenici imaju mogućnost aktivne uloge, odnosno kreiranja postavljenih zadataka“.* Konsultacije sa učenicima dokazuju da je nastavnik spreman za dijalog i dogovor sa ciljem da se osnaži osjećaj samopoštovanja svojih učenika. Lesley Painter (1999) napominje da se *„nastavnik treba konsultovati sa svojim učenicima prilikom planiranja dodatnih obaveza i zadaća“.* Sigurno je da će učenici sa više volje uraditi zadaće koje su djelomično sami osmislili, u kojima se uvijek može naći barem mali trag kreativnosti svakog pojedinca. Podrazumijeva se da stepen saradnje sa učenicima raste sa njihovim uzrastom i razvojem jezičkih i kognitivnih sposobnosti.

Zaključak

Na osnovu analize najvažnijih oblika motivacije posebno se ističu dvije temeljne motivacije; intrinzična i ekstrinzična koje, zajedno sa integrativnom, afektivnom i drugim vrstama motivacije čine dinamičnu cjelinu kao bitnu pretpostavku za uspjeh u procesu učenja stranih jezika. Od nastavnika se očekuje da vladaju neophodnim metodičkim znanjima i vještinama da bi mogli zadržati i jačati snagu motivacije koja nastavu stranih jezika čini humanijom i privlačnom uprkos visokim zahtjevima koji se postavljaju pred učenike. Svi autori navedeni u radu se slažu da je motivacioni faktor ključ dugoročnog uspjeha u nastavi stranih jezika.

Literatura

1. Dörnyei, Z. i R. Clément (2002) *Motivational Characteristics of Learning Different Target Languages: Results of Nationwide Survey*, SLTCC Technical Reports, University of Hawai Press, 399-426.

2. Early, P. (1973) *Motivacija*, Strani jezici 1973/2
3. Gardner, R. C. i W. E. Lambert (1972) *Attitudes and Motivation in Second Language Learning*, Newbury House, Rowley
4. Gardner, R. C. (2002) *Integrative Motivation and Second Language Acquisition*, SLTCC Technical Reports, University of Hawai Press, 1-19. Gardner, R. C. (1985) *Social Psychology and Second Language Learning, The Role of Attitudes and Motivation*, London: Edward Arnold
5. Harmer, J. (2007) *The Practice of English Language Teaching*, Pearson Longman
6. Krajnović, M. (2010) *Od jednojezičnosti do višejezičnosti. Uvod u istraživanje procesa ovladavanja inim jezikom*, Zagreb, Leykam International d.o.o.
7. Mihaljević Djigunović, J. (1998) *Uloga afektivnih faktora u učenju stranog jezika*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
8. Noels, K.A. (2002) *New Orientations in Language Learning Motivation: Towards a model of intrinsic, extrinsic, and integrative orientations and motivation*, SLTCC Technical Report, University of Hawai'i Press, 43-69.
9. Oxford, R., & Shearin, J. (1994) *Language Learning Motivation: Expanding the Theoretical Framework*, Modern Language Journal, 78.
10. Painter, L. (1999) *Homework*, *English Teaching Professional*, 10
- Pinter, A. (2006) *Teaching Young Language Learners*, Oxford University Press, Oxford
11. Reeve, J. (2010) *Razumijevanje motivacije i emocija*, Zagreb, Naklada Slap.
12. Tanović M. (1983) *Prilozi metodici nastave stranih jezika*, Svjetlost, Sarajevo

IMPORTANCE OF FOREIGN LANGUAGE LEARNING MOTIVATION

Abstract

This review paper comprises main theoretical concepts related to the problem of foreign language learning motivation and analyses the attitudes and conclusions about the importance of motivation in

the process of learning foreign languages. The role of motivation for successful and quality foreign language learning is one of the key themes of foreign language teaching methods. Previous research has demonstrated the existence of more types of motivation with the emphasis of the role of English language teachers as being significant in supporting and empowering the intrinsic motivation that all students possess in a certain degree. Teachers can destroy the inborn motivation and willingness to learn English as well as transfer their enthusiasm in an almost miraculous way. Exclusively extrinsic motivation does not imply the will and the tendency to learn English and is certainly a better combination of the mentioned functional motivation with a positive affective environment, which is, primarily, the responsibility of the English language teacher.

Key words: *motivation, the role of a teacher, intrinsic motivation, extrinsic motivation, foreign language teaching*

GERMANISTIKA

Dr. sc. Memnuna Hasanica

KARAKTERISTIKE I PRAKTIČNI PRIMJERI KORPUSNE LINGVISTIKE SA POSEBNIM OSVRTOM NA NJEMAČKI JEZIK

Sažetak

Korpus je sistematski zbir autentičnih tekstova ili dijelova tekstova. Svrha korpusne lingvistike predstavlja opisivanje sadržaja i odnosa unutar određenog jezika i izučavanje diskursa kao posrednika znanja i društvenih normi. Korpus predstavlja reprezentativan izvod iz jednog jezika ili njihove različitosti. Korpore omogućavaju empirijske izjave o jeziku. Korištenje korpore ima smisla svuda, gdje su neophodne informacije u vezi sa upotrebom jezika. Primjenljivost korpusnog istraživanja je moguća na nekoliko različitih polja (u leksikografiji, morfologiji, semantici, fonologiji, sintaksi itd.).

Ključne riječi: *sadržaj, korpus, veličina korpusa, primarni podaci, reprezentativnost, tekstualne probe*

Korpusna lingvistika – šta je to?

Korpusna lingvistika je, pored ispitivanja govornika i eksperimenata, jedna od metoda, uz pomoć koje se upotreba jezika istražuje na osnovu autentičnih jezičkih podataka. Kako bismo imali solidnu osnovu podataka za empirijsko istraživanje upotrebe jezika, nudi se rad sa tekstnim korpusom. **Korpus** je zbir tekstova ili dijelova tekstova, koji su svjesno odabrani i podijeljeni prema određenim lingvističkim kriterijima. Pod tekstovima se u tom kontekstu ne podrazumijevaju samo proizvodi pisanog jezika kao novinski članci, romani, kuharske knjige, e-mailovi, pisma ili dnevnici, nego i usmene izjave, koje mogu biti u obliku ugovora, radioemisija, telefonskih razgovora ili neformalnih razgovora za stolom na ručku. Tekstovi, koji su sadržani u korpusu, nazivaju se **primarni podaci**.

Korpus ima svrhu, da služi kao dio jezika, koji se treba istražiti. Pri tome je bitno, objasniti, da li se jedan jezik želi općenito istražiti (npr. jedan jezik u cjelosti), ili samo određenu raznolikost datog jezika. Pod pojmom raznolikost se podrazumijeva određeni izraz jezika, koji je definisan kroz vanjezične faktore, kao što su vrijeme, prostor, grupa

govornika ili komunikativna situaciju. Raznolikosti zavise od grupe govornika (npr. jezik omladine ili stručni jezik medicine), dok su npr. švicarski njemački ili švapski regionalno definisane raznolikosti.

Korpus, koji se treba koristiti da bi se istražio jedan jezik, izgleda potpuno drugačije nego korpus, koji se npr. koristi za analizu jezika omladine. Bitna razlika je da korpus jezika omladine sadrži samo tekstove omladine, razgovore među prijateljima, školske referate i SMS-ove. Onda bi bilo besmisleno, kada bi se korpus, koji treba da prikaže jedan dio cjelokupnog njemačkog jezika, sastojao samo od tekstova mladih govornika.

Danas se korpore – množina od korpusa – često nalaze u elektronskoj formi. Takve korpore se isčitavaju kompjuterski i mogu se uz pomoć kompjutera analizirati i obrađivati. To predstavlja veliki napredak u odnosu na početke korpusne lingvistike, kada su korpore postojale samo u čistom papirnom obliku, a poslije su se sakupljale i obrađivale na karticama. Ipak su korpore, koje postoje samo u čistom papirnom obliku, do danas veoma rasprostranjene. Tu ima više razloga. Sa jedne strane određene vrste tekstova, kao ručno pisana pisma ili srednjovjekovno ručno pismo, ne mogu se jednostavno prebaciti u format za kompjutersko isčitavanje. Isti se mogu, naravno, skenirati, ali se ne mogu jednostavno prebaciti u tekstualni dokument.

Kvalitet jednog istraživanja ne ovisi od toga da li je korpus moguće kompjuterski isčitavati ili ne. Mogućnosti i metode su kod korpora na papiru ili obliku dokumenta principijelno iste, iako je kod kompjuterski isčitavajućih korpora pretraživanje znatno manje i vrednovanje je često jednostavnije. Nedostaci korpusa na papiru se često karakteriziraju time da je preobrazba u tekstualni dokument neprimjenjiva. Kao posljedica, posebno kod manjih analiza korpusa, kao u okviru studentskog domaćeg ili seminarskog rada, često ima više smisla da se izbjegne kompjuterski isčitana verzija korpusa i da se umjesto toga neophodne informacije ručno vade iz korpusa.

Šta je korpus i kako je građen?

Svaka zbirka tekstova ne predstavlja korpus, iako se u praksi zbirke tekstova često koriste kao korpore, koje ne odgovaraju definisanim kriterijima. U idealnom slučaju korpus se gradi na osnovu određenih lingvističkih posmatranja. Tekstovi, iz kojih se sastoji korpus, odabiru se na osnovu unaprijed definisanih kriterija.

Bitno za koncepciju korpusa su veličina i sadržaj korpusa, kao i njihova otpornost i reprezentativnost.

Korpore su principijelno izdvojene. One su određene za to da istražuju primjenu jezika u dijelovima ili u njegovoj kompletnoj širini. One služe kao dio jedne jezičke cjeline, koju treba istražiti. To znači da korpus omladinskog jezika mora biti tako sastavljen da omogući generalnu izjavu o njemačkom omladinskom jeziku, korpus standardnog jezika treba da da izjavu o svim područjima standardnog jezika. Korpus treba biti reprezentativan za temeljne jezične cjeline.

Reprezentativnost korpusa je najviši cilj prilikom izgradnje korpusa. Kako bismo dostigli reprezentativnost, neophodno je da osnovna cjelina koja će se istraživati bude jasna. Ako je to npr. omladinski jezik, onda se mora razjasniti ko sve spada u omladinu. Pripada li djevojčica od devet godina ili dječak od jedanaest godina već u grupu omladine? Broje li se mladi odrasli sa osamnaest ili devetnaest još kao omladina? Također, treba razjasniti da li se svaki iskaz omladinca može pridodati jeziku omladine. Radi li se npr. kod školskog referata jednog trinaestogodišnjaka o jeziku omladine? Priča li jedna šenaestogodišnjakinja sa svojim djedom i nanom jezikom omladine? Da li se radi možda kod tekstova odraslih, koji su kao tekstovi adresirani na omladinske časopise za omladinske čitatelje, o jeziku omladine?

Intuitivna ideja jezika omladine ili standardnog jezika nije dovoljna da se napravi reprezentativan korpus. Neophodnije je da se intuitivno znanje sprovede u objektivne, obavezne kriterije, koji će prilikom odabira tekstova, pogotovo kod slučajeva koji su na granici, pomoći pri odluci da li tekst pripada definisanoj osnovnoj cjelini ili ne. Pored toga je bitno da je jasno da se sve vrste tekstova u jeziku ne javljaju često. Tako se uputstva za upotrebu, javni govori ili sudske presude mogu sa sigurnošću dodijeliti standardnom jeziku, jer većina govornika se sa ovom vrstom teksta znatno rjeđe susretne nego sa novinskim tekstovima, televizijskim intervjuima ili poslovnim pismima. Osim toga je bitno razmotriti da li postoji vidna neuravnoteženost između vrste i broja tekstova, koje govornik aktivno proizvodi, te vrste i broja tekstova, koje on pasivno bilježi.

Ovdje je jasno da nije samo bitno da se postavljanje pitanja za analizu korpusa tačno ograniči, nego da je, također, bitno da se utvrdi koje vrste tekstova se trebaju ubaciti u koji dio korpusa. U pojedinačnom slučaju to će ovisiti od predmeta istraživanja.

Patentni recept ne postoji. Ako je izgradnja korpusa završena, onda u normalnom slučaju ne slijede nikakve dodatne izmjene. Sadržaj, obim i struktura ostaju nepromijenjeni. Korpus time ispunjava kriterij **otpornosti**. Ovaj kriterij ne odgovara takozvanoj monitornoj korpori.

Što se tiče **veličine korpusa**, često se čuje – što je korpus veći, to je bolje. Veličina korpusa se mjeri tekstualnim riječima. Na samim počecima korpusne lingvistike i sve do osamdesetih godina 20. stoljeća najveće kompjuterski iščitane korpore imale su oko million tekstualnih riječi (npr. američki Smeđi korpus i njegov britanski duplikat Lancaster Oslo/Bergen-korpus, LOB, istovjetni kao i njemački LIMAS korpus). Dugo vremena je važno pravilo da je standardna veličina korpore milion tekstualnih riječi. Tehničkim napretkom evidentan je konstantan rast u smislu obima tekstualnih korpora. Tako npr. britanski nacionalni korpus (BNC) obuhvata 100 miliona tekstualnih riječi i tzv. banka engleskog jezika više od 550 miliona tekstualnih riječi. Institut za njemački jezik (IDS) u Mannheimu arhivira danas veliki broj korpora na njemačkom jeziku u opsegu od preko dvije milijarde tekstualnih riječi.

Veličina, međutim nije sve. Ovisno o predmetu istraživanja korpus od deset ili dvadeset hiljada tekstualnih riječi može dati pouzdane informacije o istraživanim pitanjima. Tako korpus standardnog njemačkog jezika sa dvadeset hiljada tekstualnih riječi daje pouzdanu sliku o tome koje riječi se najčešće javljaju u njemačkom jeziku, jer se većinom radi o funkcionalnim riječima kao članovima, zamjениčkim veznicima i pomoćnim glagolima. Te vrste riječi nalaze se u većem broju u svakom tekstu. Za utvrđivanje stranih riječi, kao npr. rječnik fotografije ili pedijatrije može biti dovoljan jedan mali korpus.

Pored veličine korpusa još jedna dodatna veličina je od značaja za izgradnju korpusa, a to je veličina dobivenih tekstova odnosno tekstualnih isječaka. U korpusu sadržani tekstovi i dijelovi tekstova označavaju se kao probe, odnosno **tekstualne probe**, jer se one biraju iz osnovne jezičke cjeline kao stručnog jezika fotografije, kako bi služile kao predstavnici tih raznolikosti. Općenito, postoje dvije mogućnosti, ili da se odabrani tekstovi u cjelokupnoj dužini integrišu u korpus ili se ovisno od teksta unaprijed definisani broj tekstualnih riječi ubaci u korpus. Ako se kao u slučaju Bonnskog LIMAS korpusa izgradi korpus sa ukupnom veličinom od milion tekstualnih riječi, onda se mora kod čvrste veličine proba od 2.000 tekstualnih riječi

uraditi probe od 500 tekstova. Ukoliko će se u korpus preuzimati cjelokupni tekstovi, onda zvaničan broj proba u korpusu zavisi od dužine pojedinačnih tekstova. Ukoliko se radi kod odabranih proba o veoma dugim tekstovima kao romanima, onda će korpus sadržavati znatno manje različitih proba, nego kod odabranih kratkih tekstova, tipa telefonskih razgovora, kuharskih recepata ili viceva.

Ovim dolazimo do sljedećeg bitnog pitanja, a to je **sadržaj** korpusa. Uglavnom bi bilo moguće da se u korpus omladinskog jezika jednostavno ubaci svaki tekst na omladinskom jeziku, sve dok se ne postigne određena veličina korpusa. U tom slučaju je sastav korpusa čisti slučajni proizvod, jer se tekstovi biraju samo na osnovu raspoloživosti. Prema slučajnom principu izgrađeni elektronski korpus omladinskog jezika može sadržavati npr. do 80% e-mailova, SMS-ove, chatove i članke iz učeničkih časopisa, koji prikladno već postoje u elektronskom obliku. Ostalih 20% korpusa bi bili tekstovi, kao ručno pisani referati, pisma i bilješke koji bi morali biti otkucani ili skenirani. Govorni jezik, koji se prvo snima i poslije prepisuje, tj, mora se zabilježiti, u ovom korpusu bi vjerovatno nedostajao. Veliki nedostatak kod ove metode jeste, da je slučajni odabir rijetko reprezentativan. Tako da u upravo opisanom korpusu nedostaju široka područja omladinskog jezika, naime cjelokupan govorni jezik, koji predstavlja veliki dio naše svakodnevne komunikacije. Druga područja kao komunikacija putem interneta bila bi prezastupljena. Pošto slučajni odabir nema obzira prema autoru teksta, može se desiti da tekstovi starije i mlađe populacije mladih, djevojčica i dječaka nisu podjednako vrednovani.

Naposlijetku se preporučuje da se prije početka odabira teksta definiše sa kojim težištem treba uzimati u obzir određene vrste tekstova i grupe govornika. Ako smo omladinski jezik definisali kao zbir svih tekstova koji se produciraju od omladine starosti između 11 i 19 godina, onda moramo u pogledu na te tekstove razmisliti o slijedećim pitanjima: u kojem omjeru treba evidentirati govorni i pisani jezik, te kako trebaju biti zastupljene pojedinačne vrste tekstova, npr. školski referati, lična pisma, e-mailovi, bilješke, dnevници kao pisani tekstovi, lični razgovori, telefonski razgovori između omladine ili sa odraslima kao usmena komunikacija. U odnosu na lične karakteristike autora teksta postavljaju se sljedeća pitanja: koji udio treba da zauzmu tekstovi mlađih i starijih govornika, te koji je udio tekstova dječaka odnosno djevojčica. Ako se uzme u

obzir regionalno porjeklo i nivo obrazovanja, onda treba razmisliti o tome koji udio treba da zauzimaju tekstovi govornika iz pojedinačnih regija odnosno iz različitih škola.

Osim toga, korpus treba da raspolaze opširnom dokumentacijom dobivenog materijala, tzv. **metapodacima**, tako da se u uvijek može dokazati iz kojeg teksta, te od kojeg autora (tzv. autora ili govornika), proizilaze određeni podaci. Korpus treba da sadrži informacije o imenu, starosti, te spolu autora, kao i podatke o vremenu i situaciji prilikom izjašnjavanja odnosno objave teksta. Postojanje podataka autora omogućava da se sprovedu sociolingvističke studije, kao npr. da se istraži utjecaj starosti, spola ili pripadnosti jednoj socijalnoj grupi na jezičkoj primjeni.

Nije samo bitno, da se uzmu u obzir lične karakteristike autora teksta i karakteristike teksta, bitno je, također, da je jasno da jezik nije bezvremenski fenomen nego da je izložen promjenama. To je odmah vidljivo ako se bavite jezicima iz ranijih stoljeća, npr. jezikom srednjeg vijeka, vremenom reformacije ili njemačke klasike. Ukoliko čitate tekstove Waltera von der Vogelweide, Lutherovu Bibliju ili dramu od Goethea, onda neizbježno primjećujete jezičke razlike između tih tekstova i današnjeg njemačkog jezika. Tako kod Waltera von der Vogelweide riječ *frouwe* označava plemenitu damu a riječ *wîp* ženu općenito. Međutim, u današnjem njemačkom jeziku koriste se odgovarajuće riječi, žena (*Frau*) odnosno ženska (*Weib*), vrijednosno neutralno (*žena*) ili pejorativno (*ženska*) kada se priča o ženskim osobama. Dok se kod Goethea pronalaze konjunktivni oblici kao *begänne*, *empfähle* i *schüfe*, odgovarajući oblici u sadašnjem njemačkom jeziku glase *sie würde beginnen* (*ona bi počela*), *ich würde empfehlen* (*ja bih preporučila*) odnosno *er würde schaffen* (*on bi radio*). Niko nije došao na ideju da koristi korpus sa Goetheovim tekstovima kako bi istražio konjunktivne oblike u sadašnjem njemačkom jeziku. Isto tako se mora biti oprezan, kada se koriste tekstovi koji su stari deset, dvadeset ili samo pet godina. Tako se danas jezik omladine znatno razlikuje od jezika koji su govorili njihovi roditelji ili njihove starije sestre ili braća u istoj dobi. Ako želite istražiti jezičke novine, prvenstveno u vokabularu, mora se voditi računa, da korišteni korpus sadrži aktualne podatke.

Za šta se koriste korpora?

Velika prednost korpora jeste, da ne sadrže samo autentične govorne materijale, nego i pored toga daju informacije o učestalosti i korištenju riječi, gramatičkim kategorijama i drugim jezičkim jedinicama. Rad sa korporama je koristan svuda gdje iz bilo kojeg razloga jezička kompetencija pojedinačnog govornika nije dovoljna. To se odnosi na germanističku lingvistiku, koja svoje teorije provjerava empirijski, isto kao i izdavač rječnika ili gramatika, historičar ili sociolog, koji traži kulturalne ključne riječi, kao i tehničarka, koja radi na akustičkom sistemu za prepoznavanje govora, prevodioci stručnih tekstova kao i studenti, koji pišu rad na stranom jeziku.

Korpora se stoga može koristiti za veliki broj različitih namjena. U najbitnija lingvistička područja primjene korpora spadaju:

- istraživanje jezičkih struktura i njihove različitosti,
- kreiranje rječnika (leksikografija),
- kreiranje gramatika (gramatikografija),
- nastava stranog jezika,
- prevođenje, te
- kompjuterska lingvistika.

Već duže vrijeme korpora se koriste prilikom kreiranja rječnika i gramatika. U međuvremenu korpusno bazirani rječnici i gramatike šire se sve više i više. Prvenstveno, elektronski rječnici kao Elexiko IDS-a ili Digitalni rječnik njemačkog jezika 20. stoljeća (DWDS) dobivaju svoj materijal na osnovu tekstualnih korpora. To ima prednost da leksikografu na raspolaganju stoje autentični govorni podaci. Dodatna prednost jeste da korpus nudi dodatne informacije za pojedinačne riječi. Tako se npr. može ustanoviti, u kojim različitim značenjima se može pojaviti riječ *kuća* – naime, ne samo u značenju *„građevine“* u (2a), nego i u značenju *„porodice“* u (2b) odnosno *„puževe kućice“* u (2c).

(2) a) *Ja živim u četvrtoj **kući** na lijevoj strani ulice.*

a1) *Ich lebe im vierten **Haus** auf der linken Seite der Straße.*

b) *Ona dolazi iz dobre **kuće**.*

b1) *Sie kommt aus dem wohlhabenden **Haus**.*

c) *Puž se povukao u svoju **kuću**.*

c1) *Die Schnecke zog in sein **Haus**.*

Pored toga, u korpusu se može ustanoviti u vezi sa kojim drugim riječima ili u kojim idiomatskim frazama se pojavljuje neka riječ. Za riječ *kuća* pronašli bi *Bijela kuća*, *isporuka na kućnu adresu* ili *ispred rasprodane kuće*, itd.

Slično kao kod rječnika, korpus može biti od pomoći prilikom kreiranja gramatika. Najpoznatiji primjer za korpusno baziranu gramatiku je, pretpostavlja se, trodjelna gramatika IDS-a (Zifonun *et al.* 1997). Odgovarajuće pripremljeni korpus i odgovarajući program omogućavaju da se identifikuju i izdvoje određene gramatičke strukture u korpusu. Na osnovu rezultata postojeći gramatički opisi se mogu provjeriti i mogu se dobiti nove spoznaje. Tako možemo dokazati da se prijedlog *zbog* u novinama redovno koristi sa *genitivom* a samo kod izuzetaka sa *dativom*. Ali u korpusima se može naići i na gramatičke strukture, koje do sada nisu bile, ili su neznatno, opisane u gramatikama. To važi za dupli perfekt *sam već pročitao* (*hab gelesen gehabt*) u (3) gdje je stvarni perfekt oblik *sam pročitao* (*habe gelesen*) proširen za drugi particip perfekta (*gehabt*). Slično važi i za takozvani Rheinski progresivni oblik u (4).

(3) *Knjigu sam pročitao u roku od 1 ½ sat.*

(4) a. *Pišem.*

b. *Trenutno kuham.*

Korpore su, također, bitne da se istraže raličitosti njemačkoga jezika. Različitosti određenih grupa, kao što su stručni jezik medicine, stručni jezik lingvistike ili ekonomski njemački jezik, karakterišu da se oni u gramatici u velikoj mjeri preklapaju sa standardnim njemačkim jezikom, ali i da dijelom imaju veliki stručni vokabular, koji se izbjegava kod govornika standardnog jezika. Nazivi kao *glaukom* za povišen očni pritisak, *genus* za gramatički rod i *tratte* za prenos mjenice pripadaju stručnim jezicima. Stručne tekstualne korpore ovdje se mogu primjenjivati, kako bi se izradili specijalni stručni rječnici.

Usporedba stručnog tekstualnog korpusa sa korpusom standardnog jezika omogućava da se prepoznaju razlike između stručnog jezika i standardnog jezika. Znanje o razlikama olakšava izučavanje stručnog jezika. Slično važi i za druge grupne specifične ili regionalne govorne različitosti, kao što su omladinski jezik, zatvorski jezik, saksonski ili kelnski. I ovdje se mogu, kroz usporedbu korpusa standardnog jezika i specijalnog korpusa, prepoznati karakteristike govornih različitosti.

Posebno bitne su korpore u području stranih jezika, sa jedne strane za sticanje znanja tog stranog jezika i kod pisanja tekstova na stranom jeziku, a sa druge strane za prevođenje stranih tekstova na njemački jezik. U području nastave stranog jezika korpore se mogu

koristiti za razvoj nastavnog materijala. To se odnosi na udžbenike izdavačkih kuća, kao i nastavni materijal koji se razvija od strane predavača. Razumno je npr. da se osnovni vokabular i osnovna gramatika, koju izučavaju učenici, definiše uz pomoć korpusa, jer bi učenici trebali poznavati strane riječi i gramatičke strukture sa kojima će se najčešće susretati prilikom čitanja i u vođenju razgovora. Korpore se, osim toga, mogu koristiti, kako bi se proizveli tekstovi sa prazninama, u koje bi učenici trebali ubaciti odgovarajuće riječi ili gramatičke oblike.

Specijalne korpore za izučavanje, koje dobivaju tekstove od stručnjaka stranog jezika, omogućavaju predavaču da prepozna tipične greške i poteškoće učenika. Nadalje, korpore daju predavačima kao i stručnjacima u ličnoj studiji vrijedne informacije o korištenju riječi i gramatičkim strukturama – npr. u kojem kontekstu, odnosno u kojoj situaciji, se koristi zamjenica *ti* odnosno *Vi*; koji glagoli se tvore sa pomoćnim glagolom *sein* / *biti*, a koji sa *haben* / *imati*; kada iza prijedloga *u* stoji dativ (*u kući*), a kada akuzativ (*u kuću*), itd.

Baš zbog takvih tekstualnih informacija su korpore i za prevodioce vrijedan izvor informacija. Jednojezične korpore mogu pored konteksta davati i frekventnost informacija i time dozvoljavaju identifikaciju rijetkih riječi i stilističkih poremećaja u stranom jeziku koje se moraju pronaći za njemačku korespondenciju.

Korpore ne nude samo informacije o vokabularu i gramatici nego i informacije za ustrojavanje i strukturiranje tekstova – npr. kako su izrađene određene vrste tekstova; koje dijelove sadrže; kako se u jednom tekstu stvara smisao; kako se prezentuju argumenti za postavljanje neke hipoteze; kako se uvodi zamjena govornika, kako se ista realizuje. Analiza tekstualnih korpora ovdje može dati bitne upute i smjernice za sve koji proizvode sami određene vrste tekstova, posebno one sa specijalnim formalnim zahtjevima kao znanstvenim radovima ili stručnim tekstovima, na maternjem ili na stranom jeziku. To mogu biti autori stručnih tekstova, ambiciozni novinari, recenzenti, znanstvenici ili studenti, ali i zaposlenici u nekoj gradskoj upravi.

Zaključak

Skup teksta, bilo pisanog ili govornog jezika u svom osnovnom značenju predstavlja korpus. Poznato je da postoje opšti i specijalizirani korpusi koji su namijenjeni različitim vrstama lingvističke analize. Pravilno upotrijebljen korpus odnosno njegova

reprezentativnost, a posljedično i rezultati koje taj korpus pruža, postižu se ne veličinom analiziranog korpusa nego prvenstveno raznolikošću, odnosno pravilnim i kvalitetnim odabirom izvora prilikom analize korpusa.

Danas su korpore neizbježne kod lingvističkih istraživanja, jer dozvoljavaju neposredan pristup autentičnom jeziku. Korpore omogućavaju lingvistima da postojeću teoriju istraže empirijski i da na osnovu korpusnog materijala razviju novu hipotezu.

Literatura

1. Lemnitzer, Lothar/Zinsmeister, Heike (2010): Korpuslinguistik. Eine Einführung. 2., durchges. und aktualisierte Auflage, Tübingen: Narr.
2. McEnery, Tony / Xiao, Richard / Tono, Yukio (2006): Corpus based language studies, London: Routledge
- Scherer, Carmen (2006): Korpuslinguistik. Heidelberg: Winter.
2. Zifonun, Gisela, Ludger Hoffmann, Bruno Strecker et.al. (1997): Grammatik der deutschen Sprache, Berlin & New York: de Gruyter

CHARACTERISTICS AND PRACTICAL EXAMPLES OF CORPUS LINGUISTICS WITH A SPECIAL REFERENCE TO GERMAN LANGUAGE

Abstract

Corpus is a systematic collection of authentic texts or parts of texts. The purpose of corpus linguistics is to describe contents and relations within a particular language, and to discuss discourse as an intermediary of knowledge and social norms. The corpus represents a representative excerpt from a single language or diversity of languages. Corpora allow empirical statements about language. The use of corpora makes sense wherever information regarding use the language is needed. The applicability of corpus research is possible in several different fields (in lexicography, morphology, semantics, fionology, syntax, etc.).

Key words: *content, corpus, corpus size, primary data, representativeness, text examples*

Mr. sc. Almina Lisičić-Hedžić

PROŠIRENI PARTICIPSKI ATRIBUTI U NJEMAČKOM I NJIHOVI EKVIVALENTI U B/H/S JEZIKU

Sažetak

Iako su glagolski oblici, participi se u njemačkom jeziku po svojoj distribuciji i funkciji kreću između glagola i neglagolskih vrsta riječi, jer primjerice u svojoj mogućoj službi atributa nose sve osobine pridjeva. Upravo su participi u funkciji atributa predmet ove analize, odnosno njemački prošireni participski atributi sa participom I ili participom II i njihovi prijevodni ekvivalenti u b/h/s jeziku. Prošireni participski atributi su kompleksne sintaksičke strukture koji u imeničkoj sintagmi stoje između determinatora i imenice i predstavljaju jednu od specifičnosti njemačkog jezika. U ekvivalentnim strukturama u b/h/s jeziku očituju se znatne formalne razlike koje su analizirane i prikazane u ovome radu. Kontrastivna analiza je vršena na književnom prijevodnom korpusu, dok su ilustrativni primjeri za atributske participe I i II u njemačkom jeziku ekscerpirani iz njemačkih časopisa „Focus“ i „Der Spiegel“.

Ključne riječi: *particip I, particip II, pridjev, glagol, atribut, prošireni participski atribut, nominalni okvir, ekvivalent*

Uvod

Činjenica da lingvistička klasifikacija riječi na vrste nije uvijek jednostavna, niti u potpunosti moguća (usp. Hrustić/Palić 2011:9) najjasnije se da prikazati na primjeru njemačkih participa. Iako se prije svega smatraju glagolskim oblicima, participi se u njemačkom jeziku po svojoj distribuciji i funkciji zapravo kreću između glagola i neglagolskih vrsta riječi. Općepoznato je da je deklinacija promjena svojstvena nominalnim vrstama riječi kao što su imenice ili pridjevi, dok se glagoli konjugiraju. Participi u njemačkom jeziku imaju poseban status, jer su oni glagolski oblici koje je moguće deklinirati tek po njihovom prelasku u drugu vrstu riječi, pri čemu postaju pridjevi. Flektivni oblici participa se sintaksički ponašaju kao pridjevi, slažu se s imenicom u rodu, broju i padežu. U funkciji atributa dekliniraju se po pridjevskoj deklinaciji, te su, po toj mogućnosti kao i po načinu dekliniranja pridjevi, što pokazuje i sljedeći primjer:

- 1) *Nun zeigt sich, dass die Love Parade über Stunden keinen funktionierenden Ausgang hatte [...].* (Spiegel 31:18)

Kürschner (2008:135) za atributivno upotrijebljene participe koristi naziv *Adjektiv-Partizipien* što bi u prijevodu glasilo: pridjevski participi. Zato ih naziva sekundarnim pridjevima za razliku od pravih pridjeva koje smatra primarnim pridjevima.

Weber (1994:149) proširene participske attribute definira kao kompleksne sintaksičke strukture, koje u imeničkoj sintagmi stoje između determinatora i imenice, a koje nisu evidentne ni u francuskom niti u engleskom jeziku.

Prema Eromsu (2000:275) participski atributi su formalno pridjevi i u odnosu na upravnu imenicu su aktivni. Eroms (ibidem) ističe da je upravo mogućnost proširivanja participskih atributa prednost participa u funkciji atributa, u odnosu na pridjeve u istoj funkciji. Participi reaktiviraju valentnost glagola od kojih su nastali i na osnovu toga se vrši proširivanje:

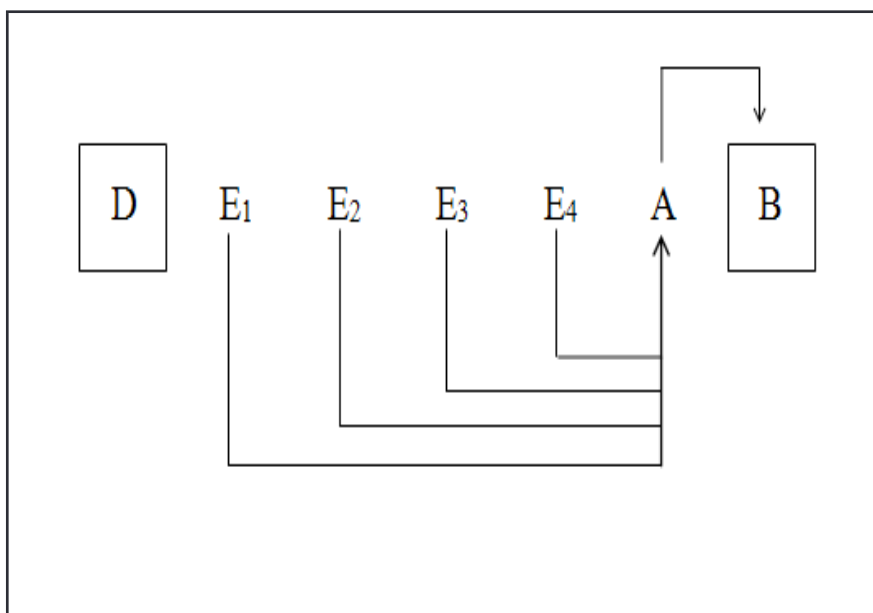
- 2) *Die in diesen Wochen neu nach Afghanistan abrückenden US-Soldaten [...].* (Spiegel 29:92)

Tako atributivni particip *abrückend*, iz primjera 2), elemente kojima se proširuje (*in diesen Wochen neu nach Afghanistan*), preuzima iz struktura iz kojih je izveden: *Die US-Soldaten rücken in diesen Wochen neu nach Afghanistan ab*. Pri tome se razlikuju obavezni od fakultativnih elemenata. Na osnovu valentnosti glagola particip može imati do tri dopune, kod kojih se dalje pravi razlika između fakultativnih i obligatornih dopuna. Osim obaveznim elementima, atributivni particip se može proširivati i različitim vrstama dodataka (adverbijalima, modalnim riječima, partikulama) (usp. Helbig/Buscha 1999:599ff.). Helbig/Buscha (ibidem) i Zilić (2002:114ff.) navode da ovakvim proširivanjem atributa nastaje tzv. nominalni okvir. Takav jedan nominalni okvir vidimo u sljedećem primjeru:

- 3) *Der aus Österreich stammende Forscher [...].* (Spiegel 29:103)

Helbig/Buscha (1999:600) nominalni okvir predstavljaju na sljedeći način¹ :

¹ A = atribut, B = odnosna imenica (*Bezugswort*), D = determinativ, E = element kojim se proširuje participski atribut (*Erweiterungsglied*)

Kao što Helbig/Buscha (1999:600) i Zilić (2002:116) navode, nominalni okvir, a time i participijski atribut, može se neograničeno proširivati, što s druge strane može dovesti do nastajanja nepreglednih, a time i nejasnih, konstrukcija. Na transformacijama sljedećeg primjera prikazano je kako bi moglo izgledati dodatno proširivanje već postojećeg proširenog participiskog atributa u datoj rečenici:

- 4) *Die Folge: Fehlplanungen, dubios versickernde Geldflüsse und **vielfach immer weiter explodierende** Preise [...].* (Spiegel 31: 80)
- 4') *Die Folge: Fehlplanungen, dubios versickernde Geldflüsse und **vielfach immer weiter und schneller explodierende** Preise [...].*
- 4'') *Die Folge: Fehlplanungen, dubios versickernde Geldflüsse und **vielfach immer weiter und schneller unaufhaltbar explodierende** Preise [...].*

Nominalni okvir je uvijek moguće transformirati u atributsku relativnu, ili u glavnu rečenicu (usp. Helbig/Buscha 1999:600), kao što pokazuje sljedeća transformacija proširenog participiskog atributa iz primjera (4):

→ *Preise, die immer weiter explodieren./Preise explodieren immer weiter.*

Ovdje se radi alternativnim, konkurentnim konstrukcijama koje su relevantne za kontrastivnu analizu, jer su upravo ove strukture mogući prijevodni ekvivalenti u b/h/s jeziku.

Prošireni participijski atributi s participom I u njemačkom i njihovi ekvivalenti u b/h/s jeziku

Prema Engelu (2009:224) particip I nikada nije sastavni dio složenog glagolskog oblika, ali često ima funkciju imeničkog atributa. To ga približava pridjevima kao vrsti riječi. Helbig/Buscha (1999:588 f.) navode da se atributivni participi I sintaktički izvode od prezenta aktiva tranzitivnih i intransitivnih glagola, kao u primjeru 5), i od prezenta povratnih glagola, kao u primjeru 6).

5) [...] *die **wachsende** Zustimmung der Mediziner [...]*. (Spiegel 29:7)

5') *Die Zustimmung der Mediziner **wächst**.*

6) [...] ***sich** um einen Erzieher **scharenden** Kinder [...]*. (Spiegel 29:41)

6') *Die Kinder **scharen sich** um einen Erzieher.*

U oba jezika, attribute u obliku participa, moguće je proširivati, iako se to u b/h/s jeziku rijetko čini, dok se u njemačkom jeziku radi o frekventnoj pojavi, a proširivanje se može vršiti dodavanjem jednog ili više elemenata. U skladu s tim, u analiziranom prijevodnom korpusu², samo kod malog broja primjera kao ekvivalent u b/h/s jeziku, evidentiran je prošireni atribut sa pridjevom, kao u primjeru 7), ili participom, kao u primjeru 8):

7) *Besonders um den großen Auftritt der entfesselten, **neu behenden** Großmutter Matern tut es Brauxel leid [...]*. (Hj:29)

7a) *Naročito mu je žao velikog nastupa razjarene, **ponovo hitre** babe [...]*. (Pg I:46)

8) [...] *um in der **aus Trümmern wachsenden** Stadt Gdanjsk nach Spuren der vormaligen Stadt Danzig zu suchen [...]*. (BHdZ:18)

8a) [...] *da u ruševinama **ponovno naraslog grada** tragam za ostacima nekadašnjeg Danziga [...]*. (Dlj1:15)

Kod nekih proširenih atributskih participa I u prijevodu je korišten pravi pridjev u obliku i funkciji neproširenog atributa:

9) *Meine Mutter spielte nach Geschäftsschluß nicht nur **langsam dahintropfende** Klavierstücke, sondern wird auch Mitglied*

² Prijevodni korpus je analiziran tako što je iz svakog od dva književna djela ekscerpirano po 100 prvih primjera za svaki particip. Potom su iz tih primjera izdvojeni prošireni participijski atributi. Tako da je za particip I izdvojeno ukupno 200 primjera, od kojih su 43 bili u klopri proširenog participijskog atributa. Od ukupno 200 primjera za particip II, u 19 slučajeva imamo prošireni participijski atribut.

einer Buchgemeinschaft [...]. (BHdZ:54)

- 9a) *Moja majka ne samo da je po isteku radnog vremena svirala polagane klavirske skladbe već je bila i članica nekog udruženja ljubitelja knjiga [...]. (Dljl:36)*

Kao prijevodni ekvivalent također se može upotrijebiti atributska relativna rečenica:

- 10) *Unter der ersten, **noch trocken knisternden** Haut findet sich die nächste [...]. (BHdZ:9)*

- 10a) *Ispod prve ljuske, **koja je još pucketava i suha**, nalazi se sljedeća [...]. (Dljl:10)*

Ili se u prijevodu može koristiti participska konstrukcija:

- 11) *Sie, die für behutsame und **allerlei Spätfolgen bedenkende** Pädagogik zu wenig Zeit hatte. (BHdZ:30)*

- 11a) *Ona, koja nije imala vremena za obazrivu pedagogiju, **sračunatu na izbjegavanje raznih vrsta kasnih posljedica**. (Dljl:31)*

Nekim atributskim participima I u b/h/s jeziku odgovara imenica ili imenička sintagma:

- 12) *Die Alben voll leerer Felder zwischen **gelehrt erklärenden** Texten [...]. (BHdZ:13)*

- 12a) *Albumi puni praznih polja među **učenim pojašnjenjima** [...]. (Dljl:12)*

- 13) *Ein wenig erstaunt [...] war Ute über des alten Herrn geruhsamen Alltag inmitten **klösterlich lebender** Frauen [...]. (BHdZ:47)*

- 13a) *[...] Ute je bila pomalo začuđena mirnom svakodnevicom staroga gospodina, okruženog **opaticama** [...]. (Dljl:32)*

Ili za b/h/s ekvivalent imamo prijedložku sintagmu u funkciji atributa:

- 14) *[...] standen mir doch von früh an **ins Blaue führende** Fluchtwege offen. (BHdZ:14)*

- 14a) *[...] ta nisu li mi se zarana otvorili putovi za bijeg u **neizvjesnost**? (Dljl:13)*

- 15) *Diese **dem großsprecherischen Muttersöhnchen zuteil werdende** Affenliebe [...]. (BHdZ:57)*

- 15a) *Ta pretjerana, slijepa ljubav **prema hvalisavom majčinom sinčiću** [...]. (Dljl:38)*

Samo u jednom slučaju u prijevodnom korpusu participu I u funkciji atributa u b/h/s jeziku odgovara glavna rečenica, iako su i drugi prijevodi mogući, što možemo vidjeti iz navedenih transformacija primjera:

- 16) [...] *Das unter der Julihitze flimmernde Teerpappendach des Schuppens auf dem Hinterhof unseres Mietshauses [...].* (BHdZ:9)
- 16') [...] *krov od katranaste ljepenke na šupi u stražnjem dvorištu naše najamne zgrade treperio je na srpanjskoj vrelini [...].* (Djl:10)
- 16'') [...] *na srpanjskoj vrelini trepereći krov od katranaste ljepenke na šupi u stražnjem dvorištu naše najamne zgrade [...].*
- 16'') [...] *krov od katranaste ljepenke na šupi u stražnjem dvorištu naše najamne zgrade, koji je treperio na srpanjskoj vrelini [...].*

U analiziranim primjerima proširenih participskih atributa s participom I iz prijevodnog korpusa kod većine prijevodnih ekvivalenata radi se o atributskim relativnim rečenicama. Samo kod participa I, koji su prošireni jednim elementom, i u prijevodu na b/h/s jezik možemo naći prošireni atribut. U prijevodnom korpusu kod 30 od ukupno 44 primjera za prošireni participski atribut sa participom I u b/h/s jeziku imamo atributsku relativnu rečenicu.

Prošireni participski atributi s participom II u njemačkom i njihovi ekvivalenti u b/h/s jeziku

Participi II u funkciji atributa su prije svega participi II onih glagola, kod kojih je moguće tvoriti pasivne oblike (usp. Engel 2009:226).

- 17) *Der künstlich erzeugte Spezial-Sound [...].* (Focus 25:96)
→ *Der Spezial-Sound ist künstlich erzeugt worden.*

Navedeni glagol se može upotrijebiti u pasivu, on je tranzitivan. No, to ne znači da isključivo participi II tranzitivnih glagola mogu imati atributsku službu, što pokazuju sljedeći primjeri:

- 18) [...] *spricht der Wirtschaftsjournalist Marc Beise in einer 2009 erschienenen Streitschrift für die Mittelschicht.* (Focus 25:86)
→ *Die Streitschrift ist erschienen.*

Glagol *erscheinen* nije tranzitivan glagol, u transformaciji imamo aktivnu rečenicu. Glagol *erscheinen* je perfektivan glagol, što znači da participi II perfektivnih glagola također mogu imati atributsku službu. Takav je i atributivno upotrijebljen particip II u sljedećim primjerima:

19) [...] *Aus dem Monatsumsatz einer Filiale geteilt durch die **angefallenen** Mitarbeiterstunden errechnet sich die Kennziffer für den Erfolg.* (Spiegel 31:74)

→ *Die Mitarbeiterstunden sind **angefallen**.*

20) *Der sei für Theo Albrecht das, was Kardinal Ratzinger „für den **verstorbenen** Papst Johannes Paul II. war [...].* (Spiegel 31:74)

→ *Der Papst Johannes Paul II. **ist verstorben**.*

Helbig/Buscha (1999: 589f.) navode da se atributivni participi II sintaktički izvode od perfekta pasiva zbivanja tranzitivnih, zatim od perfekta aktiva intransitivnih glagola, koji su perfektivni i koji prošla složena glagolska vremena tvore sa *sein*, kao u primjerima, te od perfekta aktiva refleksivnih glagola preko refleksivnog pasiva stanja³.

21) [...] *sein Brief ließ auf **erhöhten** Blutdruck schließen.* (Spiegel 29:35)

21') *Der Blutdruck **ist erhöht**.*

21'') *Der Blutdruck **hat sich erhöht**.*

Dok je to kod participa I, u svim slučajevima moguće, participe II ne možemo uvijek flektirati, odnosno koristiti u funkciji atributa. Particip II intransitivnih imperfektivnih glagola (perfekt sa pomoćnim glagolom *haben*) se ne upotrebljava atributivno (Helbig/Buscha 1999:76). Faucher (1994:1) navodi sljedeće primjere: **geschlafenes*, **begegnetes*. Poitou (1994:110) navodi kao primjer: **gehofener*. Hentschel/Weydt (2003:145) navode sljedeće primjere: **der gefreute Freund*, **das gelachte Ereignis*, a moguće bi bilo: *der erfreute Freund* (ovdje imamo tranzitivan glagol), *das eingetretene Ereignis* (u ovom slučaju se radi o perfektivnom glagolu).

Isključivo atributivno možemo koristiti participe II, ako oni izražavaju uzrok ponašanja izraženog imenicom, na koju se odnose, ili kad izražavaju ponašanje koje je povezano sa onim što imenica izražava. Primjeri iz Duden-gramatike (2006:363) glase: *die verliebte Nachstellung* (= *Nachstellung aus Verliebttheit*, a ne: *Die Nachstellung ist *verliebt*): *in betrunkenem Zustand* (= *im Zustand des Betrunkenseins*, a ne: *Der Zustand ist *betrunken*). Činjenica da neke participe možemo koristiti isključivo atributivno, ide u prilog tvrdnji da su participi bliži pridjevima nego glagolima.

³ Ovaj oblik se u njemačkom jeziku naziva *Zustandsreflexiv*.

Participijski atributi sa participom II takođe se pojavljuju u proširenom obliku (Weber 1994:149; Eroms 2000:275; Helbig/Buscha 1999:599ff.; Zilić 2002:114ff.) što potvrđuje i naredni primjer:

22) *Die vom deutschen Außenminister Guido Westerwelle gemeinsam mit seinem französischen Amtskollegen Bernard Kouchner angeregte Polizeimission für Südkirgisien scheint gescheitert [...].* (Spiegel 31:82)

U ovom dijelu rada javilo se pitanje da li su prošireni participijski atributi zapravo isto što i participijske konstrukcije, što je svakako nužno razjasniti. Ako je konstrukcija sve ono što ima glagolski oblik od kojeg zavise dopune i dodaci i što se bez problema može ponovo transformirati u rečenicu, iz koje je ta konstrukcija nastala, mogli bismo na osnovu toga zaključiti da i prošireni participijski atribut možemo smatrati participiskom konstrukcijom. U prilog tome ide i činjenica da se i atributske participijske konstrukcije i prošireni participijski atributi mogu parafrazirati atributskim relativnim rečenicama. Osim toga, atributske participijske rečenice se bez promjene u značenju, mogu transformirati u proširene participijske attribute. Međutim, uvidom u literaturu i primjere iz korpusa, potvrdilo se da između proširenih participijskih atributa i participijskih konstrukcija postoje znatne razlike. Na primjer u IDS-gramatici (Zifonun et al. 1997:2214) participijske konstrukcije su definirane kao neflektirani participi koji su prošireni barem jednom dopunom ili dodatkom. Tako i prema Kürschneru (2008:160) participijske konstrukcije sadrže neflektirani particip. Za razliku od toga, particip u proširenom atributu je flektiran. Nadalje, Helbig/Buscha (1999:599ff.) navode da proširivanjem participiskog atributa nastaje nominalni okvir. Taj nominalni okvir nemamo kod participijskih konstrukcija. On je karakterističan isključivo za proširene participijske attribute. Prema Helbigu/Buschi (1999:662) atributske participijske konstrukcije imaju obično direktni, ili rijetko indirektni početni kontakt sa imenicom, na koju se odnose. Znači nadovezuju se na tu imenicu, stoje direktno iza nje, za razliku od proširenih participijskih atributa koji stoje ispred imenice. Atributske participijske konstrukcije se prema Helbigu/Buschi (ibidem) ponekad mogu dvojako interpretirati ako imaju početni kontakt s imenicom, a završni kontakt sa glagolom, kao atributske, ili kao adverbijalne, što kod proširenih participijskih atributa nije slučaj. Njihova atributska funkcija je uvijek jasna. Helbig/Buscha (1999:663) navode sljedeće:

„Die unterschiedliche Beziehung hat auch zur Folge, dass sich die attributiven Partizipialkonstruktionen – im Unterschied zu den nichtattributiven Partizipial-konstruktionen – ohne Bedeutungsveränderung in erweiterte Partizipialattribute verwandeln lassen (wobei aus dem Anfangskontakt ein Endkontakt zum Substantiv als Bezugswort wird und entsprechende morphosyntaktische Signale der Flexion auftreten).“⁴

Na osnovu ovoga možemo zaključiti da su i prošireni participski atribut i atributska participska konstrukcija svakako prošireni participi, ali se jasno formalno razlikuju.

Kako bismo prikazali rezultate kontrastivne analize u narednim primjerima su navedeni i analizirani prošireni participski atributi s participom II i njihovi prijevodni ekvivalenti. Participu II u b/h/s jeziku u većini slučajeva (u 14 od 19 primjera) odgovara glagolski pridjev trpni:

23) *Es entspannt sich, während es fließt kommt untergeht treibt kreiselt zu- und abnimmt, die Faust über dem Taschenmesser, daß alles vertriebene Blut in die **nunmehr locker geschlossene** Hand schießt [...].* (Hj:14)

23a) *Sve olabavljuje dok teče, dolazi, potone, vrti se u krug, diže se i spušta, čak i pesnica u kojoj je perorez, tako da sva istisnuta krv može da se vrati u **sada lako zatvorenu** šaku [...].* (Pg I:33)

B/h/s ekvivalent u narednom primjeru je prošireni glagolski pridjev radni. U ovom slučaju se radi o intranzitivnom glagolu, za razliku od primjera u kojima u b/h/s jeziku imamo prošireni glagolski pridjev trpni kod tranzitivnih glagola:

24) *[...] so erlaubte Parmigianinos **hoch aufgeschossene** Madonna [...] dem Zwölfjährigen, sich als Engel innigst an ihrem rechten Knie zu reiben.* (BHdZ:12)

24a) *[...] tako je Parmigianinova **visoko iznikla** bogorodica [...] dopuštala dvanaestogodišnjaku da se poput anđela srdačno tare o njeno desno koljeno.* (Djl:12)

⁴ Posljedica tog različitog odnosa je ta što se atributske participske konstrukcije – za razliku od neatributskih participskih konstrukcija – mogu bez promjene u značenju transformirati u proširene participske attribute (pri čemu početni kontakt postaje završni kontakt sa imenicom na koju se particip odnosi i pojavljuju se odgovarajuće morfosintaksičke karakteristike fleksije). (prev. A.L.H.)

Kod njemačkih proširenih participskih atributa sa participom II proširenih sa više od jednog elementa, nije moguće koristiti prošireni participski atribut u b/h/s jeziku, nego se umjesto toga koristi relativna rečenica. Moguća bi bila upotreba konstrukcije koja sadrži glagolski pridjev trpni i koja se nalazi u postpoziciji u odnosu na imenicu na koju se odnosi. To prikazuju naredna dva primjera:

25) *Es kam [...] zu einem mit hölzernen Kochlöffeln ausgetragenen Religionskrieg [...].* (Hj:24)

25a) *[...] došlo je do verskog rata, koji se vodio drvenim kutlačama [...].* (Pg I:41)

25b) *[...] došlo je do verskog rata vođenog drvenim kutlačama [...].*

26) *[...] Vaters unter der Sommerhitze an vier Zipfeln geknotetes Taschentuch [...].* (BHdZ:10)

26a) *[...] očevu maramicu, na čija su se četiri kraja za ljetnih vreline vezali čvorovi [...].* (Djl:11)

26b) *[...] očevu maramicu za ljetne vrelina na četiri kraja vezanu u čvorove [...].*

U narednom primjeru u b/h/s jeziku imamo dva pridjeva povezana veznikom i:

27) *Der Angestellte der Polnischen Post war ein ängstlich besorgter Familienmensch [...].* (BHdZ:17)

27a) *Zaposlenik Poljske Pošte bio je strašljiv i zabrinut obiteljski čovjek [...].* (Djl:15)

U primjeru koji slijedi prošireni participski atribut sa participom II nije preveden na b/h/s jezik. I u ovom slučaju je moguć prijevod sa konstrukcijom u postpoziciji koja sadrži glagolski pridjev trpni:

28) *Und alle in der Hängestube verstreuten Salatblätter mit ihren Schildkrötenbißornamenten [...].* (Hj:22)

28a) *I svaki list salate, sa svim svojim ornamentima koji su poticali od ugriza kornjače [...].* (Pg I:40)

28b) *I svi listovi salate razbacani po sobi na spratu, sa svim svojim ornamentima koji su poticali od ugriza kornjače [...].*

Od ukupno 57 primjera za particip II, u funkciji atributa u prijevodnom korpusu kod 19 primjera radi se o proširenim participskim atributima kojima u b/h/s jeziku u 14 primjera odgovara prošireni glagolski pridjev trpni. Zaključno možemo utvrditi da je najčešći ekvivalent proširenom participu II u atributskoj funkciji, prošireni glagolski pridjev trpni u istoj funkciji.

Zaključak

Kontrastivnom analizom prikazane su kako sličnosti tako i razlike između dva jezika kada su u pitanju prošireni participski atributi i njihovi b/h/s ekvivalenti. Prijevodni korpus je analiziran tako što je iz svakog od dva književna djela ekscerpirano po 100 prvih primjera za svaki particip. Potom su iz tih primjera izdvojeni prošireni participski atributi. Tako da je za particip I izdvojeno ukupno 200 primjera, od kojih su 43 evidentirana u sklopu proširenog participskog atributa. Od ukupno 200 primjera za particip II, u 19 slučajeva imamo prošireni participski atribut.

Na osnovu toga možemo reći da su prošireni participski atributi konstrukcije specifične za njemački jezik, koje su znatno rjeđe u b/h/s jeziku, posebice kod prijevoda njemačkih proširenih participskih atributa sa participom I.

Prednost participskih atributa u njemačkom jeziku u odnosu na pridjevske attribute je u tome što se participski atributi mogu u velikoj mjeri proširivati upravo zbog osobina glagola od kojeg su nastali, njegove valentnosti i značenja. Dok se proširivanje participskih atributa u njemačkom jeziku može vršiti neograničeno, to je u b/h/s jeziku samo moguće do određene mjere. Utvrđeno je da se proširivanje u b/h/s jeziku može vršiti sa najviše jednom komponentom.

Prošireni participski atributi se u njemačkom jeziku uvijek mogu zamijeniti zavisnom atributskom relativnom rečenicom, koja se u kontrastivnoj analizi javila kao najčešći ekvivalent u b/h/s jeziku, te na osnovu toga možemo reći da su prošireni participski atributi i atributske relativne rečenice sintaksički sinonimi.

U naredne dvije tabele su prikazani rezultati kontrastivne analize sa preciznim brojem primjera i njihovih različitih prijevodnih ekvivalenata u b/h/s jeziku, prvo za particip I a potom za particip II.

„Hundejahre“/ „Pseće godine“			
Njemački jezik		B/H/S jezik	
Prošireni participski atribut	11	Prošireni atribut	3
		Atributska relativna rečenica	8
„Beim Häuten der Zwiebel“/ „Dok ljuštim luk“			
Njemački jezik		B/H/S jezik	

Prošireni participski atribut	32	Prošireni atribut	2
		Atributska participska konstrukcija	3
		Pridjev	2
		Atributska relativna rečenica	19
		Prijedloška sintagma	2
		Imenica ili imenička sintagma	3
		Glavna rečenica	1
„Hundejahre“/ „Pseće godine“ i „Beim Häuten der Zwiebel“/ „Dok ljuštim luk“			
Njemački jezik		B/H/S jezik	
Prošireni participski atribut	43	Prošireni atribut	5
		Atributska participska konstrukcija	3
		Pridjev	2
		Atributska relativna rečenica	27
		Prijedloška sintagma	2
		Imenica ili imenička sintagma	3
		Glavna rečenica	1

Tabela 1: Prošireni participski atribut s participom I i njegovi prijevodni ekvivalenti u b/h/s jeziku

„Hundejahre“/ „Pseće godine“			
Njemački jezik		B/H/S jezik	
Prošireni participski atribut	7	Prošireni glagolski pridjev trpni	5
		Relativna rečenica	1
		Oblik nije preveden	1
„Beim Häuten der Zwiebel“/ „Dok ljuštim luk“,			
Njemački jezik		B/H/S jezik	
Prošireni participski atribut	12	Prošireni glagolski pridjev trpni	9
		Relativna rečenica	1
		Prošireni pridjev glagolski radni	1
		Dva pridjeva	1
„Hundejahre“/ „Pseće godine“ i „Beim Häuten der Zwiebel“/ „Dok ljuštim luk“			
Njemački jezik		B/H/S jezik	

Prošireni participski atribut	19	Prošireni glagolski pridjev trpni	14
		Prošireni glagolski pridjev radni	1
		Relativna rečenica	2
		Dva pridjeva	1
		Oblik nije preveden	1

Tabela 2: Particip II i njegovi prijevodni ekvivalenti u b/h/s jeziku

Izvori

1. Der Spiegel, br. 29 od 19.07.2010. godine; br. 31 od 02.08.2010. godine. (Spiegel)
2. Focus, br. 25 od 21.06.2010. godine; br. 29 od 19.07.2010. godine.
3. Gras, Ginter (1965), *Pseće godine*, u dva dijela, s njemačkoga preveo Ivan Ivanji, Prosveta, Beograd. (Pg I i Pg II)
4. Grass, Günter (1993), *Hundejahre*, Steidl, Göttingen. (Hj)
5. Grass, Günter (2006), *Dok ljuštim luk*, s njemačkoga preveli Boris Perić, Helen Sinković, Nikola Trstenjak, VBZ, Zagreb. (Dlj)
6. Grass, Günter (2008), *Beim Häuten der Zwiebel*, dtv, München. (BHdZ)

Literatura

1. Duden (2006), *Die Grammatik*, Herausgegeben von der Dudenredaktion, Dudenverlag, Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich.
2. Engel, Ulrich (2009), *Deutsche Grammatik, Neubearbeitung*, Iudicium, München.
3. Eroms, Hans-Werner (2000), *Syntax der deutschen Sprache*, Walter de Gruyter, Berlin, New York.
4. Fauchner, Eugène (1994), *Partizip oder Adjektiv? Partizip oder Infinitiv? Benennungs- und Abgrenzungsfragen*, u: BRESSON, Daniel/ DALMAS, Martine (ur.), *Partizip und Partizipialgruppen im Deutschen*, Gunter Narr Verlag, Tübingen.
5. Helbig, Gerhard/ Buscha, Joachim (1999), *Deutsche Grammatik, Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*, Langenscheidt, Verlag Enzyklopädie, Leipzig, Berlin, München, Wien, Zürich, New York.

6. Hentschel, Elke/ Weydt, Harald (2003), *Handbuch der deutschen Grammatik*, 3. Izdanje, Walter de Gruyter, Berlin, New York.
7. Homberger, Dietrich (2003), *Sachwörterbuch zur Sprachwissenschaft*, Philipp Reclam jun., Stuttgart.
8. Hrustić, Meliha/ Palić, Ismail (2011), *Partizip prezenta kao hibridna gramatička kategorija*, u: Bosanski jezik 8, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Odsjek za bosanski jezik i književnost, 9-30.
9. Kürschner, Wilfried (2008), *Grammatisches Kompendium, Systematisches Verzeichnis grammatischer Grundbegriffe*, 6., aktualisierte Auflage, A. Francke, Tübingen, Basel.
10. Poitou, Jacques (1994), *Morphologische Analyse und Kategorisierung der Partizipien*, u: Bresson, Daniel/ Dalmas, Martine (ur.), *Partizip und Partizipialgruppen im Deutschen*, Gunter Narr Verlag, Tübingen.
11. Weber, Heinrich (1994), *Erweiterte Partizipialattribute: Nur eine schriftsprachliche Konstruktion?*, u: Bresson, Daniel/ Dalmas, Martine (ur.), *Partizip und Partizipialgruppen im Deutschen*, Gunter Narr Verlag, Tübingen.
12. Zifonun, Gisela/ Hoffman, Ludger/ Strecker, Bruno (1997): *Grammatik der deutschen Sprache*, Berlin, New York (Schriften des Instituts für deutsche Sprache).
13. Zilić, Erminka (2002): *Syntax der deutschen Gegenwartssprache*, Dom štampe, Zenica.

EXTENDED PARTICIPIAL ATTRIBUTES IN GERMAN AND THEIR EQUIVALENTS IN THE B/C/S LANGUAGE

Abstract

Although German participles are verb forms, because of their distribution and function they belong between verbs and other word classes since they have all the characteristics of adjectives, for example in their function of an attribute. The participles in the function of an attribute, or extended participle attributes with the participle I or participle II and their translation equivalents in the B/C/S language are the subject of this analysis. Extended participial attributes are complex syntactic structures that are positioned within the noun phrase between the determinative and the noun and this role

of participles represents one of the specific features of the German language. The equivalent structures in the B/C/S language have significant formal differences which are analyzed and presented in this paper. The contrastive analysis is based on the literature corpus and the illustrative examples are taken from the German weekly magazines Focus and Spiegel.

Keywords: *participle I, participle II, adjective, verb, attribute, extended participial attribute, nominal frame, equivalent*

TURKOLOGIJA

Dr. sc. Edina Solak
Dr. sc. Muharrem Dayanç

MEHMET KAPLAN *RAHMET* İSTEDİ

Özet

Mehmet Kaplan, 18 Mart 1915'te -Çanakkale'de büyük bir zaferin kazanıldığı tarihte- Sivrihisar'da dünyaya gelir. Bir taşra kasabasında dünyaya gözlerini açan bu insan, akademik hayata atıldıktan sonra yazdığı yazılar, yetiştirdiği bilim insanları ve öncülüğünü yaptığı bilim dalları ile yaşadığı yüzyılda iz bırakmış insanlardan biridir.

Bu bildiride Mehmet Kaplan'ın öncelikle yazdığı denemelerden ve yakın çevresinde bulunan insanların hatıralarından hareketle "su/ yağmur" kavramlarına yüklediği anlamlar üzerinde durulacaktır. Bu kavramlar bizi soyut anlamda rahmete, Kaplan'ın hayatındaki rahmetin kaynağı olan annesi Sıdika Hanıma götürecektir.

Bildiride, Kaplan'ın bir ömür boyu anne denen rahmeti hatırlayışı ve özleyişi de edebi metinlerden hareketle ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelime: Mehmet Kaplan, anne, rahmet, edebi metinler, su/yağmur kavramları

Giriş

18 Mart 1915'te dört çocuklu bir ailenin ikinci çocuğu olarak Eskişehir'in Sivrihisar ilçesinde dünyaya gelen Mehmet Kaplan artık yüz yaşında. Kâğıt üzerinde yetmiş bir yıl yaşayan ama sosyal ve kültürel anlamda âdeta birkaç asrı bütün trajedi ve değişimleriyle birebir müşahade eden Kaplan, bilim insanlığının yanı sıra iyi bir gözlemci olarak da dikkati çeker.

1. Mehmet Kaplan

Hadiselerin özünü anlama/kavrama noktasında gözü açılır açılmaz hayatın bütün iniş ve çıkışlarına birebir tanık olması onun iç dünyasını hem besler hem de ciddi anlamda sarsar. Savaş yıllarında babası onu anne karnında bırakarak sonunun nereye varacağı belli olmayan bir yolculuğa çıkar. Annesi Fatma Hanım (1890-1935) ve kendisinden dört yaş büyük olan ablası Sıdika (1911- Kapalı Kayıt) ile bozkırın ortasında bir başına kalakalırlar. Bu yalnızlık ve çaresizlik küçük Mehmet’i hem ev içinde (iç dünyasında) hem de ev dışında (dış dünyada) duyarlı ve dikkatli bir insan yapar. Dolayısıyla Kaplan Hoca’nın zihninde ve gönlünde biriken ilk hatıra kırıntılarından ölümünden birkaç yıl öncesine kadar, onun ruh dünyasının ana eksenini belirleyen temel arketiplerden biri “su” olmuştur. Bu “su” ibaresini burada, sadece basit ve klasik anlamıyla değil, “yağmur”dan“gözyaşı”na kadar bütün mecazî ve metaforik anlamlarıyla birlikte kullanıyoruz.

Ziya Paşa’nın Akar/suyla İmtihani

M. Kaya Bilgegil, Ziya Paşa ile ilgili meşhur biyografisinin bir yerinde¹ merkezinde akar‘su’yun bulunduğu bir alıntı yapar.Bu alıntının kaynağı aslında Taha Toros’un 1940 yılında yayınladığı Ziya Paşa ile ilgili bir çalışmadır:

“... Adana halkı, kuraklık oldukça yağmur duâsına çıkarmış. Ziya Paşa’dan önce, vâlilerin bu duâlarariyâseti de âdet hükmünde imiş. Bir defasında halk yağmur duâsı için Seyhan Köprüsü üzerinde

¹ M. Kaya Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1979, s. 278.

toplanmış. Vâli'yi bu duâya davet için de üç kişi göndermiş, Ziya Paşa;

-Seyhan nehri buradan akarken sizin onun kenarına yağmur duasına çıkmanızın manası yok... Ben bu halkın başına geçer ve sizinle beraber Allah'tan yağmur dilenirsem sonra Allah bana:

-Koca vilâyetin ünlü bir valisiydin. Yağmur dileneceğine nehirden istifâde etmek usûlünü bulup tarlaları sulatsana, demez mi?

Bu sözleri işiten heyet sessizce geriye dönmüş.”²

Yukarıdaki alıntı, Ziya Paşa'nın Adana Valiliği yıllarını (1878-1880) göz önünde bulundurduğumuzda 1870'li yılların sonuna denk gelir. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nin son demlerine rastlayan bu olay ve bu olayda takınılan tavır birçok yönüyle ibret verici olmasının yanı sıra; dönemin, idari, ekonomik, tarımsal, zihinsel ve sosyal yönleri hakkında içinde barındırdığı bilgiler bağlamında da zihin açıcıdır. Hadiseye farklı yönlerden bakabiliriz: Devlet adamı **Ziya Paşa** dünyadaki değişme ve gelişmelerin farkında olan, sorumluluklarını bilen bir Vali portresi çizer. Kuraklık olayına bakışı geleneksel anlayıştan ayrı, günün teknolojik gelişmelerine uygun ve moderndir. **Adana halkı** babadan, atadan gördüklerini aynen yapmayı sürdürür ve Seyhan Nehri'nin üstüne çıkarak âdet olduğu üzere dua eder. Dua ederken de kentin valisini yanında/başında görmek ister. Anekdotun **sosyal** ve **dini boyutu** da vardır. Tarıma dayalı bir hayat süren halk kuraklık nedeniyle çaresizdir. Bu insanların, Seyhan Nehri'nin boşa akan suyunu tarlalarına kadar akıtacak ne ekonomik/teknolojik güçleri vardır ne de yaşadıkları zaman diliminde tarımda geline son noktayı sorgulayacak zihinsel algıları. Halk, köprünün ve ayaklarının hemen altından akan ve çok da büyük bir çaba gerektirmeyen önlemlerle tarlalarına gelecek, bereket verecek suyun değil, emeksiz ve zahmetsiz yağacak yağmurun peşindedir. Oysa sözle yapılan duanın yanı sıra, fiili olarak yapılan bir dua şekli daha vardır ki dua eden topluluk bundan habersiz gibidir.

² Taha Toros, *Ziya Paşa'nın Valiliği*, Yeni Adana Basımevi, Adana 1940.

Kaplan Hoca'nın Hayatında Rahmete Açılan Kapı: Su

Bütün bunları niçin anlattık, izah edelim. Mehmet Kaplan Sivrihisar'dan ve dolayısıyla Eskişehir'den ayrıldıktan -hatta koptuktan- uzun bir süre sonra bir gün İstanbul'daki evinde gazete okurken Eskişehir köylülerinin yağmur duasına çıktıklarıyla ilgili bir habere tesadüf eder. Kadın, erkek, yaşlı, genç yüzlerce el beyaz sarıklı bir imam efendinin etrafında toplanmış dua etmektedirler. Memleketiyle ilgili her haber, olay ve durumda olduğu gibi Kaplan Hoca hemen çocukluk günlerini hatırlar ve bilinç altında o günleri yaşamaya başlar. Sıcak, tozlu ve boğucu haftalar ve aylardan sonra, birden bire kara bulutlardan boşanırcasına yağmur yağarken, çıplak ayaklarıyla, gömleğinin sıırsıklam ıslanmasına aldırış etmeden sellerle oynayışını aklına getirir. “Sevinçli” ve “diriltici” bulduğu bu yağmurun ensesinden başlayarak bütün vücudunu ıslatışında, “Tanrı'nın kutsal varlığını ve tabiatın sırlı kudretini” hisseder. Ölmeden birkaç yıl önce bir kere daha yaşayacağı bu ruh hâlini, hem de on altı sene öncesinden hisseder gibi konuşur:

“Suyu muslukta ve bardakta gören ve yağmuru can sıkıcı ve pis bir şey gibi hisseden büyük şehirliler; Anadolu köylüsünün yağmura neden ‘rahmet’ dediğini lügatten öğrenseler bile, yaşanmış bir duygu olarak hissetmezler.”

Kaplan Hoca'nın on altı senenin ardından, yaşadığı bir rahatsızlıktan sonra, bu bahse bir kere daha dönmesini bildirinin sonuna bırakarak, konumuza devam edelim.

Kaplan, yazının devamında, Abdülhak Hamit'in “Sahra” şiirinde yaptığı gibi köy hayatı ve bu hayatın sunduğu imkânlarla, şehir hayatı ve bu hayatın imkânlarını karşılaştırır. Bu karşılaştırmaların ilki (Abdülhak Hamit) romantik, ikincisi (Mehmet Kaplan) realisttir. Bu bakış açısı farklılıkları, *ilkinin* duyguyu *ikincisinin* aklı öne çıkarması sonucunu doğurmuştur, denilebilir.

Kaplan çeşmeden akan suyu âdeta tersine akıtarak büyük göllere ve barajlara varır. Biraz daha geçmişe ve derine giderek asıl kaynağa “güneşe bağlı yer toparlağı”na ulaşır ve Ziya Paşa'nın Adana'da halka “hal diliyle” anlatmaya çalıştığı trajik olguyu şu şekilde kelimelere döker:

“Yağmur duası aczin ifadesidir. Fakat tabiata hâkim olmasını bilmeyen köylü bu hareketinde mazurdur. Şehirlinin elindeki imkânlarla sahip olsaydı, o da suyu muslukta bulabilirdi. Bir yerde biriktirilmesi, borular

ve kanallar vasıtasıyla uzaklara götürülmesi mümkün olan su, pekâlâ köylünün de her an emrine amade bir madde hâline getirilebilir. Medeni milletler bunun çaresini yüzyıllarca önce bulmuşlardır. Eskiden kalma su kemerleri ve kanallar gösteriyor ki Anadolu'da büyük su şebekeleri varmış. Bunlar sonradan bozulmuş, modern vasıtalarla bunlar yeniden daha mükemmel ve daha geniş bir şekilde tesis olunabilir.”³

Yavuz Bülent Bakiler’in; “*En gümrâh ırmaklarım boşuna akıp gitti/Üç-beş adım ötesinde toprağım vardı kıraç.*”⁴ mısralarıyla özetlediği toprakla suyun hikâyesi Ziya Paşa ile Mehmet Kaplan’ın zihninde birleşir. İkisi de konuya eleştirel, akılcı ve analitik bir gözle bakmaktadırlar.

...

Ve gelelim Kaplan’ın on altı sene sonra yaşadıklarına.

Bu bahiste söz İsmail Kara’nın. Yıl 1982’dir. Kara, Mehmet Kaplan’ın Cerrahpaşa Tıp Fakültesi’nde kolon ameliyatı olacağı günün gecesinde hocanın yanında refakatçi olarak kalır. Kaplan Bey’in ne kadar “nazik”, “edepli” ve “utangaç” bir insan olduğunu bu gece burada somut olarak görür. Bu sıkıntılı gecede Kaplan, içinde lavabosu da olan müstakil odada yatmaktadır. Hoca, üç koldan hortumlarla kuşatılmıştır: “Burnundan midesine inen hortum, idrar için sonda levazımı ve tam tekmil serum teşkilatı.”

Zaman zaman daralır Mehmet Kaplan, bazen gözlerini açar, ama ruh hâli hiç de olumlu sinyaller vermez. İşte böyle anlardan birinde, İsmail Kara’dan musluğu açmasını ister ve “dura dura” tane tane şunları söyler:

“Su sesini çok severim İsmail, mübarek bir şeydir bu su... Tazelik, berraklık, zindelik, serinlik, canlılık... Hayat, hayat... Sivrihisar’dan erken yaşlarda ayrıldım fakat bendeki tabiat aşkı ve su sevgisi oralardan kalmış olmalı... Bir tür eskiyi yaşamak, çocukluğa, saflığa, tazeliğe dönmek...”⁵

³ Özet ve alıntılar için bkz: (Mehmet Kaplan, “Su”, *Sevgi ve İlim*, Dergâh Yayınları, İst. 2002, s. 148-149).

⁴ Yavuz Bülent Bakiler, “Anadolu”, *Harman*, İstanbul 2001, s. 35.

⁵ İsmail Kara, “Hem kadeh hem bâde hem bir şûhsâkî...”, *Sözü Dilde Hayali Gözde*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2006, s. 77.

İsmail Kara, odanın kapısını kapatır ve “su”yu sonuna kadar açar. “Fena sayılmayacak kadar bir su sesi ve su şırıltısı” odayı doldurur. Bir süre sonra, çocukluk günlerine, annesinin sıcak kollarına ve Sivrihisar’a dönen Kaplan rahatlar ve uykuya teslim olur.

On altı yıl önce şehirlilerin “su”yu muslukta görmelerine ironi dolu bir dille atıfta bulunan Kaplan ömrünün son yıllarında köyü özleyen çaresiz bir şehirlidir artık. Çeşmeden akan “su”ya ve “su”yun sesine, *rahmetine* muhtaç bir şehirli. Ne gariptir ki bu ses, bir hastane odasında onun acılarını dindirecek, onu sakinleştirecek, bir dermana, sözün kısası bir *rahmete* dönüşecektir.

Rahmetin Damlaları veya Bir Annesinin Gözyaşları

Bildiriği Mehmet Kaplan’ın hayatındaki en çarpıcı “su” imgesiyle toparlayalım. Bu sefer “su” annesinin hiç dinmeyen gözyaşlarıdır. Mehmet Kaplan, hayatının ilk on üç yılını bir Anadolu kasabası olan Sivrihisar’da geçirir. Bu yıllar bildirinin başında da kısaca değindiğimiz gibi çok zor geçer. Baba askeredir, yetim büyüyen annesine anne tarafından sahip çıkacak kimse yoktur, baba tarafı ise bu onurlu Anadolu kadınına hak ettiği ilgiyi göstermemektedir. Bu nahif ve gururlu anneher iki tarafın “evlerinde de hakir görülmüştür.”

Bütün bunlar, bu üç kişilik aileyi başka bir evde yaşamak, küçük bir oda tutmak, “girinti” olmak zorunda bırakır. Bir zaman sonra ev bulunur ve bu ev Sırmana’nın evidir. “Oldukça büyüktür ve kalın duvarlarla çevrilidir.” Kaplan Hocaların odası “ikinci katta, etrafı açık, tahta parmaklıklarla çevrili koridoru geçtikten sonra en sondadır.” Bu karanlık odanın tepesinde akşam güneşiyle kızıla boyanan bir pencere vardır. Bu inanılması zor iç yakıcı hikâyenin gerisini Kaplan Hoca’nın kendisinden dinleyelim:

“Muhayyilem acaba bir masal mı uyduruyor bilemiyorum; bu pencerenin önünde, küçük, zarif bir şişe dururdu. Annem gözyaşlarını onun içinde biriktirirdi. Bugün inanmayacağım böyle bir intiba, bazen bir masaldan mı geliyor, yoksa gerçek mi seçemiyorum. Bildiğim bir şey varsa, annemin çok sessiz, sakin, daima güler yüzlü, fakat çok hassas bir kadın olduğudur. Akşam güneşi vurunca, parlayan o küçük şişe bana çok

*dokunurdu. Anneme karşı derin bir acıma hissi
duyardım.*”⁶

Mehmet Kaplan’ın hayatındaki **rahmet**in ana kaynaklarından belki de en önemlisi annesidir. Kaplan bedbaht olmak duygusunu hayatında ilk defa, bu devrin bitişinin somut göstergelerinden biri olan Sivrihisar’dan Eskişehir’e taşınırken hisseder. Eskişehir’e taşınmak anneden biraz daha kopmak demektir onun hayatında. Çocukluğun masum ve masalımsı âleminden ayrılıp hayatın ve gerçeğin acımasız yüzüyle de karşılaşmaktır.

Sonuç

1935 yılında henüz yirmi yaşındayken hayatındaki merhamet duygusunun kaynağı olarak değerlendirebileceğimiz bu **rahmeti/annesini** kaybeder Mehmet Kaplan. Bu durum onun iç dünyasında bir daha kapanmayacak bir uçurumun açılmasına neden olur. Hatta bu ölümle Kaplan’ın hayatındaki **rahmet denizi** kurur ve bu boşluk bir daha kolay kolay dolmaz da denilebilir.

Annesinin yokluğunda Eskişehir’den her gün biraz daha kopan Kaplan, daha sonra eşi Behice Hanım’a birçok rolle birlikte “anne”lik⁷ rolünü de yükler ve bu şekilde içindeki boşluğu kapatmanın yollarını arar.

Ek

Bildiriyi,zaman zaman edebiyatın sanat yönüyle de uğraşan Mehmet Kaplan’ın annesiyle ilgili duygularına da yer verdiği “**Düşünce**” adlı şiiriyle bitiriyoruz:

Bir akşam, çocuktum, hatırlıyorum;
Kim bilir nerede? Hangi bahçede?
Ocak başımızda titrerdi bir mum,
Bağ yolundan şevk verirdi aydede;
Bir akşam, çocuktum, hatırlıyorum.

Unuttum nasıldı, kabul oldu mu?
Annemle beraber ettiğim dua;
Harpti, bulamazdık çavdarla mumu,
Hükûmete vermiş idik istida,
Unuttum nasıldı, kabul oldu mu?

⁶ Zeynep Kerman-İnci Enginün, “Çocukluk Yılları”, *Mehmet Kaplan Hayatı ve Eserleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2000, s. 134-135.

⁷ Mehmet Kaplan, Âlî’ye Mektuplar, Hazırlayanlar: Zeynep Kerman-İnci Enginün, Dergâh Yayınları, İstanbul 1992, s. 239.

Hayat, ne de olsa, tatlı ve güzel!
Dün güneşi seven bir fakir gördüm;
Vınıyordu direklerle akan tel!
Benden can ipine bir daha düğüm!
Hayat, ne de olsa, tatlı ve güzel.

Bir akşam, çocuktum, hatırlıyorum;
Kim bilir nerede? Hangi bahçede?
Ocak başımızda titrerdi bir mum,
Bağ yolundan şevk verirdi aydede;
Bir akşam, çocuktum, hatırlıyorum.⁸

Kaynakça

1. Bakiler, Yavuz Bülent, “Anadolu”, *Harman*, İstanbul 2001.
2. Bilgegil, M. Kaya, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1979.
3. Kaplan, Mehmet, “Su”, *Sevgi ve İlim*, Dergâh yayınları, İstanbul 2002.
4. Kaplan, Mehmet, Âlî’ye Mektuplar, Hazırlayanlar: Zeynep Kerman-İnci Enginün, Dergâh Yayınları, İstanbul 1992.
5. Kaplan, Mehmet, “Düşünce”, *Çığır*, nr. 117, Ağustos 1942.
6. Kara, İsmail, “Hem kadeh hem bâde hem bir şûhsâkî...”, *Sözü Dilde Hayali Gözde*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2006.
7. Kerman, Zeynep-Enginün, İnci, “Çocukluk Yılları”, *Mehmet Kaplan Hayatı ve Eserleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2000.
8. Toros, Taha, *Ziya Paşa’nın Valiliği*, Yeni Adana Basımevi, Adana 1940.

A YEARNING FOR *BLESSING* IN MEHMET KAPLAN’S LITERARY OPUS

Abstract

Mehmet Kaplan was born in Sivrihisar on March 18th 1915, the time when the epic victory was proclaimed in the battle known as the Battle of Gallipoli. Although he was born in a small town, he made a remarkable influence for the period he lived in, both by writing scholarly works after becoming a member of the academia and in terms of the scholarly fields he founded. Another significant Kaplan’s contribution to science is the fact that he also educated

⁸ Çığır, nr. 117, Ağustos 1942, s. 209.

young scholars, those who followed his path of scholarly effort.

The main aim of the paper is to analyse the terms water/rain in the essays by Mehmet Kaplan, but also as retrieved from the collective memory of his period. In their connotative meaning, these lexemes signify God's blessing, but in Kaplan's perception, they lead us to the source of blessing in his life—his mother, Sidika Kaplan.

This paper attempts to illustrate remembrance and yearning for Mother's blessing present in Kaplan's literary opus, the blessing he longed for his entire life.

Key words: Mehmet Kaplan, mother, blessing, literary opus, terms water / rain

MEDIJSKA KULTURA

Dr. sc. Damir Kukić

MEDIJI I GLOBALIZACIJA

Sažetak

Proces globalizacije se može posmatrati s nekoliko aspekata. Jedan od njih je onaj koji globalizaciju analizira s aspekta medijskih i kulturalnih studija. Takav pristup omogućava proučavanje veoma bitne uloge medija u suvremenim procesima, posebno kada je riječ o djelovanju novih medija i digitalne tehnologije. Na taj način se u procesu globalizacije mogu uočiti kako brojni pozitivni efekti tako i određeni ideološki, ekonomski i kulturološki modeli.

Ključne riječi: mediji, globalizacija, proces, novi mediji, digitalizacija

Uvod

Proces globalizacije je proces koji je obilježio razvoj čovječanstva u posljednjih nekoliko decenija. Taj proces, iako se može prepoznati i u nekim ranijim periodima ljudske povijesti, u recentnim teorijskim postavkama se identificira kao suvremeni fenomen koji je obilježio jednu novu fazu kojoj se ne može odrediti vremenska granica. Rijetke su analize koje smatraju da je globalizacija samo mit, te da se ne može govoriti o nekom planetarnom procesu.

Veliki broj teorijskih tumačenja, bez obzira iz kojeg područja dolaze, ukazuje na činjenicu kako globalizacija jeste realna i kako je to proces čiji su utjecaji zaista intenzivni uprkos različitim kulturološkim i političkim aspektima. U tim tumačenjima se najčešće mogu definirati tri ključna koncepta koja su uvjetovala globalizaciju – finansije, tehnologija i informacije. Ovi koncepti su postali krucijalni u okviru potrebe širenja tržišta i kapitala pri čemu su sve geografske, ideološke i ekonomske barijere postale suvišne.

U tome su, naravno, veoma značajnu ulogu imale nove, digitalne tehnologije koje su svoje posebno mjesto zauzele u domenu produkcije i diseminacije informacija. Digitalna tehnologija je omogućila enorman razvoj novih medija, posebno interneta, što je za posljedicu imalo promjenu komunikacijske paradigme i, umrežavanjem u virtualnoj strukturi, stvaranje jednog novog

svijeta. Medijska funkcija je kreirala nove modele interaktivnosti i komuniciranja, kao i novu industriju i nove modele standardizacije klasičnih medijskih sadržaja.

Globalizacija kao sudbina

Proučavanje fenomena odnosa masovnih medija i globalizacije, odnosno matrice u kojoj se ova dva koncepta razvijaju i funkcioniraju, često je bilo utemeljeno na nekoliko zajedničkih elemenata. Ovi elementi se odnose na akademska i teorijska proučavanja povezanosti medija i globalizacije, posebno kada je riječ o tome na koji način je ostvarena konekcija između medija i procesa globalizacije.

U tom kontekstu ističe se nekoliko značajnih pristupa koji su, u određenim vremenskim periodima, predstavljali dominantne teorijske i istraživačke modele i to u školama koje su se isticale, poput onih u SAD-u i Velikoj Britaniji. Ti pristupi se mogu odrediti kao studiji komunikacija, zatim studiji medija i kulture, te globalizacijski studiji. Ovi pristupi se nisu javljali u čistoj formi posvećeni samo jednoj dimenziji, ali kao takvi, predstavljaju temelje za aktualno proučavanje odnosa medija i globalizacije. Tako su, u okviru komunikacijskih studija, istraživani i međunarodni odnosi, kao i političke, ekonomske i tehnološke strukture koje određuju položaj masovnih medija i samu globalizaciju.

I u okviru globalizacijskih studija, osim uloge medija, fokusirane su različite dimenzije globalizacijskih procesa, dok su medijski i kulturalni studiji insistirali na medijskim funkcijama kao kulturalnim procesima. Na temelju ovih dominantnih pristupa proistekle su i moderne teorijske postavke koje razmatraju odnos između masovnih medija i globalizacije. Te postavke uvažavaju ulogu medija, ali istovremeno nastoje medijske funkcije dovesti u vezu s brojnim drugim aspektima koji utječu i kreiraju globalizacijske procese.

Prema ovim postavkama, globalizacija se definira kao predmoderni pojam, ili se direktno povezuje s konceptom moderne, odnosno, prema trećem modelu, identificira se kao potpuno nov proces koji je produkt postmodernizacije. Autori koji zastupaju stav o globalizaciji kao predmodernom fenomenu, poput Robertsona (Rantanen, 2005, 19), identificiraju nekoliko faza globalizacije na temelju čega je kreiran okvir kojeg čini šest faza globalizacije (Rantanen, 20):

- period od 1400. do 1750. godine,
- period od 1750. do 1870. godine,
- period od 1875. do 1920. godine,
- period od 1920. do 1960. godine,
- period od 1960. do 1990. godine i
- period od 1990. godine.

Ono što je bitno za ovakav (povijesni) pogled na globalizaciju jeste predstavljanje određenih karakteristika svake od ovih faza globalizacije. Tako se u prvoj fazi, kao glavni subjekt, prepoznaje katolička crkva, a ključna karakteristika ovog perioda jeste stvaranje nacionalnih zajednica i državnih sistema čime se, na bitan način, prevladava srednjovjekovna društvena i politička struktura. U drugom periodu dominantni subjekat je država, a najvažnija karakteristika jeste uspostava internacionlnih i transnacionalnih odnosa i komunikacija. Treća faza globalizacije, prema ovim tumačenjima, označava pojavu Lige naroda i etabliranih međunarodnih organizacija i aktivnosti – poput Olimpijskih igara i Nobelove nagrade.

U četvrtoj fazi jedan od subjekata koji dobija na značaju jesu Ujedinjene nacije, a najbitnija karakteristika je, kao i u slučaju treće faze, vezana za ogroman konflikt – nakon Velikog rata koji je obilježio treću fazu globalizacije, Drugi svjetski rat i početak hladnog rata su dominantne značajke četvrte faze globalizacije. Peta faza globalizacije podrazumijeva kraj hladnog rata, zatim stvaranje brojnih globalnih i transnacionalnih agencija i asocijacija, kao i kraj ideologije bipolarnosti i jačanje multikulturalizma i različitih marginaliziranih grupa.

Period od 1990. godine do danas, označava šestu fazu globalizacije u kojoj dominiraju institucije s globalnim utjecajem – WTO, Svjetska banka, Međunarodni monetarni fond. U tom kontekstu se pominje i SAD kao glavni subjekt ove faze globalizacije. Kao bitne odlike šeste faze globalizacije ističu se regionalni konflikti i genocidi, promet kapitala i ljudi, upotreba vojne sile Zapada, ali ne na njegovom teritoriju, funkcioniranje globalnih medija, jačanje fundamentalnih ideologija i terorizma, te pojava i osnaživanje antiglobalističke kampanje.

Posmatranje globalizacije kao predmodernog fenomena, koji se transformirao kroz različite faze, otkriva nam određeni kontekst nastanka pojmova kao što su nacija, nacionalizam, država, kapitalizam, kosmopolitizam, fundamentalizam, koncentracioni

logori, atomska bomba, terorizam, ljudska prava, demokratija, globalni mediji, transnacionalne korporacije (Rantanen, 23). S druge strane, teorijske postavke koje globalizaciju vide kao moderni fenomen utvrđuju njenu povezanost sa industrijskim razvojem, modernizacijom društva i stvaranjem novih materijalnih sredstava.

Globalizacija kao postmoderni projekat je jedan od najmlađih i najaktualnijih pristupa fenomenu globalizacije. Autori koji zastupaju ovaj pogled definiraju globalizaciju kao koncept koji direktno proističe iz postindustrijalizacije i postmodernizacije. Osim toga, globalizacija se posmatra kao nešto što je prouzrokovano najnovijim promjenama u strukturi kapitalizma kao društveno-ekonomske formacije – neoliberalizacija, kazino kapitalizam, umreženost, prekarijat, neki su od elemenata tog procesa prestrukturiranja kapitalizma. Pojedina tumačenja, čak, smatraju kako je globalizacija mit, odnosno da ona ne postoji, dok s druge strane, egzistiraju stavovi koji ukazuju na hiperglobalizaciju, što označava kako je proces globalizacije toliko snažan da ništa ne može ostati izvan njegovog domašaja.

Teorijski pristupi koji analiziraju globalizacijske procese se mogu kategorizirati i prema glavnom kriteriju na kojem je utemeljen svaki od tih pristupa. Tako se mogu identificirati politički, ekonomski, kulturološki i medijski elementi kao matrice na temelju kojih se istražuje i propituje globalizacija. Neke od definicija globalizacije uočavaju upravo tu višedimenzionalnost globalizacije, odnosno činjenicu o kojoj pišu autori Albrow i Urry, a prema kojoj se globalizacija „odnosi na brojne stvari i procese, a da njeni uzroci i efekti često ostaju neodređeni“ (Ampuja, 2010, 29).

Sličan stav zastupa i Beck koji, također, smatra kako su učinci globalizacije nepredvidljivi upravo radi njene višestruke prirode. Isti autor, za razliku od onih koji u globalizaciji vide proces usmjeren ka homogenizaciji, ovaj koncept analizira sa stanovišta razlika između različitih nacija i kultura, odnosno na temelju pitanja značaja vlastite (nacionalne/lokalne) percepcije svjetske zajednice i, u skladu s tim, ponašanja prema toj zajednici (Rantanen, 7). Grupu teoretičara koji globalizaciju proučavaju ističući značaj i ulogu masovnih medija zastupaju, između ostalih, Tomson i Tomlinson (Rantanen, 8-11).

Definiranje pojma globalizacije nije dovršeno, a brojne definicije ukazuju kako su različiti pristupi i danas aktualni. Prema pojedinim definicijama ističe se svojevrsno intenziviranje koje krase proces globalizacije. To je, prema Robertsonu, intenziviranje svijesti

o svijetu kao cjelini (Ampuja, 30) potencirajući kako su globalizaciju odredili, prije svega, sekularizacija, kraj hladnog rata i prihvatanje sličnih formi organiziranja u oblasti ekonomije.

I autor Giddens ukazuje na pojam intenziviranja svjetskih društvenih odnosa (Ampuja, 30) pri čemu se aktivnostima s distance ostvaruju novi internacionalni procesi i relacije, a globalizacija djeluje kao faktor koji restruktuirá prostor. U tom kontekstu globalizacijski procesi se posmatraju kao aktivnosti na temelju kojih se stvara globalna svijest ili jedan globalni kulturalni model iskustva. To označava da se svijet, bez obzira na kulturološke razlike, sve više suočava sa zajedničkim problemima i rizicima, poput zagađenja ili klimatskih promjena.

Teorijskom određenju globalizacije značajno je doprinio i autor Held. Prema ovom autoru globalizacija je proces koji uključuje transformaciju u prostornoj organizaciji socijalnih odnosa i transakcija generirajući mreže aktivnosti i upotrebe moći (Ampuja, 31). Ovakve postavke su omogućile da se globalizacija posmatra s nekoliko aspekata, te da istraživanja u ovoj oblasti zaista budu sistematična. To je doprinijelo proučavanju globalizacije kao procesa koji osnažuje međudržavne relacije, ali, istovremeno, i održava snažnom nacionalnu državu.

Matrica unutar koje Held analizira koncept globalizacije utvrđuje nekoliko elemenata koji bitno određuju taj koncept. Riječ je o četiri analitičke dimenzije (Ampuja 31) radi kojih se može utvrditi kako globalizacija, između ostalog, podrazumijeva širenje društvenih, političkih i ekonomskih aktivnosti preko graničnih barijera, kao i porast stupnja međusobne povezanosti. Isto tako, globalizacija predstavlja proces koji ubrzava međunarodne relacije što utječe na povećanu distribuciju i razmjenu informacija i kapitala, te na veći stupanj ovisnosti između lokalnog i globalnog što potencira i actor-network teorija.

Ono što je interesantno, u svakom od ovih teorijskih pogleda se prepoznaje i uloga masovnih medija. Naravno, mediji su dobili posebno mjesto u postavkama o globalizaciji kao modernom i postmodernom fenomenu, jer se razvoj medija upravo i poklapa sa intenziviranjem onih procesa koje nazivamo globalizacijskim. Medijske funkcije i medijska produkcija su, također, imale svoj povijesni put koji se može opisati u nekoliko faza. Neke od tih faza možemo indetificirati u skladu s ovim kategorijama (Rantanen, 26):

- oralna faza – dominira govor kao medij,
- faza u kojoj dominira pismo (počinje 3000 godina prije nove ere),
- period od 1440. godine – razvoj štampe,
- pojava telegrafa – faza koja počinje tridesetih godina XIX stoljeća,
- faza u kojoj dominiraju elektronički mediji, radio i televizija,
- od devedesetih godina XX stoljeća započinje period digitalizacije i digitalnih/novih medija.

Kroz ove faze nisu se samo mijenjale uloge pojedinih medija nego i modeli komuniciranja. Tako je u oralnoj fazi dominirao interaktivni model, a u slijedećih nekoliko faza, jednosmjerno komuniciranje je bilo preovladavajući model komuniciranja i to sve do pojave digitalne tehnologije kada dvosmjerni model komuniciranja postaje najvažniji. Koncept vremena se, također, mijenjao – u doba oralne kulture vrijeme je realno, a u doba dominacije elektronskih medija vrijeme se manifestira kao nešto što je trenutno, dok digitalizacija vrijeme pretvara u internetsko vrijeme (Rantanen, 26).

Ali, koncept prostora pokazuje u kojoj mjeri je ovaj pregled faza razvoja medija povezan sa onim što podrazumijevamo kao globalizaciju. Naime, prostor u oralno doba je lokalni, a kao takav ostaje i u periodu dominacije pisma i štampe (samo što je produžen na nacionalni teritorij). Internacionalizacija se pojavljuje s pojavom telegrafa, a prvi elementi globalnog su primjetni u periodu razvoja televizije. Digitalni mediji potpuno ukidaju ovakve koncepte prostora, stvarajući jedan novi svijet u kojem svaki lokalni događaj može postati globalan, kao i obratno.

Mediji i tržište

Medijski i kulturalni studiji su jedan od bitnih teorijskih modela na temelju kojih se istražuje proces djelovanja medija, između ostalog, i u okviru globalizacije. Ovi studiji su kreirali koristan i referentan okvir za proučavanje medijske funkcije, kao i (post)moderne efekte sveukupne digitalizacije koja participira i u stvaranju virtualnog svijeta čija struktura i karakteristike imaju elemente globalnog.

Analize medijske funkcije, s aspekta kulturalnih studija, podrazumijevaju identificiranje ideoloških postavki, kao i kompleksna promišljanja koja ne mogu biti svedena samo na isticanje

tehnološkog determinizma, moći i utjecaja digitalne tehnologije, ili samo na proučavanje novih medija izolirano od ostalih elemenata koji čine kulturološku matricu. Medijska kultura i djelovanje masovnih medija, u takvom referentnom okviru, trebaju se fokusirati na istraživanje medijskih sadržaja kao svojevrsnih matrica društvene moći, te na utvrđivanje kulturoloških elemenata na temelju kojih se kreiraju ti medijski narativi.

Ovakav pristup omogućava da se masovna komunikacija, i u doba intenziviranja procesa globalizacije, istražuje s nekoliko aspekata. Jedan od njih je zasigurno pozicioniranje društvenih uloga i sistema vrijednosti (socijalni status, rasni i nacionalni pristup, seksualno opredjeljenje, gender), zatim analiza teksta i medijskih žanrova, proučavanje uloge publike i interpretiranja, te proučavanje modela strukturalne prezentacije – identificiranje dominantnih elemenata medijskih narativa i utvrđivanje pozicija moći.

U tom kontekstu, i kada je riječ o odnosu medija i globalizacije, proučavanje medija i masovne komunikacije, predstavlja bitnu komponentu u procesu kritičkog tumačenja i procjenjivanja negativnih i pozitivnih aspekata medijske funkcije, kao i vrlo koristan i referentan okvir za analizu ideološke strukture moći i društvenih trendova. Proučavanje medija, u okviru kulturnih studija, upućuje nas na pojam koji označava sadržaj, te način produkcije i distribucije u okviru kulturne industrije.

Masovni mediji i njihovo funkcioniranje, u kontekstu medijskih i kulturalnih studija, mogu se analizirati kao svojevrsni poligon i područje u kojem se sukobljavaju različiti političko-ideološki interesi, odnosno gdje djeluju brojni društveni konflikti i problemi. Kroz te sukobe i na tom poligonu nastoji se ostvariti dominacija koja predstavlja i dominaciju u društvu. Proučavanje medijske funkcije na ovaj način je, u stvari, proučavanje jednog simptoma iz kulturološkog/društvenog okruženja na temelju kojeg se mogu otkrivati dominantni političko-ideološki modeli.

Istraživanje medijskih funkcija i medijske produkcije, u okviru kulturalnih studija i njihovog odnosa prema globalizaciji, veoma je atraktivno i značajno u modernom kontekstu koji je označen potpunom digitalizacijom. To znači da je i u uvjetima stvaranja novih modela komuniciranja, promjene komunikacijske paradigme i stvaranja novih vizuelnih dimenzija i kulturnih formi, proučavanje masovne medijske komunikacije (p)ostalo bitno ne

samo sa stanovišta funkcioniranja medija nego i sa aspekta kulture, te identifikiranja odnosa ideološke, političke i ekonomske moći u okviru globalizacijskih procesa.

Istraživanja medijskih sadržaja postala su značajna, u doba globalizacije, upravo radi toga jer je digitalna tehnologija kreirala nove oblike komunikacije, te novu paradigmu koja je, odlaskom iz analognog doba, stvorila jednu drugačiju, dinamičnu i globalnu oblast kulturnih i tehnoloških konvergencija. Osim toga ova istraživanja su temelj za analizu onih procesa koji obilježavaju komunikacijske i društvene procese u okviru globalizacije kao što su decentralizacija, odnosno transnacionalizacija (McQuail, Suine, 149).

Pojava novih medija i digitalne tehnologije je zaista utjecala na proces globalizacije jer je, između ostalog, izmijenila tradicionalnu paradigmu masovnog komuniciranja tako da se mogu identificirati različite medijske kulture – ona tradicionalna i nova digitalizirana. U ovom kontekstu treba posmatrati i istraživanje (Burgess, Jean & Green, Joshua, 38-44) koje je pokazalo kako su spotovi kreirani od strane anonimnih građana izazvali veći broj reakcija i komentara nego spotovi producirani od strane profesionalnih medija i agencija.

Ali, razvoj novih medija i društvenih mreža se treba posmatrati u okviru intenziviranja globalizacijskih procesa. Analiza medija se ne može odvojiti od tog fenomena posebno kada se uzme u obzir trend stvaranja medijskih korporacija. U globalizacijskim procesima prednjačile su ekonomski i politički najrazvijenije i najjače zemlje, a među njima posebno SAD. Tako je upravo u SAD-u uspostavljeno načelo „slobodnog protoka informacija“ koje je postalo univerzalnim principom (Herman, McChesney, 2004, 27). Prema pojedinim tumačenjima upravo je ovaj princip omogućio transnacionalnim medijskim kompanijama globalno funkcioniranje.

Iako su globalizacijski procesi postojali i ranije, kada je riječ o medijima već su radio i film učestvovali u kreiranju tih procesa, ipak je tek razvoj televizije, nakon Drugog svjetskog rata, uspostavio uvjete za razvoj globalnih ekonomskih i medijskih sistema (Herman, McChesney, 22). Nakon pojave novih medija ti procesi, u kojima transnacionalne korporacije koristeći horizontalne, vertikalne i dijagonalne modele djelovanja, se intenziviraju a da država i javnost nemaju gotovo nikakvu ulogu kada je riječ o tome kako će se sve to razvijati.

Iako je jedan od ključnih novih medija internet, nazvan i novom avangardom u komunikološkom i kulturološkom smislu, predstavljen kao emancipatorski, postalo je evidentno kako je njegova funkcija prevashodno podređena profitu. Moderni mitovi o internetu i cyberkulturi, utemeljenoj na novim medijima, kao univerzalnosti bez totaliteta (Levy, 2001, 98-102) blijede jer se stvari odvijaju prema budućnosti u kojoj je internet određen isključivo profitabilnim interesima, pri čemu raste ekonomski jaz između različitih nacija.

Takvo stanje je već najavljeno, pa je položaj glavnih globalnih medijskih kompanija metaforički označen kao pobjeda „svih bitaka digitalnog rata zvezda“ (Herman, McChesney, 73). U tom kontekstu je objektivno procijenjena uloga i snaga transnacionalnih medijskih korporacija na globalnom tržištu, kao i istaknuto pitanje ne da li će se takvo stanje nastaviti nego koje kompanije će kontrolirati tržišta digitalne satelitske televizije i masovne medijske produkcije, te medijske industrije uopće.

U devedestim godinama XX stoljeća medijskim svijetom je dominiralo deset tvrtki koje su postizale najveću zaradu i koje su predstavljale integrirane globalne medijske korporacije. Neke od najpoznatijih, koje su ulazile u prvu ligu transnacionalnih medijskih korporacija su bile Time Warner, Disney, Viacom, Bertelsman, News Cororation. Globalne medijske korporacije prilagođavale su se i lokalnom tržištu na način da su usvajale domaći jezik koji nije engleski, prihvatale lokalne kulturne standarde i investirale u lokalne medijske industrije.

Globalni mediji predstavljaju dio općeg procesa ekspanzije i širenja globalnih korporativnih sustava. Kreiranje globalnog medijskog sustava odražava proces globalizacije tržišne ekonomije i neoliberalne ideologije. U tom kontekstu globalne medijske korporacije stvaraju medijsku industriju koju možemo kategorizirati u ove grupe:

- Broadcasting i kablovska televizija,
- Izdavaštvo (publishing),
- Filmovi i zabava (entertainment),
- Oglašavanje (advertising).

Tokom posljednjih nekoliko godina lista najjačih, najbogatijih i najvećih transnacionalnih medijskih korporacija se promijenila. Tako se izdvajaju moderni globalni medijski moćnici kao što su Alphabet (osnovan 2015 godine, posjeduje Google, ostvaruje godišnji prihod

od 67 milijardi dolara), Comcast (korporacija za medije, zabavu i komunikaciju, to je najveća američka kablovska i jedna od najvećih internetskih i medijskih korporacija), The Walt Disney Company, News Corporation, AT&T Entertainment Group, Time Warner Inc.

Ekspanzija globalnih medija i utjecaja transnacionalnih medijskih korporacija utvetovala je određene promjene medijskih sadržaja. To se prije svega odnosi na standardizaciju klasičnih medijskih sadržaja, povećanje udjela zabavnog programa, etabliranje *celebrity* kulture vlastitom (medijskom) produkcijom selebitija, te dominaciju emergentnih kultura kao rezultat sukoba dominantnih i opozicionih kultura u okviru kulturološkog i medijskog prostora.

Ono što je posebno značajno jeste standardizacija medijskih sadržaja. Iako je to primjetno u svim žanrovima, i u informativno-političkom programu što ima svoje bitne karakteristike i efekte, izdvajamo one zabavnog tipa i to one koji su povezani sa produkcijom *celebrity* kulture i selebitija. Naime, analiza vrlo popularnog sadržaja, a riječ je o reality programu i to modelu *Big Brother*a (Roscoe, 2015), pokazuje kako stari, klasični televizijski format, u doba globalizacije, dobija nove elemente, ali zadržavajući prepoznatljivi, autentični žanrovski koncept.

Tako analiza jednog *Big Brother* realitija u Australiji, otkriva nekoliko elemenata na temelju kojih ovaj program zadržava standardne odlike žanra koje prepoznajemo na globalnom nivou, ali i neke od komponenti kojima se dočarava kulturološki identitet same australske zajednice. Globalni elementi su, u stvari, oni prema kojima legitimiramo *Big Brother* kao *reality show* u kojem (ne)poznati ljudi dijele kućnu atmosferu izvršavajući određene zadatke kojeg dobijaju od svemogućeg i sveprisutnog Velikog brata koji ih posmatra očima brojnih kamera. U sve to su, naravno, uključeni i gledaoci koji sve to prate i na razlilite načine reaguju čineći sastavni dio čitavog *show* programa.

Specifičnosti koje uvodi ovaj australski *Big Brother* (Roscoe, 391-396) nastoje unijeti elemente autentične za Australiju, ali na način da istaknu dijelove te kulture koji se mogu uklopiti u cjelokupan projekat, te u određene stereotipe koji, opet, funkcioniraju i kao globalni mehanizmi. Neki od tih elemenata su kuća (kuća manifestira australski način života: surfanje, pijesak, sunce), likovi (u prvim serijalima se insistiralo na *macho* imidžu, a u slijedećim je pravljena selekcija prema zastupljenosti različitih grupa u Australiji),

produkcija i emitiranje (emitiranje je bilo prilagođeno za različite dobne grupe gledalaca).

Kada je riječ o sukobu dominantnih i opozicionih kultura u kulturološkom i medijskom prostoru, kao nečemu što je izraženo i aktualno u modelu djelovanja transnacionalnih medijskih korporacija, može se zaključiti kako ovaj sukob ponovo pokazuje da ideologija nije puki odraz ideja vladajuće elite nego se borba vodi između tradicionalnih i emergentnih kultura (Williams, 2006, 137-138). Emergentne kulture, iako preferiraju koncept slobode, kada je riječ o razvoju novih medija, u stvari, insistiraju na principima poduzetničke, neoliberalne ideologije. Stoga se može istaknuti kako ideju slobode, koja se vezuje za Internet jer on manifestira decentraliziranu strukturu novih medija, i u uvjetima globalizacije, emergentne kulture pervertiraju i podređuju profitabilnim interesima i neoliberalnim modelima djelovanja.

Završna razmatranja

Proces globalizacije se posmatra i tumači kroz različite teorijske pristupe. Neki od tih pristupa ovaj proces smatraju mitom i nečim izmišljenim, ili ga doživljavaju kroz vrijednosnu orijentaciju kao potpuno pozitivan ili krajnje negativan fenomen. Pristupe koje smo izdvojili, globalizaciju analiziraju s aspekta ekonomije, politike, te prevashodno kulture i djelovanja masovne medijske funkcije. Iako ponekad jednostrani, ovi pristupi nam omogućavaju identifikaciju (pred)modernih i (post)modernih karakteristika procesa globalizacije, kao i utvrđivanje određenih ideoloških dimenzija unutar ovog fenomena.

Povezivanje procesa globalizacije s medijskom industrijom, u okviru kulturoloških matrica, te posebno u kontekstu razvoja novih medija, jeste značajno jer ukazuje na različite karakteristike globalizacije koji se ne mogu svesti isključivo na crno-bijele modele tumačenja. Naprotiv, ta tumačenja otvaraju perspektivu za stalno preispitivanje utjecaja i dodira različitih kultura, te principa moći koji, objektivno, posjeduju određeni politički, ekonomski, pa time i kulturološki centri.

Otkrivanje dominantnih elemenata procesa globalizacije, kroz funkcioniranje masovnih medija, upućuje nas na svojevrsnu standardizaciju pojedinih medijskih žanrova koji, uz zadržavanje autentičnih nacionalnih atributa, poprimaju karakter globalno

prepoznatljivih sadržaja. I što je značajnije, to nas upućuje i na ključnu logiku djelovanja transnacionalnog medijskog imperija koji u (novim) medijima i digitalnoj tehnologiji pronalazi sredstvo za ovladavanje emergentnih kultura i komercijaliziranih modela djelovanja.

Literatura

1. Ampuja, Marko (2010): *The Media and the Academic Globalization 2. Debate: Theoretical Analysis and Critique*. Helsinki: Helsinki University Print.
3. Burgess, Jean & Green, Joshua (2009): *YOU TUBE – Online Video and Participatory Culture*. Malden, USA, Cambridge, UK: Polity Press.
4. Duda, Dean (2002): *Kulturalni studiji: ishodišta i problemi*. Zagreb: AGM.
5. Herman S, Edward, McChesney E. Robert (2004): *Globalni mediji*. Beograd: Clio.
6. Kellner, Douglas (2004): *Medijska kultura*. Beograd: CLIO.
7. Levy, Pierre (2001): *Cyberculture*. Minneapolis: University Minnesota Press.
8. Rantanen, Terhi (2005): *The Media and Globalization*. London: SAGE Publications.
9. Roscoe, Jane: *Watching Big Brother at Work – A Production Study of Big Brother Australia*; *The Globalization Reader* (2015), The Fifth Edition, Edited by Lechner, J. Frank and Boli, John, Blackwell Publishing Ltd.
10. Vuković-Peović, Katarina (2012): *Mediji i kultura – ideologija medija nakon decentralizacije*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Vuksanović, Divna (2011): *Filozofija medija 2: ontologija, estetika, kritika*. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti.
11. Williams, Raymond: *Base and Superstructure in Marxist Cultural Theory*. In Durham, G. Meenakshi; Kellner, M. Douglas (2006): *Media and Cultural Studies: keywords*. Blackwell Publishing.

MEDIA AND GLOBALIZATION

Abstract

The process of globalization can be analyzed from several aspects. One of them is an approach that analyzes the concept of globalization from the aspect of media and cultural studies. Such an approach enables us to study a significant role of the media in contemporary processes of globalization, particularly in regard to functioning new media and digital technology. In that way, in the process of globalization, as many positive effects could be recognized and some ideological, economical and cultural models as well.

Key words: *media, globalization, process, new media, digitalization*

Dr. sc. Enes Prasko

INTERKULTURALNA KOMUNIKACIJA I NOVI MEDIJI***Sažetak***

Interkulturalno komuniciranje je disciplina koja proučava komuniciranje među različitim kulturama i društvenim grupama ili kako kulture utiču na komuniciranje. Koristi se da opiše široki obim komunikacijskih procesa i problema koji se prirodno pojavljuju sa organizacijom ili društvenim kontekstom fabrikovanim od pojedinca sa različitom religijskom, socijalnom, etničkom i edukacijskom pozadinom. U ovom smislu pokušavamo razumjeti kako ljudi iz različitih zemalja i kultura djeluju, komuniciraju i doživljavaju svijet oko njih. Mnogi stručnjaci u interkulturalnoj biznis komunikaciji tvrde da kultura određuje kako pojedinac kodira poruku, koji komunikacijski kanal koristi za prenos poruke i na koji način dekodira poruke.

Brzi razvoj novih medija je bio glavna snaga ubrzavanja globalizacijskog trenda u ljudskom društvu zadnjih nekoliko decenija. Sa karakterističnom i jedinstvenom prirodom, novi mediji su doveli ljudsku interakciju i društvo na veoma kompleksan nivo. Kroz ove konvergencije zajedničko jačanje novih medija i globalizacije dovelo je do transformacije, skoro, svakog aspekta ljudskog društva. Funkcionalnost novih medija dozvoljava ljudima interakciju sa više osoba istovremeno samogućnošću individualiziranja poruka u procesu interakcije. Novi mediji posjeduju pet karakterističnih osobenosti: digitalnost, konvergenciju, interaktivnost, hipertekstualnost i virtuelnost.

Ključne riječi: interkulturalna komunikacija, novi mediji, kultura, identitet

Dok je 20. vijek bio označen razvojem moćnih platformi masovnih medija, u 21. vijeku svjedočimo eksploziji tehnologija novih medija situiranih na raskršću interpersonalnog, interkulturalnog i masovnog komuniciranja. Informacijske i komunikacijske tehnologije, uključujući društvene mreže, pametne mobilne telefone, sms poruke, email, multi-medija on-line igre i blogove, omogućavaju

čovječanstvu da se poveže interpersonalno preko kultura i nacija na načine koji su bili nezamislivi ranije. Za razliku od masovnih medija 20. vijeka, novi mediji su tehnološke ekstenzije privatnog i javnog pojedinca – mobilne platforme koje ohrabruju svako ljudsko biće da komunicira pojedinačno sa mnoštvom drugih ljudi kroz prostor i vrijeme.

Svijet je postao još „manje mjesto“¹. Dolazimo sve više u kontakt sa različitim jezicima i kulturama. Kroz multikulturalna društva, međunarodne organizacije i on-line konekcije. Komuniciranje je međunarodno i zbog toga postaje „stvar“ interkulturalnosti. Važnost razumijevanja kulturalnih parametara i zajedničke percepcije ubrzano raste u poljima kao što biznis, edukacija, rješavanje konflikta.

Novi mediji transformiraju komuniciranje među kulturama. Internetsko-kompjuterska medijacija komuniciranja, društvene mreže, pametni mobilni telefoni, Skyp, sms poruke, on-line igre, virtualni svijet i blogovi su dramatično povećali kontakt između individualaca i grupa iz različitih kultura. Nismo više ograničeni primarnim lice-u-lice susretima, ljudi širom svijeta koriste nove medije da momentalno komuniciraju sa drugim ljudima bez obzira na geo-političke granice, vrijeme ili prostor.

Interkulturalno komuniciranje kao ljudska aktivnost je drevna dok je kao akademska disciplina relativno novo. Interkulturalno komuniciranje je disciplina koja proučava komuniciranje među različitim kulturama i društvenim grupama ili kako kulture utiču na komuniciranje. Koristi se da opiše široki obim komunikacijskih procesa i problema koji se prirodno pojavljuju sa organizacijom ili društvenim kontekstom fabrikovanim od pojedinca sa različitom religijskom, socijalnom, etničkom i edukacijskom pozadinom.

U ovom smislu pokušavamo razumjeti kako ljudi iz različitih zemalja i kultura djeluju, komuniciraju i doživljavaju svijet oko njih. Mnogi stručnjaci u interkulturalnoj biznis komunikaciji tvrde da kultura određuje kako pojedinac kodira poruku, koji komunikacijski kanal koristi za prenos poruke i na koji način dekodira poruke.²

Kvalitetna interkulturalna komunikacija proučava situacije gdje ljudi sa različitim kulturalnim pozadinama komuniciraju. Osim jezika, interkulturalna komunikacija fokusira se na društvene

¹ Collier, MJ. 2002. *Intercultural alliances: Critical transformation*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

² Barker, V. & Ota, H. (2011). *Social networking*, *Journal of Intercultural Communication Research*.

atribute, obrasce i kulture različitih grupa ljudi. To također uključuje razumijevanje različitih kultura, jezika i običaja iz drugih zemalja.

Interkulturalna komunikacija igra veliku ulogu u društvenim naukama kao što su antropologija, kulturalne studije, lingvistika, psihologija, komunikologija. Interkulturalna komunikacija se, također, referira kao baza međunarodnog biznisa. Postoji nekoliko međunarodnih kulturalnih servisa koji mogu pomoći razvoju interkulturalnih komunikacijskih vještina. Istraživanja su glavni dio razvoja interkulturalnih komunikacijskih vještina.³

Vjerujemo da se interkulturalno komuniciranje može razumjeti preko istih osnovnih varijabli i procesa korištenih da se opišu druge forme komuniciranja. Sva komunikacija se dešava između ljudi koji imaju varirajući stepen familijarnosti jedni sa drugima. Ključni koncept⁴ u razumijevanju interkulturalnog komuniciranja je koncept „stranca“. Različite kulture i subkulture mogu imati različita pravila i norme u skladu sa čim želimo naglasiti da razumijevanje kulture drugih olakšava međunarodnu kulturalnu komunikaciju.

Kultura je način života ljudi. Društveni sistem koji se sastoji od vrijednosti, normi, načina ponašanja u ljudskom društvu. Definiramo kulturu kao ljudsku ulogu u okruženju.⁵ „Drugim riječima, kultura je ne-biološki aspekti života“. Ova definicija konotira ka tome kako sve što ljudi nauče i rade a nije vezano za biološki opstanak je kultura. Koncepti kulture i komuniciranja su snažno povezani, u smislu da, pojedinac ne može naučiti ili steći niti jedan aspekt kulture a da nije prošao proces komuniciranja. Kultura je nešto što se uči od roditelja, škole, medija i šire zajednice. Iz ovoga, možemo reći s pravom, da je kultura produkt komuniciranja. Također,⁶ komuniciranje je osnovna odlika ljudskog života i igra vitalnu ulogu u kreiranju ljudske kulture i načina njenog sticanja.

Koncept komuniciranja ima mnogo definicija. Od etimološke analize riječi, komuniciranje (dolazi od latinske riječi *communicare* a znači učiniti nešto općim, poznatim) Drugim riječima, komunikacijom nekome nešto priopštavamo.⁷ Komunikacija znači dijeljenje

³ Baron, NS and Segerstad, (2010). *New Media & Society* .

⁴ Baran, S.J., and Davis, D.K., (2012) *Mass Communication Theory, Foundation, Ferment and Future*. Wadsworth, Cengage Learning. Canada.

⁵ Jens, A. (1985) “*Intercultural Communication*”

⁶ Judith, N.M., and Thomas, K.N., (2007), *Intercultural Communication in Context*. McGraw Hills, Boston, USA.

⁷ Acalugbo 2003, in Andrew Asan Ate, *National Open University*.

mišljenja. Koncept komuniciranja, u osnovi znači, svaka misao koja je transferirana od jedne osobe ka drugoj.⁸

Faktički, interkulturalna komunikacija znači komunikaciju kroz različite kulturalne granice. Ovo znači kada, dvoje ili više ljudi sa različitim kulturalnim pozadinama komuniciraju međusobno, ulaze u domen interkulturalne komunikacije. Prvi razlog za izučavanje interkulturalne komunikacije je razvijanje osjetljivosti na različita kulturalna naslijeđa i pozadine kako bismo bolje razumjeli vlastiti identitet.

Kako smo naveli ranije, brzi razvoj novih medija je bio glavna snaga ubrzavanja globalizacijskog trenda u ljudskom društvu zadnjih nekoliko decenija. Sa karakterističnom i jedinstvenom prirodom, novi mediji su doveli ljudsku interakciju i društvo na veoma kompleksan nivo. Kroz ove konvergencije⁹ zajedničko jačanje novih medija i globalizacije dovelo je do transformacije, skoro, svakog aspekta ljudskog društva.

Funkcionalnost novih medija dozvoljava ljudima interakciju sa više osoba istovremeno sa mogućnošću individualiziranja poruka u procesu interakcije. Novi mediji posjeduju pet karakterističnih osobenosti¹⁰: digitalnost, konvergenciju, interaktivnost, hipertekstualnost i virtuelnost.

Digitalizacija je najistaknutija osobenost novih medija. Novi mediji ili digitalni mediji dematerijaliziraju medijski tekst tako što pretvaraju podatke iz analogne u digitalnu formu, koja dozvoljava razne vrste matematičkih operacija. Novi mediji, također, omogućavaju manipulaciju velikom količinom informacija kao i njihovu pohranu na malom prostoru.

Novi mediji konvergiraju forme i funkcije informacija, medija, elektronskog komuniciranja i elektronskog računanja. Konvergencijska snaga novih medija može lako biti demonstrirana sa nužnošću Interneta, njegovoj snažnoj funkciji koja je ugrađena u kompjutersko informacijske tehnologije i širokopojasne komunikacijske mreže.

⁸ John C. Condon and Fathi Yousef, *An Introduction to Intercultural Communication* (New York: Macmillan, 1975).

⁹ Allwood, J., & Schroeder, R. (2000). *Intercultural communication in a virtual environment*.

¹⁰ Belay, G. (1996). *The (Re)construction and negotiation of cultural identities in the age of globalization*. New Brunswick, NJ

Interaktivna funkcija novih medija¹¹, između korisnika i sistema u odnosu na korištenje informacijskih resursa, obezbjeđuje korisnicima veliku slobodu u produciranju i reproduciranju sadržaja i forme informacija tokom interakcije. Sloboda u kontroliranju informacija daje novim medijima veliku snagu u procesu ljudske komunikacije.

Hipertekstualnost novih medija donosi napredak globalnoj mreži u kojoj informacija može slobodno da se kreće oko i spontano povezuje. Fenomen globalne mreže¹² je izgradio novo životno iskustvo za ljudski rod, koji će ga odvesti u transformaciju ekonomskih aktivnosti, kulturalnih modela, interaktivnih stilova i drugih aspekata ljudskog društva.

„Cyberspace“ formiran od novih medija dozvoljava ljudima da generišu virtuelno iskustvo i realnost. Nevidljivi cyberspace ne samo da izaziva prazninu između realnosti i virtuelnosti, nego također utiče na slobodno izmjenjivanje spola, ličnosti, pojavnosti i zanimanja. Kreiranje virtuelne zajednice¹³ koja prelazi preko svih granica ljudskog društva definitivno će postaviti izazov načinu na koji percipiramo realnost i našim tradicionalno definiranim identitetima.

Sa ovim istaknutim osobenostima, novi mediji su doveli ljudsko društvo na kompleksan nivo ali u isto vrijeme, postavili su izazov tradicionalnom načinu postojanju ljudske komunikacije. Novi mediji ne utiču samo na formu i sadržaj informacija/poruka, nego utiču i na to kako ljudi razumiju jedni druge u procesu ljudske komunikacije, posebno one iz drugih kulturalnih ili etničkih grupa.

U jednu ruku, suštinski, nova kultura izlegla od novih medija stvara kontinuiranu prazninu između tradicije i inovacije sa kulturom. Prije pojave novih medija¹⁴, tradicija i inovacija u ljudskom društvu koegzistirale su u dinamično sinhroniziranom načinu, no brzina i uticaj novih medija rezultirala je nemogućnošću tradicionalnih vrijednosti da održe korak sa novim kulturalnim vrijednostima proizvedenih od novih medija. Ova kulturalna praznina je uzrokovala teškoće u razumijevanju ili komunikaciji između generacija i među ljudima iste kulturalne pozadine.

¹¹ Chen, G. M., & Starosta, W. J. (2005). *Foundations of Intercultural Communication*. University Press

¹² Castells, M. (2000). *Materials for an exploratory theory of the network society*. *British Journal of Sociology*,

¹³ Jones, S. G. (Ed.). (1995). *Cybersociety: Computermediated communication and community*.

¹⁴ Bagdasaryn, N. G. (2011). *Intercultural communication*

Novi mediji, također, suštinski brišu rasne komunikacijske praznine između različitih kultura i etničkih grupa. Fragmentirana priroda novih medija je zamijenila tradicionalnu kulturalnu gramatiku, kulturalne modela ili kulturalne mape sa novim modelom, gubeći pri tome tradicionalnu kulturalnu logiku. Preuređivanje i restrukturiranje kulturalnih modela zahtjeva da članovi kulturalne zajednice pregrupišu njihovo komunikacijsko ponašanje u okviru njihove zajednice i nauče novi način interakcije sa ljudima iz drugih kultura.

Novi mediji ohrabruju novu kulturu u ljudskom društvu, u kojem stepenu dvosmislenosti i nesigurnosti će biti rekonstruirana i doseći najviši vrh, posebno u procesu interkulturalne komunikacije, ostaje nam da vidimo.

Literatura

1. Collier, MJ. 2002. *Intercultural alliances: Critical transformation*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
2. Barker, V. & Ota, H. (2011). *Social networking*, Journal of Intercultural Communication Research.
3. Baron, NS and Segerstad,(2010). *New Media & Society* .
4. Baran, S.J., and Davis, D.K., (2012) *Mass Communication Theory*, Foundation, Ferment and Future. Wadsworth, Cengage Learning. Canada.
5. Jens, A. (1985) “*Intercultural Communication*”
6. Judith, N.M., and Thomas, K.N., (2007), *Intercultural Communication in Context*. McGraw Hills, Boston, USA.
7. Acalugbo 2003, in Andrew Asan Ate, *National Open University*.
8. John C. Condon and Fathi Yousef, *An Introduction to Intercultural Communication* (New York: Macmillan, 1975).
9. Allwood, J., & Schroeder, R. (2000). *Intercultural communication in a virtual environment*.
10. Belay, G. (1996). *The (Re)construction and negotiation of cultural identities in the age of globalization*. New Brunswick, NJ
11. Chen, G. M., & Starosta, W. J. (2005). *Foundations of Intercultural Communication*. University Press
12. Castells, M. (2000). *Materials for an exploratory theory of the network society*. *British Journal of Sociology*.

13. Jones, S. G. (Ed.). (1995). *Cybersociety: Computermediated communication and community*.
14. Bagdasaryn, N. G. (2011). *Intercultural communication*.

INTERCULTURAL COMMUNICATION AND NEW MEDIA

Abstract

Intercultural communication is a discipline that studies communication across different cultures and social groups, or how culture affects communication. It is used to describe the wide range of communication processes and problems that naturally appear within an organization or social context made up of individuals from different religious, social, ethnic, and educational backgrounds. In this sense it seeks to understand how people from different countries and cultures act, communicate and perceive the world around them. Many people in intercultural business communication argue that culture determines how individuals encode messages, what medium they choose for transmitting them, and the way messages are interpreted.

The rapid development of new media has been the main force accelerating the trend of globalization in human society during the last few decades. With its distinctive and unique nature, new media has brought human interaction and society to a highly interconnected and complex level. Through this convergence the mutual enhancement of new media and globalization has led to the transformation of almost all the aspects of human society. New media functionally allows people to interact with multiple persons simultaneously with the ability to individualize messages in the process of interaction. New media enjoys five distinctive characteristics : digitality, convergency, interactivity, hypertextuality, and virtuality.

Key Words: *Intercultural Communication, Culture, Identity*

SOCIOLOGIJA

SOCIOLOŠKI ASPEKTI GRAĐEVINARSTVA

Sažetak

Bosna i Hercegovina nakon Drugog svjetskog rata bila je glavni pokretač ukupnog privrednog razvoja bivše Jugoslavije i doživjela je najveću urbanističku ekspanziju u svojoj historiji.

Problem stambene izgradnje, namijenjene smještaju nove radne snage, postao je prioritet lokalnih vlasti.

Građevinarstvo se afirmisalo na domaćem i međunarodnom tržištu. Postalo je unosna privredna grana. Preduzeća su stekla solidan ugled u građevinskim projektima, počevši od dizajna, graditeljstva, građevinarstva, pa do proizvodnje visoko kvalitetnih građevinskih materijala i objekata. Zemlja ima prirodne resurse kao što su drvo, kamen, šljunak, pijesak, glina i metalne rude. Potencijal za rast tržišta građevinarstva u zemlji je veliki, s tim da je prvobitni prioritet dat obnovi i oporavku postojeće imovine i infrastrukture. Velike su mogućnosti za rast i razvoj građevinske industrije u BiH, tim prije jer postoji veliki broj razvojnih projekata.

Ključne riječi: *građevinarstvo, urbanizacija, suburbanizacija, socijalistička urbanizacija, stambena izgradnja, megagrađ, generalni urbanistički plan, stambena reforma, urbana sociologija, gradski stil života*

Uvod

Građevinarstvo ili građevina predstavlja primijenjenu tehničku disciplinu, koju smatraju najstarijom i najznačajnijom granom tehnike. Građevinarstvo je značajan dio ekonomije svake države, pa i BiH. Ono obuhvata čitav niz privrednih aktivnosti koje se objedinjuju i konačno vide kroz izgradnju nekog objekta. To je široki opseg koji pored građenja obuhvata i proizvodnju građevinskog materijala i opreme. Građevinarstvo za sebe vezuje veliki dio ostatka privrede i zauzima važno mjesto u ukupnoj produkciji. Građevinska tehnika se bavi poslovima potrebnim za građenje svih vrsta arhitektonskih zgrada, putne mreže, saobraćajnica, cesta, željezničkih pruga, mostova, tunela, vodovoda, kanalizacija, melioracijskih objekata,

uređenjem vodotoka, hidrocentrala, izgradnjom termoelektrana... Osobe koje se bave građevinarstvom nazivaju ih građevinari, građevinski radnici, građevinski tehničari, građevinski inženjeri. Građevinska tehnika predstavlja vještinu kojom ljudi od izvornih ili prerađenih sirovina iz prirode planski sastavljaju nove tvorevine izgrađene na zemlji i njima se koriste. Prirodni materijali kao što su: kamen, drvo, zemlja (glina), ali i vještački: cigla, kreč, beton i čelik, omogućavaju osmišljeno povezivanje sa tlom u jednu cjelinu koja se naziva građevinski objekt ili građevina. Rezultat građevinske tehnike su građevine ili građevinski objekti, koji mijenjaju izgled na zemlji i predstavljaju cjelinu.

Svi savremeni građevinski objekti trebaju da zadovolje sljedeće standarde i uslove: pouzdanost, mehaničku otpornost i stabilnost, zaštitu u slučaju požara, zaštitu od ugrožavanja zdravlja ljudi, zaštitu korisnika od povreda, od vibracija i buke, uštedu energije, toplotnu zaštitu, zaštitu od korozije i drugih vanjskih uticaja. Kroz historiju građevinarstvo je iz epohe u epohu napredovalo. U početku su se gradile samo sojenice i zemunice. Smatraju ih prvim građevinskim objektima. Glavni tip neolitskih kuća bile su sojenice, a građene su od drvenih oblica i naboja zemlje. U antičkom periodu su se razvila dva stila: grčki i rimski stil gradnje.

Građevinarstvo je unosna privredna grana. Građevinski sektor je prije rata bio jedna od najznačajnijih grana privrede u Bosni i Hercegovini. Prema broju zaposlenih prije rata građevinarstvo je učestvovalo sa 10 posto od ukupno zaposlenih u privredi, odnosno sa oko 100.000 zaposlenih radnika. U vanjskotrgovinskoj razmjeni sa svijetom, građevinarstvo, industrija građevinskih materijala i arhitektonske djelatnosti BiH, zauzimaju važno mjesto. Do rata u BiH, građevinarstvo je imalo značajne kapacitete koji su godišnje ostvarivali od 150 do 250 miliona američkih dolara i upošljavali oko 10.000 građevinskih radnika u inostranstvu. Značajno su upošljavani i kapaciteti ostale privrede BiH za pripremu poslova u inostranstvu i obezbjeđivanje izvoz proizvoda ostale privrede. U građevinarstvu BiH postoji oko 3.000 privrednih subjekata, sa okupo 34.500 radnika, što je oko 7,5 % ukupno zaposlenih u BiH. Zbog ratova građevinske firme su se morale povući iz Iraka i Libije. Privatizacija firmi u građevinarstvu nije izvršena najsretnije. Nastalo je mnogo manjih građevinskih firmi, pa firme nastale od Hidrogradnje dobijaju

poslove, a starije firme su podizvođači.¹ Usitnjene građevinske firme su manje konkurentne i rade manje poslove.

Zbog primjene novih građevinskih tehnologija u Bosni i Hercegovini su od 29 ciglana ostale samo četiri, a u Srbiji od 93 tvornice opekarskih proizvoda radi ih desetak. Jedna od rijetkih ciglana u RS, Industrija opekarskih proizvoda Drina u Bijeljini, suočena je sa problemom velikih zaliha gotovih proizvoda koji su sve manje traženi na tržištu zbog promjene građevinskih tehnologija. Građevinske firme sve više koriste betonske konstrukcije i panele za izgradnju objekata, a značajno je smanjena i individualna stambena izgradnja. To je posljedica i nekontrolisanog uvoza građevinskih proizvoda.² U bivšoj državi Zenica je imala izvanredan razvoj.³ Međutim, još od prije (od osamdesetih godina prošlog vijeka) u BiH je bilo mnogo bespravne gradnje. Brže i lakše se dobije legalizacija bespravno izgrađenog objekta nego regularna građevinska dozvola, što je posebno izraženo u proteklih dvadeset godina. Ne bi se trebala odobriti legalizacija objekta bez geološko-mehaničkog elaborata i građevinskog projekta. Procjenjuje se da je u Kantonu Sarajevo, naprimjer, oko 60.000 bespravno izgrađenih objekata, ali zbog rodbinsko-stranačkih veza, rušenja nije bilo. Posljedice su, između ostalog, i nekvalitetna vodovodna i kanalizacijska mreža, česte redukcije vode...⁴

Za velike investicije potrebne su velike građevinske firme. Povećana konkurentnost građevinarstva pozitivno utiče na druge industrijske sektore, na zapošljavanje i rast privrede u cjelini. Osnovni faktori koji utiču na to su aspekti kvaliteta u građevinarstvu, pravna sredina, obrazovanje i obezbjeđivanje obuke i fokusiranje napora i potencijala u istraživanje i razvoj.

¹ Faruk Kozić, *Pravo na ljudskost: rasprava o demokratiji, ljudskim pravima i društvenim pitanjima II*, „Meligrafprint“, Zenica, 2016., str.65-67.

² Revizori su na osnovu analize napravljene na uzorku od 51 grada i općine u Federaciji BiH zaključili da je nelegalno izgrađenih objekata preko 20 posto. (<http://www.poslovni.hr/svijet-i-regija/u-fbih-vise-od-20-bespravnih-gradnji-331228>).

³ Zenica je poznat industrijski centar. U politici razvoja dominirale su bazne grane industrije (proizvodnja gvožđa, čelika i rudarstvo). Eksploatacija mrkog uglja u Zenici je počela 1880. godine, a proizvodnja čelika 1892. godine. U Zenici je proizvedeno 1990. godine 1,4 miliona tona čelika i 924.000 tona uglja.

⁴ <http://www.poslovni.hr/svijet-i-regija/nove-tehnologije-unistile-ciglane-u-bih-313446>

Primjer stambene izgradnje Zenice

Nakon Drugog svjetskog rata Zenica se ubrzano razvijala i imala je privrednu, industrijsku i stambenu ekspanziju. Postala je Jugoslavija u malom. Nakon usvajanja drugog urbanističkog plana, 1966. godine u Zenici je počelo intenzivnije ulaganje u izgradnju i širenje komunalnih objekata i komunalne mreže, pa su izgrađeni novi vodovod (1961. i 1969. godine) i nova toplana (1967. godine) čime je Zenica postala jedan od rijetkih gradova u Jugoslaviji sa centralnim grijanjem. Modernizovane su postojeće saobraćajnice i izgrađene nove, kao što je Obalni bulevar 1967. godine. Obnovljeni su i izgrađeni mostovi na rijeci Bosni...Željezara je bila glavni simbol grada i industrijskog razvoja. Bila je jedna od najvećih u Evropi. Industrijski i privredni razvoj doveo je do naglog porasta broja stanovnika. To je zahtijevalo veća ulaganja u gradsku infrastrukturu, izgradnju velikih stambenih blokova, proširenje i unapređenje komunalnog sistema, razvoj saobraćaja... Tako se stvarala slika radničkog grada u koji je Josip Broz Tito dolazio 17 puta.

Tokom šezdesetih godina završeno je nekoliko značajnih komunalnih projekata. Zbog finansijskih ušteda, uslijedile su brojne izmjene osnovnih projekata, koji su uglavnom planirani i realizovani prema potrebama industrije, dok je pružanje tih usluga građanima zavisilo upravo od potreba industrije i bilo je u drugom planu.⁵ Ekspanzija izgradnje stanova u Zenici traje od 1952. godine. U Radakovu je jedne godine napravljeno oko 600 stanova. U Zenici su stanove radile građevinske firme Izgradnja, GP Bosna, Kozara... Izgradnja je bila glavni izvođač građevinskih radova, veliko preduzeće sa mnogo pogona. SOUR „Izgradnja“ imala je oko 5.000 zaposlenih, visokogradnja je imala od 1300 do 1400 zaposlenih. Imala je sve građevinske mašine koje su bile na tržištu. Ovom preduzeću je, međutim, smetala velika administracija. U prethodnom sistemu nakupio se brojni birokratski aparat, sa previše neproizvodnih radnika. Kritika troškova reprezentacije rezultirala je povećanjem troškova u radničkim menzama. Radnici su dolazili iz cijele države i ostajali da rade i žive u Zenici.

Zeničani posebno ističu dva načelnika koji su više od ostalih zaslužni za razvoj grada. To su Ezher Arnautović i Husejin Smajlović. Esher Arnautović zvani Ezo bio je predsjednik u tri općine, Travnik,

⁵ Mirza Džananović, *Komunalna izgradnja Zenice u prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata*, GRAČANIČKI GLASNIK, Časopis za kulturnu historiju, 35/18, Gračanica, 2013., str.80.

Novi Travnik i Zenica. O razvoju Zenice pisao je u svojoj knjizi, gdje navodi da je bio optuživan za “megalomanski razvoj“ ovog grada, te da je u jednom političkom procesu čak završio u zatvoru.⁶ U njegovom mandatu Zenica je imala brži razvoj od državnog prosjeka, a njegovim hapšenjem i optužnicom želio se zaustaviti dalji razvoj Zenice. Građani ga izuzetno cijene. Nakon posljednjeg rata, Zenici se posvetio načelnik Husejin Smajlović i fokusirao se na njen razvoj. Trudio se da promijeni način razmišljanja Zeničana, ohrabrivao ih da sami krenu u novi razvoj i pokreću biznis. Posljednjih 12 godina života obavljao je funkciju, prvo načelnika, pa onda i gradonačelnika Zenice. Ova dva načelnika promijenili su imidž i izgled grada i realizovali mnoge za Grad značajne projekte.

Zenica je postala središte Zeničko-dobojskog kantona. I pored toga, Zeničani su nezadovoljni u prethodnom, pa i ovom sistemu – zbog odnosa velikih centara i gradova prema njima. Suština je da Zenica i njeni građani žele više i bolje, smatraju da to zaslužuju.

Urbanizacija

Prvi gradovi nastali su u neolitsko doba, a tek industrijalizacijom došlo je do porasta gradskog stanovništva. Urbanizacija je proces porasta gradskog stanovništva, smanjenja seoskog i poljoprivrednog stanovništva te nastanka specifičnog urbanog načina života. Koliki je stepen urbanizacije u nekoj zemlji, pokazuje procenat stanovništva koji živi u gradovima. Direktno je povezan sa stepenom industrijalizacije i ekonomskom razvijenošću. Prema predratnim podacima, zemlje sa najnižim dohotkom po stanovniku imale su oko 22 posto, a razvijene industrijske zemlje oko 77 posto gradskog stanovništva. Zemlja u kojoj je urbanizacija najranije počela je Velika Britanija, u kojoj je stanovništvo od pretežno seoskog postalo gradsko. Početkom 19. vijeka manje od petine Britanaca živjelo je u gradovima, a već 1900. godine u gradovima ih je živjelo tri četvrtine. U istom periodu je broj stanovnika Londona porastao sa 1 na 7 miliona stanovnika. U SAD je porast gradskog stanovništva bio još brži, pa je Njujork (New York) u periodu 1800.-1900. porastao sa 60.000 na oko 5 miliona stanovnika.

U 20. vijeku urbanizacija je postala svjetski proces, naročito u zemljama tzv. Trećeg svijeta. Uopšteno gledajući, urbano stanovništvo raste mnogo brže od cjelokupnog svjetskog stanovništva: 1975. godine 39 posto svjetskog stanovništva živjelo

⁶ Ezher Arnautović, *Sjećanje za budućnost*, Eurocopy, Zenica, 2011. , str.11-12.

je u gradovima; 1985. godine 43 posto; 2000. godine oko 50 posto. Do 2025. godine očekuje se da će u gradovima živjeti oko 63 posto svjetske populacije. Prema tome, to je globalni proces povećanja gradskog i smanjenja seoskog stanovništva. Ovaj porast gradskog stanovništva najvidljiviji je u manje razvijenim zemljama Afrike, Azije i Južne Amerike, u kojim broj stanovnika gradova raste dvostruko brže nego u razvijenim zemljama. Ta pojava je vezana i za demografsku ekspanziju. Stanovništvo Mexico Cityja je za 25 godina poraslo tri puta. Tako gradovi postaju metropole, „gutajući“ okolna sela i naselja i postaju središta društvenog, ekonomskog, kulturnog i političkog života. *Suburbanizacija* je proces u kojem se stanovnici grada sele u predgrađa, jer je tamo kvalitet života bolji, nema buke, gradske vreve ni zagušenja saobraćaja. Kako rastu predgrađa, tako se gradovi počinju međusobno dodirivati, pa neki sociolozi koriste pojam megapolis (megagrad) za neprekinuti niz međusobno povezanih naselja. Tako se, naprimjer, istočna obala SAD od Bostona do Washingtona prostire se na teritoriji dužine 700 kilometara kao neprekinuta urbana cjelina, gdje živi preko 40 miliona stanovnika. Jedno od najvećih naselja današnjice osniva se u Aziji, zahvaljujući površini od 50.000 kvadratnih kilometara, od Honkonga do granice sa Kinom, delte rijeke Perl i Makaoa. To područje još nema zvaničan naziv i administrativnu strukturu, ali na njemu živi 50 miliona ljudi. Zato bi to područje moglo postati jedan od najznačajnijih, ekonomskih, industrijskih, poslovnih i kulturnih područja Kine.⁷ Ujedno predstavlja primjer stvaranja *megagrada*. Urbana sociologija, ili sociologija grada, kao dio sociologije posvećena je ovim temama, a nastala je kao zasebna disciplina u Americi (na univerzitetu u Čikagu).

Urbanizam je postao način života. Tako čikaška škola naglašava glavne karakteristike grada: veličinu, gustoću stanovništva i njihovu socijalnu raznolikost. Kombinacija tih karakteristika stvara poseban *gradski stil života*, koji je mnogo drugačiji nego u manjim zajednicama. Pojedinci u gradu poznaju mnogo ljudi, ali poznanstva su površna i usputna. Odnosi među stanovnicima usmjereni su na specifične uloge koje imaju i zasnovani su na racionalnim interesima. Razvijena podjela rada u gradovima znači veliku raznovrsnost njihovih stanovnika, a za posljedicu to ima toleranciju prema različitim stilovima života i ponašanja, koja ne postoji u seoskim

⁷ Entoni Gidens, *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2005., str.602.

zajednicama. Autori čikaške škole daju prikaz gradskog života, ističući i neke njegove negativne osobine, kao što su anonimnost, ravnodušnost i osamljenost pojedinaca. I pored toga, gradovi nude bogatstvo, dinamiku i raznovrsnost života i daju šansu pojedincima da u tolerantnoj sredini i okruženju ostvare sve svoje snove, želje, talente, ambicije...

Socijalistička urbanizacija je poseban tip urbanizacije, karakteristična za socijalističke zemlje, gdje je akcenat stavljen na ubranu industrijalizaciju i izgradnju puteva i željeznica. Za ovaj tip urbanizacije karakteristična je brza izgradnja radničkih naselja, koja su se sastojala od velikih i međusobno sličnih stambenih objekata, bez estetskog i arhitektonskog isticanja. Prilikom izgradnje industrijskih i stambenih objekata zanemarivana je izgradnja pratećih, uslužnih i kulturnih objekata, a malo je pažnje posvećivano ekologiji i njenoj zaštiti. Vladajuća ideologija promovisala je princip jednakosti, koji je podrazumijevao minimalne razlike između različitih socijalnih kategorija stanovništva. Izgradnja gradskih naselja bila je u službi vladajuće ideologije, jer su stambeni objekti građeni tako da u njima zajedno žive ljudi različitog socijalnog stanja i porijekla. Urbanizacija gradskih naselja u socijalističkim zemljama posljedica je industrijalizacije, a o tome svjedoče nizak kvalitet izgrađenih stambenih objekata, nedostatak gradske i komunalne infrastrukture, velika potrošnja energenata i vode za piće, velika zagađenost vazduha, buka... Promet ljudi, roba i ideja bio je skučen, kulturni život u gradovima je bio skroman i neprilagođen broju stanovnika, pa se socijalistički gradovi često nazivaju „velikim zatvorima“. Osnovni cilj socijalističke urbanizacije od samog početka bio je stvaranje *socijalističkog grada* koji je trebao biti drugačiji od gradova u kapitalističkim zemljama. To je podrazumijevalo podizanje gradova na novim osnovama, u skladu sa idealima društva u kome je iščezavanje klasnih antagonizama i segregacije na urbanističkom planu izražava kao prevazilaženje suprotnosti centar – periferija, luksuzne četvrti – radnička predgrađa i suprotnosti grada i sela. Socijalistički grad trebalo je da omogući i poseban gradski život, jer se radnicima pridavao veliki značaj.

Posebna odlika socijalističkih gradova u nekim zemljama kao što su Jugoslavija, Kina i Kuba bila je njihova unutrašnja prostorna organizacija zasnovana na formiranju komuna i mjesnih zajednica, a s ciljem da se od njih stvore političke i društvene jedinice.

Industrijalizacija se vršila i na račun podizanja urbane infrastrukture, jer su investicije u infrastrukturu ulaganje u budućnost, i na račun jeftine radne snage, čemu su pomogle značajne kategorije radnika – seljaka kojima nije bilo potrebno osigurati stanove, jer su u gradu samo radili. Čak i u slučaju trajnog naseljavanja u gradu, ta nova radnička klasa je još dugo godina živjela po svojim kulturnim obrascima. Po življenju i privređivanju bila je “jednom nogom u gradu, a drugom na selu”. Radnici sa sela mogli su raditi u gradovima, a poslije radnog vremena obavljati poljoprivredne poslove. Imali su obezbijeđen prevoz na posao i sa posla do kuće. Tako su dopunjavali svoj budžet i popravljali standard. U svemu tome radnici su bili zadovoljni, jer su se za poslove, firmu, odmor pitali i o tome odlučivali. Svi su imali besplatno zdravstveno osiguranje i besplatno školovanje. Sigurnost građana bila je bolja, nije bilo pljački banaka, a ni nezadovoljstva radnika i štrajkova glađu. Mogao se pojaviti problem glomaznosti administracije, birokratije, produktivnosti tadašnjih firmi... ali je u osnovi stanovništvo bilo zadovoljno životom.

S obzirom na niske socijalne i egzistencijalne zahtjeve većine takvih radnika, lokalne vlasti su mogle bez problema graditi stambene objekte niskog kvaliteta i ne baš povoljnih uslova života. Međutim, ni za ostale kategorije radnika nije sistemom osigurano da mogu svojim dohotkom doći do stana. Troškovi stambenog zbrinjavanja nisu bili uključeni u troškove reprodukcije radne snage tj. u lične dohotke radnika. Rješavanje stambenog problema radnika bio je u nadležnosti “društva”, koje je to obavljalo po načelu „pravedne raspodjele“,⁸ dajući na korištenje stanove koji su ostajali u društvenom vlasništvu. Kod rješavanja stambenih pitanja prioritet su imali inženjeri, ljekari, borci... tzv. kadrovi.

Savremeni gradovi

Savremeni gradovi rastu i postaju sve veći. U njima je sve više solitera, višespratnica i tornjeva... Gradovi održavaju industrijsku infrastrukturu kako bi se transformisali lokalni produkcionni izvori u osnovne potrepštine, kao što su odjeća, hrana, mjesto za stanovanje i odmor. Sa napretkom u nauci, izgradnji i komercijalnoj tehnologiji, postoji sve veća potreba za objektima posvećenim industrijskoj proizvodnji, skladištenju, distribuciji i prodaji. Međutim, u sve

⁸ Mirza Džananović, *Posljedice ubrzanog urbanističkog razvoja u životu stanovništva Zenice za vrijeme socijalizma*, GRAČANIČKI GLASNIK, Časopis za kulturnu i historiju, Broj 36, godina XVIII, Gračanica, 2013., 90-92.

naprednijem, ali i ekološki svjesnijem vremenu u kojem živimo, izazovi i zahtjevi su da se stvaraju industrijski kompleksi koji su ekološki odgovorniji i održiviji.⁹ Širenje gradova nastalo je kao posljedica rasta broja stanovnika uz migracije iz sela i manjih gradova. Ovakve migracije su imale i međunarodni karakter, jer se iz siromašnih dijelova svijeta selilo u druge države i velike gradove, kao u SAD.¹⁰ U savremenim gradovima došlo je do propadanja centara grada, odnosno dogodio se „bijeg u predgrađe“. Ove promjene su imale dramatične implikacije na „vitalnost britanskih i američkih urbanih centara“.¹¹ Odlazak grupa sa visokim primanjima iz lokalne zajednice značio je gubitak poreza... Došlo je do propadanja zgrada u centru grada. Povećao se broj prigradskih područja, kasnije su gradovi sustizali predgrađa i prigradska naselja. Pored glavnih gradskih područja, opstajala su siromašna naselja i ulice. Socijalno raslojavanje dovodilo je do urbanih sukoba. Nakon toga došlo je do obnove gradova, recikliranja centara, obnove fasada i novih zgrada. Kao da se centralnim dijelovima želi vratiti stari ili dati neki novi sjaj. Mnogi su govorili da se radi o propasti ili obnovi grada.¹² Sve se više govori o globalnom gradu, pametnom gradu i odnosu prema periferiji.

Megagradovi nastaju spajanjem gradova, stapanjem velikih urbanizovanih sredina. U Njujorku se govori 800 jezika različitih naroda koji su doselili u SAD. Pored toga ima 100 muzeja i 150 galerija, 25 hiljada nebodera. To je kulturni centar svijeta. Naša planeta je u cjelini urbanizovana. Od 2009. godine broj ljudi koji žive u gradovima nadmašio je broj ljudi koji žive izvan gradova. Širom svijeta, gradovi neviđenom brzinom rastu u visinu i u širinu, mijenjajući način na koji živimo i radimo. Vrijeme u kome živimo moglo bi biti zlatno doba arhitekture, ili vrijeme nesputanih komercijalnih spekulacija. Svaki dan se odlučuje kako će naš svijet izgledati budućim generacijama, a mali broj nas je uključen u tu raspravu i odlučivanje. U novom svijetu instant komunikacija i poruka, mnogi su previše zauzeti gledanjem serija, sapunica, trkom za poslom i egzistencijom... Vrijeme je da pogledamo prema gore, u nove nebodere, solitere, tornjeve i monumentalna zdanja. Možda prepoznamo društvene promjene koje se odvijaju i svijet koji se mijenja.

⁹ Entoni Gidens, *Sociologija*, n.dj., str.582-612.

¹⁰ Isto, str.585.

¹¹ Isto, str. 593.

¹² Isto, str.598.

Najuređeniji gradovi rangirani po urbanističkoj osviještenosti i cjelovitosti u svijetu su: San Francisco, New York, Paris, London, Boston, Melbourne... Među pet vodećih su tri američka, te po jedna britanska i francuska metropola. *San Francisco* je svjetska prijestolnica tehnologije, već sedam godina je na vrhu liste gradova budućnosti.¹³ Ovo je sedma godina u kojoj AT Kearney objavljuje poredak rangiranih gradova. San Francisco je bio na prvom mjestu zbog napretka i snage u sektoru inovacija. Grad se nalazi na sjeveru Silikonske doline, tehnološkog čvorišta, ima najbolju lokaciju za privlačenje i zadržavanje globalnog kapitala, ljudi i ideja u narednim godinama. Koncentracija moći i bogatstva ima i negativnu stranu, jer ima najskuplje tržište nekretninama u SAD-u.

Historijski važan grad je *Boston*, dugoročno je fokusiran na biotehnologiju u kome su najbolji univerziteti svijeta poput Harvarda i MIT-a. U Bostonu je procvatio poduzetništvo proteklih godina. Ipak, ovaj grad je pao sa trećeg mjesta od prošle godine na peto mjesto. *London* je na dobrom četvrtom mjestu već godinama zahvaljujući pristupu kulturnim sadržajima i multikvalifikovanoj radnoj snazi. Glavni grad Engleske osvojio je prvo mjesto u šest mjerenih oblasti u posljednjoj kalkulaciji, među kojima su vrhunske uslužne kompanije, broj ureda novinskih agencija, sportska takmičenja, međunarodni turisti i međunarodna studentska populacija. *Pariz* je glavni izazivač većim američkim gradovima u budućoj važnosti i konkurentnosti. Francuska prijestolnica se popela deset mjesta od 2016. godine. U Parizu je sve više poslovnih inkubatora i ima značajan rast privatnih investicija, domaćih i stranih investitora. Između 2016. i 2017. godine, *New York* je držao čvrsto drugo mjesto na ovoj listi. Smatran svjetskim centrom mode, finansija, medija i tehnologije, ovaj grad ima najbolje rezultate u poslovnim aktivnostima, političkom angažmanu i ljudskom kapitalu. Također je predvodnik u tržištima kapitala i lokalnim institucijama koje imaju globalan doseg.¹⁴

U svijetu su najveći gradovi u Aziji. Najveći i najnaseljeniji grad je Tokio koji ima 37.900.000 stanovnika. Čak osam od deset najvećih urbanih sredina je na azijskom kontinentu. Međutim, najgušće naseljeni grad svijeta je ubjedljivo u Bangladešu grad Dhaka, koja ima najveću gustoću naseljenosti, gdje više od 16 miliona stanovnika živi

¹³ Globalna konstantantska kompanija AT Kearney rangirala je 128 svjetskih gradova po važnosti u budućnosti, a za tu računicu su koristili razne varijable. Kalkulirani su dobrobit građana, ekonomija, inovacije i način upravljanja.

¹⁴ <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/mapa-gradovi-buducnosti>

na 368 kvadratnih kilometara. U tom gradu živi 45.700 stanovnika po kvadratnom kilometru, što je daleko ispred Tokija, gdje živi deset puta manje stanovnika po kvadratnom kilometru, odnosno 4.400. Nakon Dhake, drugo i treće mjesto pripadaju Mogadishuu i Hyderabadu.¹⁵ Veliki i gusto naseljeni gradovi podsjećaju na mravinjake.

Izgradnja stambenih objekata i standard

Pokazatelj standarda i kvaliteta života je izgradnja stambenih objekata i kvaliteta njihove gradnje. Nakon Drugog svjetskog rata radilo se na povratku i izgradnji stambenih objekata povratnicima. Rijetki su objekti u kojim se moglo stanovati i iz njih se išlo u izgradnju novih za povratnike. Radilo se i gradilo sa elanom, poletom, entuzijazmom. Postojala je vizija i ljudima se davala nada. Radilo se u teškim uslovima i skromnim sredstvima, ali se imala volja i želja. Standard života je bio slab. Vremenom se posvetila pažnja zapošljavanju, industrijalizaciji i otvaranju novih radnih mjesta. Zaposleni radnici stvarali su uslove za dalju gradnju i popravljjanje uslova života i standarda. Radnici su nakon radnog vremena išli u izgradnju baraka, kuća za beskućnike i prognanike. Radilo se sa voljom i elanom, jer se obnavljala i gradila država. Mnogo su obnovi pomogle radne akcije u kojim su učestvovali mladi iz svih krajeva države. Nastali su impozantni rezultati i novi građevinski objekti, firme, putevi, pruge...

Od čega se i kako se sve gradilo, građevinski materijali koji su korišteni, veličina i kvalitet stanova, sve nam to govori o standardu. Radnici su se cijenili i dobijali stanove, išli na odmore i bili zadovoljni. Nastale su nove industrijske zone, gradovi, termocentrale, hidrocentrale, privredni giganti. Industrijski gradovi su se ubrzano razvijali. Gradovi su bili Jugoslavija ili Bosna u malom. Problem je bila velika zagađenost industrijskih gradova kao što je Zenica, Tuzla, Sarajevo, Kakanj... Standardi kvaliteta vazduha bili su slabi. Građevinarstvo je bilo slika tog vremena. Građevinske firme iz BiH uspješno su radile u svijetu na gradilištima u Iraku, Libiji, Alžiru, Egiptu...i mnogim drugim zemljama. Nastale su mnoge poznate građevinske firme u BiH: *Energoinvest*, *GP Vranica*, *GP Bosna*, *Hidrogradnja*, *Kozara*, *Bosnaputevi*, *Žegrap*... Bili su to građevinski giganti. Nekada je *Hidrogradnja* gradila mostove, ceste, puteve i hidrocentrale širom svijeta i zarađivala stotine miliona dolara.

¹⁵ <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/mapa-najgusce-naseljeni-gradovi-svijeta>

Poznate firme u građevinarstvu danas su: *Euro-Asfalt*, koja ima 600 stalno zaposlenih radnika. Ova firma ima ljudske resurse, mehanizaciju i opremu. Poznata je po tunelskoj gradnji.¹⁶ Građevinsko preduzeće ŽGP ili Žegrap, gradio je prugu Šamac-Sarajevo i prugu Beograd-Bar.¹⁷ To je najstarija građevinska kompanija. Ova firma je u ratu potpuno uništena. Radili na obnovi starog mosta u Mostaru, nekih zgrada u Sarajevu i mostova poslije rata. Gradili su most na Savi i u Drivuši kod Zenice, tehnikom naguravanja dijelova koji su teški 1400 tona. *Integral inženjering* iz Banja Luke je građevinska firma koja je po obimu posla u građevinarstvu najveća u BiH. Zapošljava oko 800 radnika. Izvodi građevinske radove u Sloveniji, Srbiji, Makedoniji i u BiH. Najviše radova ima u Republici Srpskoj. *Izgradnja*, građevinska firma u Zenici, koja je prije rata gradila 800 stanova godišnje, imala je sve potrebne građevinske mašine potrebne za gradnju u predratnom periodu.

U BiH postoje firme koje mogu graditi sve građevinske poslove. Veliki projekti su šansa da se ponovo okupe građevinske firme, nakon što su se u ratu i poslije njega raspršile. Najbolje bi bilo formirati zajednički konzorcij, jer slijede veliki poslovi izgradnje dijelova puta na koridoru 5c. Do sada su poslove dobijale strane firme koje su se slabo pokazale, a neke su angažovale domaće firme i njihovu mehanizaciju.

Interesantno je da stambene zgrade u socijalističkom sistemu gradnje daju sliku tog vremena. Na prvi pogled se vidi da su zgrade i naselja imale potrebne sadržaje i parkove, klupe, šetališta... Stanovi i odmarališta koji su građeni bili su prilagođeni za onoga kome se grade. Višak stambenog prostora mogao je izazvati kritike pojedinaca i osudu javnosti, kao što je bio slučaj sa izgradnjom vikendica za

¹⁶ U jakoj međunarodnoj konkurenciji koju su činile kompanije iz Turske, Albanije, Kine i Bosne i Hercegovine, ova kompanija je pobijedila je na tenderu vrijednom 42 miliona eura. Projekt podrazumijeva rekonstrukciju postojeće i izgradnju nove trase ceste Berane – Kolašin u Crnoj Gori. Na trasi se nalazi tunel dužine oko tri kilometra sa cijevima za evakuaciju pješaka, most dužine 90 metara te saobraćajna oprema i signalizacija.

¹⁷ To je najstarija građevinska kompaniju u BiH, koja je izgradila 127 km tunela, 65 km mostova, 718 km željezničke pruge...

funkcionere u Neumu.¹⁸ To je moglo da zadovolji ondašnje vrijeme.

Međutim, vremena su se promijenila i donijela nove potrebe, pa je nastao novi tip gradnje nakon rata 1992-1995. godine. U ratu su spaljena mnoga sela, uništeni gradovi, naselja. Uništeni su i spaljeni mnogi vjerski objekti i neki oskrnavljeni. Nakon rata su najviše građeni vjerski objekti, džamije, crkve i drugi. Nastala je neka čudna gradnja krstova koji dominiraju iznad grada kao u Mostaru i u drugim mjestima kojima se obilježava prostor. Toga prije nije bilo. Izgradnja vjerskih objekata i spomenika u Republici Srpskoj je na jedan karakterističan kalup, bar se tako čini. Nastala je neka trka u izgradnji vjerskih objekata u visinu, munara i tornjeva. U nedostatku zaštite pravne države, pravljeni su vjerski objekti na privatnim imanjima i u avlijama, kao u avliji nane Fate Orlović, što je ružno i nekulturno. Karakteristično je da su se pomiješali stilovi gradnje u izgradnji vjerskih objekata. Tako je tradicionalna gradnja narušena sa unesenim i pomiješanim stilovima gradnje koji se ranije nisu koristili u BiH.

Izgradnja stambenih objekata nije pratila kvalitet. Usitnjene nove građevinske firme gledale su na zaradu i profit. Stare građevinske firme su se raspadale i propadale, ili su privatizacijom bile usitnjene. Kvalitet stanova je bio slabiji. Na jednoj parceli na kojoj bi trebalo da se pravi jedna stambena zgrada sa parkom i ostalim pratećim sadržajima, izgrađeno je više stambenih zdrada namjenjenih prodaji i zaradi. Međutim, parkova, sadržaja za djecu nema. Zgrade su pravljene nauštrb drugih potrebnih sadržaja. Toplotna izolacija i kvalitet ugrađenih materijala nisu na nivou. U ovom tipu gradnje se štedilo i na kvalitetu. U toku izgradnje vidjelo se da su neke zgrade

¹⁸ Afera u Neumu otkrila je da u tom gradu ima 288 vila, te da je to elitno vikend naselje, od kojih je samo 19 pripadalo mještanima. Ovaj grad je bio u sastavu opštine Čapljina, od 1978. godine, kad je počela podjela zemljišta odnosno placeva za gradnju. Od tada je Neum samostalna opština. Aferom je otkrivena grupa povlašćenih ljudi, iz najvišeg republičkog rukovodstva i predstavnika u federaciji i poznatih javnih radnika. Komisijski je utvrđeno da je dodijeljeno 556 kredita, a sporno je bilo što su mnogi podnosioci zahtjeva za kredit imali društvene stanove. Članovi CK SKJ i SK BiH koji su bili umiješani u ovu aferu razriješeni su dužnosti na 21. sjednici CK SKJ u februaru 1989. godine. Preko ove afere izvršena je radikalna kadrovska obnova 1987. i 1988. godine. Afera Agrokomerc i Neum označile su demokratizaciju života u BiH i zaokret ka integraciji u Evropu. Obje afere su se reflektovale na slabljenje pozicije BiH u jugoslovenskoj federaciji. (Španović Srđan, *Kvadratura jugoslovenskog kruga*, Centar za informisaje i publicitet, Zagreb, 1989.)

napukle. Da li će i koliko nova izgradnja stambenih zgrada moći da izdrži neka nova podrhtavanja tla, ostaje da vidimo. Primjeri u svijetu govore da se mora više voditi računa o standardima i izdržljivosti, otpornosti i zolaciji građevinskih objekata. Tek prihvatanjem evropskih standarda u pogledu kvaliteta gradnje i toplotne izolacije stambenih objekata mogu se očekivati pomaci u ovoj oblasti.

Bosanskohercegovačke građevinske firme u svijetu

Pokazatelji poslovanja bh. građevinarstva ili građevinskih filmi su pozitivni. Riječ je o realizaciji građevinskih radova u inostranstvu čija je vrijednost iznosila u 2015. godini oko 100 miliona KM, što je za oko 7,5 posto više u odnosu na prethodnu godinu. To je pokazala analiza Privredne komore FBiH (PK FBiH). Oko 40 posto radova odnosilo se je na Albaniju, a zatim slijede Srbija, Hrvatska, Njemačka, Švedska... Oko 70 posto radova odnosilo se na objekte niskogradnje, a 30 posto su bili objekti visokogradnje. I na domaćem tržištu građevinske firme su učestvovalе najviše u realizaciji projekata niskogradnje. Najveće vrijednosti investicija odvijaju se na projektima autoceste Vc. Ohrabrujuće je što je došlo do oporavka visokogradnje i njenog blagog rasta u ukupno realizovanim građevinskim radovima.

Stanje u građevinskom sektoru zavisi od ukupnog političkog ambijenta i poslovnog okruženja. Na razvoj građevinarstva i ukupni ekonomski rast direktno utiču investicije, zaduženja, mogućnosti dobijanja bankarskih kredita i sprovođenja Reformske agende. Ako je neizvjesna realizacija građevinskog projekta, građevinari se susreću sa problemima kontinuiteta zapošljavanja stručnih kadrova, te sa problemima otplaćivanja mehanizacije i opreme ako stoji neiskorištena. Za građevinare je važno očuvanje postignutih referenci.

Skoro svaki tender propisuje i zahtijeva određene reference u izvođenju radova i finansijske rezultate unazad tri godine. To uslovljava dobijanje poslova i osiguravanje bankovnih garancija. Najmanji zastoј u planiranoј realizaciji posla, urušavanje poslovnih rezultata, može ugroziti građevinsku operativu i dovesti je u inferioran položaj. Problem su i konkursi za veće projekte koje finansira Evropska banka za obnovu i razvoj, traže se reference, finansije i bankovne garancije koje mogu eliminisati u predkvalifikaciji naše usitnjene firme ili ih dovesti u položaj da se ne mogu samostalno prijaviti, već samo u okviru konzorcija i udruživanja sa domaćim ili stranim kompanijama. U ovim slučajevima domaće firme se pojavljuju kao podizvođači.

U oblasti niskogradnje, najznačajniji investicijski projekti u FBiH su izgradnja dionice Počitelj – Međugorje, koja uključuje izgradnju najdužeg mosta u FBiH, te nastavak izgradnje autoceste od Zenice, prema Žepču i Doboju. U oblasti visokogradnje u 2016. godini bila je izgradnja termocentrale Vranduk, kao i turistički kompleks Hadžići, ali se na tome malo uradilo. Građevinska operativa BiH pokazala je i dokazala da može realizirati najzahtjevnije projekte, na domaćem i inostranom tržištu. O tome govore i sklopljeni ugovori u zemljama regije kao što su ugovori *Euro Asfalta* (u Sloveniji) i *Heringa* (u Makedoniji). Građevinari očekuju rast investicija za oko devet posto, a najveća ulaganja bi mogla biti u elektroenergetskom, sektoru turizma i saobraćajnom sektoru. Očekivati je da će građevinska operativa biti sve više uposlena i da će sve više koristiti svoje kapacitete. Prednost je u zajedničkim nastupima građevinskih firmi na domaćem i međunarodnom tržištu. U oblasti građevinarstva treba raditi na boljoj zaštiti radnika, jer je najviše povreda na radu na građevinskim radilištima.

Autocesta na Koridoru V-C

Izgradnja autoceste na koridoru V-c najveći je poslijeratni razvojni projekat u građevinarstvu Bosne i Hercegovine. Izgradnja ove brze autoceste jedna je od najvećih intervencija u prirodnom prostoru koja utiče na njegovu izmjenu u funkcionalnoj, okolinskoj i psihološko vizuelnoj ravni. Projekat o gradnji autoceste obuhvatio je istraživanje i obimnu dokumentaciju u skladu sa evropskim standardima. Dužina autoceste na Koridoru V-c iznosi 330 km, od čega je već izgrađeno preko 40 km. Ostaje da se još izgradi 290 km.¹⁹ Ova autocesta se gradi i oprema uz najsavremeniju opremu, po evropskim propisima i standardima. Svi koji su se vozili kroz urađene tunele, uvjerali su se u savremenu gradnju, instaliranu opremu počev od rasvjete, svjetlosnih signala, digitalnih displeja predviđenih za različita obavještenja i stanja u tunelima. Izgradnja tunela dovela je do uštede u putovanju, jer je smanjena dužina puta kao što je tunel Lašva – Zenica. Nedostatak sredstava i probijanje rokova poskupljuju ovu za razvoj i obnovu važnu investiciju.

Izgradnju koridora Vc usporavaju politika i razni interesi. Iako su sredstva odavno obezbijeđena, dionica autoputa na Koridoru 5c kod Čapljine kasni sa gradnjom. Problem je u izboru adekvatnih

¹⁹ Mehmed Bublin, Autocesta na Koridoru V-c najveći razvojni projekat BiH, Građevinski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2013., str.141.

izvođača. Pored toga, čeka se da domaće dileme riješi investitor – Evropska investiciona banka. Sa druge strane, dionicu kod Mostara opterećuje neriješena trasa i peticija više od 3.000 ljudi koji se protive prijedlogu da autoput ide posred plodne kotline. Sukobi politika i interesa usporavaju ovaj dio južnog dijela koridora.

Bosna i Hercegovina je uvijek bila važan pokretač radova kada je u pitanju građevinski sektor. Preduzeća su stekla solidan ugled u građevinskim projektima, počevši od dizajna, graditeljstva, građevinarstva, pa do proizvodnje visokokvalitetnih građevinskih materijala i objekata. BiH obiluje prirodnim resursima kao što su drvo, kamen, šljunak, pijesak, glina i metalne rude. Potencijal za rast tržišta građevinarstva u zemlji je veliki, s tim da je prvobitni prioritet dat obnovi i oporavku postojeće imovine i infrastrukture.

Značajne mogućnosti za rast bh. ekonomije počivaju na građevinarstvu, gdje postoji veliki broj projekata. Osim Koridora Vc, tu postoje planovi za izgradnju brzih cesta, željeznica i razvoj proizvodnje električne energije. Ovo su veliki građevinski projekti koji zahtijevaju osnivanje i udruživanje građevinskih firmi i formiranje konzorcija za izvođenje složenih i različitih radova, a to bi povećalo konkurentnost na domaćim i međunarodnim tenderima. Građevinske firme iz BiH izvoze radove na važnim tržištima Bliskog Istoka, Sjeverne Afrike, Rusije i Azije...²⁰ Zahtjevi i mogućnosti građevinske industrije postoje i predstavljaju prioritet. Izgradnja autocesta i željeznica predstavlja šansu za preduzeća i građevinski sektor u BiH.²¹

Istraživanja o autocesti na koridoru V-c pokazala su njenu ekonomsku i društvenu opravdanost i održivost. Primijenjeni su savremeni pristupi ovom istraživanju koji se primjenjuju u najrazvijenijim državama. Izgradnja autoceste i ovog koridora djeluju kao faktor razvoja, ako se kombinuju sa nizom drugih potrebnih mjera: zakonodavnih, kreditnih, monetarnih, zemljišnih, poreskih... Izgradnjom ovog koridora BiH dobija mnogo na unutrašnjem i vanjskom planu. Očekuju se brža ulaganja domaćih i stranih investitora. Planira se da će se zaposliti direktno ili indirektno preko

²⁰ Kvalificirana radna snaga iz BiH se preporučuje za građevinsko tržište u inostranstvu (tokom 2009/2010 građevinski radovi bh. firmi u inostranstvu su porasli za 131%), zbog raspoloživih kapaciteta u domaćem građevinarstvu koji su visoko prepoznati širom svijeta.

²¹ http://www.fipa.gov.ba/atraktivni_sektori/gradjevinarstvo/default.aspx?id=55&langTag=bs-BA

10.000 radnika na poslovima koji su vezani za izgradnju autoceste i rekonstrukciju pruge na ovom koridoru. Evropski pravac E73 (Koridor 5c) je dio panevropskog transportnog koridora 5.

Kroz ovaj projekat rehabilituju se i afirmišu građevinske, projektne i istraživačke institucije iz oblasti građevinarstva, koje su prije rata bile konkurentne na svjetskom tržištu. Ako bi se ovi projekti realizovali u predviđenom roku, to bi imalo odjeka u svijetu o sposobnosti BiH i njenih građevinskih firmi u realizaciji krupnih projekata i o nastalim uslovima za ulaganje u BiH. Primjeri razvijenih zemalja kao što su: Italija, Francuska, Engleska, Njemačka i druge, pokazuju da se izgradnja transportnih koridora koristi kao intenzivniji razvoj industrije i turizma, razvoja novih gradova i povećanja privrede, kulturne i druge efikasnosti postojećih gradova kao centra budućeg razvoja. Tako se pružaju velike šanse za razvoj lokalnih zajednica.

U Republici Srpskoj očekuju da se uključe u realizaciju projekta na koridoru Vc, da odaberu izvođača i počnu radove u proljeće 2018. godine. Očekuju da će završiti autoput „9.januar“ od Banjaluke do Prijedora u dužini od 36 kilometara. Puštanje u promet ovog puta očekuju najdalje do proljeća naredne godine. U idućoj godini očekuju da će imati 105 kilometara autoputa.

Izgradnja koridora V-C nudi kvalitetan novi razvoj cijelom dužinom kuda prolazi. Razvoj se neće desti spontano, jer je potrebno poduzeti niz aktivnosti kako bi se podstakao razvoj i iskoristile sve mogućnosti koje ovaj novi infrastrukturni projekat nudi.

Zaključak

Građevinarstvo u BiH je prolazilo kroz različite faze razvoja, stagnacije, uspona i afirmacije. U početku se sporo razvijalo, li se razvilo i postalo jedan od stubova razvoja društva. Afirmisalo se na unutrašnjem planu, izgradnjom puteva, pruga, mostova, tunela, hidrocentrala, termocentrala, stambenih i privrednih objekata. Na međunarodnom planu građevinske firme su se istakle u izgradnji raznih građevinskih objekata u Iraku i Libiji. Od građevinarstva se očekuje da će ponovo postati unosna privredna grana i postati nosilac obnove i razvoja države. Možemo reći, ipak, da se savremene metode koje podrazumijeva moderan sistem upravljanja poslovnim informacijama (*Business Intelligencesustav*) u BiH malo ili nedovoljno primjenjuju.

Literatura

1. Arnautović Ezher, *Sjećanje za budućnost*, Eurocopy, Zenica 2011.
2. Kukić Slavo, *Sociologija: teorije društvene strukture*, Sarajevo Publishing, 2005.
3. Kozić Faruk, *Pravo na ljudskost: rasprava o demokratiji, ljudskim pravima i društvenim pitanjima II*, „Meligrafprint“, Zenica, 2016.
4. Entoni Gidens, *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2005.
5. Mesihović Nijaz, *Teorijske osnove savremene sociologije*, (V izdanje), Ekonomski fakultet Sarajevo, 2005.
6. SOCIOLOŠKI REČNIK, (Priredili Aljoša Mimica i Marija Bogdanović), Zavod za udžbenike, Beograd, 2007.
7. Radivojević Radoš, *Sociologija tehnike*, Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad, 2015.
8. Šijaković Ivan, *Sociologija, uvod u razumijevanje globalnog društva*, Ekonomski fakultet, (III dopunjeno izdanje), Banja Luka, 2008.
9. Džananović Mirza, *Posljedice ubrzanog urbanističkog razvoja u životu stanovništva Zenice za vrijeme socijalizma*, GRAČANIČKI GLASNIK časopis za kulturnu i historiju, Broj 36, godina XVIII, novembar, 2013., Gračanica, str.91-99.
10. Džananović Mirza, *Komunalna izgradnja Zenice u prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata*, GRAČANIČKI GLASNIK 35/18, Gračanica, 2013., str.70-80.
11. Džananović Mirza, *Pitanje stambene izgradnje u Zenici u prvim decenijama nakon Drugog svjetskog rata kao primjer socijalističke urbanizacije*, Godišnjak BZK “Preporod” 2013., Godina XIII, Sarajevo, 2013., str.411-417.
12. Španović Srđan, *Kvadratura jugoslovenskog kruga*, Centar za informiranje, Zagreb, 1989.
13. Pašić Amir, *Historija arhitekture*, Infiniti Arcnitecture, Mostar, 2010.
14. Muravljov Mihajlo, *Građevinski materijali*, Građevinska knjiga Beograd, 1989.

15. Novaković Vladimir, *Menadžment u savremenom građevinarstvu*, Beograd, 2003.
16. Medanić, B., *Management u građevinarstvu*, građevinski fakultet, Osijek, 1999.

Internet adrese

1. Portal građevinske industrije : <http://www.gradjevinarstvo.rs/>
2. <http://www.poslovni.hr/svijet-i-regija/u-fbih-vise-od-20-bespravnih-gradnji-331228>
3. <http://www.poslovni.hr/svijet-i-regija/nove-tehnologije-unistile-ciglane-u-bih-313446>
4. <http://bljesak.info/rubrika/business/clanak/gradevinarstvo-u-bih-bransa-s-visokim-rizikom-poslovanja/107677>
5. <http://bljesak.info/rubrika/kultura/clanak/zanati--proslot-sadasnjost-buducnost-u-mostaru/211449>
6. Smajić Dženan, Mapa: Gradovi budućnosti. <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/mapa-gradovi-buducnosti> (17.6.2017).
7. Smailović Fahrudin, Mapa: Najgušće naseljeni gradovi svijeta, <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/mapa-najgusce-naseljeni-gradovi-svijeta> (9.9.2017)

SOCIOLOGICAL ASPECTS OF CONSTRUCTION

Abstract

Bosnia and Herzegovina after the Second World War was the main driver of the overall Economic development of the former Yugoslavia, and experienced the largest urban expansion in its history. The problem of housing construction, designed to accommodate new workforce, has become a priority for local authorities. Construction has been established on the domestic and international markets. It has become a lucrative business branch. Companies have gained a solid reputation in construction projects, ranging from design, construction, construction to the production of high quality building materials and facilities. The earth has natural resources such as wood, stone, pebbles, sand, clay and metal ore. The potential for the growth of the construction market in the country is high, with the initial priority being restored and the recovery of existing property

and infrastructure. Great opportunities for growth and development of the construction industry in BiH are in the construction industry, as there are many development projects.

Key words: *construction, urbanization, suburbanization, socialist urbanization, housing construction, megagrad, general urban plan, housing reform urban sociology, city life style*

**SAVREMENA KULTURNA
PRODUKCIJA**

Dr. sc. Hazim Begagić

SUVREMENA SCENSKA I KAZALIŠNA PRODUKCIJA U BOSNI I HERCEGOVINI - OPĆI TRENDVI I KRETANJA

Sažetak

U ovom radu korišteni su postupci i postignuća kulturalnih i teatarskih studija, teorije kulturnog menadžmenta i kulturne politike. Provedenim i dokumentiranim istraživanjem u radu se pokušava dokazati teza o utjecaju tranzicijskih procesa na elemente kazališne proizvodnje, od repertoara, estetskih postignuća, preko ustroja i zakonodavnih aspekata, sve do izravnih posljedica na umjetnička pitanja i utjecaj na kazališne publike. Multidisciplinarnost rada omogućava potpuniji uvid u raznorodnost i u nekoliko razina razdvojene kazališne prakse u Bosni i Hercegovini, u kojoj se administrativna, zakonodavna, etnička, teritorijalna i kulturna podijeljenost izravno odražava na tranzicijske procese, pa i na teatrološke posebnosti u kazališnom životu. U komparativnim postupcima omogućen je svojevrsni uvid i poticajno razmišljanje o sličnostima i razlikama tranzicijskih procesa u bh., hrvatske i kazalištima zemalja Jugoistočne Europe, pozivajući se na neke regionalne i svjetske autoritete u području, a osobito se referirajući na neke od radova i istraživanja referentnih autora kao što su profesori Dragan Klaić i Darko Lukić. Primjenom odgovarajućih metodoloških postupaka i kombiniranjem različitih postupaka prezentirana je raznorodna i sustavno obrađena građa. Prezentiranjem, analiziranjem i interpretiranjem obrađene građe ovim se radom pokušao dati doprinos u području teatrologije, ali jednako tako i teoriji kazališne i kulturne produkcije.

Ključne riječi: *izvedbene umjetnosti, scenska kultura, kazališna djelatnost, kazališna produkcija, kazališna tranzicija, kazališni sustav, kazališno zakonodavstvo, kazalište, kultura, kulturna politika, kulturna produkcija, produkcija, sustav kulture, tranzicija u kulturi, tranzicija, umjetnički menadžment, suvremena kulturna produkcija.*

Uvod

Ovaj je rad planiran kao svojevrsni presjek postojećeg stanja u kazališnoj djelatnosti Bosne i Hercegovine u odnosu na opće procese društvenih promjena koje su se dešavale u protekla gotovo tri desetljeća, a posebice u odnosu na prethodno društveno uređenje i aspekte naslijeđa socijalizma i njegovog utjecaja na današnje tijekove suvremene kazališne produkcije i djelatnosti. Rad se u svom najvećem dijelu referira na nekoliko relativno recentnih istraživanja i zaključaka koji su u svojim radovima prezentirali referentni regionalni autori sa ugledom u europskom akademskom prostoru, prvenstveno kroz analizu i svojevrsni komentar na istraživanja i radove profesora Dragana Klaića, ali i uglednog kazališnog teoretičara i publiciste Darka Lukića. Rad, dakle, podrazumijeva pregled značajnih i relevantnih elemenata i pokazatelja suvremenog kazališnog života u BiH sa osvrtom na zemlje okruženja, dajući fragmentarnu situacionu analizu pojedinih segmenata složenog sustava kulture i kazališnog sustava jedne zajednice.

Značajke bh. kazališnog sustava do 1992. godine

Govoreći o poziciji u kojoj su se na početku neizvjesnog procesa tranzicije našli kazališni sustavi zemalja Istočne Europe, s posebnim akcentom na države sastavnice nekadašnje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, kazališni praktičari i teatrološki autori sa prostora Jugoistočne Europe determinirali su nekoliko specifičnih aspekata socijalističkog utjecaja na okolnosti razvitka savremenih sustava kulture, osobito u segmenta izvedbenih umjetnosti koje su svojom složenošću i svojim specifičnostima značajno ovisni o ukupnom društvenom kontekstu. U tom je smislu i hrvatski teatrolog Darko Lukić u svojoj studiji¹ sustavno analizirao i precizno utvrdio dobre i loše strane naslijeđa socijalizma u kazališnoj umjetnosti i scenskoj produkciji. Pri tome autor naglašava kako to naslijeđe nikako nije u potpunosti bilo negativno i loše, te da su dobre strane prethodnog društvenog uređenja zasigurno presudno utjecale i na tijek i vrstu kazališne tranzicije, podjednako koliko i one loše.

Iznimno je značajno u analizi aktualnog momenta kazališnog sustava u Bosni i Hercegovini jasno rasvijetliti neke od temeljnih principa na kojima je taj sustav praktično i utemeljen u današnjem

¹ Lukić, D. (2008). Osnovni problemi kazališne (post)tranzicije / Modeli pozorišnog organizovanja - stara i nova iskustva. *Scena*, časopis za pozorišnu umetnost br. 4/08. Novi Sad: Sterijino pozorje

obimu i omjerima. Na tim je principima sustav i funkcionirao desetljećima prije nego je društvo, početkom devedesetih godina prošloga stoljeća, ušlo u neizvjesne procese općih promjena, koje su u BiH nažalost otpočele najtragičnijim ratnim djelovanjima, općom devastacijom i stradanjima. Nesumnjivo je potrebno i korisno uzeti u razmatranje tako primjećene pozitivne i negativne aspekte naslijeđene iz prošlog društvenog sustava, istovremeno se trudeći uvidjeti posljedice i specifičnosti koje su one pruzrokovale na bosanskohercegovački kazališni i opći kulturni sustav.

Kako bi se što bolje razumjele sve promjene koje su se dešavale i koje se i dalje dešavaju u kazališnom, ali i u ukupnom bosanskohercegovačkom kulturnom i društvenom sustavu, neophodno je podsjetiti se na dobre i loše strane naslijeđa socijalizma. Uostalom, upravo su elementi tog naslijeđa u značajnoj mjeri i danas prisutni na bh. kazališnom prostoru i značajno su uzrokom velikog broja aktualnih kretanja i tranzicijskih promjena. Bh. je kazališni sustav svojevremeno utemeljen na tim principima, te je stoga od nesumnjivoga značaja podsjetiti se na višegodišnje karakteristike tog sustava i tadašnji ambijentalni kontekst. U tom smislu, kao dobre strane predtranzicijskog naslijeđa u pomenutim kazališnim sustavima, Lukić primjećuje i navodi četiri ključna elementa: (1) iznimno dobra naslijeđena materijalna infrastruktura, (2) relativno dobra kadrovska infrastruktura, (3) masovnost kazališne publike i (4) javno deklarirana društvena svijest o golemoj važnosti kazališta. Svi ovdje izdvojeni elementi pozitivnog naslijeđa iz socijalističkog perioda u potpunosti su prisutna i u bh. kazališnomu sustavu, a rezultati navedene analize gotovo da su u potpunosti primjenjivi i na bh. kazališta.

Zasigurno je najvažnija činjenica o postojanju javno deklarirane svijesti o značaju razvitka kulture i kulturnog sustava i jasno definirane visoke pozicije koja je kazalištu u tadašnjem društvenom sustavu i u tako uspostavljenom modelu kulturne politike praktično bila zajamčena. Takva je artikulirana svijest izravno osiguravala razvitak kazališne produkcije i infrastrukture, a, kako se to primjećuje, „samu struku postavljala je u skupinu cijenjenih društvenih poslova i zanimanja.“ (Lukić, 2008) U prilog tome govori i društvena briga o kazališnim umjetnicima i djelatnicima koja se, između ostalog, ogledala i u vrlo učinkovitom sustavu stalnoga stambenog zbrinjavanja kao i niza drugih socijalnih i ostalih povlastica koje su koristili ne samo kazališni umjetnici nego i svi

ostali kazališni djelatnici i radnici u kulturi. U tom smislu vrijedi istaći kako i u kojoj se mjeri kazališna djelatnost u normativnim aktima i zakonskim rješenjima tijekom novije povijesti BiH svaki put sve jasnije i bolje pozicionirala kao iznimno značajna društvena djelatnost kojoj je potvrđen značaj općeg javnog interesa. Tako je u članku 1. Zakona o pozorištima NR BiH iz 1960. godine zadatak kazališta bio definiran kao djelatnost koja „izvođenjem umjetničkih djela razvija kazališno-scensku umjetnost i doprinosi zadovoljenju kulturnih potreba građana.“²

Kasnije je, već 1965. godine, izmjenama i dopunama navedenog Zakona ovaj članak proširen dodatnom opisom kojim su kazališta proglašena kulturno-umjetničkim ustanovama koje vrše djelatnost od „posebnog društvenog interesa.“³ I u narednom je kazališnom zakonu BiH, onom iz 1976. godine, u članku 2. zadržana odredba kojom se kazališna djelatnost definira kao djelatnost od posebnog društvenog interesa, s tim da je naredni članak i dodatno, vrlo opisno, definirao kazališnu djelatnost „kao sastavni dio kulturnog života u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini“, koja „doprinosi zadovoljavanju kulturnih potreba radnih ljudi i građana, aktivno i stvaralački prati realizacijom programa samouprave tijekom socijalističkog društva, podstiče suradnju i zalaže se za ravnopravnost naroda i narodnosti Jugoslavije, te doprinosi podizanju stvaralačkih sposobnosti radnih ljudi i razvoju slobodne i humanizirane ličnosti.“⁴ Unatoč njenom ideološkom tonu, nasuprot ovako široko i precizno definiranoj ulozi koju bi kazališni život morao ostvarivati u društvenom životu zajednice, većina aktualnih poslijeratnih bh. kazališnih zakona uređuje kazališnu djelatnost tek kao „dio kulturno-umjetničke vrijednosti“ na određenom prostoru.⁵ Člankom 3. ZOPD-a RS kazalište je definirano kao „umjetnička ustanova, slobodna u svom stvaralačkom djelovanju i samostalna u sastavljanju i stvaranju svog programa kojim se afirmiraju umjetničke i opće

² Članak 1. Zakona o pozorištu Narodne Republike Bosne i Hercegovine, 1960. („Službeni list Narodne Republike Bosne i Hercegovine“ broj 11/60)

³ Članak 1. Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o pozorištu Narodne Republike Bosne i Hercegovine, 1965. („Službeni list Narodne Republike Bosne i Hercegovine“, broj 15/65)

⁴ Članak 3. Zakona o pozorišnoj djelatnosti Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, 1976. („Službeni list Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine“ broj 6/76)

⁵ U aktualnim zakonima o kazališnoj djelatnosti Republike Srpske, Kantona Sarajevo, Tuzlanskog i Hercegovačko-neretvanskog kantona identično je prisutna ova odrednica.

ljudske vrijednosti.“⁶ Kako se kazalište bavi pripremanjem i javnim prikazivanjem dramskih, opernih, glazbenih, baletnih, lutkarskih i drugih kazališnih djela, ovaj zakonski akt polazi od pretpostavke da samim tim ono utječe na razvitak kazališne i opće kulture građana. Dalje se u članku 4. istoga akta kazališna djelatnost proglašava za djelatnost „od značaja za nacionalnu kulturu Republike Srpske kao i od javnog interesa za Republiku, grad i općinu.“⁷ Kasnije je u izmjenama i dopunama ovog Zakona iz 2011. godine, ova odredba izmijenjena i skraćena na način da se kazališna djelatnost definira kao „djelatnost od općeg interesa za kulturu Republike i jedinice lokalne samouprave.“⁸ U članku 4. ZOPD-a TK se navodi kako su poslovi utvrđivanja umjetničke koncepcije kazališta i godišnjeg repertoarnog plana, kao i javno izvođenje scenskog djela poslovi „od posebnog društvenog interesa.“⁹ I posljednji usvojeni kazališni zakon u BiH koji je na snagu je stupio u travnju 2016. godine kazališnu je djelatnost definirao kao “kulturnu i umjetničku djelatnost od javnog interesa”. Radi se o Zakonu o kazališnoj djelatnosti Zeničko-dobojskog kantona¹⁰ u čijoj se strukturi nalazi nekoliko odredbi koje javnim kazalištima daju izvjesne programske i repertoarne smjernice i koje kao takve nisu prisutne u drugim kazališnim zakonima. Tako se člankom 21 ovog kazališnog zakona reguliraju pitanja programske orijentacija javnih kazališta, te se navodi kako su ta kazališta dužna u svojim repertoarnim planovima i ukupnom programu posebnu pozornost posvetiti književnim i umjetničkim djelima suvremenog domaćeg stvaralaštva, uključujući i djela sa istog jezičkog područja, kao i djelima iz kazališnog, književnog i kulturnog naslijeđa BiH, te podsticati razvoj suvremenog umjetničkog i kazališnog stvaralaštva što uključuje i pripremu i javno izvođenje autorskih projekata kazališnih umjetnika. Zakon dalje predviđa kako ove ciljeve i zadatke javno kazalište ostvaruje na način da se, što više je to moguće, poštuje ravnopravnost konstitutivnih naroda BiH i svih

⁶ Članak 3. Zakona o pozorišnoj djelatnosti Republike Srpske, 2002. („Službeni glasnik Republike Srpske“ br. 25/02)

⁷ Članak 4. Zakona o pozorišnoj djelatnosti Republike Srpske, 2002. („Službeni glasnik Republike Srpske“ br. 25/02)

⁸ Članak 2. Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o pozorišnoj djelatnosti, Republike Srpske, 2011. („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 109/11)

⁹ Članak 4. Zakona o pozorišnoj djelatnosti Tuzlanskog kantona, 2001. („Službeni list Tuzlanskog kantona“ br. 10/02)

¹⁰ Zakon o pozorišnoj djelatnosti Zeničko-dobojskog kantona („Službene novine Zeničko-dobojskog kantona“ broj 04/14)

njezinih građana, kao i regionalnu zastupljenost kod utvrđivanja svojih programa. Zanimljivo je i kako se u ovom kazališnom zakonu pronašla odredba koja javna kazališta obvezuje da, koliko god im to dozvoljava njihova programska orijentacija i produkcijske mogućnosti, pripremaju i javno izvode projekte i programe za djecu i mlade, što uključuje i projekte dramske i umjetničke edukacije koji za cilj imaju razvijanje kreativnosti i povećanje sposobnosti praćenja i razumijevanja scenskog i umjetničkog djela. Također, u istom se članku javno kazalište obvezuje na suradnju sa kazalištima, ansamblima, udrugama i drugim organizacijama nacionalnih manjina radi podsticanja slobode kulturnog izražavanja na jezicima nacionalnih manjina i pružanju pomoći u očuvanju njihovog kulturnog i nacionalnog identiteta. Člankom 22 ovog bh. kazališnog zakona regulirana je suradnju između kazališta i nužnost podrške drugim licima koja su registrirana za obavljanje kazališne djelatnosti. Tako se navodi kako javno kazalište pri obavljanju svoje djelatnosti stalno ili povremeno treba razvijati projekte razmjene programa i gostovanja, kao i ostvarivanja svih drugih oblika suradnje, što može uključivati i realizaciju zajedničkih programa i koprodukcijska partnerstva, a dio sredstava za realizaciju tih ciljeva dužan je osigurati osnivač kazališta. Također se navodi i kako javna kazališta mogu, u svrhu promidžbe i afirmacije neovisne kazališne i kulturne scene, a u skladu sa svojim mogućnostima i potrebama, podržavati i pomagati rad kazališnih skupina i udruga koje obavljaju kazališnu djelatnost, te i sa njima učestvovati u realizaciji zajedničkih projekata.

Bh. redateljica Jasmila Žbanić, govoreći za potrebe istraživanja o financiranju kulture u BiH,¹¹ upravo podsjeća na odnos prema kulturi i kulturnim djelatnicima prisutan u tadašnjoj zajednici, u odnosu na sadašnje bh. prilike: „Prije rata, svako selo je imalo kino, predstave su se održavale u domovima kulture, ulagalo se u kulturno-umjetnička društva. Postojala je centralna ideja o tome koliko je kultura važna. Petnaest godina poslije Drugog svjetskog rata, od ruralne i nepismene zemlje, kakva je bila bivša Jugoslavija, postala je zemlja koja je dobila Nobelovu nagradu za književnost, nagradu Oscar za crtani film, žestoku kulturnu industriju.“ Žbanić je dalje ustvrdila kako nasuprot tim prilikama, poslije rata koji je zemlju

¹¹ **Balkanska istraživačka mreža (BIRN)** BiH provela je 2011. godine prvo istraživanje iz oblasti financiranja i upravljanja u kulturi u Bosni i Hercegovini. Rezultati su objavljeni u publikaciji „Nagraditi najbolje“, objavljenoj u Sarajevu 2011. godine.

razarao gotovo četiri godine, od zemlje sa visokosofisticiranom kulturom mi danas praktično imamo ruralnu državu.¹²

Kazališne publike

Za razliku od susjednih joj republika, prvenstveno Srbije i Hrvatske, koje imaju nešto dužu kazališnu tradiciju i u kojima je ranije dolazilo do utemeljenja prvih nacionalnih kazališnih kuća i razvitka institucionalnih kazališnih sustava, u BiH se istinska i redovita kazališna publika počela formirati i razvijati tek u drugoj polovici dvadesetoga stoljeća. Taj složeni proces nesumnjivo je bio u izravnoj ovisnosti o razvitku i ekspanziji gradskih sredina, formiranju mreže javnih institucija kulture, te općoj industrijalizaciji i modernizaciji društva. Kao i u mnogim drugim socijalističkim sustavima ubrzana industrijalizacija dovela je do nagle ekspanzije gradova, a nagli i sustavno podržavani razvitak industrijskih giganata ubrzao je demografske promjene i omogućio masovnu migraciju ruralnog stanovništva u gradove. Takozvana radnička klasa, sustavno organizirana u snažne i vrlo utjecajne sindikalne organizacije, praktično je vremenom postala okosnicom kazališne publike, organizirano i sustavno posjećujući kazališta. Pored toga, sustavno osmišljena, centralizirano vođena i visoko birokratizirana, tadašnja je kulturna politika inzistirala na masovnosti posjete umjetničkim programima i događajima u kulturi, time izravno želeći utjecati na razinu opće naobrazbe, masovno prosvjećenje i *kulturnu nadgradnju*. Sve su to bili javno proklamirani temeljni ciljevi tadašnje kulturne politike u okviru kojih je i ideološka indoktrinacija zasigurno zauzimala iznimno bitan cilj. Tomu svakako treba pridodati i tijesnu suradnju kazališta i obrazovnoga sustava, na čemu se također sustavno inzistiralo. Na taj su način i bh. kazališta uživala u masovnim organiziranim posjetama i u brojnosti svoje publike, pojavi koja je kao takva, osobito u svojoj masovnosti, praktično bila nepoznanica u zemljama Zapadne Europe. Ipak, pojava masovnosti posjete kojoj uopće nije morao prethoditi značajniji marketinški angažman kazališta, vrijeme će kasnije potvrditi nikako nije bila trajna pojava utemeljena na istinski stečenoj i razvijenoj potrebi

¹² Balić, N., Živković, Z., Jurišić, D., Aganović, N. i Remiković, D. (2011). *Nagraditi najbolje*. Sarajevo: Birn

šire javnosti za redovitim posjetama kazališnim predstavama. Već u prvim godinama tranzicije postalo je jasno da su instrumenti i metode kojima se sustavno mobilizirala kazališna publika zapravo doveli do efekta *fiktivne publike*.

Kadrovski i kreativni potencijal

Iako je, za razliku od drugih republika u nekadašnjoj zajedničkoj državi, BiH relativno kasno dobila svoju prvu specijaliziranu visokoškolsku ustanovu za edukaciju kadrova u oblasti kazališne umjetnosti, tek 1981. godine, ipak se može govoriti o relativno dobrim prilikama u pogledu ljudskih resursa u bh. kazališnom sustavu do 1990. godine. Razlog tomu dobrim dijelom je i utemeljenje Odsjeka za scenske umjetnosti na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, ali i u mnogim drugim okolnostima koji se prije svega ogledaju u sustavno vođenoj kulturnoj politici i u poziciji goleme važnosti i značaja koje je kazalište uživalo tih desetljeća, a što je nerijetko podrazumijevalo i obilatu financijsku potporu. Akademija scenskih umjetnosti u Sarajevu (ASUS) utemeljena je i sa radom krenula u prosincu 1981. godine, kao treća umjetnička akademija sastavnica sarajevskog sveučilišta, čime je upotpunjena struktura umjetničke edukacije na ovom najstarijem i najvećem sveučilištu u zemlji. Prvih osam godina na Akademiji je djelovao isključivo studijski odsjek za glumu, tako da su prve generacije diplomiranih glumaca sveučilišne diplome počele stjecati od 1985. godine, što je uistinu iznimno kasno u odnosu na prilike u drugim jugoslovenskim kulturnim središtima, sa obzirom na djelovanje dramskih akademija i fakulteta u Ljubljani, Beogradu, Zagrebu, Novom Sadu i Skoplju,¹³ glavnim gradovima i kulturnim središtima

¹³ Visokoškolske ustanove koje danas nose ovdje navedene nazive osnivane su slijedećim redoslijedom: Akademija za gledališće, radio, film in televizijo (Akademija za pozorište, radio, film i televiziju) u Ljubljani 1945., Fakultet dramskih umetnosti (Fakultet dramskih umjetnosti) u Beogradu 1948., Akademija dramske umjetnosti u Zagrebu 1950., Akademija umetnosti (Akademija umjetnosti) u Novom Sadu 1974. godine i Fakultet za dramski umetnosti (Fakultet dramskih umjetnosti) Skoplje 1979.

Slovenije, Srbije, Hrvatske, Vojvodine i Makedonije.¹⁴ 1989. godine na ASUS-u se osniva i odsjek za multimedijalnu režiju, tako da prvi redatelji diplomiraju ratnih godina u periodu 1993-1995., kada se osniva i odsjek za dramaturgiju (1994). No, bez obzira na pomenuto kašnjenje u utemeljenju i razvitku formalne visokoškolske edukacije, činjenica je da se u sve razvijenijem institucionalnom kazališnom sustavu, koji se u BiH kontinuirano razvijao četiri desetljeća, otvorio čitav niz radnih mjesta koja su omogućila utemeljenje i razvitak niza kazališnih profesija, do tada uglavnom nepoznatih na bosanskohercegovačkom tržištu rada. Kada Lukić tvrdi kako je „u svim socijalističkim zemljama bez izuzetka, pored one materijalne, naslijeđena i vrlo dobra humana infrastruktura“, pri tome očito u prvi plan ne stavlja formalnu edukaciju tog kadra, već upravo ističe značajan broj iskusnih kazališnih umjetnika, tehničara i administratora koji je godinama treniran i obučavan u kazališnim ustanovama i u uvjetima organizirane i profesionalne kazališne produkcije. Također, u prvih nekoliko desetljeća, ne nalazeći druge mogućnosti, mnoga su se bh. kazališta u osnivanju okrenula amaterskoj kazališnoj djelatnosti i iz njihovih redova birala i angažirala one koji su ispoljavali najviše dara i imali jasno artikuliranu želju i motiv profesionalno se baviti glumačkim i kazališnim radom. Salko Šarić, analizirajući povijest dramske edukacije u zemlji¹⁵ (Šarić, 2007), konstatira kako je mreža kazališnog amaterizma u periodu nakon Drugog svjetskog rata bila razvijena, te su time postojale i mogućnosti za nešto kvalitetniji odabir tih umjetnika, čime su se, barem unekoliko ublažile, nije pretjerano reći, enormne potrebe za glumcima u novoutemeljenim profesionalnim kazalištima u BiH. Čak su i tadašnja republička ministarstva i

¹⁴ Od republika i pokrajina u sastavu nekadašnje SFR Jugoslavije, nakon osnutka Akademije u Sarajevu jedino na Kosovu i u Crnoj Gori nisu postojale visokoškolske institucije za obrazovanje kadrova u oblasti kazališta i dramskih umjetnosti. Iako je Fakultet umetnosti (Fakultet umjetnosti) u Prištini osnovan još 1973. godine kao Akademija likovnih umjetnosti u okviru koje od 1975. godine počinje djelovati i odsjek za glazbene umjetnosti čime institucija mijenja naziv u Akademija umjetnosti, tek od 1989. godine u njezinom sastavu osniva se i odsjek za dramske umjetnosti. Crna Gora je posljednja među južnoslavenskim zemljama dobila svoju visokoobrazovnu instituciju za dramske umjetnosti. Fakultet dramskih umjetnosti na Cetinju počeo je sa radom 1994. godine, prvobitno također organizaciono ustrojen kao studijski odsjek pri tamošnjem Fakultetu likovnih umjetnosti, da bi 1997. godine počeo djelovati kao samostalna sveučilišna jedinica, sastavnica Univerziteta Crne Gore.

¹⁵ Šarić, S. (2007). Prvi profesionalni i školovani dramski umjetnici iz Mostara. *Most* br. 206. Mostar

sekretarijati prosvjete tih godina organizirali natječaje za glumce amatere koji su bili zainteresirani profesionalno se baviti kazališnom umjetnosti. Oni koji su na audicijama i sličnim oblicima kadrovske selekcije i odabira potvrdili svoj talent, raspoređivani su u kazališta u cijeloj zemlji. Naravno, među izabranima bilo je i onih koji se nisu uspjeli održati i opstati u uvjetima i zahtjevima sve profesionalnije kazališne produkcije, kao i onih koji su se zadržali u kazalištima ne ostvarivši zapaženije stručno-umjetničke i profesionalne rezultate. Što je najvažnije, među takvima je bio i nemali broj onih glumaca, umjetnika i ostalih kazališnih djelatnika koji su se tijekom godina afirmirali kao talentirani, čak i vrsni kazališni stvaraoci i kao takvi činili okosnicu razvitka bh. kazališnog sustava. Josip Lešić (1978) pak piše o jednoj potpuno novoj generaciji, koja je, „zahvaljujući entuzijazmu i kontinuitetu u radu, ozbiljnosti i talentu, počela postepeno prerastati postojeće amaterske okvire i navike, jer je više vremena posvećivala kazalištu nego svojim dotadašnjim zanimanjima, te je nužno moralo doći do neke vrste poluprofesionalizacije, iz koje su se i rodile ideje o osnivanju novih kazališta.“¹⁶ Svakako, ti su brojni kadrovi svoja iskustva stjecali u sve povoljnijim uvjetima profesionalne kazališne produkcije, čime je nesumljivo rasla i razina njihove kompetencije i stručnosti. Također, činjenica je da je veliki broj diplomiranih glumaca i drugih diplomiranih stručnjaka u ostalim kazališnim umjetničkim profesijama, a koji su zvanja i diplome stjecali na umjetničkim fakultetima i akademijama u drugim republikama tadašnje države, dolazio, zapošljavao se i ostajao u bh. kazalištima. Oni su u BiH bili kreativno angažirani, razvijali su svoje umjetničke karijere i time dali značajan i iznimno važan doprinos razvitku bh. kazališta i podizanju razine umjetničke i produkcijske kvalitete projekata i ukupne produkcije.

Negativni aspekt naslijeđa socijalizma u kazališnoj produkciji BiH

Vrijedi svakako navesti i one elemente naslijeđa socijalističkog pristupa kazalištu i kazališnoj djelatnosti koji se ocjenjuju kao negativni i loši. Takvi su elementi naslijeđa, vrijeme je potvrdilo, postali duboko ukorijenjeni dijelovi kazališne organizacione kulture i poslovnog mentaliteta. Upravo su oni doprinijeli nastanku i razvoju

¹⁶ Martinović, Z. i Lešić, J. (1978) *Narodno pozorište Zenica* - monografija (1950-1978). Zenica: NP Zenica

loših navika kojih se, više od dva desetljeća iza nas to potvrđuju, jako teško osloboditi i koji u znatnoj mjeri otežavaju promjene, onemogućavajući u njihovim željama i namjerama one progresivne i odlučne snage u sve prisutnijim mlađim kazališnim rukovodećim strukturama, predstavnicima novije generacije kazališnih profesionalaca koja su svoja znanja i iskustva stjecala na studijima i umjetničkim projektima u regionu i inozemstvu. Ukratko, Lukić (2008) smatra da se te negativne strane ogledaju u slijedećem: (1) kazališna ponuda nerazmjerno veća od stvarnih društvenih potreba, (2) krajnje neracionalna i neekonomična kazališna produkcija, (3) sveprisutni efekt *fiktivnog tržišta* u prodaji i promociji, (4) opća neosviještenost uposlenika i suradnika u kazalištima i kazališnim službama o temeljnim elementima i značaju marketinga i suvremenim principima prodaje i animacije, (5) iznimno visoko subvencionirane cijene ulaznica od države, (6) nekompetitivno i nekonkurentno unutar kazališno okruženje.

Za razliku od ranijeg perioda kada je kazališne sezone gotovo svakog kazališta karakteriziralo po najmanje pet premijernih izvedbi, a negdje je ta brojka dostizala i dvanaest premijernih naslova,¹⁷ u novonastalim uvjetima kazališne produkcije i sveprisutnoj pojavi nedostatka sredstava za programske aktivnosti u aktualnim modelima financiranja, bh. su kazališta danas došla do sezona koje se nerijetko zaključuju čak i sa samo jednom premijernom izvedbom. Nažalost, tako skromni programski učinci, čak i ne uzimajući u razmatranje estetske domete i uspjehe realiziranih projekata, postali su uobičajena i česta pojava kojima su menadžmenti postajali zadovoljni, što su nadležna tijela (osnivači, financijeri, nadležna ministarstva i općinske, odnosno gradske službe) bez problema počeli tolerirati, a publika se počela privikavati. U pogledu neracionalne i neekonomično vođene kazališne produkcije, nažalost i dalje je prisutan odnos prema raspoloživim javnim sredstvima koji se teško može ocijeniti racionalnim i *domaćinskim*. U kazalištima je očito teško zaobići princip u kojemu se jasno zna koji će umjetnici i ostali suradnici ostvariti koji vid suradnje u kojem kazalištu. Nerijetka pojava interesnih odnosa i prijateljskih relacija, kao i pojava da se za ugovorene angažmane

¹⁷ Misli se na period prije i nekoliko desetljeća nakon Drugog svjetskog rata kada je postojao trend opće hiperprodukcije u kazalištima do kojeg je dolazilo usljed neuspostavljenog sustava rada, nerazvijene umjetnosti režije i što je u konačnici rezultiralo vrlo niskim kvalitetom predstava, o čemu piše i Lešić (1985) u svojoj studiji o povijesti kazališta u BiH.

‘vraćaju’ na sličan način, što bolji poznavaoци prilika u bh. kazalištu umiju relativno dobro pratiti i uvezivati, pojava je koja je sveprisutna i danas, a na taj je poslovni mentalitet očito teško utjecati i mijenjati ga. Istina, rezultat tomu u velikoj mjeri leži i u činjenici da bh. kazališni i kulturni prostor predstavlja iznimno malo umjetničko tržište. Dalje, ugovorene honorarne naknade za angažmane vanjskih suradnika u autorskim timovima umiju biti neprihvatljivo visoke i potpuno neprilagođene realnim mogućnostima kazališnih proračuna i ukupnih ekonomskih prilika, a unatoč uposlenim glumcima, dramaturzima, kostimografima, scenografima, redateljima i drugim kazališnim umjetnicima, ipak se nastavlja sa praksom neracionalnog angažmana suradnika koji su uposlenici drugih javnih kazališta, sveučilišta, ili su slobodni umjetnici, sa formalno priznatim statusom samostalnog umjetnika ili bez njega. Ni bh. glumište nije zaobišao regionalno sveprisutan fenomen da se glumci, a nerijetko i ostalo umjetničko osoblje, prihvataju i u komercijalnim produkcijama obavljaju umjetničke poslove snimanja filmova, novih televizijskih formi i *sapunica*, reklama i slično, istovremeno u svojim matičnim kazalištima u kojima su uposleni ne uspijevajući ispunjavati utvrđene planove rada ili vrlo izravno odbijajući, odnosno izbjegavajući igrati u kazališnim projektima. Pri tome je stručna, ali i šira javnost ostala bez značajnijih reakcija, prihvatajući bez pogovora pojašnjenja ravnatelja i ostalih kako su postojeća sredstva nedostatna i kako trenutni kvantitativni programski pokazatelji zapravo samo odgovaraju mogućnostima. Ne postoje ozbiljnije analize niti pokazatelji što su kazališni menadžmenti učinili kako bi uvećali vlastita sredstva, povećali kompetencijsku razinu u svojoj kadrovskoj strukturi, da li su i u kolikoj mjeri korištene mogućnosti međunarodnih fondova i da li je podignuta razina internih institucionalnih kompetencija za izradu kompleksnih projektnih prijava te vrste, te da li su i u kolikoj mjeri razmatrane mogućnosti partnerstava i koprodukcijских projekata sa kazališnim i umjetničkim organizacijama iz zemlje, regiona i svijeta u cilju estetsko-umjetničke otvorenosti ali i financijski stabilnijih struktura projektnih proračuna. U takvim okolnostima potpuno je prihvatljivim postala situacija da se kazališna sezona završi sa jednom ili dvije premijerne izvedbe u javnom kazalištu sa 50-ak uposlenika i godišnjim proračunima od preko milijun konvertibilnih maraka. Na pozicijama voditelja i suradnika u kazališnim službama nerijetko se i dalje nalaze stariji uposlenici koji su temeljne principe

kazališnoga poslovanja usvajali u prethodnom sustavu i koji po malo kriterija danas ispunjavaju uvjete za obavljanje poslova radnih mjesta na kojima se nalaze, a njihov motivacioni faktor i stručne kompetencije ne jamče mogućnost značajnijih promjena u općem pristupu i primjeni novih marketinških, promidžbenih i reklamnih metoda. Usprkos činjenici da se na sveučilištima educiraju menadžeri u kulturi i producenti koji svoje diplome i izlazna zvanja stječu na novootvorenim studijskim programima umjetničke produkcije, kulturalnih studija i menadžmenta scenskih umjetnosti, bh. kazališta do sada nisu ozbiljnije prepoznala široke mogućnosti koja im nude nove kazališne i kulturološke profesije, mladi i educirani kadrovi sa znanjima iz oblasti umjetničke i medijske produkcije, marketinga, menadžmenta, poduzetništva, kulturnog turizma, animacije, kulturalnih studija, kulturnih politika, kao i znanja iz povijesti drame i kazališta i teatrologije.

Visokosubvencionirane cijene kazališnih ulaznica

Cijene kazališnih ulaznica danas u BiH uglavnom su i dalje ostale iznimno niske i potpuno neprilagođene tržišnim potrebama i okolnostima. Naime, upravo zbog tradicionalno visoko subvencionirane cijene kazališnih ulaznica, građani u tranzicijskim zemljama, Lukić tvrdi čak ni onda kad su materijalno vrlo dobro situirani, psihološki nikada nisu u većem broju bili spremni pristati na makar približno ekonomsku vrijednost ulaznice. S druge strane, isti posjetitelji relativno brzo i lako pristaju platiti vrlo visoke cijene ulaznica za zabavne ili sportske sadržaje (Lukić, 2008). Dakle, institucije nenaviknute na jaču orijentaciju prema vlastitom prihodu, bez čega je bilo teško preživjeti u novim okolnostima, morale su se okrenuti drugim izvorima prihoda, dok kazališne uprave uglavnom nisu imale dovoljno znanja i vještina za implementaciju tako redefiniranih poslovnih potreba. Neka su se kazališta tako okrenula iznajmljivanju svojih prostora ili su, osim kazališnih programa, počela nuditi neke druge usluge, dok su se pojedina kazališta čak i programski redefinirala, preusmjerivši svoju vlastitu produkciju ka isključivo komercijalnim sadržajima (Klaić, 2008).

Govoreći o nekompetitivnom i nekonkurentnom unutarkazališnom okruženju, Lukić ističe i pojavu za koju je većina kazališnih menadžera i djelatnika svjesna da predstavlja možda i ključnu prepreku za bilo koji pokušaj ozbiljnije reforme sektora,

a to je „puna i doživotna sigurnost i zajamčenost radnih mjesta u kazalištima.“¹⁸ Upravo je iz takvih okolnosti proistekla i minimalna fluktuacija radnih mjesta unutar javnih kazališta.

Analiza sustava repertoarnih kazališta u Centralnoj i Jugoistočnoj Europi - mogući scenariji i tendencije razvoja kazališnih produkcijskih modela

Krajem 1996. godine, na inicijativu specijaliziranog Programa za izvedbene umjetnosti Otvorenog društva u Pragu je održan skup kojem su prisustvovali kazališni djelatnici iz 16 europskih država. Oni su tijekom višednevnog skupa, kroz seriju razgovora i radionica, zajednički pokušali prognozirati kako i na koje bi se sve načine repertoarna kazališta mogla reformirati i pretvoriti u učinkovite i kvalitetne modele.¹⁹ Ovaj je stručni skup vodio profesor Dragan Klaić, istaknuti teatrolog i analitičar kulture. Rezultati rasprave kasnije su objavljeni u studiji *Reforma ili tranzicija*?²⁰ Više od desetljeća poslije, Klaić se osvrnuo na ovaj skup i pokušao ocijeniti uspješnost tada artikuliranih predviđanja.²¹ Za kazalište u BiH ove

¹⁸ Lukić, D. (2008). Osnovni problemi kazališne (post)tranzicije / Modeli pozorišnog organizovanja - stara i nova iskustva. *Scena*, časopis za pozorišnu umetnost br. 4/08. Novi Sad: Sterijino pozorje

¹⁹ Skup je održan od 21. do 24. studenoga 1996. godine u organizaciji Archa teatra iz Praga i Nizozemskog teatrološkog instituta.

²⁰ Archa teatar iz Praga, pod upravom Ondreja Hraba i Theater Instituut Nederland, na čijem se čelu tada nalazio Dragan Klaić, organizirali su ovu radionicu na kojoj se okupilo 35 kazališnih stručnjaka iz Centralne i Istočne Europe, kako bi raspravljali o budućnosti repertoarnog kazališta u regionu. Podršku je dobijena od Programa za izvedbene umjetnosti Instituta za otvoreno društvo iz Budimpešte i OSI Programa za mrežu umjetnosti i kulture iz New Yorka. Cipriana Petre iz Bukurešta izradila je sustavni pregled uvjeta u repertoarnim kazalištima Centralne i Istočne Europe, čak i Centralne Azije, zaključivši da postoji 680 aktivnih repertoarnih kazališta u Centralnoj i Istočnoj Europi, uz još dodatnih 450 u Rusiji, koji na stalnom platnom spisku imaju zajedno oko 100.000 i 150.000 ljudi, sa po jednom do šesnaest produkcija godišnje. Poslije dvodnevnog intenzivnog skupa, Cipriana Petre i Dragan Klaić izradili su izveštaj pod nazivom *Reforma ili tranzicija. Budućnost repertoarnog kazališta u Centralnoj i Istočnoj Europi*; vid. Klaić, D. (1997). *Reform Or Transition: The Future of Repertory Theatre in Central and Eastern Europe*. NYC: OSI

²¹ U novosadskom časopisu za pozorišnu umjetnost *Scena*, broj 4 iz 2008. godine, isti je autor analizirao zaključke s pomenutog skupa u Pragu 1996. godine. (Klaić, D. (2008). Loši rezultati tranzicije - nove promene na obzorju / Modeli pozorišnog organizovanja - stara i nova iskustva. *Scena*, časopis za pozorišnu umetnost br. 4/08. Novi Sad: Sterijino pozorje)

su analize, vrijeme je potvrdilo, iznimno važne i korisne,²² te upravo stoga u nastavku će biti navedeno svih šest mogućih scenarija razvitka institucionalnih kazališnih sustava za koje su učesnici praškog skupa 1996. godine zaključili kako bi mogli predstavljati pravce kojima bi repertoarna kazališta europskih tranzicijskih zemalja mogla poći.

(1) **Izvrsnost.** Uz odlično i čvrsto umjetničko vodstvo pojedina će repertoarna kazališta artikulirati zanimljiv repertoar, unaprijediti odnos s publikom, dati priliku mladim talentima, poboljšati materijalne uvjete, te unaprijediti tehnologiju. Takva će se kazališta uklopiti u suvremeni kulturni kontekst te će imati podršku lokalnih vlasti, ali očekuje se da će ih uspješnu preobrazbu u ovome smjeru ostvariti vrlo malen broj. I zaista, godinama poslije Klaić zaključuje kako „postoje takve izuzetne trupe ali, ipak, njihov uspjeh i reputacija ne potvrđuju validnost modela repertoarnog teatra u cjelosti već ukazuju na specifičnu konstelaciju združenih faktora uspjeha.“²³ U BiH se, nažalost, gotovo i ne može govoriti o kazalištima koja su se na ovakav transformirala i prilagodila novonastalim društvenim okolnostima. O pomacima koji se spominju istina moglo bi se govoriti, ali tek u nekim njihovim segmentima, nedovoljno da se tim sporadičnim i limitiranim promjenama da karakteristika sustavne i uspješno provedene reforme. (2) **Siromaštvo i odumiranje.** U mnogim će se repertoarnim kazalištima situacija još pogoršati. Umjetnička nedostatnost bit će praćena materijalnim lošim stanjem, a negativna će spirala u takvim organizacijama dovesti do toga da će kazalište ostati u svojoj zgradi, ali neće ostvarivati program. Preživljavat će od malih subvencija, iznajmljivanja dvorane i ureda za različita događanja, kvalitetni umjetnici napustit će takvo kazalište, a oni koji će ostati, živjet će u nadi da će biti umirovljeni prije nego što se kazalište zatvori. Klaić tvrdi kako bi se mogli praviti popisi takvih kazališta, uz konstataciju da bi oni bili poduži. Ipak, dalje napominje da, iako brojna kazališta imaju mali značaj u umjetničkom i kulturnom smislu, skoro nijedno takvo kazalište nije zatvoreno.

²² I u doktorskom radu o kazališnoj tranziciji u Hrvatskoj, kandidatkinje V. Lončar (2011) navode se zaključci s pomenutog skupa, ističući kako je njihova analiza i tema od velike važnosti za hrvatsko kazalište, osobito u kontekstu kazališne tranzicije. vid. Lončar, V. (2013). Kazališna tranzicija u Hrvatskoj. Zagreb: Meandar Medija

²³ Klaić, D. (2008). Loši rezultati tranzicije - nove promene na obzorju / Modeli pozorišnog organizovanja - stara i nova iskustva. Scena časopis za pozorišnu umetnost br. 4/08. Novi Sad: Sterijino pozorje

„Ove kuće mrtvih ostavljene su na milost i nemilost onih koji im pružaju subvencije i njihovoj ravnodušnosti prema toj dugotrajnoj agoniji.“ (Klaić) I zaista, niti jedno prijeratno javno kazalište nije zatvoreno u BiH. Što više, čak i oni koji su nastavili njegovati organizacijsku i programsku tradiciju postojećih, ušli su u javni institucionalni kazališni sustav, na način da je neka od administrativnih razina preuzela osnivačka prava nad njima.²⁴ S druge strane, lako je moguće da je uzrok tome upravo njihova relativno dobra regionalna raspoređenost i uopće ne preveliki broj javnih kazališta u zemlji koji je ispod europskog prosjeka. (3) **Komercijalizacija.** Kazališta koja ne teže izvrsnosti, *mediokritetska* repertoarna kazališta mogu se okrenuti ka komercijalnom repertoaru. To se događa u mnogim kazalištima koja se odlučuju za *lake* žanrove, komedije, uvozne mjuzikle i različite zabavne programske forme. Ubrzo će, nada se Klaić (1997), takva kazališta ustanoviti da neće moći raditi po repertoarnom načelu, odnosno, svakodnevnom igranju drugoga naslova. Popularne predstave polako će istisnuti one široj publici manje zanimljive. Ustanovit će se da je svakodnevno igranje jednog naslova, dokle god je on uspješan u smislu masovnosti posjete, mnogo isplativije, a, osobito ukoliko u takvim predstavama bude sudjelovao

²⁴ Sarajevski ratni teatar Sartr krenuo je sa radom tokom 1993. godine, kao rezultat potrebe većeg broja kazališnih umjetnika Sarajeva da pruže svojevrсни vid kulturnog otpora stanju opsade grada, njegovom razaranju i stradanju građana. Već 1997. godine osnivačka prava i obaveze nad novoformiranim kazalištem preuzima Kanton Sarajevo, čime Sartr postaje četvrto profesionalno javno kazalište na području grada Sarajeva. Lutkarsko kazalište Mostar i Hrvatsko narodno kazalište Mostar također su nastali tijekom 1993. godine, u procesu diobe i osnivanja paralelnih gradskih institucija do čega dolazi usljed grube vojno-političke podjele grada. Grad Mostar je kasnije preuzeo osnivačka prava nad Lutkarskim kazalištem, a status HNK Mostar riješen je na način podjele financijskih obveza između Grada Mostara i Hercegovačko-neretvanskog kantona. I Mostarski teatar mladih, unatoč činjenici da od svog utemeljenja 1974. godine gajio tradiciju značajne i sveprisutne neovisne kazališne organizacije na području Mostara i Hercegovine, 2005. godine postaje javna ustanova čiji je osnivač Grad Mostar. Deset godina kasnije MTM ponovno prelazi u pravni status udruge građana, s obzirom da se gradska uprava Grada Mostara radi velikog dugovanja kazališta i njegove financijske nesolventnosti odlučila na pokretanje procesa zatvaranja ove javne ustanove kulture što je jedinstven slučaj u poslijeratnoj BiH. Pozorište Prijedor je najmlađe javno kazalište u BiH koje je dobilo status javne ustanove kulture u državnoj svojini. Na temeljima duge amaterske kazališne tradicije Općina Prijedor je 2007. godine odlučila Pozorištu Prijedor dodijeliti status javne ustanove kulture i preuzeti osnivačka prava i obveze.

veći dio zaposlenih djelatnika, takvo će se kazalište pretvoriti u kazalište s jednim naslovom koji će igrati dokle god za njega bude zanimanja. Nestat će repertoarno kazalište kao organizacijski model koji će zamijeniti onaj komercijalni. Lokalna vlast u početku će smanjiti, a na kraju ukinuti subvencije za takav model jer se komercijalna kazališta u načelu ne subvencioniraju. Ovakav se oblik komercijalizacije uglavnom očitovao u bezočnoj eksploataciji sopstvenih resursa radi komercijalne dobiti²⁵ s korupcijom i kriminalizacijom kazališta kao posljedicom utjecaja iz društvenog i profesionalnog okruženja. Navedena se komercijalizacija odnosi na repertoar, stil glumačke igre i komunikaciju s publikom. Kazališta se trude producirati nekoliko *hit predstava* koje zatim dominiraju ukupnom programskom ponudom na uštrb ostatka repertoara. Naime, dok takva kazališta zvanično djeluju kao neprofitne organizacije koje se financiraju iz državnog proračuna, paralelno održavaju nevidljivu, često nelegalnu komercijalnu infrastrukturu koja, kako tvrdi Klaić, stvara svojevrsne „crne fondove.“ U BiH nije bilo jasne realizacije ovakvog scenarija. Kako je to Klaić (1996) i previdio „ovakav je scenarij moguć u velikim gradovima gdje je moguće zainteresirati veći broj publike.“ Tako se ova pojava u zemljama regije može primjetiti u nekim zagrebačkim ili beogradskim kazalištima, ali ne i u bosanskohercegovačkim, gdje produkciju pomenutih *lakih* kazališnih formi sve više preuzimaju novoformirane neovisne kazališne skupine, kazališta i udruge, amaterska ili profesionalna.²⁶

(4) Produkcijske kuće. Neki će repertoarni subjekti pokušati ojačati svoj položaj angažiranjem vanjske produkcijske ekipe koja će raditi sa stalnim ansamblom. U prvoj će se fazi dogoditi usporedni repertoar, s jedne strane rutinirani repertoar, a s druge nova, dinamična, gostujuća ekipa koja će raditi produkcije za to kazalište, koja će se izvoditi na ograničeno razdoblje. Vremenom se očekuje odumiranje stalnog ansambla ili će on biti u funkciji gostujućih angažiranih produkcija čemu bi uslijedila postupna transformacija iz repertoarnog kazališta

²⁵ Autor pri tome misli na podzakup prostora za političke manifestacije, korporativne događaje i revija mode; držanje mašina za kockanje u foajeu (primjer nekih moskovskih kazališta); značajna zarada od šankova, restorana, prodavnica, uključujući i dobit od zakupaca prostora, itd.

²⁶ U BiH takvu pojavu možemo pratiti na programskim profilacijama nekih kazališta i kazališnih skupina, kao što su Gradsko pozorište „Jazavac“ Banja Luka, Udruga „Filter“ („Filter teatar“) Sarajevo, Udruga za razvoj i promociju umjetničke djelatnosti „Magacin Kabare“ Sarajevo, Udruga građana „Alt teatar“ Sarajevo, i sl.

u produkcijsku kuću. Vanjske produkcijske ekipe imat će zahtjeve na administrativno i tehničko osoblje kazališta koje će se morati promijeniti i prilagoditi novom funkcioniranju institucije. Na taj će se način repertoarna kazališta pretvoriti u produkcijsku kuću koja će davati svoje usluge samostalnim produkcijskim ekipama, a koji će dio svoje zarade ponovno investirati u samu kuću. Kako se navodi to gotovo dva desetljeća poslije navodi u knjizi koja je posthumno objavljena nakon smrti autora²⁷ i koja predstavlja iznimno vrijednu građu te vrste, ta svojevrsna repertoarna mješavina naslova koje nude produkcijske kuće, koji međusobno nisu povezani ni na koji način jednostavno nije i ne može biti „dovoljno transparentna za potencijalnu publiku, niti joj olakšava izbor“ (Klaić, 2016). A desetljeće poslije praškog skupa, Klaić (2008) konstatira kako su se neki ansambli vremenom raspali, te su kazališta postavljala nove produkcije s ekipama gostujućih umjetnika koje su doveli radi umjetničke revitalizacije. Nekoliko je kazališta u Istočnoj Europi krenulo tim putem, a autor ne pominje niti jedno iz zemalja Zapadnog Balkana. Ipak, razumijevanje logike produkcijske kuće još je uvijek iznimno površno, a primjeri su malobrojni, „iako većina repertoarnih kuća nema mogućnosti za značajnije poboljšanje, a kontinuitet kvaliteta scenskih umjetnosti u nekom gradu bolje bi se osigurao u modelu produkcijske kuće nego u modelu repertoarnog kazališta.“ (Klaić, 2008) Ovakva praksa vremenom može pokazati višestruku korist koja se prvenstveno ogleda u programskoj ekspanziji ali i u pozitivnoj promjeni općeg imidža kazališne ustanove kao rezultat estetskog i organizacionog otvaranja i jačanja, zainteresiranosti šire regionalne javnosti za ove projekte, te širenja mreže prijatelja i onih koji otvoreno podržavaju i pomažu projekte i rad kazališta. Sve to u konačnici značajno i dugoročno nesumnjivo može utjecati na opće repertoarne smjernice i programsku profilaciju kazališta, ali i na promjene u organizaciji rada, te na opće kreativno ozračje i kvalitet odnosa unutar tzv. matičnog umjetničkog kazališnog ansambla. (5)

Otvoreni prostor. Repertoarna kazališta koja neće moći održati vlastitu produkciju, bit će prisiljena dati svoj prostor u najam vanjskoj produkciji. Samo je pitanje vremena kada će lokalne vlasti shvatiti da ne treba subvencionirati takvo kazalište koje je umjetnički mrtvo, nego ga treba ostaviti da zarađuje novac iznajmljivanjem dvorane.

²⁷ Klaić, D. (2016). Početi iznova - Promena teatarskog sistema. Beograd/Cetinje: Clio & UU Beograd & FDU Cetinje

Eventualno će subvencionirati programe koji će biti javne potrebe te lokalne zajednice. Nakon nekoliko godina (2008), autor zaključuje kako većina tijela uprave i vlasti na različitim razinama ipak još nisu dostigli tu vrstu djelovanja i svijesti o provedbi reforme sustava na takav način.²⁸ Ovakav se scenarij nije desio u BiH, unatoč iznimno lošoj i teškoj situaciji u nekim javnim kazalištima, osobito onima u Mostaru. (6) **Samostalna skupina.** Oni umjetnici koji budu izgubili strpljenje u rutinskom obavljanju posla, osrednjosti i lošim uvjetima rada, otići će sami iz takve institucije. Neki će ostati u instituciji, ali će istovremeno raditi na filmu, televiziji, radiju, neki će osnovati vlastita kazališta, radit će komercijalne programe, neki će se priključiti takvim novim družinama, ali bez vlastitog poduzetničkog učešća, već tek kao gostujući umjetnici. Takve će družine biti orijentirane na laku pokretljivost i jednostavnost. Neke od njih pronaći će prostor u kojem će djelovati ili će ući u partnerski odnos s nekadašnjim repertoarnim kazalištima. Najjače od takvih skupina možda će pronaći i zgradu bivšega repertoarnog kazališta ili neki drugi prostor koji će preuzeti. U početku će igrati jedan naslov određeno vremensko razdoblje, a nakon toga možda će ponovo uspostaviti repertoarnu formulu s više kazališnih naslova na popisu za izvedbe, ali na novim temeljima. Istina je da se od te 1997. godine broj neovisnih kazališnih skupina i organizacija značajno povećavao. Klaić (2008) ističe da ih je samo u Poljskoj krajem prošlog desetljeća bilo najmanje 400. „Brzina porasta njihovog broja pritisnula je vlasti na stvaranje proračune za financiranje projekata, a neke od ovih skupina pokrenule su i alternativne prostore za prikazivanje, stvorile sopstveni krug partnera kod kojih gostuju i s kojima surađuju, često radeći s međunarodnim festivalima.“ (Klaić, 2008).

Inače, još je u ekspertnom izvješću iz 1997. bilo razvidno da su se mnoga repertoarna kazališna u tranzicijskim zemljama već tada našla u velikoj krizi s prelaskom iz jednog u drugo društveno ustrojstvo. Ipak, kako to ističe Lončar (2013), učesnici praškog skupa nisu predvidjeli jedinu mogućnost koja se dogodila u Hrvatskoj, kao i u ostalim zemljama nekadašnjim sastavnicama bivše Jugoslavije, a to je da se u međuvremenu, 20 godina poslije, zapravo nije dogodilo

²⁸ Interesantno je primjetiti kako je tijekom 2000-tih godina, bugarsko Ministarstvo kulture prenijelo osnivačka prava za neka od 54 repertoarna kazališta na općinske proračune. One lokalne zajednice koje nisu imale sredstava za njihovo izdržavanje, jednostavno su ih pozatvarali ili ih pretvorili u prostore koje svatko može zakupiti za organizaciju sopstvenih događaja.

gotovo ništa. Država, odnosno osnivači kazališta, financijski su nastojali, a i dalje to čine, podržavati svoja repertoarna kazališta po svaku cijenu. Pri tome se ne vodi suviše brige o njihovim rezultatima, niti uopće postoje sustavno definirani instrumenti kontrole i promatranja njihovog rada i analize poslovnih učinaka. Sve to u konačnici nije zapravo omogućilo nikakve promjene, nego je doprinijelo pukom vegetiranju i opstanku ovog organizacijskog modela, unatoč gotovo jednoglasnoj suglasnosti kako su takvi sustavi loši i teško održivi, te kako iziskuju promjene.

Tablica: Broj javnih kazališta i uposlenika u nekim europskim tranzicijskim zemljama

r.b.	Država	Broj javnih kazališta	Okvirni broj zaposlenih	Prosjek radnika u jednom kazalištu
1.	Hrvatska	15	2500	166
2.	Slovenija	7	470	67
3.	Makedonija	11	800	72
4.	Bugarska	54	2920	54
5.	Češka	51	7641	150
6.	Albanija	15	500	33
7.	Mađarska	30	4500	150
8.	Estonija	10	1900	190
9.	Latvija	10	1845	184
10.	Poljska	58	6700	108
11.	Rumunjska	62	9000	145
12.	Slovačka	23	1500	65
13.	BiH (2017.) - nezvanično	13	cca. 660	cca. 50

Izvor: Klaić, D. (1996) (*preneseno - Lončar, 2013*), uz samostalno obrađene i dodane podatke za BiH

Kao što se vidi u tablici, prema broju uposlenih u javnim kazalištima, ove najčešće iznimno velike organizacije bile su zbog ekonomskih uvjeta sve manje pokretne, plaće su se smanjivale, a zbog teških financijskih uvjeta i nezadovoljavajućih općih ekonomskih prilika u tranzicijskim zemljama, smanjivale su se i visine državnih subvencija. Bez obzira na sve teškoće, kazališta se nisu zatvorila, a promjene u njihovom ustrojstvu i ukupnom sustavu bile su minimalne.

Zaključna razmatranja

Klaić (1997) također, komentirajući sve evidentniji otpor promjenama, govori i o prestižu repertoarnih kazališta koje datira iz 19. stoljeća kada su kazališta bila središtem razvoja kulturnog identiteta nacije i očuvanja jezika, međutim, tu su svoju svrhu izgubila, a izvjestan osjećaj više vrijednosti ostao je i dalje prisutan. Političke se elite ne usuđuju dirati u repertoarna kazališta prije svega iz straha od medijskih napada i javnih osuda. Također, u tim su kazalištima zaposleni dramski umjetnici, javne osobe često sveprisutne na medijskoj sceni, koje iza sebe nerijetko imaju veliku naklonost medija i šire javnosti, što lako može biti iskorišteno u njihovu korist, a na štetu donositelja odluka kojima se utvrđuju i sprovode promjene. Lončar (2013) naglašava kako iz samih repertoarnih kazališta, od strane zaposlenih umjetnika i ostalih kazališnih djelatnika, gotovo da ne postoji nikakva inicijativa za promjenama sustava. Klaić pak tvrdi kako je otpornost na promjene jednako jaka usprkos rastu nezadovoljstva. „Zaposlenici žele zadržati svoje povlastice, bez obzira na kvalitetu i kvantitetu svojega rada“ (Klaić, 1997), te se, na neki način, boje natjecanja unutar i izvan institucije u kojoj su zaposleni. Zaposlenici u repertoarnim kazalištima, smatra Klaić, imaju nedostatak vizije i hrabrosti. On dalje ističe i očekivanja kako bi novo zakonodavstvo moglo donijeti promjene, međutim, i napominje kako takvi pokušaji uglavnom propadaju zbog toga što birokracija prosto nije u stanju proizvesti produktivne mogućnosti koje bi respektirale norme, ciljeve i specifičnosti umjetničkog rada i kreativnog procesa. Na duže razdoblje, repertoarni je model organizacije kazališta neodrživ, premda je teško i nerealno očekivati kako će se takva kazališta zatvoriti. Klaić je smatrao da će se morati okrenuti potrebama publike, kako u većim tako i u manjim sredinama, pitajući se kako se umjetnički ciljevi, koji imaju središnje mjesto u umjetničkoj djelatnosti, mogu postići u repertoarnom organizacijskom

modelu koji, istina, nudi kontinuitet i sigurnost, ali je i pod stalnom opasnosti od rutine i uniformiranosti. Na praškom je skupu izneseno nekoliko, uglavnom sličnih i usuglašenih stavova o stanju u javnim i repertoarnim kazalištima i o nužnosti radikalnih promjena. Tako su se mogla čuti mišljenja kako su repertoarna kazališta *zamrznute forme*, upoređujući ih sa tada iznimno lošim prilikama u javnim muzejima kao najilustrativnijim primjerima konzervativizma i organizacijske zastarjelosti u kulturnom sektoru.²⁹ S druge strane, dok su neki smatrali kako su u repertoarnoj organizaciji kazališta umjetnički ciljevi uvijek *zapušteni*, da dnevna rutina uništava umjetničku kvalitetu posla, a umjetnike pretvara u činovnike i birokrate,³⁰ drugi su bili mišljenja kako je u „repertoarnim kazalištima vaša obitelj uvijek s vama na poslu.“³¹ Ideji *obitelji* u kazalištu protive se mnogi, smatrajući kako je razvitak repertoarnih kazališta onemogućen upravo činjenicom da je ekipa s kojom se radi stalna, te kako je stalni ansambl jedan od glavnih kočnica promjenama, i onim umjetničkim, ali i produkcijsko-organizacijskim. Neki umjetnici rade previše, a neki uopće ne rade, neki su zapostavljeni, a nikoga se ne može otpustiti bez obzira na rezultate njihovog rada i na njihovu umjetničku referentnost i relevantnost. Radni tim u Pragu još je 1996. godine usuglasio stav kako je neophodno mijenjati mentalitet zaposlenih u repertoarnim kazalištima, a da su istinske promjene zapravo moguće tek nakon toga.

Nesumnjivo, sve su ovdje pobrojane pojave bile i jesu prisutne u bh. kazališnom sustavu. Potvrda tomu može jednim dijelom biti pronađena u oskudnoj literaturi koja se bavi ovim temama, unutar bh. akademskog i znanstvenog prostora, a u najvećoj je mjeri potvrda o točnosti navedenog prisutna u kazališnoj praksi, ovoj tranzicijskoj, u svakodnevici bh. kazališta i svjedočanstvima aktera kazališnog života i njegovih kroničara. Programski i repertoarni prioriteti postali su sve manje jasni, a financijski, menadžerski, operativni i ponekad politički problemi, potisnuli su na marginu umjetničke potrebe. Svijest o tome da je nužna reforma javnog sektora u kazalištu, osobito u bivšim socijalističkim zemljama u kojima je tijekom dužeg razdoblja ovaj oblik organizacije kazališta bio gotovo jedini, nastala je kod pojedinaca

²⁹ Michael Kustow, dramaturg na britanskom javnom medijskom servisu BBC, jedan od sudionika skupa u Pragu, 1997. godine.

³⁰ Dušan Jovanović, redatelj iz Slovenije, jedan od sudionika skupa u Pragu, 1997. godine.

³¹ Gytis Padegimas, ravnatelj kazališta iz Litve, jedan od sudionika skupa u Pragu, 1997. godine.

odmah početkom tranzicije, dok se kod jednog dijela stručne javnosti i dalje, gotovo opsesivno, razvija mit o savršenosti prethodnog sustava, stalno ukazujući na nužnost stremljenja i povratka isključivo tada uspostavljenim principima organizacije kazališnog sustava, pri tome potpuno zanemarujući sasvim nove okolnosti i opći društveni kontekst.

Literatura i izvori

1. Balić, N., Živković, Z., Jurišić, D., Aganović, N. i Remiković, D. (2011). *Nagraditi najbolje*. Sarajevo: Birn
2. Klaic, D. (1997). *Reform Or Transition: The Future of Repertory Theatre in Central and Eastern Europe*. NYC: OSI
3. Klaić, D. (2008). Loši rezultati tranzicije - nove promene na obzorju / Modeli pozorišnog organizovanja - stara i nova iskustva. *Scena* časopis za pozorišnu umetnost br. 4/08. Novi Sad: Sterijino pozorje
4. Klaić, D. (2016). *Početi iznova - Promena teatarskog sistema*. Beograd/Cetinje: Clio & UU Beograd & FDU Cetinje
5. Lončar, V. (2013). *Kazališna tranzicija u Hrvatskoj*. Zagreb: Meandar Medija
6. Lukić, D. (2008). Osnovni problemi kazališne (post)tranzicije / Modeli pozorišnog organizovanja - stara i nova iskustva. *Scena* časopis za pozorišnu umetnost br. 4/08. Novi Sad: Sterijino pozorje
7. Martinović, Z. i Lešić, J. (1978). *Narodno pozorište Zenica - monografija (1950-1978)*. Zenica: NP Zenica
8. Šarić, S. (2007). Prvi profesionalni i školovani dramski umjetnici iz Mostara. *Most* br. 206. Mostar
9. Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o pozorišnoj djelatnosti Republike Srpske, 2011. („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 109/11)
10. Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o pozorištu Narodne Republike Bosne i Hercegovine, 1965. („Službeni list Narodne Republike Bosne i Hercegovine“, broj 15/65)
11. Zakon o pozorišnoj djelatnosti Republike Srpske, 2002. („Službeni glasnik Republike Srpske“ br. 25/02)
12. Zakon o pozorišnoj djelatnosti Republike Srpske, 2002. („Službeni glasnik Republike Srpske“ br. 25/02)
13. Zakon o pozorišnoj djelatnosti Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, 1976. („Službeni list Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine“ broj 6/76)

14. Zakon o pozorišnoj djelatnosti Tuzlanskog kantona, 2001. („Službeni list Tuzlanskog kantona“ br. 10/02)
15. Zakon o pozorišnoj djelatnosti Zeničko-dobojskog kantona („Službene novine Zeničko-dobojskog kantona“ broj 04/14)
16. Zakon o pozorištu Narodne Republike Bosne i Hercegovine, 1960. („Službeni list Narodne Republike Bosne i Hercegovine“ broj 11/60)

CONTEMPORARY SCENE AND THEATER PRODUCTION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA – GENERAL TRENDS AND MOVEMENTS

Abstract

In this article the author uses methods and achievements of cultural and theatre studies, as well as the theories of arts management and cultural policies. Documented research offers to prove the thesis on impact of transition processes on the elements of theater production, from the repertoire itself, stylistic achievements, organization and legislative aspects, to direct effects on artistic issues and the theater audience. Multidisciplinary of the work provides a better insight into a highly diverse and at several levels separated theatrical practices in Bosnia and Herzegovina, where the administrative, legal, ethnic, territorial and cultural divisions directly reflect the transition processes including the particularities of theater. Through comparative methods the article provides insights into similarities and differences of transition processes in Bosnian-Herzegovinian, Croatian and South East European countries theater, referring to some regional and international authorities, especially to the papers of professors Dragan Klaić, and Darko Lukić. The author attempts to collect varied and systematically presented material by applying the appropriate methodological procedures and combining research methods. Through presentation, analysis, and interpretation of material, the author tries to give an original contribution in the field of theater studies, as well as in the field of theory of contemporary arts production.

Key words: *performing arts, theater policy, theatrical production and management, theatrical transition, theatrical system, theatrical law, theater, culture, cultural policy, cultural production, arts production, cultural system, cultural transition, transition, arts management, contemporary cultural production.*

Dr. sc. Salih Jalimam

SVAKODNEVNI ŽIVOT U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak

Rad se bavi jednom od onih tema kojom se, za razliku od historijskih, društvenih, političkih, socijalnih, vjerskih i teorijskih pristupa, nastoje ispitati šire i dublje sfere svakodnevnog srednjovjekovne stvarnosti, radi otkrivanja struktura koje su određivale životne uvjete u srednjovjekovnom razdoblju Bosne i Hercegovine. Historijskom dokumentacijom, posebno iz bogatih fondova Državnog arhiva u Dubrovniku, kao i njihovom interpretacijom u historijskoj literaturi, došlo se do potvrda o povijesti mentaliteta, koja je svakodnevnu stvarnost povezala sa povijesnom antropologijom, ali i potvrda o povijesti materijalne civilizacije, a sve s ciljem da se konkretan život u određeno vrijeme i na određenom mjestu može i treba opisati unutar jedinstvenog eksplikacijskog okvira, koji se zatim može raščlaniti daljnjom historijskom, društvenom, mikrohistorijskom ili kronološkom diferencijacijom, percepcijom prostora, vremena, spola i normi koje određuju ponašanje u određenim sferama svakodnevnog života.

Ključne riječi: *Bosna, Hercegovina, Dubrovnik, svakodnevni život, vlastela, dvor, artisti, muzičari, dvorske lude, mađioničari*

U literaturi, pod **svakodnevnim životom u srednjem vijeku**, obično se podrazumjevaju raskošna slavlja, viteški turniri, dvorjansko-riterska kultura i drugi oblici ponašanja između **svakodnevnog** života ritualno i ceremonijalno reguliranih, ili za igru upotrebljenih svečanih prilika. Diferencijacija i međusobni odnos pučke i elitne kulture također su se potvrdili kao moćan okvir za interpretaciju, pomoću koje se mogu objasniti temeljne društveno-kulturne suprotnosti (duhovno–svjetovno, religija–magija, pisano–usmeno, institucionalno–komunalno, dvorsko/urbano–ruralno) i također naznačiti važne mehanizme historijskih promjena

(vulgarizacija, sukob, represija, reforma).¹

Na temelju i pisanih historijskih izvora, zajedno sa materijalnim spomenicima kulture pronađenim pri iskopavanju nekropola i utvrda u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini, te usmene predaje, moguće je, barem donekle prikazati na primjerima elemente svakodnevnog života i kulturu življenja bosanskohercegovačkog plemstva u srednjem vijeku. Tako sužen krug informacija pruža neke mogućnosti da se prvenstveno razmatraju manje poznati primjeri svakodnevnog života srednjovjekovne Bosne i Hercegovine kroz predmete i izvore koji su bili korišteni u literaturi. Primjeri se daju plemićkoj odjeći na temelju pisanih i likovnih dokumenata u nastojanju izdvajanja onoga što je pronađeno tokom iskopavanja, čiji je ukras razlikuje od ostalih prstenova vremena u Bosni. Posebna se pozornost posvećuje pojasi koji se u pisanim izvorima zovu bosanski.

Uprkos stalnim političkim nemirima, ratovima i krvavim razmiricama među vlastelom, u razvijenom srednjom vijeku u Bosni i Hercegovini dolazi do naglog društvenog, privrednog i kulturnog razvoja. Na vladarskim i dvorovima oblasnih gospodara dešavaju se raskošna slavlja, viteški turniri, dominira „ritersko-dvorjanska kultura, koja je bila raširena u čitavoj srednjoj i zapadnoj Evropi, a najjasnije izražena u Francuskoj i Nizozemskoj.“² Plemstvo, kao i njihovi evropski savremenici toga vremena, zahvaćeno je „atmosfera jeseni srednjeg vijeka“, razapeto između „napetosti života“ i „čežnje za ljepotom“, nastoji da uljepšavanjem ambijenta unese u svoj privatni, pa i javni život, što više sjaja, raskoši i pompe, što J. Huizinga definira kao da se „U jednom dahu podnosio vonj krvi i miris ruža.“³

Rijetki historijski izvori mogu da potvrde segmente svakodnevnog života kao što su jelo, odijevanje, balovi pod maskama, plesovi, razne igre, rituali rujanja i vrijeđanja, proste pošalice, dvorske lude, veliki karnevali na kojima se vlastela, dvorjani, građani i seljaci zajedno vesele. Sve to ne samo da je

¹ Sima Ćirković, Odjeci rittersko-dvorjanske kulture u Bosni krajem srednjeg veka.- Separat iz:Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura, Zenica, 1973, 35
Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja od osmansku vlast. Sarajevo 1984, 465

² Sima Ćirković, Odjeci rittersko-dvorjanske kulture u Bosni krajem srednjeg veka.- Separat iz:Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura, Zenica, 1973, 35-36
Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja od osmansku vlast. Sarajevo 1984, 465

³ Johan Huizinga, Jesen srednjeg vijeka, Zagreb, 1964, 24

pripadalo svakodnevnom dvorskom životu, već je predstavljalo i jednu od središnjih kulturnih tradicija na kojima se on zasnivao. Još manje se mogu identifikovati elementi urbane pučke kulture, kao što su plesovi, farse, igrokazi, maskerade, svečanosti karnevalskog tipa, opscene pošalice i seksualna raspuštenost .⁴

Na pirnim svečanostima u kućama Kotromanića, Kosača, Hrvatinića, Pavlovića, Kovačevića, Vlatkovića, Vukčića pored svečanih poslanstava, Dubrovčani „obično šalju i svoje veće ili manje ekipe svirača. Kao i raznovrsni pokloni, tako su i ovi zabavljači imali da svojom vještinom razmekšaju raspoloženja nosioca vlasti i olakšaju posao diplomatskim predstavnicima republike.“⁵ Tako na svadbi kralja Tvrtka II. Tvrtkovića 23. VII 1428 godine, pored raznovrsnih darova Dubrovčani su poslali i dva svoja svirača - frulaša, a sa njima istovremeno, i diskretno uputstvo svojim poslanicima na bosanskom dvoru da svakako nastoje iskoristiti pogodan trenutak kad kralj bude „potpuno obuzet zabavom i veselim raspoloženjem (matto de piacere d'al legrarsi), tada od njega zatraže da ukine naredbu o bolanju srebra koja je bila nepovoljna za dubrovačke trgovce.“⁶

Odlukom Malog vijeća Dubrovačke Republike, grupa svirača-flautista, pratila je u proljeće 1446. godine dubrovačko diplomatsko poslanstvo, koje se uputilo u svečanu posjetu oblasnom gospodaru Stjepanu Vukčiću-Kosači, a zatim, zajedno sa hercegovom prатnjom nastavilo put do bosanskog dvora da bi prisustvovali svadbi kralja Stjepana Tomaša i Katarine, kćerke Stjepana Vukčića-Kosače.⁷

Dubrovački poslanici pišu o određenim promjenama u svakodnevnom životu i kulturno-civilizacijskom djelovanju hercega Stjepana Vukčića-Kosače i njegovog okruženja. Tako u maju 1455. godine povodom svadbe hercega i njegova sina kneza Vladislava, poslanici pišu “da nikad nisu videli dan dostojniji da se zapamti.”⁸

⁴ J. Huizinga, *Jesen srednjeg vijeka*, 24 S. Ćirković, *Odjeci rittersko-dvorjanske kulture u Bosni krajem srednjeg veka*, 39

⁵ Anto Babić, *Fragmenti iz kulturnog života srednjovjekovne Bosne.- Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, Knjiga II. Sarajevo, 1964, 331

⁶ A. Babić, *Fragmenti iz kulturnog života srednjovjekovne Bosne*, 221

⁷ Sima M. Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba. -SANU, Posebna izdanja, knj. CCCLXXVI, odeljenja društvenih nauka, knj. 48*, Beograd, 1964, 133 221 A. Babić, *Fragmenti iz kulturnog života srednjovjekovne Bosne*, 221

⁸ S. Ćirković, *Odjeci rittersko-dvorjanske kulture u Bosni krajem srednjeg veka*, 39

O ceremonijalu i svečanostima na dvoru hercega Stjepana Vukčića-Kosače, svjedoče, opet, dubrovački poslanici Jaketa Gundulić i Junije Gradić u izvještaju od 23. maja 1446. Godine, kako su vidjeli da je u Milodraže stigao veliki vojvoda Stjepan Vukčić-Kosača “con molta bella zente in punco et como la maestra di re predetto con lo ditto voyvoda Stipan se anno amorizzato et se amorizano insembre grandemente con grandissimi honori l un l altro.”⁹ To kratko mjesto samo za trenutak “osvetljava pompezni i ceremonijalni štimung, koji verovatno nije bio karakterističan samo za ovaj sastanak bosanske feudalne gospode.”¹⁰

Na dvoru hercega Stjepana Vukčića-Kosače, pored muzičara, djelovale su i grupe igrača, bilo samostalno ili zajedno sa sviračima, koji tokom putovanja hercega redovno prate.¹¹ Ove umjetničke skupine i družine igrača, okupljenih oko hercega vjerovatno su bile najbrojnije i najbolje organizovane. One su pratile hercega u “njegovim redovnim kretanjima od grada do grada i od dvora do dvora po čitavoj njegovoj zemlji.”¹² Između ostalog, historijski izvori potvrđuju da su ove skupine nastupale u Samoboru na Drini, Ključu kod Gacka i Blagaju kod Mostara. Kakve su igre (plesove, kola) izvodili ovi profesionalni igrači nema potvrda u izvorima.¹³

Kao vladar, herceg Stjepan Vukčić-Kosača na dvoru posjeduje bogatu biblioteku i arhivsku dokumentaciju, koju je kao veliki vojvoda zaplijenio 1439. godine iz arhiva velikaške familije Pavlovića, oblasnih gospodara srednjeg Podrinja i Trebinja i prenio u Blagaj, ali je arhiv davno uništen.¹⁴ Kao odan bogomil, herceg Stjepan Vukčić-Kosača na dvoru drži i bogomilsku literaturu.¹⁵ Bogomili nisu zabranjivali da svjetovni ljudi čitaju svete spise na bosanskom jeziku, tako se na dvoru moglo naći i rukopis “o drvu Kristovom” (pretpostavlja se da ga je sastavio pop Bogomil),

⁹ Mihailo Dinić, *Srpske zemlje u srednjem veku. Istorijsko-geografske studije.* -SKZ, Beograd, 1978, 78

¹⁰ S. Ćirković, *Odjeci ritersko-dvorjanske kulture u Bosni krajem srednjeg veka,* 39

¹¹ *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine,* 550

¹² *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine,* 550

¹³ *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine,* 551

¹⁴ *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine,* 563

¹⁵ Salih Jalimam, *Historija bosanskih bogomila.* -Tuzla, 2002, 134

“Vidženje Isaije” (Vizio Isaie), ”Knjiga sv. Ivana apostola.”¹⁶ Kako rimokatolička crkva ove knjige smatra apokrifnim, tako su, redovno uništavane kad bi se do njih dolazilo. U tim knjigama iznešeni su stavovi suprotni zvaničnoj katoličkoj dogmatici.¹⁷

Neki niži feudalci koji su obavljali diplomatsku službu kod hercega Stjepana Vukčića-Kosače bili su relativno visoko obrazovani (npr. gost Radin), što samo ukazuje i potvrđuje da je u drugoj polovini XV vijeka bilo i dosta pismenih građana, zanatlija i trgovaca “ali o tome za sada nema nikakvih bližih podataka.”¹⁸ Na hercegovom dvoru boravi i dvorska luda, personifikacija ludosti, kao “šaljiva kraljeva dvojnika.”¹⁹ Prema tumačenjima kulturnih antropologa, sociologa i simbologa (usp. M. Lever, J. Chevalier, A. Gheerbrant, J. Hall) temeljni je ludin atribut, istodobno i znak ludine moći, palica – podrugljivi nadomjestak žezla, najvjerojatnije faličkoga podrijetla: štap na vrhu kojeg je glava lude pokrivena kapicom sa zvončićima zapravo je minijaturni ludin dvojnik.²⁰

Tokom vladavine hercega Stjepana Vukčića-Kosače u humskim zemljama buja kulturni, umjetnički i zanatski život. U kulturno-civilizacijskom djelovanju mogu se identifikovati čitavi slojevi sa obilježjima susjednih kulturnih područja.²¹ Dalje se razvija gradski život, hercegovu već potvrđena poslovnost i racionalnost nose jasan pečat i dinamiku koja se registruje i kroz brojne druge segmente. Diljem humskih zemalja razmahalo se klesarstvo i obrada kamena. Posebno su bili cijenjeni kovači, majstori za klesanje stećaka. Herceg Stjepan Vukčić-Kosača u Novom osniva tkaonicu i bojadisionu 1449. godine, koje aktivno rade petnaestak godina. Novske tehnike bojenja, bile su ispod nivoa u odnosu na dubrovačke i mletačke.²²

Na hercegovu dvoru u Blagaju su 1454. godine uposleni majstori zlatari, Radašin Radosalić i neki Stjepan.²³ Tu se nalaze

¹⁶ Salih Jalimam, Hereza i herceg.(Prilog tipologiji heretičkog učenja u srednjovjekovnoj Bosni).- Beharistan,14,Sarajevo 2004, 10-25 S. Jalimam, Historija bosanskih bogomila , 134

¹⁷ S. Jalimam, Historija bosanskih bogomila , 134

¹⁸ Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, 562

¹⁹ J. Huizinga, Jesen srednjeg vijeka, 25

²⁰ J. Huizinga, Jesen srednjeg vijeka, 26

²¹ S. Ćirković, Odjeci rittersko-dvorjanske kulture u Bosni krajem srednjeg veka, 37

²² S.Jalimam, Hereza i herceg.(Prilog tipologiji heretičkog učenja u srednjovjekovnoj Bosni), 10-25

²³ Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, 550

i orgulje, najsavršeniji muzički instrument, a postojanje muzičke kulture otkriva nam visoku naobrazovanost i prosvjetiteljski duh humske srednjovjekovne vlastele. U testamentu hercega Stjepana Vukčića-Kosače naveden je i „organić jedan sa cijevima od srebra.“²⁴ Od ostalih muzičkih instrumenata spominju se uglavnom duhački instrumenti sa raznim nazivima (truba, frula, flauta, gajde itd.). Ovi podaci o muzičkom životu, makar koliko bili oskudni ipak bacaju nešto svjetla na kulturno-civilizacijske dimenzije u okruženju hercega Stjepana Vukčića Kosače.²⁵

Na feudalnim dvorovima srednjovjekovne bosansko-hercegovačke države, historijski izvori potvrđuju prisutnost profesionalnih igrača, dvorskih luda ali i glumaca-mimičara: buffones, ioculatores, histriones, koji samostalno ili po dvojica ili trojica nastupaju kao pantomimičari, parodisti ili imitatori ili prikazuju farsičan scenski oblik. Glumci, koji su u prvom redu bili lakrdijaši, šaljivčine (klovnovi, dvorske lude), ali i igrači u užem smislu te riječi, dio su svakodnevnog života srednjeg vijeka. Historijski izvori potvrđuju da se 1455. godine u pratnji hercegova sina Vlatka, nalazio i glumac (buffo) po imenu Mrvac. Buffonessa Mara živjela je 1461. godine na dvoru herceg Stjepana Vukčića-Kosače.²⁶ Dubrovački poslanici pišu o određenim promjenama i kulturno-civilizacijskom djelovanju hercega Stjepana Vukčića-Kosače i njegovog okruženja. Tako u maju 1455. godine povodom svadbe hercega Stjepana Vukčića-Kosače i njegova sina kneza Vladislava poslanici pišu “da nikad nisu videli dan dostojniji da se zapamti.”²⁷

Gostovanja dubrovačkih svirača i artista u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini XV vijeka sve su češća i brojnija. Tako je Vijeće umoljenih riješilo, u junu 1428. godine da svoja dva gradska trubača, koja su dvije godine ranije gostovala u Srbiji, pošalju vojvodi Sandalju Hraniću.²⁸ U martu 1432. godine, ponovo je dozvoljeno grupi artista da ide u Blagaj na dvor Sandalja Hranića i da kod njega ostane dvadeset dana. I Stjepanu Vukčiću-Kosači, Sandaljevom nasljedniku, poslati su u novembru 1440. godine svirači i trubači, da bi u februaru 1441. godine, dubrovačko Vijeće umoljenih odobrilo

²⁴ Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, 550

²⁵ Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, 550

²⁶ Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, 551

²⁷ S. M. Ćirković, Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba, 238

²⁸ Boris Nilević, Prilog muzičkom životu srednjovjekovne Bosne, Historijska traganja, 5, Sarajevo, 2010, 115

muzičarima ne samo da gostuju osam dana na hercegovom dvoru već dalo i saglasnost da, ako neko od njih želi da ostane u službi oblasnog gospodara, može to slobodno da učini.²⁹ Godinu dana kasnije, u aprilu 1442. godine, na dvoru Stjepana Vukčića-Kosače, nalazi se grupa dubrovačkih artista, kao i u jesen 1444. godine, ali ovaj put s ograničenjem kretanja isključivo u granicama oblasti i zabranom odlaska u Zetu.³⁰ Međutim, u proljeće 1449. godine, u trenutku neprijateljstva i zategnutih odnosa između Dubrovačke Republike i hercega Stjepana Vukčića-Kosače, Dubrovčani su odbili molbu svirača i trubača da gostuju kod hercega u Blagaju.³¹

Krajem XIV i početkom XV vijeka završava se obrazovanje oblasti krupnih velemoža (Kosača, Pavlovića i Zlatonosovića) koji su stvorili u svojim domenima dvorove koji su se u kulturnom pogledu takmičili sa kraljevskim iz kuće Kotromanića, tako i sa pojavom gradskih naselja.³² Bosanski feudalni svijet je prihvatio rittersko-dvorjansku kulturu kasnog srednjeg vijeka koju "karakterise težnja da se život uzdigne iznad realnosti svakidašnjice i da se dosljedno stilizuje. Motivi političkog delovanja pojavljuju se kao služenje pravdi i viteškom idealu, saobraćaj sa ljudima zaodeva se formama etikecije i ceremonijala, ambijent se ispunjava sjajem i bogatstvom, umetnošću i lepotom".³³

Kraljevi i velemože su se okružili ne samo svijetom dvorjana, kancelara i diplomata, nego i artista-muzičara za svoju zabavu i razonodu. Za njihovo postojanje znamo na osnovu odluka vijeća Dubrovačke republike koja su ih darivala u novcu, tkaninama ili drugim poklonima, prilikom njihovih gostovanja u Dubrovniku o svetkovinama, osobito na dan sv. Vlaha, uz uobičajenu formulu: "[...] qui venerunt honoratum festum sancti Blasii [...]".³⁴ Često se pominju frulaši (piffari), trubači (sonatores, tubete), gajdaši (campognatores), dobošari (gnacharini) i lautiste (lautarii).³⁵ Vjerovatno su najveći domet artistskog izraza postigli muzičari hercega Stefana Vukčića-Kosače. U njegovom testamentu od 5. juna 1466. godine spominje se

²⁹ B. Nilević, Prilog muzičkom životu srednjovjekovne Bosne, 116

³⁰ S. M. Ćirković, Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba, 238

³¹ B. Nilević, Prilog muzičkom životu srednjovjekovne Bosne, 116

³² S. M. Ćirković, Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba, 238

³³ S. Ćirković, Odjeci rittersko-dvorjanske kulture u Bosni krajem srednjeg veka, 37

³⁴ Boris Nilević, Prilog muzičkom životu srednjovjekovne Bosne, Historijska traganja, 5, Sarajevo, 2010, 113-117 115

³⁵ B. Nilević, Prilog muzičkom životu srednjovjekovne Bosne, 115

i “jedan organić s cjevimi od srebra”, male ručne orgulje (portativ), jedan od najsloženijih muzičkih instrumenata, vrlo popularan na evropskim plemićkim dvorovima.³⁶ Najrašireniji muzički instrument bile su (po svoj prilici) gusle, iako im najraniji pomen potiče tek od putopisca Benedikta Kuripešića iz prve polovine XVI vijeka.³⁷

U dubrovačkim dokumentima bosanski muzičari se navode pod imenom velemože kome su pripadali, te to upućuje na zaključak da se radilo o profesionalnim artistima, čija je umjetnost bila vezana za plemićke dvorove i njihove muzičke kapele. Mogli su nastupati u malom broju, pa sve do čitave družine (societas).³⁸ U izvorima nema podataka o postojanju ženskih članova muzičkih trupa,³⁹ kao ni o feudalcima - mecenama bosanske umjetnosti.⁴⁰ Tu su, u tom vremenu, spomenuti artisti sa dvora Kotromanića, Kosača (Sandalja Hranića i Stjepana Vukčića), Pavlovića i Zlatonosovića.⁴¹ Ličnosti srednjovjekovnih bosanskih artista su nam nepoznate.

Oni su dolazili bilo po pozivu bosanske vlastele, ili po nalogu dubrovačke vlade koja ih je slala zajedno sa poslanicima na razne svadbarske svečanosti (kralja Tvrtka II 1428. godine, kralja Stjepana Tomaša 1446. godine, hercega Stjepana i njegovih sinova 1455. godine, vojvode Ivaniša Pavlovića 1449. i njegovog brata Petra 1455. godine), da bi pridobila naklonost za neki svoj dobar posao kod uticajnog feudalnog svijeta. Među dubrovačkim muzičarima spominju se i žene-frulašice na svadbi hercegovog sina Vladislava u jesen 1455. godine: “de mittendo ad nuptias Vladissau i [...] duos tubicines et tres tubicinas.” Muzičari nisu zabavljali samo vlastelu. Oni se sreću i u bosanskim gradovima XV vijeka, gdje se radalo jedno novo, građansko društvo od stranaca Dubrovčana i Sasa, te domaćih ljudi. Obogaćeno rudarstvom, trgovinom i zanatstvom, građanstvo je osjećalo potrebu za razvijenijim oblikom zabave.

U gradu Srebrenici pominje se Radivoj Grubačević, glumac i frulaš u vremenu od 1431-1435. godine, zatim Vukosav Kuković,

³⁶ B. Nilević, Prilog muzičkom životu srednjovjekovne Bosne, 115

³⁷ A. Babić, Fragmenti iz kulturnog života srednjovjekovne Bosne, 325-336

³⁸ B. Nilević, Prilog muzičkom životu srednjovjekovne Bosne, 115

³⁹ B. Nilević, Prilog muzičkom životu srednjovjekovne Bosne, 115

⁴⁰ A. Babić, Fragmenti iz kulturnog života srednjovjekovne Bosne, 325-336

⁴¹ A. Babić, Fragmenti iz kulturnog života srednjovjekovne Bosne, 335 S. M. Ćirković, Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba, 239 B. Nilević, Prilog muzičkom životu srednjovjekovne Bosne, 115

svirač (piffarus), koji je 1446. godine bio opljačkan u Breznici kod Pive. Međutim, muzičari u gradovima su manje poznati, jer nisu bili stalno okupljeni kao artisti kralja i velemoža. Uporedo sa muzikom na feudalnim dvorovima vladara i plemstva, te u gradovima, njegovana je i duhovna muzika kao dio liturgijskog obreda u bogomoljama različitih vjeroispovijesti. Ona je u pravoslavnim i katoličkim crkvama, manastirima i samostanima i u kapelama plemićkih dvorova odgovarala duhu onovremene crkvene muzike. Muzičko stvaralaštvo bosanskih bogomila je još jedno u nizu nepoznanica bogomilskog problema. Svakodnevni život na selu, uopće je u velikoj mjeri nepoznat, s obzirom na karakter i sačuvanost građe. Što se tiče muzike, pretpostavlja se da se muziciralo i pjevalo o svadbama, zimskim posijelima, poljskim radovima [...].⁴²

Izvori kazuju i o učešću artista bosanske gospode u Dubrovniku, naročito za vrijeme poklada, a i u drugim prilikama. Oni su imali zadatak, ne samo da uveseljavaju Dubrovčane, prikazujući im raznovrsne umjetničke i mađioničarske vještine, od muziciranja do mimičkih i lakrdijaških egzibicija, već i da demonstriraju raskoš i bogatstvo svojih gospodara, i kvalitetom izvođenja i sjajem kostima i maske.⁴³ Jedna družina sa dvora Kotromanića je 1442. godine, u mješovitom sastavu lakrdijaša i muzičara (histriones seu pulsatores), **nagrađena** od dubrovačkog vijeća za svoje izvođenje u odijelu i namirnicama u vrijednosti od 120 dukata, dok je članovima jednog drugog kvarteta bosanskih artista poklonjena tkanina u vrijednosti od 60 dukata.⁴⁴

Nesamo bogate nagrade, nego i raznovrsnost izvođača ukazuju na izuzetne artistske kvalitete bosanskohercegovačkih zabavljača. I dok su Dubrovčani u srednjovjekovnu Bosnu i Hercegovinu slali uglavnom muzičare (frulaši, trubači, dobošari), bosanska vlastela upućuje u Dubrovnik, pored muzičara koji su svirali na raznim instrumentima, i lakrdijaško zabavljačke sastave (bufoni, histrioni, zongleri), koji su mimikom, pantomimom i raznim govornim i ostalim glumačkim vještinama (imitacija i parodija), zabavljali gledaoce.

Prema dokumentaciji iz dubrovačkog arhiva u svakodnevnom životu učestvuju i glumci, koji su glavni nosioci srednjovjekovnog komičnog teatra, bilo da se zvao spilman (Njemačka), zongler

⁴² B. Nilević, Prilog muzičkom životu srednjovjekovne Bosne, 115

⁴³ Sima M. Ćirković, Istorija srednjovjekovne bosanske države, Beograd, 1964, 236 B. Nilević, Prilog muzičkom životu srednjovjekovne Bosne, 115

⁴⁴ B. Nilević, Prilog muzičkom životu srednjovjekovne Bosne, 115

(Francuska), skomoroh (Rusija), bufon (Dubrovnik), glumaz (Bosna i Hercegovina), ili nekako drugačije (igrac, gudec, svirac).⁴⁵ Glumci su istovremeno pjevali i glumili, imitirali, bili ekvilibristi, mađioničari, dreseri, akrobate i muzičari. Sami su smišljali tekstove, sami režirali, bili su istovremeno i scenografi i kostimografi, pravili su maske i nalazili rekvizite. Glumci su nastupali kao profesionalci na dvorovima, ali su isto tako igrali za hranu i piće na ulici; „imali su uglednu publiku, ali i onu običnu i prostu, šarenu i raskalašnu, koja se na vašaristima i trgovima radoznalo okupljala da posmatra i uživa u njihovim brojnim vještinama.“⁴⁶ U dubrovačkim dokumentima često se nazivaju hystiones seu pulsatores, što bi značilo da im je „jednako pristajao jedan i drugi naziv jer je u jednoj osobi nastupio i lakrdijaš i svirač na nekom udaračkom instrumentu sa žicama, vjerojatno na lauti ili na sličnom muzičkom instrumentu - spravi; izlazilo bi iz toga da se bosanski artisti ove skupine nisu razlikovali od svojih evropskih sudrugova osim, možda po kvalitetu izvedbe.“⁴⁷

Sa kraljevskog dvora Kotromanića, uglavnom za poklade, dolazili su u Dubrovnik razni cugularii, hystiones, pifferi, lautarius, buffones, pulsatores, ioculatores, gnacharii (1408, 1417, 1422, 1432, 1440, 1441, 1442, 1447, 1450, 1452, 1453, 1456, 1459). I umjetnici sa dvora Kosača (Sandalja Hranića i Stjepana Vukčića-Kosače) također su često gostovali, proširujući sastav izvodača i novim instrumentima (tubetae i tubicinae). Njihovi nastupi su hili uglavnom u prvoj nedjelji februara u vrijeme obilježavanja poklada sv. Vlahe (1430, 1432, 1434, 1441, 1442, 1445, 1446, 1449, 1450, 1454. - dva puta, 1455, 1456, 1457, 1459, 1460, 1461). Isto tako u Dubrovniku često se susreću i artiste sa dvora velikaške familije Pavlovića (1417, 1418, 1423, 1428, 1434, 1435, 1439, 1450 - dva puta, 1451, 1454, 1455, 1456, 1457, 1459, 1460). Jedanput se spominje čak i dolazak umjetnika sa udaljenog dvora velikaške familije Zlatonosovića (14. maja 1423. godine). Sastavi ovih gostujućih ekipa bili su raznovrsni, ne samo po vrsti već i po broju izvodača.⁴⁸

Prema podacima koje je prikupio A. Babić, na svečanostima u Dubrovniku, u danima svetog Vlaha učestvovalo je 1457. godine četrnaest umjetnika, a 1459. godine grupa od šesnaest

⁴⁵ A. Babić, Fragmenti iz kulturnog života srednjovjekovne Bosne, 325-336

⁴⁶ A. Babić, Fragmenti iz kulturnog života srednjovjekovne Bosne, 325-336

⁴⁷ A. Babić, Fragmenti iz kulturnog života srednjovjekovne Bosne, 325-336 B. Nilević, Prilog muzičkom životu srednjovjekovne Bosne, 115

⁴⁸ A. Babić, Fragmenti iz kulturnog života srednjovjekovne Bosne, 325-336

bosanskohercegovačkih artista.⁴⁹ Za svoje vještine ovi anonimni umjetnici bili su od dubrovačke vlastele nagrađivani u novcu, odjeći i hrani, zavisno, vjerovatno, od utiska koji su ostavljali na gledaoce. Ponekad su i te nagrade bile znatne, što svjedoči o vrijednosti bosanskohercegovačkih zabavljača i o ugledu koji su oni u Dubrovniku uživali. Zahvaljujući upravo ovim materijalnim i novčanim obeštećenjima, koja su bosanskohercegovački glumci dobijali kao priznanja, ostala su zapisana i neka imena, kao što je bio šaljivac Prilbinja u trupi Sandalja Hranića, ili komičar- bufon Mrvac (Meruaz ... buffonum cherzeghi) iz trupe Kosača koji se spominje u historijskim izvorima iz 1445. godine.⁵⁰

Rijetki historijski izvori, pored činjenice gostovanja prije svega u Dubrovniku, govore i o artistima vezanih za dvorove i utvrđenja bosanskohercegovačke vlastele. Evidentirani su i glumci-zabavljači u razvijenijim bosanskohercegovačkim gradskim naseljima, kao i putujući lakrdijaši koji su se skitali ovim krajevima zabavljajući gledaoce na trgovima i vašarištima.⁵¹ Nasuprot plaćenim i materijalno obezbijeđenim artistima u službi feudalaca, ovi putujući glumci su bili bez zaštite, izloženi progonima i raznim opasnostima, pa su i podaci o njima vezani samo za slučajeve raznih sudskih sporova i parnica.

Vijeće umoljenih Dubrovačke Republike odobrilo je i poslalo novembru 1440. godine oblasnom gospodaru Stjepanu Vukčiću-Kosači svirače i trubače, da bi u februaru 1441. godine dubrovačko vijeće odobrilo muzičarima ne samo da gostuju osam dana na dvoru Stjepana Vukčića-Kosače, već je dalo i saglasnost da, ako neko od njih želi da ostane u službi oblasnog gospodara, može to slobodno da učini.⁵² Godinu dana docnije, u aprilu 1442. godine, na dvoru Stjepana Vukčića-Kosače, ponovo se nalazi grupa dubrovačkih artista, kao i u jesen 1444. godine, ali ovaj put s ograničenjem kretanja isključivo u granicama oblasti i zabranom odlaska u Zetu.⁵³ Međutim, u proljeće 1449. godine, u trenutku neprijateljstva i zategnutih odnosa između Dubrovačke Republike i Stjepana Vukčića-Kosače, Dubrovčani su odbili molbu svirača i trubača da gostuju kod hercega u njegovom dvoru u Blagaju.

⁴⁹ A. Babić, Fragmenti iz kulturnog života srednjovjekovne Bosne, 325-336

⁵⁰ A. Babić, Fragmenti iz kulturnog života srednjovjekovne Bosne, 325-336

⁵¹ A. Babić, Fragmenti iz kulturnog života srednjovjekovne Bosne, 325-336

⁵² A. Babić, Fragmenti iz kulturnog života srednjovjekovne Bosne, 325-336

⁵³ Sima M. Ćirković, Istorija srednjovjekovne bosanske države, Beograd, 1964, 213

Dubrovčani su bili naročito pažljivi i izdašni prema Vladislavu Hercegoviću Kosači, hercegovom sinu, koji je godine 1451. ustao protiv oca zbog toga što mu je otac za sebe zadržao Vladislavovu zaručnicu dovedenu iz Italije. Napao je oca te uz pomoć saveznika opustošio očeve zemlje i zauzeo nekoliko gradova. Iskoristio je prigodu kad mu se otac upleo u rat s Dubrovčanima. 15. augusta 1451. godine obećao je Dubrovčanima da će ustati protiv oca, što je učinio 29. marta 1452. godine.⁵⁴ Tad su uz njega u Humu bili baka Jelena Balšić i Ivaniš Vlatković. Uz pomoć kralja Stjepana Tomaša i Petra Vojsalića su zauzeli Blagaj, Todevac, Vrtar u Sutjesci, dva grada na Neretvi, Vjenčac u Nevesinju, Imotski, Kruševac i Novi u Luci. Tako je početkom aprila 1451. godine imao čitav Hum osim Ljubuškog, koji su također uspjeli zauzeti poslije. Ozbiljno je uspio ugroziti oca, no položaj mu se promijenio nagore kad se kralj Stjepan Tomaš, inače hercegov neprijatelj, neočekivano vratio iz Huma u srednjovjekovnu Bosnu i Hercegovinu.⁵⁵ Stanje se ozbiljno pogoršalo kad su Mlečani zaposjeli Krajinu na hercegov nagovor. Od poraza ih je spasio ponovni Tomašev dolazak u Hum. Uslijedio je skori sukob Vladislava i Tomaša oko Blagaja.

U aprilu 1452. godine, Vijeće umoljenih Dubrovačke Republike, ustupilo je Vladislavu Hercegoviću Kosači šest svirača (po dva frulaša, trubača i dobošara), koje može zadržati „da budu na čast njegovu gospodstvu.“⁵⁶ U ovom slučaju se izgleda radilo o stalnom angažmanu, jer su se muzičari zadržali duže nego što je bilo predviđeno, pa je nakon tri nedjelje uslijedila zvanična nota u kojoj su se vijećnici interesovali kod Vladislava Hercegovića da li su mu muzičari jos uvijek potrebni.⁵⁷

U decembru iste godine Dubrovčani ponovo šalju muzičare Vladislavu Hercegoviću Kosači, kao i u maju 1453. godine da bi se ova gostovanja nastavila i docnije, naročito za vrijeme trostruke svadbe u porodici hercega Stjepana Vukčića Kosače (9. maja 1455. i 6. septembra 1455. godine). Prilikom posljednjeg gostovanja, u dubrovačkoj trupi pored dva frulaša nalaze se i tri frulašice (duos tubicines et tres tubicinas), i to je jedini podatak o *ženama* artistima

⁵⁴ S. M. Ćirković, Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba, 238

⁵⁵ S. M. Ćirković, Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba, 239

⁵⁶ B. Nilević, Prilog muzičkom životu srednjovjekovne Bosne, 115

⁵⁷ S. M. Ćirković, Istorija srednjovekovne bosanske države, 214

u ovom periodu.⁵⁸

O razmjerama elemenata svakodnevnog života, te o tome koliko je bila intenzivna potreba za ovakvom vrstom zabave, najupečatljivije govori činjenica da su u to vrijeme na dvorovima bosanskohercegovačke vlastele gostovale i razne glumačke, muzičke i zabavljачke družine, čak iz Italije i Francuske, ostajući i po desetak dana, što je, bez sumnje znatno uticalo i na razvitak domaćih izvođačkih snaga.⁵⁹

Među ostalim umjetnostima je i muzička, paralelno i u svjetovnom i duhovnom vidu, ispunjavala život srdnjovjekovne Bosne i Hercegovine. Njen jači zamah počeo je, kako sa obrazovanjem oblasti krupnih velemoža (Kosača, Pavlovića i Zlatonosovića) krajem XIV i početkom XV vijeka, koji su stvorili u svojim domenima dvorove koji su se u kulturnom pogledu takmičili sa kraljevskim iz kuće Kotromanića, tako i sa pojavom gradskih naselja. Bosanskohercegovački feudalni svijet je prihvatio rittersko-dvorjansku kulturu kasnog srednjeg vijeka koju "karakterise težnja da se život uzdigne iznad realnosti svakidašnjice i da se dosledno stilizuje. Motivi političkog delovanja pojavljuju se kao služenje pravdi i viteškom idealu, saobraćaj sa ljudima zaodeva se formama etikecije i ceremonijala, ambijent se ispunjava sjajem i bogatstvom, umetnošću i lepotom."⁶⁰

Kraljevi i velemože su se okružili ne samo svijetom dvorjana, kancelara i diplomata, nego i artista-muzičara za svoju zabavu i svakodnevnu razonodu. Za njihovo postojanje zna se na osnovu odluka vijeća Dubrovačke Republike koja su ih darivala u novcu, tkaninama ili drugim poklonima, prilikom njihovih gostovanja u Dubrovniku o svetkovinama, osobito na dan sv. Vlaha, uz uobičajenu formulu: "[...] qui venerunt honoratum festum sancti Blasii [...]".⁶¹ Često se pominju frulaši (piffari), trubači (sonatores, tubete), gajdaši (campognatores), dobošari (gnacharini) i lautiste (lautarii).⁶²

Prema sačuvanim historijskim izvorima moguće je, posebno u XV vijeku identifikovati tokove svakodnevnog života sa dvorova

⁵⁸ Dubrovački državni arhiv, Libri reformationum, Consilium rogatorum, vol. XIV (1456), fol. 254

⁵⁹ Desanka Kovačević-Kojić, Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države.- Sarajevo. 1978, 343

⁶⁰ S. Ćirković, Odjeci rittersko-dvorjanske kulture u Bosni krajem srednjeg veka, 37

⁶¹ S. Ćirković, Odjeci rittersko-dvorjanske kulture u Bosni krajem srednjeg veka, 33

⁶² A. Babić, Fragmenti iz kulturnog života srednjovjekovne Bosne, 335

Kotromanića i Kosača (Sandalja Hranića i Stjepana Vukčića), ali i Pavlovića i Zlatonosovića.⁶³ Nažalost, historijski izvori nisu u mogućnosti da daju neke šire okvire elemenata svakodnevnog života ali su, i istovremeno, učesnici svega toga nepoznati. Pored toga što su bosanskohercegovački feudalci držali na dvorovima razne zabavljачke grupe, znali su im i Dubrovčani biti česti gosti. Oni su dolazili bilo po pozivu bosanskohercegovačke vlastele, ili po nalogu dubrovačke vlade koja ih je slala zajedno sa poslanicima na razne svadbarske svečanosti (svadba kralja Tvrtka II 1428. godine, svadba kralja Stjepana Tomaša 1446. godine, svadba hercega Stjepana Vukčića-Kosače i njegovih sinova 1455. godine, vojvode Ivaniša Pavlovića 1449. i njegovog brata Petra 1455. godine), da bi pridobila naklonost za neki svoj dobar posao kod uticajnog feudalnog svijeta.⁶⁴ Ovako razvijen svakodnevni život uvjetovao je i odlazak artista bosanskohercegovačke gospode u Dubrovačku Republiku, naročito za vrijeme poklada, a i u drugim prilikama, koji su imali zadatak, ne samo da uveseljavaju Dubrovčane, prikazujući im raznovrsne umjetničke, glumačke i mađioničarske vještine, od glume, muziciranja do mimičkih i lakrdijaških egzibicija, već i da demonstriraju raskoš i bogatstvo svojih gospodara, i kvalitetom izvođenja i sjajem kostima i maske.⁶⁵

Mada malobrojnost historijskih izvora teško može dati širu sliku o svakodnevnom životu u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini, može se ipak, zaključiti da su evidentni dokazi o tome, po načinu i vrsti svakodnevnog života u dva oblika, dvorjansko-riterski i pučki. Ponekad je vrlo teško odrediti razlike među njima jer su elementi svakodnevnog života bili toliko slični, artisti, muzičari, lakrdijaši, glumci, lude najčešće učestvuju i u jednom i drugom obliku.

Literatura

1. Pavao Anđelić, Bobovac i Kraljeva Sutjeska. Stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću. - Veselin Masleša, Biblioteka: Kulturno nasljeđe, Sarajevo 1973, 264
2. Anto Babić, Fragmenti iz kulturnog života srednjovjekovne Bosne.- Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, Knjiga II. Sarajevo, 1964, 325-336

⁶³ A. Babić, Fragmenti iz kulturnog života srednjovjekovne Bosne, 335 S. M. Ćirković, Istorija srednjovjekovne bosanske države, 213 B. Nilević, Prilog muzičkom životu srednjovjekovne Bosne, 115

⁶⁴ A. Babić, Fragmenti iz kulturnog života srednjovjekovne Bosne, 337

⁶⁵ S. M. Ćirković, Istorija srednjovjekovne bosanske države, 236

3. Alojz Benac, Dimitrije Sergejevski, Đoko Mazalić, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine. -Narodna prosvjeta, Sarajevo 1955, 183
4. Sima M. Ćirković, Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba. -SANU, Posebna izdanja, knj. CCCLXXVI, odeljenja društvenih nauka, knj. 48, Beograd, 1964, 309
5. Sima Ćirković, Istorija srednjevekovne bosanske države. -SKZ, Beograd, 1964, 415
6. Sima Ćirković, Odjeci rittersko-dvorjanske kulture u Bosni krajem srednjeg veka. -Radovi sa simpozijuma Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura, III. Zenica, 1973, 33-40
7. Vladimir Ćorović, Bosna i Hercegovina. -SKZ, Poučnik, I, Beograd, 1925, 200
8. Vladimir Ćorović, Historija Bosne. Prva knjiga. -SKA, Posebna izdanja, knj. CXXIX, društveni i istorijski spisi, knj. 53. Beograd, 1940, 658
9. Mihailo Dinić, Srpske zemlje u srednjem veku. Istorijско-geografske studije. -SKZ, Beograd, 1978, 446
10. Grupa autora, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja od osmansku vlast.- Sarajevo 1984, 588
11. Salih Jalimam, Hereza i herceg.(Prilog tipologiji heretičkog učenja u srednjovjekovnoj Bosni).- Beharistan,14,Sarajevo 2004, 10-25
12. Salih Jalimam, Historija bosanskih bogomila.-Tuzla 2002, 202
13. Salih Jalimam, Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne i Hercegovine.- Zenica, 2014,247
14. Vjekoslav Klaić, Povjest Bosne do propasti kraljevstva. -Matica hrvatska, Zagreb, 1882, 352.
15. Desanka Kovačević-Kojić, Gradska naselja srednjevjekovne bosanske države.- Veselin Masleša, Biblioteka :Kulturno nasljeđe, Sarajevo, 1978, 421
16. Boris Nilević, Prilog muzičkom životu srednjovjekovne Bosne, Historijska traganja, 5,Sarajevo, 2010, 113-117
17. Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.- Napredak, Sarajevo, 1942, 853
18. Marko Vego, Naselja bosanske srednjevjekovne države. -Svjetlost, Sarajevo, 1957, 184

EVERYDAY LIFE IN MEDIEVAL BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

Everyday life in medieval Bosnia and Herzegovina is one of those categories which, unlike historical, social, political, social, religious and theoretical approaches, tries to examine the wider and deeper spheres of everyday reality in order to discover the structures that determined the living conditions, in the medieval time on the example of the court of medieval Bosnia and Herzegovina. Historical documentation, especially from the rich funds of the State Archives in Dubrovnik, as well as their interpretation in historical literature, has confirmed the history of mentality, which linked everyday reality to historical anthropology, the history of material civilization, and all with the aim of concrete life at a certain time and in a particular place can and should be described within a single exploration framework, which can then be broken down by further sociological, regional or chronological differentiation of the perception of space, time, gender and norms that determine behavior in those spheres of everyday life.

Based on fine and written sources along with the scant material found when excavating necropoles and fortifications in Bosnia and Herzegovina the author tries to depict the Bosnian and Herzegovina nobility's material culture during Middle Ages. The author primarily considers lesser-known objects and sources that have not been used to date. Examples are given of the nobility's clothing based on written and fine art documents in an endeavor to single out what found during excavations whose decoration distinguishes it from other rings of the time in Bosnia and Herzegovina. Special attention is give to belts that are called Bosnian and Herzegovina in written sources.

Key words: *Bosnia, Herzegovina, Hum, Dubrovnik, everyday life, prince, court, artists, musicians, court lords, magicians*

Dr. sc. Mirza Džananović

PRILOG PROUČAVANJU KULTURNE POVIJESTI ZENICE: KULturna BAŠTINA ROMA

Sažetak

Proučavanja historije marginalnih skupina u bosanskohercegovačkoj historiografiji postepeno nailazi na sve veći broj zainteresovanih istraživača, uprkos hroničnom nedostatku odgovarajućih prvorazrednih, ali i sekundarnih izvora. Iz tih razloga nužno je pristupiti prikupljanju podataka koristeći širok spektar izvora različitog porijekla i kvaliteta, s tim da korištenje metode oral history najčešće predstavlja jedini efikasan način dolaska do potrebnih informacija. S tim izazovom se naročito susreću istraživači romske prošlosti i kulture, jer uprkos činjenici da su Romi najbrojnija nacionalna manjina u Bosni i Hercegovini podaci o njima, kako u literaturi tako i u izvornoj građi, su izrazito malobrojni. Prisustvo Roma u Zenici može se ispratiti tokom nekoliko vijekova bez prekida, ali čak ni to nije utjecalo na eventualno veći broj raspoloživih izvora o načinu njihovog života na mikrohistorijskoj razini. U ovom radu analizirana su sva postojeća historijska vrela koja direktno ili posredno pominju Rome na području zeničkog kraja. Cilj rada je utvrditi kontinuitet suživota Roma sa ostalim stanovnicima Zenice, te analizirati doprinos romske zajednice sveukupnom razvoju grada kroz prošlost. Iako rad prati prošlost zeničkih Roma od prvog zabilježenog slučaja njihovog doseljavanja na području Zenice, akcenat je ipak stavljen na period 20. stoljeća. Nešto bolja dostupnost izvora, od kojih prednjače informacije prikupljene metodom intervjua, uslovile su takav koncept rada. Količina i kvalitet prikupljenih informacija omogućili su nam da utvrdimo nekoliko bitnih aspekata načina života i kulturne baštine Roma u Zenici, koji iako fragmentarni i nepotpuni daju značajan doprinos shvatanju uloge romske zajednice u sveukupnom razvoju grada.

Ključne riječi: Romi, Zenica, kulturna baština, karanfil mahale, Zenička rezolucija, Odmut

Uvod

Prošlost Roma¹ ispunjena je čestim seobama i putovanjima, ali i predrasudama, progonima i protjerivanjima skoro u svim područjima na koja su se doseljavali. Iako je položaj Roma bio drugačiji u svakoj zemlji, status koji su uživali nigdje nije bio naročito povoljan, te bi se on mogao ocijeniti u intervalu od lošeg do još goreg. U zapadnoj Evropi Romi su bili žrtve progona koji su završavali i masovnim ubistvima, vrlo često izrazito brutalnim mjerama poput, naprimjer, spaljivanja ili odrubljivanja glave, a situacija nije bila bolja ni u drugim dijelovima Evrope. U Osmanskom carstvu nije bilo sličnih, barem masovnih primjera, ali je i tu, uprkos dosta boljoj situaciji, za Rome život bio težak i pun neizvjesnosti.

U ovom radu analizirat ćemo položaj Roma u Zenici od prvog pomena u šesnaestom, pa sve do kraja dvadesetog stoljeća, s tim da je akcenat stavljen na njegovu prvu polovinu. Cilj je ispitati odnos ostalog stanovništva prema Romima, i to prema domaćim ili tzv. „Bijelim Ciganima“, a posebno prema putujućim odnosno „Crnim Ciganima“ ili „Karavlasima“. Također, cilj je pokušati utvrditi način života Roma u Zenici u različitim periodima, te njihovu interakciju sa okolinom i zajednicom u kojoj su živjeli.

Literatura o životu i prošlosti Roma u Bosni i Hercegovini nije obimna, naprotiv, dosta je oskudna, a situacija za izučavanjem ove kategorije stanovništva u Zenici je još nepovoljnija. Nažalost, za razliku od historiografija susjednih zemalja, većina autora iz Bosne i Hercegovine se temom Roma bavila samo usput, obično u sklopu većih tematskih cjelina. Najznačajniji romolog u Bosni i Hercegovini, a zapravo do sada i jedini pravi stručnjak za pitanje romske kulture je Rade Uhlik², autor nekoliko značajnih djela iz ove oblasti, a koja i danas predstavljaju nezaobilazan izvor podataka kada se govori o Romima. U novije vrijeme pojavila se još jedna knjiga o historiji, kulturi i tradiciji Roma, autorice Medine Vantić-Tanjić³, koja pruža najosnovnije informacije o načinu života ove nacionalne skupine u Bosni i Hercegovini. Osim navedenih autora, Rome su djelomično

¹ Službeni naziv za ovu populaciju su Romi, mada se u starijoj literaturi ali i u svakodnevnom govoru najčešće koristi pojam Ciganin. U tekstu ćemo koristiti pojam Romi, osim u slučajevima kada govorimo o različitim kategorijama Roma tj Bijeli Cigani, Crni Cigani itd.

² Uhlik Rade, *Jezik i kultura Roma*, Sarajevo, 1989

³ Vantić-Tanjić Medina, *Istorija, kultura i tradicija Roma*, Tuzla, BOSPO, Udruženje Bosanski savjet za pomoć, Harfo-graf, 2008

obrađivali i Muhamed A. Mujić⁴, Milenko S. Filipović⁵, Noel Malcolm⁶ i drugi. Romima u Zenici do sada se niko nije izričito bavio te o ovoj temi imamo samo sporadične informacije kod Miloša Bjelovića⁷, Mesuda Sarića⁸ i Saliha Jalimama⁹, dok nešto više podataka imamo o tzv. „Zeničkoj rezoluciji“¹⁰.

Sve ovo nas je primoralo da podatke za svoje istraživanje potražimo koristeći se metodom tzv. „oral history“, odnosno prikupljanjem informacija kroz niz intervjua provedenih sa osobama koje su imale više kontakta sa ovom populacijom. Nažalost, niko od pripadnika romske populacije iz Zenice nije bio spreman na razgovor, prvenstveno jer se većina njih više ni ne smatra Romima, i zapravo smatraju uvredom bilo kakvo povezivanje sa tom populacijom. Zbog toga smo bili prinuđeni za sugovornike pronaći osobe koji ne potiču iz ove populacije, ali su proveli dio života na Odmutu ili u blizini te mahale, a imali su čestu interakciju, pa i dosta bliske, prijateljske odnose sa Romima iz ovog dijela grada. Stoga smo se, prilikom odabira sugovornika, vodili sa nekoliko kriterija kao što su godina rođenja, mjesto gdje su sugovornici proveli najveći dio života, te upoznatost za problematikom zeničkih Roma. Svi sugovornici¹¹ su proveli dio života sa ovom populacijom na različite načine, bilo kroz školovanje, zaposlenje, ali najviše kroz svakodnevnu interakciju. Također, uzeli smo i jednu sugovornicu vezano za pitanje Roma u Peharama¹², čije navode je potvrdilo još nekoliko osoba sa područja ovog dijela grada. Svi materijali prikupljeni kroz intervjue su potpisani od strane sugovornika i nalaze se u posjedu autora teksta.

⁴ Mujić A. Muhamed, Položaj cigana u jugoslovenskim zemljama pod osmanskom vlašću, Prilozi za orijentalnu filologiju, Sarajevo, 1952

⁵ Filipović S. Milenko, Visočki Cigani, Etnološka biblioteka br. 16, Zagreb, 1932

⁶ Malcolm Noel, Bosna: Kratka povijest, Buybook, Sarajevo, 2011

⁷ Bjelović Miloš, Zenica i njena okolina, Ekonomskogeografska studija, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knjiga XXXI, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 18, Sarajevo, 1968

⁸ Sarić Mesud, Zenička čaršija i mahale, Općina Zenica, 2006

⁹ Salih Jalimam, Historija Zenice, Samostalno autorsko izdanje, Zenica, 2010

¹⁰ Džemaludinović Muhamed, Jedno svjedočanstvo naše humanosti iz ratnih dana, Takvim, 1971. godine; Jalimam Salih, Sedamdeset godina Rezolucije zeničkih muslimana za zaštitu Roma, Behar: Časopis za kulturu i društvena pitanja, god. XX/XXI, 2011./2012., broj 104, Zagreb

¹¹ Malkić Fatima, rođena 1938. godine, odrasla na Jaliji; Pašija Kovač, rođena 1946. godine, odrasla na Jaliji; Mustafa Tatarević, rođen 1949. godine, odrastao na Jaliji.

¹² Zlatka Kobić, rođena 1940. godine, čitav život provela u Peharama;

Metoda izlaganja korištena u radu je tematska, s obzirom da nam je cilj utvrditi nekoliko aspekata života Roma te njihovu interakciju sa zajednicom u kojoj su živjeli.

Romi u Bosni i Hercegovini

Iako se Romi na Balkan doseljavaju još u 9. stoljeću, najranije informacije o njima na teritoriji Bosne i Hercegovine imamo tek 1574. godine, mada se s razlogom može pretpostaviti da su došli i prije, vjerovatno već u srednjem vijeku. Na takvo mišljenje upućuju nas nešto brojniji podaci o Romima u susjednim zemljama, a naročito u Dubrovniku, gdje se spominju još krajem 14. stoljeća. S obzirom na dosta bliske privredne, trgovačke i političke odnose srednjovjekovne bosanske države sa Dubrovčanima, a posebno uzme li se u obzir sklonost Roma ka stalnim seobama, opravdano je zaključiti da su već tada nastanjivali i područje Bosne i Hercegovine.¹³ Položaj Roma u Osmanskom carstvu generalno je bio bolji nego u zemljama zapadne i srednje Evrope, gdje su nerijetko bili izloženi različitim progonima pa i pravim pogromima. Međutim, i dalje su bili na dnu društvene ljestvice pa nikada nisu u potpunosti integrirani u društvo. Iz tih razloga su najčešće živjeli izvan međa gradskih naselja ili na samim njihovim rubovima, organizovani u posebne zajednice, nazivane "karanfil" ili "ciganskim" mahalama.¹⁴

Vremenom se razvila razlika i među samim Romima pa su tako postojale tri kategorije ovog stanovništva i to tzv. "Bijeli Cigani", koji više nisu bili nomadi već su živjeli na određenom prostoru, a bili su islamske vjeroispovjesti. Druga kategorija bili su tzv. "Crni Cigani" koji su također, tj. u najvećem broju, bili muslimani ali su još uvijek živjeli skitalačkim načinom života. Posljednja kategorija su bili tzv. "Karavlas" koji su se u Bosnu naselili uglavnom iz Rumunije i bili su pravoslavci.¹⁵

Odnos neromskog stanovništva prema ovim kategorijama bio je različit, a najbolji je bio prema "Bijelim Ciganima" koji su se u velikoj mjeri asimilirali sa domaćim stanovništvom. Asimilacija je u pojedinim slučajevima bila tolika da su postepeno pojedine porodice u potpunosti negirale bilo kakvu vezu sa Romima, te su se odricale svog stvarnog porijekla. Odnos prema "Crnim Ciganima" i

¹³ Više o doseljavanju Roma u Bosnu i Hercegovinu kod: Mujić A. Muhamed, Položaj Cigana u jugoslovenskim zemljama pod osmanskim vlašću, 140-145

¹⁴ Malcolm Noel, Povijest Bosne, 156-157

¹⁵ Isto, 158

”Karavlasima” je bio puno drugačiji. Uz njih se vezao i najveći broj predrasuda, a neromsko stanovništvo ih u mnogim slučajevima nije ni razlikovalo. Također, odnos ove dvije kategorije Roma između sebe je bio različit i vrlo često ispunjen međusobnim optužbama i sumnjičenjima. ”Bijeli Cigani” su prema ostalim Romima imali slično mišljenje kao i neromsko stanovništvo, pošto se uopće nisu sa njima identificirali. S druge strane, i ”Crni Cigani” i ”Karavlasima” su ”Bijele Cigane” smatrali nekom vrstom izdajnika, koji su se odnarodili i priklonili većinskom stanovništvu zaboravljajući svoje porijeklo, kulturu, tradiciju i običaje. Međutim, postavlja se pitanje koliko je to mišljenje zaista bilo i utemeljeno s obzirom da su ”Bijeli Cigani” zadržali pojedine običaje, a i ostalo stanovništvo ih je smatralo Romima. Doduše, nikada ih nisu dovodili u vezu sa ”Crnim Ciganima” ili ”Karavlasima”. Naprotiv, pravili su jasnu razliku među njima, smatrajući ”Bijele Cigane” domaćim stanovništvom, ali ipak Romima. Ovakav položaj Roma u Bosni i Hercegovini se zadržao i u ostalim historijskim periodima.

Bročano stanje Roma u Bosni i Hercegovini

Precizni statistički podaci o broju Roma u Bosni i Hercegovini, u bilo kojem periodu, ne postoje već se baziraju na različitim procjenama koje ponekad dosta variraju. Osmanski statistički podaci pokazuju da ih je 1865. godine bilo 9630. Popis stanovništva iz 1870. godine navodi da ih ima svega 5139, mada je to vjerovatno bio samo popis domaćinstava, pa u njega nisu ušli Romi koji su još uvijek živjeli nomadskim životom.¹⁶ U popisima stanovništva izvršenim do 1961. godine nije postojala romska nacionalna kategorija pa tako nije moguće ni utvrditi njihov tačan broj. To naročito predstavlja problem za period između dva popisa 1931. i 1948. godine jer nismo u stanju utvrditi broj Roma prije i poslije Drugog svjetskog rata. Nažalost, Romi su uz Jevreje bili među prvim kategorijama stanovništva koji su odvođeni i ubijani u koncentracionim logorima. Pojedine procjene navode da je na području NDH ubijeno oko 28.000 Roma, a broj bi sigurno bio i veći, naročito u Bosni i Hercegovini, da nisu pokrenute inicijative za njihovo spašavanje.¹⁷

U popisima stanovništva provedenim 1961., 1971., 1981. i 1991. godine bila je kategorija izjašnjavanja pripadnosti romskoj nacionalnoj kategoriji. Pa tako prema popisu iz 1961. godine u Bosni

¹⁶ Malcolm, 158

¹⁷ Isto

i Hercegovini je ukupno živjelo 588 Roma, dok se 1971. godine taj broj povećava na 1456. Deset godina kasnije, 1981. godine, na popisu je utvrđen broj od 7251 Roma, a 1991. taj broj raste na 8864 pripadnika ove nacionalne kategorije.¹⁸ Iz navedenih podataka lahko je uočiti nesrazmjerne fluktuacije u brojčanom stanju Roma u Bosni i Hercegovini, pa se tako po navedenim podacima broj Roma u periodu od tri decenije, tj. od 1961. do 1991. godine, uvećao za skoro 1500%. Mnogo razumnije objašnjenje bi bilo da se brojni Romi jednostavno nisu htjeli izjasniti kao pripadnici svoje nacionalne kategorije već su se opredjeljivali za neke druge, najčešće one koje su činile većinu u mjestima gdje su živjeli. Očigledno se takva tendencija dosta brzo mijenjala, pa je sve veći broj Roma prihvatao izjašnjavanje u sklopu svoje nacionalne kategorije. Međutim, postavlja se pitanje koliko njih se ipak nikada nije odlučilo izjasniti kao Romi. To pitanje postaje još aktuelnije ako se u obzir uzmu suvremene procjene broja Roma u Bosni i Hercegovini, koje govore čak o 60-80.000 pripadnika ove nacionalne kategorije.¹⁹

Sve ovo nas dovodi do paradoksalnog zaključka da bez obzira da li uopće imamo zvanične popise stanovništva, te da li u njima postoji odrednica za romsku nacionalnu kategoriju, i dalje nismo u mogućnosti utvrditi ni približan broj Roma u Bosni i Hercegovini. Svi podaci o njihovom brojčanom stanju baziraju se na različitim procjenama, za koje najčešće nemamo ni informacije o metodologiji ili izvorima koje su koristili za prikupljanje tih podataka. Jedino što sa sigurnošću možemo tvrditi da su Romi najbrojnija nacionalna manjina u Bosni i Hercegovini.

Romi u Zenici

Podaci o Romima u Zenici su malobrojni i sporadični, jer se do sada niko nije bavio sistematskim proučavanjem ove teme. Iako o prošlosti Zenice postoji napisan veliki broj studija i monografija, ni u jednoj od ovih publikacija nije moguće pronaći detaljnije podatke o Romima, izuzev doslovno nekoliko rečenica u kojima se najčešće samo konstatuje postojanje ove zajednice u Zenici.

Doseljavanje Roma u Zenicu je i dalje prekriveno velom tajni, a autori koji su se bavili tim pitanjem iznose različita mišljenja, i to

¹⁸ Statistički godišnjak Republike Bosne i Hercegovine 1992, Republika Bosna i Hercegovina, Državni zavod za statistiku, Sarajevo, maj 1994, 44

¹⁹ Vantić-Tanjić, 17

bez neke posebne argumentacije. Tako Miloš Bjelovitić²⁰ u svojoj studiji navodi da je: „*Cigansko stanovništvo po religiji muslimansko, a staro je – vjerovatno – koliko i ostalo muslimansko stanovništvo*“, s tim da ne navodi izvore na osnovu kojih donosi navedene zaključke. Mesud Sarić²¹ iznosi slično mišljenje pa kaže da se Romi u Zenicu naseljavaju u 16. stoljeću, po preporuci osmanskih vlasti. Također, navodi da su u početku živjeli pod čergama ali da su nakon nekog vremena primili Islam i počeli graditi trošne kuće. Ni on ne navodi izvore iz kojih crpi navedene informacije. Na drugoj strani Salih Jalimam²² navodi da se Romi doseljavaju tek u toku 18. stoljeća, te da „*prema nekim statističkim podacima, na teritoriji travničkog kadiluka sa kasabom Zenica u 1870. godini bilo je 69 domaćinstava sa 242 romska stanovnika.*“ Taj podatak o broju Roma donosi i Mujić²³, međutim ostaje nejasno gdje je pronađen podatak o vremenu njihovog doseljavanja u Zenicu.

Ono o čemu se svi autori slažu je lokacija na kojoj su se Romi nastanili u Zenici, a to je mahala Odmut, tada smještena na samoj periferiji grada, uz lijevu obalu rijeke Bosne. U opširnom popisu iz 1604. godine registrovano je postojanje sela Odmud tj. Odmut, u kojem je registrovano 47 muslimana sa baštinama, te 2 neoženjenih. Navedena su i imena stanovnika tog naselja po kojima se može primijetiti da su tu živjeli i stanovnici nemuslimani. Međutim, nije moguće sa sigurnošću utvrditi da li je neko od tadašnjih stanovnika Odmuta bio romskog porijekla, iako neka imena možda sugerišu da se upravo radilo o Romima (npr. Ramadan, Firuz, Nesuh itd).²⁴ Tačan broj Roma u Zenici je, kao i u ostalim krajevima Bosne i Hercegovine, teško ili skoro nemoguće utvrditi. Prema podacima iz popisa stanovništva izvršenog 1961. godine²⁵ u Zenici uopće nije bilo Roma, dok ih deceniju poslije, 1971. godine²⁶, imamo 48. Od ovog broja najveći broj Roma živio je u naselju Pečuj, ukupno 28, dok su ostali živjeli na užem gradskom području. Prema popisu iz 1981.

²⁰ Bjelovitić, 53-54

²¹ Sarić, 157

²² Jalimam, 178

²³ Mujić, 170

²⁴ Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1604. godine, sv. 1/2, 110-111

²⁵ Rezultati popisa stanovništva 1961. godine, Stanovništvo BiH prema nacionalnoj pripadnosti 1961. godine

²⁶ Rezultati popisa stanovništva 1971. godine, Stanovništvo BiH prema nacionalnoj pripadnosti 1971. godine

godine²⁷ broj Roma je porastao na 153, a 1991. godine²⁸ taj broj se povećao na 268. Nažalost, ni u jednom slučaju nemamo podatke u kojim dijelovima grada su živjeli Romi. Treba imati na umu da je stvarni broj Roma u Zenici bio puno veći ali da je, iz istih razloga kao i na nivou Bosne i Hercegovine, u zvaničnim popisima bio umanjen.

Zenica je kroz svoju historiju imala specifičan razvoj izazvan naglim privrednim i urbanističkim širenjem, koje je za posljedicu imalo i ogroman priliv novih stanovnika. Tokom čitavog 20. stoljeća Zenica je bila grad u koji su se doseljavali ljudi različitih tradicija i običaja u potrazi za zaposlenjem i, uslovno rečeno, boljim životom. Nema nikakve sumnje da su među tim doseljenicima bili i Romi koji su dolazili iz drugih krajeva Bosne i Hercegovine, ali i šire. Naravno da se tu ne može govoriti o sistematskom naseljavanju pa je stoga teško doći i do preciznih podataka ko su i odakle su dolazili ti ljudi, ali tu Romi nisu izuzetak jer je slično stanje i sa ostalim narodima i nacijama.

Romska naselja

Romi su se po pravilu nastanjivali na periferijama gradova, gdje su pravili svoja naselja i organizovali život po sopstvenim pravilima. Ta naselja su obično nazivana ciganskim ili karanfil mahalama, a na širem području Zenice postoje tri takva lokaliteta i to na Odmutu, u Peharama i u Nemili. Odmut je do polovine 20. stoljeća bio ciganska mahala smještena u samom gradu. Toponim "karanfil mahala" u Peharama se ne odnosi na dio grada u kojem su živjeli Romi, već je to lokalni naziv za dio ovog naselja u kojem su zaista rasli karanfili.²⁹ Karanfil mahala u Nemili kraj Zenice se odnosi na dio naseljen Romima, ali prostorno izlazi iz predmeta razmatranja ovog rada.

Najveće i najstarije romsko naselje, odnosno "ciganska mahala", bila je na već pomenutom lokalitetu Odmut i to je vjerovatno jedina stvar vezana za Rome u Zenici koja je u potpunosti provjerena.

²⁷ Statistički bilten 86, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981. godine, Stanovništvo i domaćinstva, Uporedni podaci 1971. i 1981. za Opštine, Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, Republički zavod za statistiku, Sarajevo, novembar 1982. godine, 61

²⁸ Statistički bilten 233, Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine, Etnička obilježja stanovništva, Rezultati za Republiku i po Opštinama, Zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, oktobar/listopad 1993, 19

²⁹ Podatak od Zlatke Kobić dana 25.05.2016. godine

Tome svakako doprinosi činjenica da je ciganska mahala na Odmutu postojala sve do sredine 50tih godina 20. stoljeća (pojedini njeni dijelovi i nešto duže) pa još uvijek postoje dosta brojna i živa sjećanja o izgledu ove ciganske mahale. Iako se ne može utvrditi njen tačan nastanak niti vrijeme doseljavanja Roma, ipak nešto više podataka o njenom izgledu imamo za period iz prve polovine 20. stoljeća. S obzirom da se, sve do naglog urbanističkog razvoja Zenice nakon Drugog svjetskog rata, izgled ove mahale kao i način života u njoj nije puno mijenjao, može se pretpostaviti da je opis stanja na Odmutu u ovom razdoblju jednak ili barem dosta sličan prethodnim.

Na Odmutu su živjele brojne romske porodice od kojih su najbrojnije bile Skopljak, Halilović, Klobodanović, Vehabović, Torlaković, Bašić, Haskić, Hilić, Akvić, Puljić, Heralić. Većina kuća ovih porodica su bile klasične bosanske kakve su se inače gradile širom Zenice. Bile su nešto skromnijih dimenzija sa bijelim fasadama, pa je to i razlog zašto se Odmut nazivao ciganskom, a ne karanfil mahalom kao u nekim drugim gradovima. "Ciganska mahala" nije bila fizički odvojena od ostatka grada, naprotiv, bila je okružena kućama ostalih zeničkih porodica. Vremenom su se te razlike toliko smanjile da se za pojedine porodice gotovo u potpunosti izgubilo sjećanje na njihovo romsko porijeklo. S druge strane, za pojedine porodice čije su kuće bile u blizini "ciganske mahale" počelo se smatrati da su također Romi.³⁰

Nakon Drugog svjetskog rata Zenica postaje veliki metalurški centar, što dovodi do intenzivnog naseljavanja. Kako bi se riješilo stambeno pitanje hiljada doseljenika, lokalne vlasti su počele sa intenzivnom stambenom izgradnjom širom grada. Među prvim dijelovima grada koji su došli pod udar talasa urbanizacije su bile stare zeničke mahale Jalija, Sejmen i Odmut, prilikom čega su srušene brojne porodične kuće, a na njihovom mjestu izgrađeni savremeni stambeni blokovi. Od sredine 50tih godina taj proces je zahvatio i cigansku mahalalu, čiji su se stanovnici djelimično iselili u druge dijelove grada, a ostali su nastavili živjeti u "svojoj mahali" u novim stambenim blokovima.

Najveći broj zeničkih Roma se iselio na područje Krča, dio grada koji se nalazio na uzvisini iznad Odmuta. Povod za to je bio dosta interesantan. Naime, veliki broj Roma je imao mogućnost školovanja, naročito nakon izgradnje državne osnovne škole na

³⁰ Podatak od Fatime Malkić dana 20.05.2016. godine

Sejmenu 1938. godine, u koju su išla djeca svih nacija iz okolnih mahala. Izgradnja škole je doprinijela socijalizaciji stanovništva i smanjivanju eventualnih predrasuda ili netrepeljivosti, ali je pružila i priliku za lično usavršavanje, te samim time i profesionalni napredak. Među prvim obrazovanim zeničkim Romima bio je i Mehmed Skopljak, poznat pod nadimkom Car, koji je završio višu ekonomsku školu, što mu je omogućilo zaposlenje u tadašnjem privrednom gigantu Željezari Zenica. Car je obnašao jednu od upravnih funkcija u Željezari te je imao naročit ugled u cijelom gradu, a naročito među Romima. Upravo je on prvi napravio kuću na Krču, na kojem su do tada živjele uglavnom zeničke katoličke porodice, ali je bilo dovoljno slobodnog prostora za izgradnju brojnih drugih. Očigledno je ovakav potez najuglednijeg Roma poslužio kao primjer i ostalim, pa su ubrzo brojne romske porodice učinile isto. Tako su se Puljići, Klobodanovići, Skopljaci, Vehabovići u najvećem broju u potpunosti naselili na tom području. Haskići su, kao i druge porodice sa Jaliye i Sejmena, za srušene porodične kuće prihvatili zamjensko zemljište na lokalitetu Lukovo polje, gdje su podigli nove domove. Nekoliko porodica se iselilo u druge dijelove grada, kao naprimjer Heralići u Popovoj Bašti i na Hamidi, a ostali su uglavnom nastavili da žive na Odmutu u novoizgrađenim stanovima. Većina tih porodica dobila je stanove u stambenoj zgradi koju su Zeničani prozvali "Ciganska ljepotica". Doduše, postoji i drugo objašnjenje za taj naziv, koje glasi da je to bila najljepša tada izgrađena zgrada na Odmutu tj. u bivšoj "ciganskoj mahali".³¹

Odnos stanovnika prema Romima

Odmut je bio dosta mala mahala te nije imala sopstvenu džamiju. Njeni su stanovnici svoje vjerske potrebe zadovoljavali u susjednoj mahali Sejmen gdje je postojala mjesna džamija. Odnosi između stanovnika ovih naselja su bili dobri, djelomično i zbog činjenice da su Odmut naseljavali domaći "Bijeli Cigani", od koji većina nije isticala svoje romsko porijeklo. Sama činjenica da su se i Romi sahranjivali na mjesnom groblju na Musali zajedno sa ostalim stanovnicima također svjedoči o međusobnim odnosima.³²

Ipak, primjer koji najbolje ilustruje odnos Zeničana spram svojih komšija romskog porijekla potiče iz vremena Drugog

³¹ Podatak od Fatime Malkić dana 20.05.2016. godine

³² Podatak od Pašije Kovač dana 23.05.2016. godine

svjetskog rata. Naime, nakon okupacije i uspostave ustaške vlasti, i u Zenici su se počele primjenjivati odredbe njemačkih rasnih zakona koji su podrazumijevali likvidaciju tzv. "nižih rasa" u koje su spadali i Romi. Revoltirani ovim postupcima, grupa muslimana iz Zenice je izdala rezoluciju u kojoj se osuđuju progoni i traži zaštita života bosanskih Roma, tj. „Bijelih Cigana“. Tekst rezolucije je sastavio ugledni zenički pravnik Fadil Imamović, čija se rodna kuća nalazila na Odmutu, u blizini „ciganske mahale“. U samom tekstu se ističe da su Romi dio muslimanskog stanovništva, da se ni po čemu ne razlikuju od ostalih muslimana u Bosni, te da oni ne spadaju u „cigane“ koji nemaju stalno mjesto boravka itd.³³ Čak i ako se u obzir uzme da je osnovna misija rezolucije bila spašavanje života, te da su zbog toga pojedini dijelovi svjesno naglašavani kako bi se postigao snažniji efekat, ostaje neosporna činjenica da su Zeničani stali u zaštitu svojih komšija Roma. To ne znači da su zaista Rome smatrali u potpunosti dijelom ostalog muslimanskog stanovništva, ali s druge strane rezolucija svjedoči da su Zeničani Romima priznavali status ravnopravnih građana. Također, činjenica je da je zajednica zeničkih Roma preživjela Drugi svjetski rat bez relativno velikih gubitaka.³⁴

Nadalje, odnos prema Romima se može vidjeti i kroz proslavu Đurđevdana, najznačajnijeg romskog praznika. Đurđevdan su u Zenici slavili svi, bez obzira na etničku i nacionalnu pripadnost, tako što se odlazilo na livade u obližnjem naselju Trgovišće, gdje se skupljala tzv. voda „omaha“ ispod mlinova, te brale grane drijena. Ujutro bi se djeca šibala granama po tabanima, te umivala „omahom“ kako bi godina bila što uspješnija. Na Trgovišću je također bila i glavna proslava praznika, odnosno organizovano je narodno veselje ili „teferič“. Ovakav način obilježavanja Đurđevdana nestao je tokom rata u Bodni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine, i nažalost više se ne praktikuje.³⁵

Međutim, koliko god da je odnos prema domaćim „Bijelim Ciganima“ bio pozitivan, on nikako nije podrazumijevao jednak odnos prema ostalim Romima. Naprotiv, Romi koji su povremeno dolazili u Zenicu, bilo da su „Crni Cigani“ ili „Karavlasii“ (lokalno

³³ Muhamed Džemaludinović, Jedno svjedočanstvo naše humanosti iz ratnih dana, Takvim, 1971., str. 72-75

³⁴ Jalimam Salih, Sedamdeset godina Rezolucije zeničkih muslimana za zaštitu Roma, 55-56

³⁵ Podatak od Fatime Malkić dana 20.05.2016. godine

stanovništvo ih uglavnom nije ni razlikovalo), su bili izloženi brojnim predrasudama. Štaviše, zeničko neromsko stanovništvo je sa ponosom isticalo da u Zenici nije bilo „cigana kotlara“ niti „muzikanata“. ³⁶ Te poslove su obavljali upravo putujući Romi ili „čergari“, koji su povremeno dolazili u grad. Tako su se upravo u Peharama u blizini tzv. „karanfil mahale“, na livadi ispod velike drače, tradicionalno skupljali Romi koji su tu vršili kotlarske poslove. Interesantno je navesti da je sa uklanjanjem te lipe, početkom novog milenijuma, nestalo i Roma kotlara na tom mjestu. ³⁷

Ipak, o „Crnim Ciganima“ su vladale i mnogo strašnije predrasude. Naime, stariji ljudi su djecu strašili pričama o „strašnim Karavlasima“ koji otimaju malu djecu tako što ih namame ili uvuku u svoje čerge, a onda od njih prave sapun. Inače, ovi Romi su često pazarnim danom (srijedom) dolazili u Zenicu gdje su prodavali svoje proizvode, između ostalog i sapune. ³⁸ Teško je utvrditi porijeklo ovakvog uvjerenja, koje je najvjerojatnije služilo samo kao priča za nemirnu djecu, poput recimo strašenja babarogom. Ali sama činjenica da je ta uloga bila namijenjena Romima svjedoči o odnosu prema ovoj populaciji. Doduše, ne postoje zabilježeni teži prestupi ili napadi na „Crne Cigane“ ili „Karavlahe“, ali također ne postoje ni eventualne sumnje o otimanju djece (niti njihovom pretvaranju u sapun). Osim toga, zanimljivo je primijetiti da, uprkos raširenom mišljenju o postojanju ove prakse, ona nije sprečavala stanovnike da redovno kupuju proizvode od tih Roma, uključujući naravno i sapune. Također, nije zabilježen nikakav pokušaj da se eventualno zatraži istraga povodom takvih navoda ili sumnji. Sve to ide u prilog činjenici da nije bilo nikakve stvarne osnove, utemeljene na činjenicama ili dokazima o navedenim dešavanjima, već da su to ipak bile samo „priče za malu djecu“. Uz ovu populaciju su se također vezale optužbe za brojne krađe, stvaranje buke, i slično, što ipak nije karakteristično samo za Zenicu.

Zanimanja i način života

Iz već pomenutih informacija može se zaključiti da su Romi sa Odmuta bili poprilično integrisani u društvo, te da, osim razlike u porijeklu i djelomično imovnom stanju (mada lošiji životni standard nije bio odlika samo Roma), nije bilo naročitih razlika među

³⁶ Isto

³⁷ Podatak od Zlatke Kobić dana 25.05.2016. godine

³⁸ Podatak od Fatime Malkić dana 20.05.2016. godine

stanovnicima zeničkih mahala. Integraciji Roma dosta je doprinijela i industrijalizacija koja u Zenici počinje već 1880. godine otvaranjem Rudnika, te nešto kasnije, 1892. godine, Željezare ali i brojnih drugih fabrika u kojima su radili stanovnici iz raznih krajeva Evrope. Zenica je već početkom 20. stoljeća bila zajednica različitih naroda, tradicija i običaja, a takav karakter se zadržao i kasnije. Veliki broj Roma je također radio u tim preduzećima, a neki su, kao već pomenuti Car, postigli i zavidne uspjehe i ostvarili značajne karijere. Međutim, još jedan zenički Rom³⁹ je preko rada u Željezari stekao „popularnost“. Riječ je o Arifu Heraliću čiji je lik jedno vrijeme krasio lik novčanice od hiljadu jugoslovenskog dinara, pa je on sam postao poznat kao „Arif sa hiljadarke“.

Naravno, nisu svi Romi radili u preduzećima, naročito u vremenima kada ista nisu ni postojala ili su bila još uvijek mala te nisu zapošljavala veliki broj radnika. Postojalo je nekoliko tradicionalnih, i za Rome možda i karakterističnih zanimanja u brojnim gradovima u Bosni i Hercegovini, pa tako i u Zenici. Jedno od takvih zanimanja je bio kovački zanat po kojem su Romi, a naročito pojedine porodice bile prepoznatljive. Iako se veliki broj Roma bavio ovim zanatom, a njegove su se vještine generacijski prenosile sa koljena na koljeno, najpoznatija kovačka porodica su bili Skopljaci. Svoje kovačke radionice su imali u samom centru grada, odnosno u čaršiji, koje su početkom 20. stoljeća kupili od druge zeničke porodice kovača – Bravadžića. Prije toga su radionice imali na Odmutu u sklopu porodičnih kuća, dok su nove radionice u čaršiji egzistirale sve do 2007. godine kada su zatvorene.⁴⁰

Osim kovačkog zanata, romske porodice sa Odmuta su se bavile i drugim poslovima, pa su tako Vehabovići i Halilovići bili poznati mesari. Halilovići su čak i tokom socijalističkog perioda imali svoje mesnice, te su tako bili jedni od rijetkih privatnika u cijelom gradu. Ove porodice se i dalje bave istim poslovim, s tim da su Halilovići također bili uspješni trgovci konjima, ali je ta djelatnost zamrla prije nekoliko decenija. Heralići su imali konje sa zapregom pa su se bavili transportnim uslugama, najčešće prevozeći ugalj, drva i slično.⁴¹

³⁹ Doduše, postoji mišljenje da je Arif Heralić bio rodом iz Maglaja, ali neosporno je da je najveći dio svog života proveo u Zenici.

⁴⁰ Preuzeto sa <http://zenica-online.com/2011/01/najstarija-zenicka-kovacnica/> na dan 28. 05. 2016. godine

⁴¹ Podatak od Mustafe Tatarevića dana 05.05.2016. godine

„Crni Cigani“ koji su Zenicu povremeno posjećivali, bavili su se pružanjem tzv. kotlarskih usluga, tj. popravljali su različito posuđe napravljeno od bronzе ili bakra. Osim u već pomenutim Peharama, slične usluge su pružali i u čaršiji, najčešće tokom pazarnih dana na pijaci. Također, bavili su se i drugim sitnim zanatskim popravkama kao što su oštrenje noževa ili popravljаnje kišobrana, а bavili su se i prodajom različitih proizvoda poput sapuna ili, još češće, raznih trava i čajeva. Tokom većih svečanosti ili praznika, u Zenici su se mogli vidjeti i čuti tzv. „muzikanti“, odnosno Romi koji su svirali različite instrumente te tako zabavljali posjetioce. Liječenje travama, gatanje, proricаnje budućnosti i slične aktivnosti su također bile karakteristične za ovu populaciju te vjerovatno jedan od glavnih izvora predrasuda prema „Crnim Ciganima“.⁴²

Zaključak

Romi su stoljećima činili sastavni dio života u Zenici, ali uprkos tome izvori koji govore о njima su dosta oskudni. Još uvijek nismo u mogućnosti utvrditi ni tačno vrijeme njihovog naseljavanja, а još manje način života. Stanje sa obavijestima о Romima u Zenici nije se značajno promijenilo ni u kasnijim periodima, zaključno sa krajem 20. stoljeća.

Međutim, na osnovu podataka sa kojima trenutno raspolаžemo možemo zaključiti da je postojala velika razlika u odnosima prema domaćim „Bijelim Ciganima“ i „Crnim Ciganima“ i „Karavlasima“, odnosno nomadskim dijelom ove populacije. Domaći Romi sa Odmuta su bili sastavni dio zajednice, koji se osim svog porijekla nisu razlikovali od ostalih stanovnika grada pa tako i nisu nailazili na veće probleme. S druge strane, Romi nomadi uprkos relativno čestim boravcima u Zenici nikada nisu prihvaćeni od lokalnog, kako neromskog tako i romskog stanovništva. I mada nemamo podataka koji bi ukazivali na bilo kakvu eskalaciju nezаdovoljstva, koje bi eventualno dovelo do fizičkog ili nekog drugog oblika nasilja nad njima, brojni su primjeri nepovoljnog mišljenja о tzv. „Crnim Ciganima“ i „Karavlasima“. Tako osim karakterističnih predrasuda о njima, kao što je generalno mišljenje da su se bavili krađama, prevarama, prosjačenjem i slično, u Zenici su ovi Romi bili na glasu kao otmičari djece.

⁴² Podatak od Pašije Kovač dana 23.05.2016. godine

Pitanje položaja i života različitih kategorija romskog stanovništva u Zenici u prošlosti i dalje ostaje nedovoljno istražena tema. Potrebno je pristupiti sistematskom istraživanju i prikupljanju novih, vjerodostojnijih izvora saznanja o ovoj populaciji, po mogućnosti iz prve ruke, a ne posredno, kako bi se došlo do preciznijih rezultata.

Literatura

Izvori

1. Intervju sa: Malkić Fatima (rođena 1938. godine, odrasla na Jaliji) na dan 20. 05. 2016. godine
2. Intervju sa: Pašija Kovač (rođena 1946. godine, odrasla na Jaliji) na dan 23. 05. 2016. godine
3. Intervju sa: Mustafa Tatarević (rođen 1949. godine, odrastao na Jaliji) na dan 05. 05. 2016. godine
4. Intervju sa: Zlatka Kobić (rođena 1940. godine, čitav život provela u Peharama) na dan 25. 05. 2016. godine
5. Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1604. godine, sv. 1/2, 110-111
6. Rezultati popisa stanovništva 1961. godine, Stanovništvo BiH prema nacionalnoj pripadnosti 1961. godine
7. Rezultati popisa stanovništva 1971. godine, Stanovništvo BiH prema nacionalnoj pripadnosti 1971. godine
8. Statistički bilten 86, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981. godine, Stanovništvo i domaćinstava, Uporedni podaci 1971. i 1981. za Opštine, Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, Republički zavod za statistiku, Sarajevo, novembar 1982. godine, 61
9. Statistički bilten 233, Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine, Etnička obilježja stanovništva, Rezultati za Republiku i po Opštinama, Zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, oktobar/listopad 1993, 19
10. Statistički godišnjak Republike Bosne i Hercegovine 1992, Republika Bosna i Hercegovina, Državni zavod za statistiku, Sarajevo, maj 1994, 44

Knjige

1. Bjelovitić Miloš, Zenica i njena okolina, Ekonomskogeografska studija, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knjiga XXXI, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 18, Sarajevo, 1968
2. Jalimam Salih, Historija Zenice, Samostalno autorsko izdanje, Zenica, 2010
3. Malcolm Noel, Bosna: Kratka povijest, Buybook, Sarajevo, 2011
4. Sarić Mesud, Zenička čaršija i mahale, Općina Zenica, 2006
5. Uhlik Rade, Jezik i kutura Roma, Sarajevo, 1989
6. Vantić-Tanjić Medina, Istorija, kultura i tradicija Roma, Tuzla, BOSPO, Udruženje Bosanski savjet za pomoć, Harfo-graf, 2008

Članci

1. Džemaludinović Muhamed, Jedno svjedočanstvo naše humanosti iz ratnih dana, Takvim, 1971. godine
2. Filipović S. Milenko, Visočki Cigani, Etnološka biblioteka br. 16, Zagreb, 1932
3. Jalimam Salih, Sedamdeset godina Rezolucije zeničkih muslimana za zaštitu Roma, Behar: Časopis za kulturu i društvena pitanja, god. XX/XXI, 2011./2012., broj 104, Zagreb
4. Mujić A. Muhamed, Položaj cigana u jugoslovenskim zemljama pod osmanskom vlašću, Prilozi za orijentalnu filologiju, Sarajevo, 1952

Internet

1. <http://zenica-online.com/2011/01/najstarija-zenicka-kovacnica/> na dan 28. 05. 2016. godine

CONTRIBUTION TO STUDIES OF CULTURAL HISTORY OF ZENICA: CULTURAL HERITAGE OF ROMA

Abstract

Studies of the history of marginal groups in Bosnian historiography are gradually encountering an increasing number of researchers, despite the chronic lack of appropriate first and second-class sources. For these reasons, it is necessary to start collecting data and using a wide spectre of resources of different origin and quality. However, the fact is that using the method of oral history is usually the only effective way to access the necessary information. Researchers of Roma past and culture in the first line have encountered such a challenge because in spite of a fact that Roma are the largest national minority in Bosnia and Herzegovina, data on them either in literature or in original material are extremely scarce. The presence of Roma in Zenica can be observed in the course of several centuries without any interruption, but even this has not affected the possible number of available resources that could tell us more about the way of their lives at the micro-historic level. This paper analyzes all existing historical evidence that may mention Roma in the area of Zenica region either directly or indirectly. The goal of the paper is to determine the continuity of coexistence of Roma with other inhabitants of Zenica, as well as to analyze the contribution of the Roma community to the overall development of the city through the past. Although the paper is aimed at following the history of the Roma living in Zenica ever since the first recorded case of their immigration in this area, the emphasis is nevertheless placed on the period of the 20th century. Somewhat better situation in the availability of sources, with the interview method being the leading information, has led to such a concept of the work. The quantity and quality of the collected information enabled us to identify several significant aspects of the way of life and cultural heritage of the Roma in Zenica, which although fragmented and incomplete, make an important contribution to the understanding of the role of the Roma community in the overall development of the city.

Key words: Roma, Zenica, cultural heritage, carnation neighbourhood, Zenica resolution, Odmučak

PEDAGOGIJA

Dr. sc. Izet Pehlić

Dr. sc. Nermin Tufekčić

SOCIJALNOPEDAGOŠKE VRIJEDNOSTI REKREATIVNOG SPORTA U SLOBODNOM VREMENU MLADIH

Sažetak

Cilj ovog istraživanja bio je da se istraže socijalnopedagoške vrijednosti rekreativnog sporta kroz analizu ličnog i kolektivnog samopoštovanja, prosocijalnih tendencija, životnog smisla i životnih stilova mladih koji se profesionalno bave sportom i onih koji se njime bave rekreativno.

Do istraživačkih rezultata došlo se kroz ispitivanje stavova mladih koji se bave sportom i onih koji se sportom bave rekreativno, uz pomoć standardiziranih istraživačkih instrumenata: Skale ličnog i kolektivnog samopoštovanja, Upitnika samoprocjene prosocijalnog ponašanja i Skale životnog smisla.

Rezultati istraživanja su pokazali kako mladi koji se sportom bave rekreativno imaju statistički značajno veće lično samopoštovanje od mladih koji se sportom bave profesionalno, razlika u kolektivnom samopoštovanju mladih koji se sportom bave rekreativno, amaterski i onih koji se sportom bave profesionalno nije statistički značajna, razlika u nivou razvijenosti prosocijanog ponašanja između mladih koji se sportom bave rekreativno i onih koji se sportom bave profesionalno nije statistički značajna, te kako mladi koji se rekreativno bave sportom osjećaju statistički značajno veći životni smisao nego mladi koji se sportom bave profesionalno.

Ključne riječi: rekreativni sport, samopoštovanje, prosocijalno ponašanje, životni smisao

Uvod

Od same njegove pojave sport i slobodno vrijeme su u složenom odnosu. I ne samo zato što je sport, kao amaterska igra, zabava, s jedne strane bio vezan za slobodno vrijeme, a s druge strane, kao profesionalna vježba (u pravilu za rat koji je u historiji bio važna privredna grana), za radno vrijeme nego i zato što je od samoga početka

kao spektakl bio usmjeren koliko na dokolicu toliko i na besposlicu (Polić i Polić, 2009: 266). U raspravi o slobodnom vremenu i sportu potrebno je, dakle, zbog metodoloških razloga načelno razlikovati amatersko/rekreativno od profesionalnog bavljenja sportom.

Amatersko/rekreativno bavljenje sportom samo je formalno slično profesionalnom, dok se sadržajno od njega bitno razlikuje, pa se slobodno može govoriti o amaterskom i profesionalnom sportu, odnosno sportovima.

Prije svega, amaterski sport je igra i zabava kojom se neposredno zadovoljavaju određene ljudske potrebe, pa je samim time manje podložan specijalizaciji. Kao što se mladi i inače bave nizom aktivnosti tako i amatersko bavljenje sportom ne apsorbira njihovu čitavu osobu. To što npr. u jednom trenutku igraju nogomet, ne sprečava mlade da kasnije jednako uživaju u drugim aktivnostima, rukometu, košarci, odbojci, trčanju, plivanju itd., jer od rezultata njima je važnije zadovoljstvo igre i zabava. Upravo zbog toga i formalni zahtjevi su manje strogi, pa ih često igrači prilagođavaju uvjetima igre, raspoloživom vremenu i sl. U svemu je, dakle, bitno to da istinski amatersko bavljenje sportom, čak i kada se odvija po najstrožijim pravilima, mora neposredno zadovoljavati potrebe učesnika (Polić i Polić, 2009: 266).

Stoga amaterski/rekreativni sport pripada dokolici i sport joj pripada jedino kao amaterski, koji je to samo kao igra, kao djelatnost nošena samoodređenjem, kao «sloboda za šta» na djelu. Zato je i opravdano reći da djeca na livadi igraju nogomet. Jer ona ga uistinu *igraju*, za razliku od profesionalnih fudbalera koji ga *rade*.

Profesionalno bavljenje sportom nije igra nego rad organiziran prema zadanim obrascima i za naknadu. Naknada je najčešće novčana, ali ne nužno, pa u prikrivenom profesionalizmu ona dolazi u obliku besplatnog studija, stana, vrijednih darova, raznih društvenih privilegija, priznanja koja donose određenu korist, nagrada, slave (koja se onda unovčava na različite načine) i sl.

Profesionalni sport nije igra, a za sportiste ni zabava, osim slučajno, nego strogo nadgledani rad. Od sportskih trenera, ali i samih sportista često se može čuti da je uspjeh u sportu rezultat rada, reda i discipline. Prema tome, u profesionalnom sportu se ne igra, nego se radi. Sportske utakmice se ne igraju, nego se odrađuju. I dok su s jedne strane profesionalnog sporta proizvođači spektakla kojima je sport posao i koji se njime bave u radno vrijeme, s njegove druge

strane su potrošači spektakla koji njime ispunjavaju svoju besposlicu, na način koji ih sve više čini ovisnima o programerima njihovog «slobodnog vremena». Takav sport više nije ni igra ni zabava, niti je uopće oblik samodjelatnosti u vrijeme slobode, nego je visokoprofitni posao kojem je besposlica kao sloboda od rada tek nužni okvir za pretvaranje radnika u potrošače koji time zatvaraju krug vlastitog služenja kapitalu, krug vlastitog iskorištavanja i neslobode (Polić i Polić, 2009: 268).

Metod

Cilj ovog istraživanja bio je da se istraže socijalnopedagoške vrijednosti rekreativnog sporta u slobodnom vremenu mladih kroz analizu ličnog i kolektivnog samopoštovanja, prosocijalnih tendencija, životnog smisla i životnih stilova mladih koji se profesionalno bave sportom i onih koji se njime bave rekreativno.

Kao glavni metod korišten je deskriptivno-analički servej metod. Od tehnika istraživanja korišteni su: anketiranje i skaliranje, a od istraživačkih instrumenata: Skala ličnog samopoštovanja (Rosenberg, 1965), Skala kolektivnog samopoštovanja (Luhtanen i Crocker, 1992), Upitnik samoprocjene prosocijalnog ponašanja (SES-17, Stoeber, 1999, 2001) i Skala životnog smisla (Crumbaugh i Maholick, 1964). Provjerili smo pouzdanost na korištenim instrumentima na našem uzorku i stanje je sljedeće: Skala ličnog samopoštovanja ($\alpha=,587$), Skala kolektivnog samopoštovanja ($\alpha=,771$), Upitnik samoprocjene prosocijalnog ponašanja ($\alpha=,706$) i Skala životnog smisla ($\alpha=,842$). Od statističkih tehnika korišten je t-test.

Istraživačka populacija bili su mladi od 17-20 godina, a uzorak se sastojao od 110 mladih koji se profesionalno bave sportom i 110 mladih koji se sportom bave rekreativno.

Rezultati

Temeljitiom socijalnopedagoškom analizom bavljenja mladih rekreativnim sportom moguće je izdvojiti niz njegovih socijalnopedagoških vrijednosti. Ovdje se fokusiramo samo na neke o kojima treba posebno voditi računa, a koje je moguće staviti u funkciju razvoja kvaliteta osobnosti mladih intencionalnim programiranim socijalnopedagoškim djelovanjem.

Razvoj ličnog samopoštovanja kod mladih

Pod pojmom ličnog samopoštovanja podrazumijevamo evaluaciju sebe, odnosno osjećaj lične vrijednosti i poštovanja prema samom sebi. Istraživanja su pokazala da je kod ljudi samopoštovanje važan faktor za subjektivni osjećaj zadovoljstva i za uspješnost u različitim područjima djelovanja. Lično samopoštovanje je primarni indikator pozitivnog psihološkog prilagođavanja. U posljednje vrijeme porastao je interes za koncept samopoštovanja u različitim znanstvenim disciplinama, posebno u područjima kliničke i socijalne psihologije, a naročito je značajan i za socijalnu pedagogiju (Pehlić, 2012, 2014: 98).

Samopoštovanje može biti lično i socijalno, zavisno od toga evaluiramo li sebe kao pojedinca ili pripadnika neke grupe ljudi (Jelić, 2003).

U literaturi koncept ličnog samopoštovanja često se spominje, a različiti autori ga definiraju na različite načine. Coopersmith (1967) lično samopoštovanje definira kao stepen uvjerenja pojedinca u vlastite kompetencije, važnost, uspješnost ili vrijednost, te ga tretira kao višedimenzionalni konstrukt. U Maslowljevoj teoriji samopoštovanje se nalazi na četvrtom nivou hijerarhijski organiziranih potreba (motiva) pojedinca, a sastoji se od dvije komponente: želje za kompetentnošću i želje za prestižem. Rosenberg ga definira kao globalnu vrijednosnu orijentaciju prema sebi (Lacković-Grgin, 1994). Luhtanenova i Crockerova (1992) navode da mnogi autori lično samopoštovanje shvataju kao evaluativnu dimenziju pojma o sebi, te je kao takvo često mjereno i istraživano (Luhtanen i Crocker, 1992: 302–318).

U različitim istraživanjima korištene su i različite skale ličnog samopoštovanja. Većina njih zasniva se na samoiskazu učesnika i procjeni globalnog samopoštovanja (Rosenberg, 1965 – Skala samopoštovanja) ili na samopoštovanju specifičnom za određena područja i kompetencije (Fitts, 1964 – Tennessee skala pojma o sebi; Janis i Field, 1959 – Skala osjećaja neadekvatnosti; Coopersmith, 1967 – Skala samopoštovanja).

Smatrajući da bi, pored ličnog samopoštovanja, kolektivno samopoštovanje moglo biti značajan korelat sa bavljanjem sportom, uvrstili smo ga u istraživački nacrt kao istraživačku varijablu.

Rezultati ranijih istraživanja (Beckett, 1999; White, 2005) pokazali su da bavljenje sportom, pored pozitivnog utjecaja na školski

uspjeh, ima pozitivne korelacije i sa samopoštovanjem, popularnošću i uvažavanjem među vršnjacima. Istraživanja su pokazala da je kod ljudi samopoštovanje važan faktor za subjektivni osjećaj zadovoljstva i za uspješnost u različitim područjima djelovanja. Tako je lično samopoštovanje primarni indikator pozitivnog psihološkog prilagođavanja.

Imajući u vidu nalaze ovih istraživanja, ispitali smo da li postoji statistički značajna razlika u ličnom samopoštovanju mladih koji se sportom bave rekreativno, amaterski i onih koji se sportom bave profesionalno.

Rezultati našeg istraživanja pokazali su kako postoji razlika u ličnom samopoštovanju mladih koji se sportom bave rekreativno, amaterski i onih koji se sportom bave profesionalno. Slijedi prikaz ispitivanja statističke značajnosti te razlike.

T-test: Odnos prirode bavljenja sportom i ličnog samopoštovanja		N	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
Lično samopoštovanje	profesionalno	110	6,1727	8,19807
	rekreativno	110	13,3636	5,87442
T-test za ispitivanje razlike aritmetičkih sredina				
Varijable	t-vrijednost		Nivo značajnosti	
Lično samopoštovanje	-7,478		,000	

Ustanovljena razlika u ličnom samopoštovanju mladih koji se sportom bave rekreativno i onih koji se sportom bave profesionalno statistički je značajna. Mladi koji se sportom bave rekreativno imaju veće lično samopoštovanje od mladih koji se sportom bave profesionalno. Rekreativni sport kod mladih je igra i zabava i većina očekivanja i zahtjeva koji mladi pred sebe stavljaju jesu u funkciji i s ciljem dobre zabave i kvalitetnog provođenja slobodnog vremena. S druge strane, profesionalni sportisti u sportu pred sebe postavljaju ponekad i nerealne i nedostižne ciljeve, te se dešava da ciljeve

nerijetko i ne ostvare. To, bez sumnje, ostavlja negativne tragove na njihovo lično samopoštovanje.

Razvoj kolektivnog samopoštovanja kod mladih

Za razliku od ličnog, kolektivno samopoštovanje proizlazi iz pripadnosti određenoj socijalnoj grupaciji. Luhtanenova i Crockerova (1992) smatraju ga važnim moderatorom pristrasnosti prema vlastitoj grupi i vjeruju da postoje relativno stabilne individualne razlike u socijalnom samopoštovanju, kao što postoje u ličnom (Luhtanen i Crocker, 1992: 302–318).

Međutim, istraživači upozoravaju na neprikladnost mjera samopoštovanja u odnosu na pretpostavke teorije socijalnog identiteta. Naime, u istraživanjima socijalnog identiteta često se mjeri samopoštovanje na ličnom nivou, iako je učesniku salijentan grupni, socijalni identitet. To se može objasniti time da neke socijalno-psihološke teorije samopoštovanja, za razliku od teorije socijalnog identiteta, više naglašavaju individualističke, lične aspekte slike o sebi. (Pehlić, 2012, 2014: 100)

Skale koje smo spomenuli u kontekstu govora o istraživanju ličnog samopoštovanja (Rosenberg, 1965; Fitts, 1964; Coopersmith, 1967: 4–5, 38) stavljaju naglasak na individualne aspekte samopoštovanja i daju samo djelimičnu sliku pojedinčeve slike o sebi. U njima je koncept kolektivnog (socijalnog) samopoštovanja zanemaren. Postavka teorije socijalnog identiteta je da pojedinci nastoje ostvariti i povećati ne samo lično nego i kolektivno samopoštovanje.

Pojedinčevo kolektivno samopoštovanje jeste visoko ukoliko se njegova socijalna grupa vrednuje pozitivno u odnosu na relevantne komparativne grupe.

Breckler i Greenwald (1986) konstruirali su skalu čija je namjena bila mjerenje kolektivnog samopoštovanja. Ona se zasniva na pretpostavci da postoje tri motivacijske facete pojma o sebi: privatna, javna i kolektivna, te da pojedinac nastoji ostvariti vlastitu vrijednost na svakoj od njih. Iako autori kolektivno samopoštovanje definiraju kao «mi» facetu pojma o sebi, postignuća na ovoj faceti definirana su individualistički, tj. kao dostignuća pojedinca unutar referentne grupe (Breckler i Greenwald, 1986; Luhtanen i Crocker, 1992: 302–318).

Jedina skala koja je, zaista, pokušala ispitati globalno, kolektivno samopoštovanje jeste Skala kolektivnog samopoštovanja (CSES – Luhtanen i Crocker, 1992). Ona mjeri izraženost pojedinčevog socijalnog identiteta vezanog uz članstvo u grupi koja je pojedincu predodređena, tj. zadana, kao što su nacija, rasa, spol, religija i sl. Skala je orijentirana na zadane, umjesto na izabrane socijalne grupe (hobi, interesi) zato što je identitet iz zadanih grupa stalno prisutan kod pojedinca i on ga unosi i u one grupe čiji je član ličnim izborom. Još važnije, cilj skale je mjerenje globalnog, relativno stabilnog nivoa socijalnog samopoštovanja, što omogućuje poređenje sa skalama koje mjere globalno, relativno stabilno lično samopoštovanje (Rosenbergova skala ličnog samopoštovanja – RSES).

Pretpostavka teorije socijalnog identiteta jeste da postoji povezanost između ličnog i kolektivnog samopoštovanja jer imaju zajedničko jezgro u slici o sebi (opći osjećaj vrijednosti, pozitivnost slike o sebi u cjelini). Jelić (2003) ističe da su dosadašnja istraživanja podržala ideju o međudjelovanju ova dva tipa samopoštovanja. U nekima od njih pokazalo se da pristrasnost prema vlastitoj grupi ili međugrupna diferencijacija povećavaju lično samopoštovanje. Cialdini i Richardson (1980 : 366–375) u svom su istraživanju pokazali da neuspjeh na testu, za koji je pretpostavka da će više ugroziti lično nego kolektivno samopoštovanje, kod učesnika dovodi do uzdizanja kvaliteta vlastitog fakulteta i omalovažavanja kvaliteta konkurentskog fakulteta, što ima direktniji utjecaj na povećanje kolektivnog nego ličnog samopoštovanja. Dakle, pokazalo se da jedan tip samopoštovanja ponekad može kompenzirati drugi i stoga nam mogućnost mjerenja kolektivnog samopoštovanja zajedno s ličnim daje priliku da te procese posmatramo pod novim svjetlom.

Kolektivno samopoštovanje se smatra važnim moderatorom pristrasnosti prema vlastitoj grupi i vjeruje se da postoje relativno stabilne individualne razlike u socijalnom samopoštovanju, kao što postoje u ličnom (Luhtanen i Crocker, 1992: 302–318).

Pojedinčevo kolektivno samopoštovanje jeste visoko ukoliko se njegova socijalna grupa vrednuje pozitivno u odnosu na relevantne komparativne grupe.

Na osnovu posljednje činjenice pretpostavljali smo da je i kolektivno samopoštovanje u neposrednoj vezi sa prirodom bavljenja sportom. Stoga je naše nastojanje bilo da ispitamo kolektivno

samopoštovanje ispitanika i ustanovimo da li postoji statistički značajna razlika u kolektivnom samopoštovanju mladih koji se sportom bave rekreativno, amaterski i onih koji se sportom bave profesionalno.

Rezultati našeg istraživanja pokazali su kako postoji mala razlika u kolektivnom samopoštovanju mladih koji se sportom bave rekreativno, amaterski i onih koji se sportom bave profesionalno. Primijetno je kako bolje kolektivno samopoštovanje imaju mladi koji se sportom bave profesionalno nego mladi koji se sportom bave rekreativno. Provjerili smo da li je razlika statistički značajna. Slijedi tabelarni prikaz.

T-test: Odnos prirode bavljenja sportom i kolektivnog samopoštovanja		N	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
Kolektivno samopoštovanje	profesionalno	110	25,1545	4,75295
	rekreativno	110	24,1182	5,69682
T-test za ispitivanje razlike aritmetičkih sredina				
Varijable	t-vrijednost		Nivo značajnosti	
Kolektivno samopoštovanje	1,465		,144	

Rezultati t-testa pokazali su kako evidentirana razlika u kolektivnom samopoštovanju mladih koji se sportom bave rekreativno, amaterski i onih koji se sportom bave profesionalno nije statistički značajna. Dakle, mladi koji se sportom bave profesionalno u svom bavljenju sportom razvijaju u većoj mjeri kolektivni duh i na tom putu ulažu više energije jer su podjednako zainteresirani i za uspjeh njihovog tima u sportskim takmičenjima, dok mladi koji se sportom bave rekreativno tome pristupaju relaksiranije jer sport doživljavaju isključivo kao rekreaciju i zabavu, za razliku od mladih koji se sportom bave profesionalno i za koje je rezultat takmičenja vrlo bitan.

Stimuliranje prosocijalnog ponašanja mladih

U najširem smislu, prosocijalno ponašanje se definira kao voljno, intencionalno ponašanje koje ima pozitivne posljedice za druge (Pehlić, 2014: 104).

Altruizam je poseban oblik pomažućeg ponašanja koje je nesebično. Dokle god neko voljno prosocijalno djeluje, tj. nije na to prisiljen, može se tvrditi da on namjerava pomoći drugome. Međutim, razlozi zbog kojih neko pomaže drugima mogu biti različiti: istinska briga za drugu osobu ili pak želja da se ostvare vlastiti interesi, očekivanje da će osoba kojoj se pomaže uzvratiti i slično. Nadalje, altruizam podrazumijeva istinsku, bezinteresnu naklonost prema drugima. Da bi se prosocijalno ponašanje smatralo altruističnim, treba uzeti u obzir ne samo posljedice, nego i motive ponašanja (Wilson, 2005). Različite definicije altruizma uglavnom se slažu u tome da je altruistično ponašanje poseban oblik pomažućeg ponašanja i da se razlikuje od prosocijalnog ponašanja u širem smislu.

Da bi se neko društveno ponašanje smatralo altruističnim moraju biti zadovoljeni sljedeći uvjeti:

- 1) da je ponašanje voljno započeto, tj. slobodno od prisile,
- 2) da je poduzeto s namjerom poboljšanja ili održanja dobrobiti drugih i
- 3) da isključuje očekivanje materijalnih ili društvenih nagrada ili izbjegavanje eksternih averzivnih podražaja i kazni.

Teorije socijalnog učenja analiziraju razvoj socijalnog ponašanja u terminima principa učenja, te razmatraju uvjete koji pospješuju ili inhibiraju učenje. Teoretičari socijalnog učenja smatraju da se socijalno ponašanje uči u procesu opažanja i imitiranja drugih (Pennington, 1996).

Da bi se unaprijedilo prosocijalno ponašanje, koristile su se različite tehnike, uključujući i potkrepljenje. Međutim, altruistično ponašanje se javlja u odsustvu nagrada i često uz negativne posljedice. Teorije potkrepljenja pokušale su demonstrirati da, iako specifične nagrade ne slijede uvijek altruistično ponašanje, takvo ponašanje još uvijek može biti funkcija potkrepljenja. Tako se stjecanje altruistične reakcije objašnjava npr. razvojem samonagrađujućih mehanizama, tj. subjektivnim posljedicama altruističnog ponašanja u vidu afekata i kognicija (Pennington, 1996). Pristup u okviru teorija socijalnog učenja razmatra altruistično ponašanje kao naučeno u interakciji sa socijalnom okolinom, te je u većoj mjeri usmjeren na uvjete koji

povećavaju vjerovatnost pojavljivanja altruističnog ponašanja, te na postupke i efekte koje je lahko opažati.

Budući da se pokazala velika varijacija ponašanja iz situacije u situaciju, naglašava se uglavnom nestabilna priroda altruizma. Ipak, individualne razlike se uzimaju indirektno u obzir, tj. pretpostavlja se određena konzistentnost u ponašanju kao rezultat različitih kumulativnih iskustava tokom procesa socijalizacije.

Postojeće shvatanje da bavljenje sportom pozitivno djeluje na razvoj prosocijalnog ponašanja mladih poziva se na socijalizacijsko djelovanje vršnjaka, odnosno članova sportskog tima. U krugu vršnjaka uspostavlja se ciklus prosocijalnog ponašanja – kada se adolescent ponaša prosocijalno prema vršnjacima, oni mu uzvraćaju takvim ponašanjem (Carlo et al., 1999: 133–147; Joksimović i Vasović, 1990: 9–23).

Također, sport je povoljan terapijski kontekst u kojem mladi sa poremećajem u ponašanju mogu naučiti prosocijalno ponašanje. Ovdje imamo na umu da sport, sâm po sebi, ne osigurava pozitivno djelovanje na socijalno ponašanje i moralni razvoj mladih, već je potrebno da se u programe tjelesnog odgoja i sportske programe uključe sistematski i programirani moralni odgoj i učenje prosocijalnog ponašanja. Uporište za ovakvu tvrdnju nalazimo u istraživanju McKenneya (2001).

Međutim, u istraživačkoj literaturi ističe se da ovakva tvrdnja ima malo empirijske podrške (Endersen i Olweus, 2005: 468–478). Naime, vrlo često empirijski nalazi podržavaju suprotnu tvrdnju – da bavljenje sportom može da poveća agresiju i asocijalno ponašanje mladih ukoliko se odgovarajući odgojni programi i mjere ne ugrade u sportske programe i u nastavu školskog tjelesnog odgoja.

Rezultati našeg istraživanja pokazali su kako bavljenje sportom pozitivno djeluje na razvoj prosocijalnog ponašanja mladih generalno, jer je ono u značajnoj mjeri razvijeno u obje posmatrane grupe. Vidljivo je i kako postoji blaga prednost u nivu razvijenosti prosocijalnog ponašanja kod mladih koji se sportom bave profesionalno u odnosu na mlade koji se sportom bave rekreativno. Provjerili smo da je ta razlika statistički značajna.

T-test: Odnos prirode bavljenja sportom i prosocijalnog ponašanja		N	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
Prosocijalni ponašanje	profesionalno	110	5,8727	2,22211
	rekreativno	110	5,3091	2,29777
T-test za ispitivanje razlike aritmetičkih sredina				
Varijable	t-vrijednost		Nivo značajnosti	
Prosocijalni ponašanje	1,849		,066	

Rezultati t-testa pokazali su kako evidentirana razlika u nivou razvijenosti prosocijalnog ponašanja između mladih koji se sportom bave rekreativno i onih koji se sportom bave profesionalno nije statistički značajna.

Rezultati našeg istraživanja potvrdili su nalaze ranijih istraživanja (Carlo i sar., 1999: 133–147; Joksimović i Vasović, 1990: 9–23), po kojima bavljenje sportom pozitivno djeluje na razvoj prosocijalnog ponašanja mladih, kroz socijalizacijsko djelovanje vršnjaka, u našem slučaju članova sportskog tima, gdje se uspostavlja ciklus prosocijalnog ponašanja – kada se adolescent ponaša prosocijalno prema vršnjacima, oni mu uzvraćaju takvim ponašanjem.

Osnaživanje životnog smisla mladih

Smisao života može se definirati i kao spoznaja reda, sklada, svrhe u vlastitoj egzistenciji, kao težnja ka ciljevima koji su vrijedni truda, kao njihovo ostvarenje i popratni osjećaj ispunjenja (Zika i Chamberlain, 1992, 133–145). Individualno iskustvo smislenosti života povezano je sa psihičkom i tjelesnom dobrobiti i zdravljem, dok je iskustvo besmislenosti života povezano sa različitim psihičkim problemima i bolestima (Pehlić, 2014: 108).

Životni smisao je najvažniji za ljudsku egzistenciju. Ko ima životni smisao, znači da vidi cilj i svrhu života, taj može podnijeti najteže nevolje, tugu i sve bolesti. S druge strane, onaj ko ne posjeduje

osjećaj životnog smisla upada u bezvoljnost, sve mu je beskorisno, nepotrebno i ludo. Jedna filozofska misao zaključuje kako sve ima svoj smisao samim svojim postojanjem, jer samo postojanje je smisao života. Međutim, ukoliko život mladih nema neki njihov smisao, on gubi vrijednost u njihovim očima. Mladi traže svoj životni smisao u svemu. Pozitivni pristup nalaže da ne dopuste malim životnim radostima da prođu pored njih samo zato jer oni traže neki svoj «veliki životni smisao». Svjesni su da bi im cijeli život mogao proći u potrazi za njim. Ukoliko ga ne pronađu, ulaze u fazu žaljenja – žaljenja na kraju životnog puta jer ga nisu pronašli – «smisao svog života».

U ovom kontekstu, Nielsen (2000, prema: Walton, 2001) zaključuje da na pitanje smisla života treba tražiti odgovore koji su važni i stvarni za svakog čovjeka, a na koje se mogu dati adekvatni odgovori. Dakle, kada se radi o pitanju smisla u životu, ili po definiciji «... po čemu nešto znači, po čemu je nešto vrijedno življenja ...» (Kalin, 1996, 431), tada to pitanje postaje gotovo ključno pitanje u životu svakog čovjeka.

Također, koncept smisla čovjekovog postojanja centralna je tema teorije Viktora Frankla i egzistencijalističkog pristupa u filozofiji i psihologiji. On je smatrao kako je težnja za životnim smislom osnovni motivacijski pokretač. Dok Freud naglašava želju za užitkom, Adler želju za moći, Frankl govori o želji i potrebi za smislom kao glavnim pokretačima ljudskog ponašanja (Debats, 1996).

Treba imati na umu, iako okolina može značajno utjecati na pojedinca u uskraćivanju mogućnosti ispunjenja životnog smisla, bitno je kako se sam pojedinac postavi prema okolinskim ograničenjima, tj. kako ih interpretira. U obrnutom slučaju, ako čovjek ne uspijeva naći smisao u životnim zahtjevima i situacijama, to ga može dovesti do tzv. egzistencijalnog vakuuma ili osjećaja besmisla, tj. tzv. noogene neuroze, pod čime Frankl podrazumijeva stanje dosade i apatije (Frankl, 1997). Uopće ne treba ni govoriti kako takvo stanje može dovesti do negativnih kliničkih stanja, depresije, pa čak i suicida, te je zbog toga osmišljen život, prema Franklu, preduvjet za psihičko, ali i fizičko zdravlje individue.

Frankl u svom pristupu koristi elemente dinamske psihologije, bihevizma i egzistencijalizma (Petz, 1997). Za razliku od Frankla, Abraham Maslow (Strydom, 2001) smatra da smisao nije izvan osobe kao nešto što egzistira nezvezano uz nju, već on postoji unutar

svake osobe. Prema njegovoj teoriji ličnosti, koja predstavlja i temelj humanističke psihologije, samoaktuelizacija predstavlja određeno psihičko stanje pojedinca koje on treba postići u svom razvoju (Santrock, 2002). Naime, to je najviši cilj koji pokreće čovjeka i kojem čovjek prirodno teži. Konkretno, prema definiciji, samoaktuelizacija je proces stalne aktuelizacije potencijala, kapaciteta i talenata, a što se ogleda u znanju i prihvatanju vlastite intrinzične prirode pojedinca (Walton, 2001). Dakle, Maslowljeva teorija ličnosti bi se mogla nazvati i teorijom o samoaktuelizaciji, a njen temelj predstavlja teorija potreba koja na potrebe i njihovo zadovoljenje gleda kao na način dolaženja do samoaktuelizacije.

S druge strane, fenomenološki model (Battista i Almond, 1973) najbolje objašnjava uvjete pod kojima pojedinac doživljava svoj život smislenim, te objašnjava načine na koje razvijamo vrijednosti i vjerovanja povezana sa smislom u životu. On se bavi procesom kojim pojedinac definira sebe i to tako da prati stepen progresa u približavanju cilju. Naime, prema tom modelu, stepen izraženosti životnog smisla zavisi od toga u kojoj se mjeri pojedinac približio željenom životnom cilju, zatim koliko brzo mu se približava, koliko je to sporije ili brže u odnosu na približavanje u prošlosti i koliko je to sporije ili brže od onoga što je očekivao, te koliki je efekt izraženosti smisla u životu u prošlosti. Upravo iz njihovog fenomenološkog pristupa ovom konstrukt, putem analize individualnog iskustva, uz razmatranja prethodnih teorijskih rješenja o prirodi tog iskustva, moguće je definirati konstrukt smisla u životu. Ovaj pristup također ima prednost što uspješno izbjegava filozofske rasprave o tome koji je model objektivno bolji, te tako podstiče znanstveno razmišljanje o konstrukt smisla u životu. I napokon, njegov eklektički karakter omogućuje toleranciju i jednako gledanje na sve teorijske modele, od kojih svaki tako može doprinijeti razumijevanju ovog složenog konstrukta (Battista i Almond, 1973, 409–427).

Budući da se životni smisao definira i kao spoznaja reda, sklada, svrhe u vlastitoj egzistenciji, kao težnja ka ciljevima koji su vrijedni truda, kao njihovo ostvarenje i popratni osjećaj ispunjenja (Zika i Chamberlain, 1992), te da je individualno iskustvo smislenosti života povezano sa psihičkom i tjelesnom dobrobiti i zdravljem, dok je iskustvo besmislenosti života povezano sa različitim psihičkim problemima i bolestima, interesiralo nas je postoji li razlika u preferenciji životnih stilova između mladih koji se profesionalno

bave sportom i mladih koji se sportom bave rekreativno.

Rezultati istraživanja su pokazali kako mladi postižu visoke skorove na skali životnog smisla, što ohrabruje. Također, pokazalo se kako veći životni smisao osjećaju mladi koji se bave rekreativno sportom od mladih koji se sportom bave profesionalno. Slijedi tabelarni prikaz.

T-test: Odnos prirode bavljenja sportom i životnog smisla		N	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
Životni smisao	profesionalno	110	106,4000	15,76036
	rekreativno	110	111,7818	15,68169
T-test za ispitivanje razlike aritmetičkih sredina				
Varijable	t-vrijednost		Nivo značajnosti	
Životni smisao	-2,539		,012	

Rezultati t-testa pokazali su kako evidentirana razlika u osjećanju životnog smisla između mladih koji se sportom bave rekreativno i onih koji se sportom bave profesionalno jeste statistički značajna. Dakle, rezultati našeg istraživanja pokazali su kako mladi koji se rekreativno bave sportom osjećaju statistički značajno veći životni smisao nego mladi koji se sportom bave profesionalno.

Ove rezultate interpretiramo unutar fenomenološkog modela (Battista i Almond, 1973, 409–427) po kojem stepen izraženosti životnog smisla zavisi od toga u kojoj se mjeri pojedinac približio željenom životnom cilju, te možemo zaključiti kako osjećaj manjeg životnog smisla imaju mladi koji se bave sportom profesionalno zbog toga što nisu zadovoljni mjerom u kojoj su se približili željenom životnom cilju, zatim koliko brzo mu se približavaju, koliko je to sporije ili brže u odnosu na približavanje u prošlosti i koliko je to sporije ili brže od onoga što su očekivali.

Zaključak

Na osnovu uvida u relevantne teorijske izvore može se izvesti zaključak kako postoji velika razlika između profesionalnog i rekreativnog bavljenja sportom, te kako je socijalnopedagoški posmatrano rekreativno bavljenje sportom jedan od najboljih sadržaja za kvalitetno oblikovanje osobnosti mladih.

Rezultati ovih empirijskih ovida pokazali su sljedeće:

- postoji razlika u ličnom samopoštovanju mladih koji se sportom bave rekreativno, amaterski i onih koji se sportom bave profesionalno: mladi koji se sportom bave rekreativno imaju veće lično samopoštovanje od mladih koji se sportom bave profesionalno;
- razlika u kolektivnom samopoštovanju mladih koji se sportom bave rekreativno, amaterski i onih koji se sportom bave profesionalno nije statistički značajna;
- razlika u nivou razvijenosti prosocijanog ponašanja između mladih koji se sportom bave rekreativno i onih koji se sportom bave profesionalno nije statistički značajna;
- razlika u osjećanju životnog smisla između mladih koji se sportom bave rekreativno i onih koji se sportom bave profesionalno jeste statistički značajna: mladi koji se rekreativno bave sportom osjećaju statistički značajno veći životni smisao nego mladi koji se sportom bave profesionalno.

Na osnovu navedenih rezultata može se izvrsti zaključak kako je rekreativni sport kod mladih, kao i u teorijskom modelu, u funkciji igre i zabave i kako su većina očekivanja i zahtjeva koje mladi pred sebe stavljaju u cilju dobre zabave i kvalitetnog provođenja slobodnog vremena. Također, osjećaj manjeg životnog smisla imaju mladi koji se bave sportom profesionalno zbog toga što nisu zadovoljni mjerom u kojoj su se približili željenom životnom cilju, zatim koliko brzo mu se približavaju, koliko je to sporije ili brže u odnosu na približavanje u prošlosti i koliko je to sporije ili brže od onoga što su očekivali.

Literatura

1. Battista, J. & Almond, R. (1973). The Development of Meaning In Life. *Psychiatry*, Vol. 36, 409–427.
2. Beckett, A. B. (1999). *Dumb jock or student athlete? A longitudinal analysis of the effects of playing high school*

- interscholastic sports on academic performance*. Master thesis, Ohio: Ohio State University.
3. Breckler, S. J. & Greenwald, A. G. (1986). Motivational facets of the self. In E. T. Higgins & R. Sorrentino (Eds.), *Handbook of motivation and cognition* (pp. 145–164). New York: Guilford Press.
 4. Carlo, G., Fabes, R., Laible, D. & Kupanoff, K. (1999). Early adolescence and prosocial/moral behavior II: the role of social and contextual influences, *Journal of Early Adolescence*, Vol. 19, 133–147.
 5. Cialdini, R. B. & Richardson, K. D. (1980). Two indirect tactics of image management: Basking and blasting. *Journal of Personality and Social Psychology*, 34, 366–375.
 6. Coopersmith, S. (1967). *The antecedents of self-esteem*. San Francisco: W. H. Freeman & Co.
 7. Crumbaugh, J. C., & Maholick, L. T. (1964). An experimental study in existentialism: The psychometric approach to Frankl's concept of noogenic neurosis. *Journal of Clinical Psychology*, 20, 589-596.
 8. Debats, D. L. (1996). *Meaning in life: psychometric, clinical and phenomenological aspects*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
 9. Endersen, I. M. & Olweus, D. (2005). Participation in power sports and antisocial involvement in preadolescent and adolescent boys, *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, Vol. 46, No. 5, 468–478.
 10. Fitts, P. M. (1964). Perceptual-motor skill learning. In A. W. Melton (Ed.), *Categories of human learning*: London: Academic Press.
 11. Frankl, V. (1997). *Zašto se niste ubili? Uvod u logoterapiju*. Zagreb: Provincijalat franjevacica trećoredaca.
 12. Janis, I. L. & Field, P. B. (1959). Sex differences and factors related to persuasibility. In C. I. Hovland, & I. L. Janis (Eds.), *Personality and persuasibility*. New Haven, CT: Yale University Press.
 13. Jelić, M. (2003). *Provjera postavki teorije socijalnog identiteta na etničkim grupama*. Magistarski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.
 14. Joksimović, S. i Vasović, M. (1990). *Psihološke osnove čovekoljublja*. Beograd: Prosveta.

15. Kalin, B. (1996). *Povijest filozofije*. Zagreb: Školska knjiga.
16. Lacković-Grgin, K. (1994). *Samopoimanje mladih*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
17. Luhtanen, R. i Crocker, J. (1992). A Collective Self-Esteem Scale: Self-Evaluation of One's Social Identity. *Personality and Social Psychology Bulletin*, Vol. 18, No. 3, 302–318.
18. McKenney, A. (2001). *Sport as a context for teaching prosocial behavior to adolescent with disruptive behavior disorders*, Retrieved from World Web Wide <http://www.lin.ca>
19. Pehlić, I. (2012). Sociopedagoška analiza odnosa ličnog i kolektivnog samopoštovanja sa nacionalnim identitetom srednjoškolaca, naučno-istraživački rad, u: Trifunović, V (ur.). *Škola kao činilac razvoja nacionalnog i kulturnog identiteta i proevropskih vrednosti – Zbornik radova Međunarodnog naučnog skupa*, str. 105-117, Jagodina: Pedagoški fakultet u Jagodini
20. Pehlić, I. (2014). *Slobodno vrijeme mladih: socijalnopedagoške refleksije*, Sarajevo: Centar za napredne studije.
21. Pennington, D. C. (1996). *Osnove socijalne psihologije*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
22. Petz, B. (1997). *Osnovne statističke metode za nematematičare*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
23. Polić, M. i Polić, R. (2009). Vrijeme, slobodno od čega i za što?, *Filozofska istraživanja*, 114, god. 29, sv. 2 (255–270).
24. Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
25. Santrock, J. (2002). *Psychology*. New York: McGraw-Hill, Inc.
26. Stober, J. (1999). The social desirability scale-17 (SDS-17): 25. Development and first results of reliability and validity. *Diagnostica*, 45, 173–177.
27. Stober, J. (2001). The Social Desirability Scale-17 (SDS-17): Convergent validity, discriminant validity, and relationship with age. *European Journal of Psychological Assessment*, 17(3), 222–232.
28. Strydom, J. & Plessis, S. (2002). *The Bible's Way to Victory Over ADHD and Other Childhood Challenges*. Chapter 18, URL: <http://www.audiblox2000.com/onlinebook/chap18.htm>.

29. Wallton, D. (2001). The Contemporary Debate on the Meaning of Life. URL: http://www.networkeddemocracy.com/www/Library%20Files/contemporary_debate_on_the_meani.htm.
30. White, B. N. (2005). *The effects of athletic participation on academic achievement*. Master thesis, Marietta: Marietta College.
31. Wilson, E. O. (2005). Kin selection as the key to altruism: its rise and fall. *Social Research*, 72, 159–168.
32. Zika, S. & Chamberlain, K. (1992). On the relation between meaning in life and psychological well-being. *British Journal of Psychology*, 83, 133–145.

SOCIAL PEDAGOGICAL VALUES OF RECREATIONAL SPORT IN THE FREE TIME OF YOUNG PEOPLE

Abstract

The aim of this research was to explore the social and pedagogical values of recreational sport through the analysis of personal and collective self-esteem, prosocial tendencies, life sense and lifestyles of young people who are professionally engaged in sports and those who are engaged recreationally in it.

Research results were obtained through the examination of the attitudes of young people engaged in sports professionally and recreationally with the help of standardized research instruments: Scales of personal and collective self-esteem, Self-assessment of prosocial behavior questionnaire and Scale of life sense.

The results of the research showed that young people who are engaged in recreational sports have statistically significantly higher personal self-esteem than young people who play sport professionally, the difference in the collective self-esteem of young people who are engaged in sports recreationally and those who are professionally engaged in sports is not statistically significant, the difference of the level of development of prosocial behavior among young people who are engaged in recreational sports and those who are engaged in sports professionally is not statistically significant, so young people who are engaged in sports recreationally feel a statistically significantly higher sense of life than young people who are engaged in sports professionally.

Key words: *recreational sport, self-esteem, prosocial behavior, life sense*

Mr. sc. Fehim Terzić

OKRUŽENJE ZA UČENJE I KOMUNIKACIJA U KOMBINIRANOM ODJELJENJU

Sažetak

Okruženje za učenje ne podrazumijeva samo fizičko okruženje za učenje. Ono podrazumijeva socijalne i emocionalne uvjete, te uvjete koji omogućavaju kognitivni i tjelesni razvoj učenika. Kada želimo kreirati okruženje koje je fizički, psihološki i socijalno sigurno okruženje neophodno je voditi računa i o materijalima, zadacima, situacijama i rasporedu sjedenja kojim se potiče na učenje. U stvarnosti se fizičko, psihološko i socijalno okruženje često preklapaju i utječu jedno na drugo. Kada govorimo o fizičkom okruženju za učenje, ono često igra važnu ulogu u procesu učenja koje se odvija u kombiniranom odjeljenju. Na ponašanje učenika i njihov angažman na časovima u kombiniranim odjeljenjima utječe veličina učionice, organizacija rasporeda za sjedenje i kretanje, dostupnost materijala (resursa) za učenje itd. Okruženje za učenje u 21. stoljeću zamišljamo kako mjesto na kome učenici rade u grupama, sarađuju i kreću se kroz učionicu kada to aktivnosti i zadaci zahtijevaju, a interakcija se odvija, kako sa nastavnikom, tako i kroz kompetentne unutarrazredne i međurazredne kontakte.

Ključne riječi: kombinirano odjeljenje, učionica, komunikacija, okruženje za učenje, upravljanje grupama, resursi za učenje

Uvod

Broj kombiniranih odjeljenja u osnovnim školama je znatno manji u odnosu na cjelokupnu organizaciju rada osnovnih škola, ali se njihov broj iz godine u godinu povećava prvenstveno u sredinama kao što su manje seoske sredine, ostrva, planinski krajevi, sredine zahvaćene migracijama stanovništva, povratnička naselja i sl. Iako ih mnogi smatraju otežavajućim faktorom u organizaciji života i rada škole, treba naglasiti da postoje i različite prednosti organizacije odgojno-obrazovnog rada u ovim formacijama. Nastavnici i učenici

u kombiniranim odjeljenjima dobijaju uloge koje su ponekad drugačije od uloga koje imaju sudionici odgojno-obrazovnog procesa u nekombiniranim (čistim redovnim odjeljenjima). Pored uloga, nastavnici u kombiniranim odjeljenjima moraju imati posebno razvijene kompetencije za kreiranje okruženja za učenje, što podrazumijeva organizaciju rada i racionalizaciju vremena u otežanim uvjetima, racionalnu iskoristivnost prostora i resursa za učenje, upravljanje i komunikacijske strategije kroz direktni i indirektni rad s učenicima. Kompetencije nastavnika i njihove uloge variraju u zavisnosti od strukture kombiniranih odjeljenja jer je sistem rada u trirazrednoj, četverorazrednoj i petorazrednoj kombinaciji složeniji od rada i organizacije dvorazredne kombinacije. Organizacija rada u kombiniranim odjeljenjima se dijeli na vanjsku i unutrašnju. Unutrašnja organizacija je regulisana Zakonom o osnovnoj školi, Pedagoškim standardima i normativima, te Nastavnim planom i okvirnim programom. Nastavnici nisu u prilici da mnogo toga promijene u pogledu unutrašnje organizacije rada u kombiniranim odjeljenjima, a u domenu vanjske organizacije organizacije rada njihova uloga je ključna i često odlučujuća.

Kombinirano odjeljenje treba organizirati kao razvojno primjereno okruženje za učenje koje potiče dječiju inicijativu za istraživanjem, ispitivanjem, promatranjem i eksperimentiranjem, te za preuzimanjem rizika unutar sigurnih granica. ‘‘Odgajatelji/Učitelji su ti koji stvaraju okruženje koje djecu intelektualno, socijalno, emocionalno i tjelesno angažira i koje promovira djetetovo učenje i razvoj.’’ (Tankersley i saradnici, 2011:172) Poboljšanje okruženja za učenje u kombiniranim odjeljenjima pomaže uklanjanju prepreka za učenje i temelj je za visoka očekivanja svakog učenika.

Organiziranje kombiniranih odjeljenja

Kombinirana odjeljenja nastaju spajanjem dva ili više razreda u istoj učionici. Kombinirano odjeljenje se različito poima u stručnoj pedagoškoj literaturi. Nekada je pojam kombiniranog odjeljenja određivan kao nepodijeljena škola, nediferencirana škola, neraščlanjena škola, nižeorganizirana škola, patuljasta škola i sl. Prema Špijunović (1998:26) kombinovano odjeljenje se definira na sljedeći način: ‘‘Kombinovano odjeljenje je odjeljenje koje je sastavljeno od učenika dva, tri ili četiri razreda sa kojima istovremeno radi jedan učitelj.’’ Međutim, u školskoj praksi u Bosni i Hercegovini su prisutna

i kombinirana odjeljenja od pet razreda, a u nekim zemljama svijeta (USA, Australija, Švedska, Norveška, Kanada) postojala je praksa organiziranja odjeljenja i od osam razreda (eng. *one-room school*). Prelaskom na obavezno devetogodišnje obrazovanje povećan je i broj kombinacija, tako da nerijetko nailazimo i na kombinirana odjeljenja formirana od pet razreda. "Razlike u nastavnim programima razreda koji su spojeni u kombinirano odjeljenje onemogućavaju da se mnogo zajednički radi sa svim razredima, pa je zbog nužne podjele rada po razredima mnogo realnije da se materijalnim opremanjem škole i napose tehničkim uređenjem učionice stvore objektivne olakšice nastavnicima za izvođenje podijeljene nastave." (Poljak, 1988:194)

Slika 1. Kombinirano odjeljenje I-V razred JU OŠ "Ćamil Sijarić" Zenica, PŠ Kolići

U modernim školskim zgradama područnih škola u kojima se nastava izvodi u kombiniranim odjeljenjima, učionice za ova odjeljenja su opremljene pokretnim pregradnim zidovima, panelima, a uz učionicu se nalaze i posebne manje prostorije, kao i savremena IT oprema da bi se rad u kombiniranom odjeljenju mogao nesmetano izvoditi po razredima. Dobrom organizacijom učionica se stvaraju uvjeti za izmjenu direktnog i indirektnog rada sa učenicima, što je, također, jedna od specifičnosti rada u kombiniranom odjeljenju. Međutim, pored fizičkog okruženja, neophodno je rad u kombiniranim odjeljenjima sagledati i iz ugla emocionalnog, socijalnog i školskog okruženja čijim se integrisanjem može govoriti o kvalitetu okruženja za život, rad i učenje učenika mlađeg školskog uzrasta.

Okruženje za učenje u kombiniranom odjeljenju

Nastavnici mogu dosta toga učiniti kako bi pozitivno uticali na kvalitet okruženja u kome učenici žive, rade i uče. Kada čujemo pojam "okruženje za učenje" odmah pomislimo na fizičko okruženje. Međutim, obaveza nastavnika je da osigura uvjete za tjelesni, emocionalni, socijalni i kognitivni razvoj svojih učenika. Mavroskoufis (2014:52) definirajući pojam "okruženje za učenje" navodi sljedeće: "Termin okruženje, ovdje se koristi u širem smislu i pod njim se podrazumijeva: fizičko okruženje, emocionalno okruženje (koje se sastoji od osjećanja i potreba učenika i nastavnika), socijalno okruženje (koje se sastoji od međusobnih odnosa učenika, ako i odnosa između učenika i nastavnika) i školsko okruženje (koje je u najvećoj mjeri određeno očekivanjima u pogledu učeničkih postignuća i razlikama među učenicima u pogledu njihovih početnih znanja i vještina)." Bitan element osiguranja poticajnog okruženja za učenike u kombiniranim odjeljenjima je i osiguranje dobrobiti za učenike."Dobrobit je stanje koje može biti prepoznato po tome što u njemu dijete izražava zadovoljstvo i uživanje jer su u tom stanju svi ljudi opušteni i zrače unutarnjim mirom, a istovremeno su puni energije i života."(Laegers, 2005 – vidi kod Tankersley i saradnici, 2011: 165) Učenici u kombiniranim odjeljenjima usmjerenim na dobrobit su otvoreni za okruženje u kome se nalaze, emocionalno su dostupni i fleksibilni jer su njihove potrebe zadovoljene. Leavers u svom radu za dobrobit navodi sljedeće: "Dobrobit nije povezana samo s bogatim okruženjem (dobro opremljenom infrastrukturom, različitim materijalima za učenje i sl.), već i sa:

- pozitivnim ozračjem u razredu (s ugodnom atmosferom, pozitivnim interakcijama, osjećanjem pripadanja i sl.),
- mogućnošću za inicijativu (slobodom da odaberu vlastite aktivnosti, da su kad god je moguće uključena u praktična znanja, donošenje pravila i dogovore),
- učinkovitom organizacijom (jasan plan dana u skladu sa razvojnim karakteristikama djece, u kojem nema praznog hoda, s optimalnim vođenjem/usmjeravanjem, prikladnim grupiranjem i sl.),
- empatičnim odnosom odrasle osobe (koja uvažava dječje potrebe i osjeća i intervenira na poticajan način koji istovremeno ostavlja dovoljno prostora za inicijativu). (Laegers, 2005 – vidi kod Tankersley i saradnici, 2011: 166)

Saradnja i kompetentnost, nasuprot kompetitivnosti, u kombiniranim odjeljenjima doprinosi stvaranju socio-emocionalnog okruženja. Okruženje u kojem vlada takmičarska atmosfera stvara dojam da su učenici različitih razreda jedni drugima prepreka u uspjehu. Tankersley i saradnici (2011:168) smatraju sljedeće: “U saradničkom okruženju, djeca/učenici znaju da će drugi mariti za njihov doprinos i da zajedno stvaraju zajednicu za koju osjećaju pripadnost.”

Jačanje saradničkih odnosa i stvaranje zajedništva u kombiniranom odjeljenju znači razvijanje jedinstvenog identiteta te zajednice na način da svako daje svoj doprinos u razvoju njenog izgleda, tradicije, klime, kulture i pravila ponašanja. Neophodno je osigurati interakciju kombiniranog odjeljenja sa školom, tj. školskom klimom i kulturom, jer su ova odjeljenja najčešće izolirana u objektima područnih škola, te rijetko, ili nikako, nisu u interakciji sa članovima školske zajednice (zajednica na nivou cijele škole). Ako postoji interakcija između škole i kombiniranih odjeljenja, osigurat će se i utjecaj školskog okruženja na kvalitet odjeljenskog okruženja, u našem slučaju okruženja u kombiniranim odjeljenjima.

Upravljanje grupama i komunikacija u kombiniranom odjeljenju

Kada se planira okruženje koje će biti podsticajno za učenje, nastavnik mora poznavati, razumjeti i prihvatiti načine na koje uče grupe učenika i svaki učenik ponaosob. Karakteristike malih grupa je moguće inkorporirati u organizaciju rada u kombinovanom odjeljenju, kako bi se stvorilo okruženje slično u radu sa “čistim” odjeljenjem. Grupe, kao manje nastavne forme povećavaju motivaciju učenika kroz unapređenje osjećaja lične i interpersonalne kompetencije, unapređenje vlastite odlučnosti i pozitivnog odnosa prema drugim učenicima. Kada govorimo o tipovima grupa koje se mogu formirati u kombiniranim odjeljenjima, postoje najmanje tri tipa. Prema Mavroskoufis (2014:61) radi se o sljedećim tipovima:

- *Grupe zasnovane na potrebama.* Ove grupe se formiraju za kratak period, da bi se okupili učenici sa sličnim potrebama ili problemima u učenju (npr. kako bi usvojili određene vještine, da bi radili na razvoju socijalnih vještina).
- *Grupe zasnovane na interesovanjima.* I ove grupe se formiraju za kratko vrijeme sa ciljem okupljanja učenika sa sličnim interesovanjima. Naprimjer, ako se iz biologije

obrađuje nastavna tema o krvotoku i respiratornom sistemu kod životinja, učenici će možda htjeti istraživati različite vrste životinja (npr. medvjede, pauke, gliste), pa zajednička interesovanja mogu biti osnova za stvaranje malih istraživačkih timova.

- *Grupe zasnovane na razlikama.* Za dosezanje nekih ciljeva, ponekad je poželjno spojiti učenike iz različitih sredina, ili one koji imaju različit nivo znanja, sposobnosti ili interesovanja. Ukoliko naprimjer imate nastavnu jedinicu iz književnosti o pojmu "tragičnog junaka" učenici iz različitih sredina mogu obogatiti nastavu dajući različite primjere iz svoje porodice ili zajednice. Poenta je kako "tragični heroj" može postojati i zaista postoji u svim socijalnim slojevima, rasama i historijskim epohama, te da može biti različitog spola.

Broj članova u grupama treba da se kreće od tri do šest, mada ne postoji neki čarobni broj kada je u pitanju veličina grupe. Broj članova grupe zavisi od svrhe zbog koje je grupa formirana. Veoma pogodni za organizaciju u kombiniranom odjeljenju su i centri za učenje. "Centri za učenje su nastali na osnovu jednog niza kriterija, ali mogu biti različitih oblika. Nastali su s ciljem da se unaprijedi učenje u malim grupama, učenje istraživanjem, samostalnim radom i aktivnim učešćem i mogu ih koristiti djeca pojedinačno, u parovima, ili u manjim grupama." (Burke-Walsh, 2000:87)

U nižim razredima osnovne škole, osnovni centri su: centar za opismenjavanje, centar za pisanje, za prirodne nauke, matematiku, odnosno manipulativne aktivnosti, likovnu umjetnost, dramu, odnosno kreativnu glumu. Centri se mogu grupisati i na druge načine, npr. osnovni centar za učenje, centar za dopunsku nastavu, centar za dodatnu nastavu i nezavisni centar za učenje. "Ovisno o tome kakva postignuća ostvaruju u osnovnom centru za učenje, učenici mogu kasnije prelaziti u centar za dopunsku nastavu, centar za dodatnu nastavu ili neovisni centar za učenje." (Mavroskoufis, 2014:62)

U ovom slučaju nastava u kombiniranom odjeljenju bi se morala transformisati u male nastavne grupe formirane s jasnom svrhom.

***Slika 2.** Centar za manipulativne aktivnosti, JU OŠ "Safvet-beg Bašagić" Visoko*

Kada se jednom donese odluka da se nastava u kombiniranom odjeljenju realizira u malim grupama, nastavnik mora biti siguran da ta odluka prati ciljeve nastave i da su učenici spremni da efektivno i efikasno rade u grupama. Učenicima se unutar grupa, s vremena na vrijeme, mogu mijenjati uloge, a sve u cilju da bismo podstaknuli njihovo učešće u radu i smanjili dosadu. Kako bi se osigurala dinamična vremenska artikulacija, neophodno je da učenicima damo određeni rok za realizaciju zadataka u grupama, tj. moramo naučiti planirati ritam rada u malim grupama.

Nastavnik u kombiniranom odjeljenju istovremeno preuzima ulogu predavača, pomagača, posmatrača i evaluatora. "Naizmjeničnim radom, u kombinovanom odjeljenju, učitelj s jednim razredom radi, drugi posmatra kako radi, trećem pomaže u rješavanju problema, a sa četvrtim vrši evaluaciju usvojenih programskih sadržaja." Rajlić (2009:27) Međusobna komunikacija nastavnika i učenika u kombiniranom odjeljenju odvija se na relaciji: nastavnik-učenik, učenik-učenik, učenik-nastavnik, učenici jednog razreda-učenici drugog razreda, grupa učenika-nastavnik, grupa učenika-grupa učenika i sl. Kako bi se osigurala jednosmjerna, dvosmjerna i višesmjerna komunikacija preporučuju se i specifične formacije sjedenja u kombiniranim odjeljenjima. Raspored sjedenja u učionici je bitan faktor uspjeha učenika koji pohađaju nastavu u kombiniranim odjeljenjima.

Raspored sjedenja u kombiniranim odjeljenjima

Raspored sjedenja u kombiniranom odjeljenju je sastavni dio fizičkog, socijalnog i emocionalnog okruženja za učenje. Na ponašanje učenika, njihov anagažman, i na kraju njihovo učenje utiču sljedeći faktori fizičkog okruženja: veličina učionice u odnosu na broj učenika u odjeljenju, organizacija učionice u smislu rasporeda sjedenja i prostora za kretanje, dostupnost izvora (resursa) za učenje. "Organiziranje fizičkog okruženja na način koji odgovara potrebama učenika pri učenju, podrazumijeva dizajniranje prostora, potpunu integraciju informacionih tehnologija unutar škole, kao i efikasnost i efektivnost održivog sistema školske zgrade. Ovakav pristup ne znači da se svako mjesto može idealno urediti, već da uređenje mora odgovarati i podržavati aktivnosti koje se u njemu odvijaju, kao i potrebe onih koji tu žive i rade, a posebno obrazovne ciljeve i zadatke." (Mavroskoufis, 2014:69)

Rad u malim grupama je odličan način kako da organizujemo učionicu u kombiniranom odjeljenju. Rad u grupama omogućava komunikaciju, diskusiju, dogovor, sukobljavanje i usaglašavanje mišljenja među učenicima. "Za uspješnu organizaciju učenja u kombiniranom odjeljenju neophodno učiniti sljedeće:

- napraviti takav raspored sjedenja u grupama da učenici gledaju jedni drugima u lice,
- raspored grupa postaviti tako da lako uočvaju plan table, po mogućnosti postaviti najmanje dvije table u učionici,
- raspored stolova postaviti tako da kretanje učitelja i učenika po učionici ne ometa rad drugih grupa,
- kooperativni rad u grupi organizovati tako da učenici rade kao grupa, a ne u grupi i
- organizovati rad grupe tako da učenici rade zajedno." (Rajlić, 2009:27)

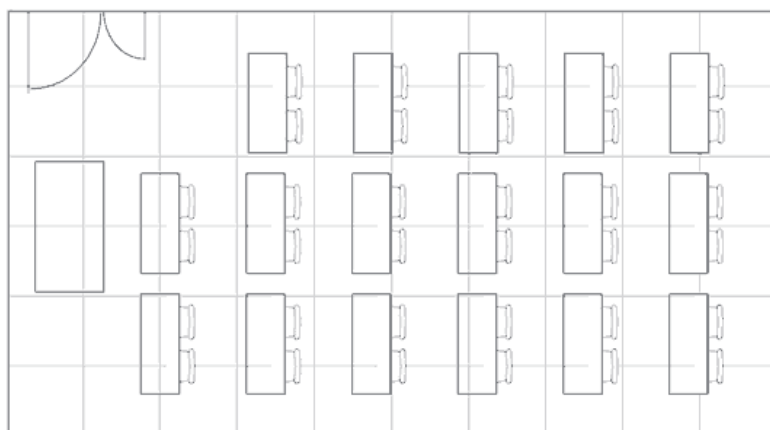
Dakle, da bi proces učenja bio što efikasniji neophodno je puno pažnje posvetiti i fizičkom okruženju za učenje. Faktori o kojima nastavnik treba voditi računa u cilju postizanja što boljih rezultata u procesu nastave/učenja, a koji se odnose na ergonomske zahtjeve su: dobar raspored audio-vizuelnih sredstava i opreme, adekvatan raspored sedenja u odnosu na broj učenika, stolice koje su udobne i prilagođene uzrastu učenika, adekvatna radna površina za

učenike, te klimatski uvjeti koji uključuju osvjetljenost, temperaturu i provjetrenost.

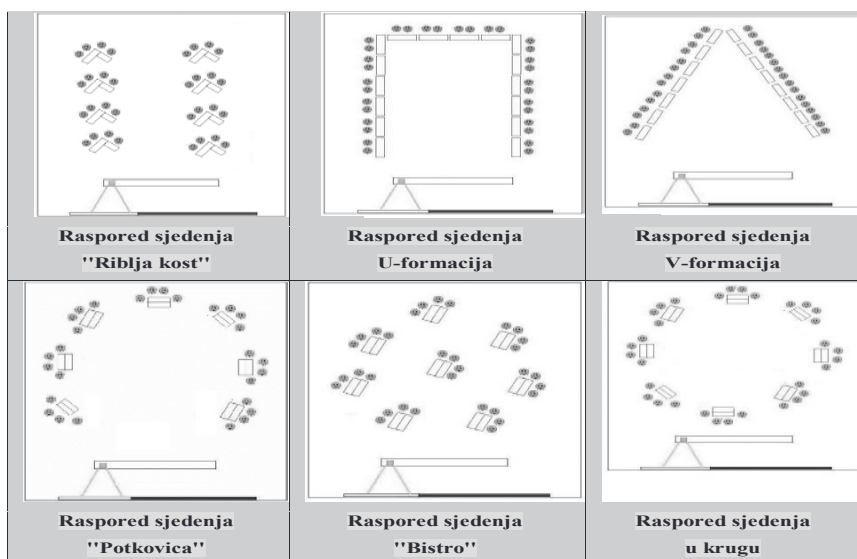
Slika 3. Učionica nekada-učionica sada

Zanimljivo je da se raspored sjedenja u učionicama uglavnom nije mijenjao, što možemo uočiti ako pogledamo sliku učionice iz 19. i 20. vijeka, te učionice iz 21. vijeka. Međutim, prisutne su i druge formacije sjedenja u učionicama, ali se nastavnici najčešće opredjeljuju za tradicionalni raspored sjedenja kako bi osigurali da svi učenici prate nastavu.

Slika 4. Tradicionalni raspored sjedenja u učionici

Tradicionalni raspored sjedenja se koristi u većini škola, pa samim tim i školama u kojima djeluju kombinirana odjeljenja, jer ima prednost, tj. omogućava smještanje jednog razreda u jedan prostor i nastavniku omogućava da šeta između redova (u ovom slučaju razreda). Ovakav raspored onemogućava dobro grupisanje učenika, ukoliko se planira grupni rad i nije potpuno adekvatan jer ne omogućava učenicima da stupe u interakciju. **Slika 5.** Modeli rasporeda sjedenja u učionici

Slika 5. Modeli rasporeda sjedenja u učionici

Raspored sjedenja "Riblja kost" podsjeća na tradicionalni raspored sjedenja, ali omogućava lakše organiziranje rada u parovima i grupisanje učenika. Nastavnik primjenom ovog oblika rada ima dovoljno prostora za kretanje, a učenici imaju dobar pogled na tablu.

Raspored sjedenja U-formacija je čest raspored sjedenja u učionicama. Omogućava dobru vidljivost među učenicima, a nastavnik može nesmetano da se kreće u slobodnom prostoru i ne podsjeća na školsku atmosferu. Ovaj raspored ima i svojih nedostataka jer dio učenika pod nezgodnim uglom mora da prati dešavanja na tabli (zapisi, demonstracije, projekcije i sl.).

Raspored sjedenja V-formacija Ova formacija sjedenja je manje formalna, omogućava i bolji pogled učenicima ka tabli, a nastavniku da se nesmetano kreće u praznom prostoru i da ima uvid u rad učenika. Njima je omogućeno da se bolje vide i povežu, što utiče na saradnju. Nedostatak ovog rasporeda sjedenja je taj što ne omogućava smještanje velikog broja učenika u manji učionički prostor.

Raspored sjedenja "Potkovica" je takav raspored sjedenja koji potiče maksimalnu uključenost učenika i osigurava izvrstan kontakt između nastavnika i učenika. Posebno je pogodan za dodatne demonstracije. Jeadan od nedostataka je da manji broj učenika ima slabiju vidljivost ka tabli i aktivnostima koje se na njoj realiziraju.

Raspored sjedenja "Bistro" koristimo kada želimo da podstaknemo interakciju i saradnju među učenicima, organizujemo rad u malim grupama ili različite vrste radionica. Kada je u pitanju ovaj raspored sjedenja, učenici su podijeljeni u grupe i sjede za različitim stolovima. Ovaj raspored sjedenja je više neformalan i pospješuje razmjenu ideja među učenicima. Međutim, treba imati u vidu da ovakav raspored može suviše naglasiti podijeljenost u grupe, dovesti do šumova u komunikaciji ili uticati na smanjenje koncentracije za praćenje nastave.

Raspored sjedenja u krugu je još jedan od oblika koji se koristi u školskoj praksi. Glavni nedostatak ovog oblika sjednja je prije svega što je teško naći sto koji je odgovarajući za ovaj raspored, a takođe i pojedini učenici imaju nezgodan ugao gledanja ka tabli. Osnovna prednost je što ovaj oblik daje potpunu mogućnost saradnje i okrenutosti učenika jednih prema drugima, kao i najveću slobodu nastavniku da slobodno cirkuliše i prilazi učenicima.

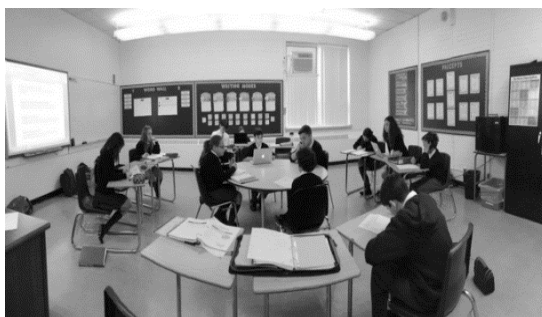
Slika 6. Učionica organizirana kroz centre učenja

Ono što je suština, jeste da treba prethodno razmisliti i izabrati najpodesniji raspored sjedenja u kombiniranom odjeljenju, shodno efektu koji želimo postići, nastavnim strategijama koje planiramo primjenjivati, te nastavnom sadržaju/sadržajima koje planiramo obrađivati u toku nastavnog sata. Ne postoji jedan i najbolji raspored sjedenja u kombiniranom odjeljenju, te s toga treba koristiti prednosti različitih tipova organizacije sjedenja, shodno obrazovnim potrebama učenika svakog razreda u odjeljenju i njihovih potreba u konkretnoj obrazovnoj situaciji.

Okruženje za učenje i kritičko promišljanje u kombiniranom odjeljenju

Organizacija učioničkog prostora podrazumijeva plansku i sistematsku aktivnost, a jedan od segmenata te organizacije je fokusiran i na raspored namještaja, opreme i resursa za učenje u učioničkom prostoru. Ukoliko proces učenja/nastave želimo osmisliti na način da učenici kritički promišljaju, neophodno je uzeti u obzir i mogućnosti koje fizičko okruženje u učionici nudi za ostvarenje različitih vidova interakcije. Učionički prostor namijenjen za kombinirana odjeljenja se uglavnom percipira kao prostor gdje učenici sjede, pišu i uče raspoređeni u odvojene grupe u skladu sa razredom koji pohađaju. Da bi učenike potaknuli na kritičko promišljanje neophodno je, prije svega, stvoriti klimu povjerenja među razredima, zaokupiti učenike

zanimljivim idejama, njegovati dubinsku analizu i neusiljenu raspravu. Uz mnoštvo učeničkih pitanja, domišljate i žive rasprave i aktivnosti u kombiniranom odjeljenju, te kreativno orijentiranog nastavnika, omogućava se učenicima da razviju mnoštvo vrijednih umijeća kritičkog mišljenja. Kritičko mišljenje je vještina uz pomoć koje učenici dolaze do logičkih zaključaka. Zasniva se na argumentima koji podrazumijevaju obradu informacija, donošenje odluka, učenje i rješavanje problema. "Pristupi u kojima su učenici uključeni u aktivno promišljanje, bez oklijevanja, bolji su do onih u kojima se izučavaju logički procesi na apstraktan način i učenicima onemogućava da se uključe u razmišljanje o nečem značajnom. Štaviše, kritičko mišljenje se najbolje razvija kada proističe iz lične znatiželje učenika i izvornih poticaja do kojih je učenicima stalo." (Steele i saradnici, 2002:46)

Slika 7. Raspored sjedenja u učionici- model "Akvarijum"

Valentin Kuleto, jedan od svjetskih stručnjaka za izradu i upravljanje obrazovnim softverima, preporučuje sljedeće modele organizacije učionica koje promiču kritičko promišljanje: Akvarijum, Geometrijski miks, Prostor za stvaranje, Stanice za diferencijaciju, Funkcijske čahure, Dvije grupe+ dva reda, Google soba, Dvije strane, Veliki oval, Otvoreni trg, Atelje za učenje, Fluid, Rotirajuće grupe i sl. Ove modele predlaže s ciljem ohrabrivanja nastavnika da drugačije dizajniraju svoje učionice. U učionicama dizajniranim uz primjenu pomenutih modela rasporeda sjedenja osigurana je interakcija, pokret, proučavanje i saradnja kao preduslovi za individualno kritičko promišljanje.

Zaključak

Stvaranje kvalitetnog okruženja za učenje je obaveza i izazov za svakog nastavnika. Kvalitetno uređeno okruženje za učenje olakšava izvođenje nastave i proces učenja u kombiniranim odjeljenjima. Ključni faktor za kreiranje stimulativnog okruženja za učenje u kombiniranim odjeljenjima je, pored profesionalnih kompetencija nastavnika, i odjeljenjska kultura koja je u interakciji sa školskom klimom i kulturom. Ključni elementi odjeljenjske kulture stavljaju fokus na učenje (kako na proces, tako i na ishode učenja), učnički osjećaj pripadnosti odjeljenju i školi kao zajednici, entuzijazam, aktivizam, zainteresiranost učenika za svoju dobrobit i dobrobit drugih, kako u kognitivnom, tako i u emotivnom, socijalnom i fizičkom smislu. Primjena savremenih modela rasporeda sjedenja ili organizacije učionice kroz centre za učenje, osigurat će da učionica bude idealno mjesto boravka učenika koji žele raditi, učiti, istraživati, promišljati, eksperimentirati i slijediti vlastite interese. Učionice opremljene savremenom opremom, s dobrim prostornim mogućnostima i mnoštvom materijala i izvora (resursa) za učenje, nude učenicima otvorenu mogućnost za istraživanje i kreiranje novih ideja. Unapređenje saradnje među učenicima različitih razreda unutar kombiniranih odjeljenja osigurava se primjenom različitih strategija saradničkog (kooperativnog) učenja, tj. formiranjem mješovitih grupa u realizaciji pojedinih aktivnosti (grupe zasnovane na potrebama, grupe zasnovane na interesovanjima i grupe zasnovane na razlikama). Nastavnik koji, s vremena na vrijeme, mijenja organizaciju rada u kombiniranom odjeljenju, doprinosi i stvaranju radno-produktivnog okruženja za učenje.

Literatura

1. Burke- Walsh, K. (2000). *Stvaranje učionica u kojima dijete ima centralnu ulogu (8,9 i 10 godina)*. Sarajevo: COI Step by step.
2. Leavers, F (2005). *Well-being and involvement in care settings. A process-oriented self-evaluation instrument*. Leuven University, Belgium: Kind & Gezin and Research Centre for Experiential Education.
3. Mavroskoufis, D.D.i saradnici (2014). *Nastava orijentirana na učenje- Vodič za nastavnike usmjerne na postignuća*. Beograd: Centra za demokratiju i pomirenje u jugoistočnoj Europi.

4. Poljak, V. (1988). *Didaktika*. Zagreb: Školska knjiga.
5. Rajlić, I. (2009). *Inoviranje nastave u kombinovanom odjeljenju*. Banja Luka: Grafid.
6. Steele, L.J. i saradnici (2002). Čitanje, pisanje i diskusija u svakom predmetu i šire metode za poboljšavanje kritičkog mišljenja. Sarajevo COI Step by Step.
7. Špijunović, K. (1998). *Organizacija rada u kombinovanom odjeljenju*. Užice: Kulturno-prosvetna zajednica.
8. Tankersley, D. i saradnici (2011). *Teorija u praksi-Priručnik za profesionalni razvoj učitelja*. Sarajevo: COI Step by step.

LEARNING ENVIRONMENT AND COMMUNICATION IN COMBINED CLASSES

Abstract

The learning environment does not only imply a physical learning environment. It implies social and emotional conditions, as well as the conditions that enable the cognitive and physical development of students. When we want to create an environment that is physically, psychologically and socially safe, it is necessary to take into account materials, tasks, situations, and the schedule of learning seating. In reality, the physical, psychological and social environment often overlaps and interacts with one another. When we talk about the physical learning environment, it often plays an important role in the learning process that takes place in the combined classes. Students' behavior and their engagement in the combined classes are influenced by the size of the classroom, the organization of sitting and retirement schedules, the availability of learning materials (learning resources) etc. The 21st century learning environment envisages the place where students work in groups, they collaborate and move through the classroom according the activities and tasks, and the interaction takes place, both with the teacher and through the competent contacts inside the class and within the classes.

Key words: *combined class, classroom, communication, learning environment, group management, learning resources*

PSIHOLOGIJA

Dr. sc. Dženan Skelić
Gabrijela Lučić
Janja Antolović

ODNOS RELIGIJSKE ZRELOSTI I PRISUSTVA AUTOMATSKIH MISLI

Sažetak

Istraživanje je obuhvatilo 98 ispitanika pri čemu je fokus bio na utvrđivanju parametra ne/postojanja veze između religijske zrelosti i prisustva automatskih misli te prisustva nade. U obzir su uzeti i neki opšti parametri kao što su spol, socioekonomski status i iskaz o vlastitoj religijskoj orijentaciji i konfesionalnoj pripadnosti. Rezultati istraživanja su pokazali kako ne postoji očekivana povezanost između religijske zrelosti i prisustva automatskih misli, dok su se neki drugi parametri pokazali kao značajni prediktori religijske zrelosti kao i drugih varijabli uključenih u istraživanje.

Ključne riječi: *religijska zrelost, nada, automatske misli, konfesija*

Uvod

Istraživanje je usmjereno na utvrđivanje odnosa između prisustva nade, prisustva automatskih misli i stepena religijske zrelosti.

Snyder (1994,2000) je ispitivao pozitivne aspekte uticaja nade na zdravlje, rad, edukaciju i lično mnijenje, našavši kako je ovaj uticaj prevasahodno određen kroz tri obrasca mišljenja i to usmjeravanje života ka ciljevima, pronalaženje različitih načina da se do tih ciljeva dođe te vjerovanje da će se ciljevi realizirati. Isti autor nalazi kako je aspekte nade i njenoga djelovanja na psihičko ozdravljenje i sazrijevanje jedinke moguće iskorisiti u okviru terapijskog procesa pokretanja pozitivnog mišljenja pri čemu se osobu uči realističnom postavljanju ciljeva i sposobnosti snažnog samomotiviranja i vjerovanja u mogućnosti ostvarenja samih ciljeva različitim putevima (Snyder,2002). Ovakav model ima dodirnih tačaka i dosta je sličan Ellis-ovoj (1994,2004). REBT, odnosno

racionalno- emotivnoj ponašajnoj terapiji, a očite su sličnosti i sa CBT što je i očekivano.

Automatske misli prema Beck-ovoj (1972,1976) koncepciji skupa sa maladaptivnim uvjerenjima predstavljaju sastavni dio mehanizma koji stvara emocionalne poremećaje koji kulminiranjem i usložnjavanjem mogu producirati depresivni poremećaj. Automatske misli mogu imati kako pozitivnu tako i negativnu konotaciju iako je negativna ona na koju se u istraživanjima ali i literaturi mnogo češće skreće pozornost posebno zbog njihovog značaja za CBT.

Burns (1980) je definirao najčešće od kognitivnih pogreški koje dovode do emocionalnih poremećaja od kojih možemo polirati 9 najznačajnijih: skok na zaključak (skontali su moju grešku i sad me preziru), proricanje sudbine (ovo će mi uništiti budućnost), fokus na negativnom (to je dokaz da mi ništa ne ide), diskvalificiranje pozitivnog (uspjeh je samo prolazan slučaj), emocionalni rezon (osjećam se bezvrijedno znači da jesam takav), personalizovanje (smiju se mojoj grešci i meni), definicione izjave (ono što sam definisao kao pogrešno jeste pogrešno), polarizovano mišljenje (sve je pogrešno i ništa nije dobro) te selektivno izdvajanje iz konteksta (ako mi se vrti u glavi umirem).¹

Murken (1998,2002a,2002b,2003a,2003b) ukazuje na niz prednosti uvažavanja religijskog sentimenta u svakodnevnom životu i terapijskom procesu koje prozilaze kao zaključak nastao na osnovu mnogostrukih studija o pozitivnim efektima religioznosti na zdravlje jedinke sa posebnim osvrtom na dobrobiti od njene primjene u terapijskom procesu odnosno generalno procesu ozdravljenja bilo koje vrste.

Prema Skelić (2014) religioznost može imati različite funkcije na individualnom i kolektivnom odnosno društvenom planu. Na individualnom planu religioznost može imati slijedeće funkcije: 1.funkcija priskrbljivanja smisla i nade; 2.funkcija obezbjeđivanja socijalne sigurnosti jedinke kroz potvrdu pripadnosti zajednici; 3.katarzička funkcija na planu pražnjenja emocionalnog naboja; 4.funkcija prividne kontrole nad konačnim ishodima životnih događaja; 5.funkcija obezbjeđivanja univerzalnog kriterija u procesu transcendencije; 6.zaštitna funkcija realizirana kroz upotrebu ritualnih riječi i/ili ritualnih ponašanja; 7.adaptivna funkcija u procesu nošenja

¹ Kod Grohol (2009) nalazimo dosta pregledan kratki prikaz objašnjenja i primjera za svih 15 kognitivnih distorzija

sa gubitkom, stresom ili kriznim kontekstom. Na društvenom pak planu religioznost može imati slijedeće funkcije: 1.povećanje društvene kohezije i solidarnosti; 2.obezbjedivanje sadržaja semiosfere te time distinkcije na relaciji Mi/Oni; 3.obezbjedivanje i održavanje kulture i društveno poželjnog sistema vrijednosti te protežiranja moralog prosuđivanja i djelovanja; 4.katarzička funkcija na planu pražnjenja emocionalnih naboja unutar zajednice; 5.te funkcija društvenog pritiska i prisile (ibid.).

U okviru individualnih funkcija religije evidentno je (Skelić, 2014) priskrbljivanje smisla i nade koje je za naše istraživanje od vitalne važnosti. Mnogi mislioci, teolozi, filozofi i autori iz različitih područja društvenih znanosti oduvijek su povezivali nadu i religiju kao jedno od izvorišta iste. Također je za očekivati da religioznost priskrbi umanjeње negativnih automatskih misli jer kroz funkcij 4,6 i 7 prema Skelić (2014) na individualnoj razini olakšavaju nošenje sa neizvjesnošću kroz stvaranje privida kontrole i mogućnosti uticaja kroz molitvu, rituale i slično.

Dakle sa aspekta razumijevanja ovih odnosa religioznosti, nade i kognitivnih distorzija za očekivati je postojanje određene sprege između njih koja bi rezultirala pozitivnom korelacijom religioznosti sa nadom i negativnom korelacijom to dvoje sa prisustvom automatskih misli.

Metod

Uzorak

Uzorak je sačinjavalo 98 ispitanika od čega su većina ženskog spola njih 74,5%. Uzorak razlikuje ispitanike u odnosu na religijsku pripadnost pri čemu je 61,6% islamske vjeroispovjeti, 23,3% katoličke i 15,1% ateista. Pravoslavna vjeroispovjest nije zahvaćena uzorkom s obzirom na iznimno malu zastupljenost osoba ove religije u tretiranoj populaciji. Ispitanici su hronološke dobi između 19 i 29 godina ($M=21.71$, $sd=2.036$). Većina ispitanika se izjašnjava kako su prosječnog socioekonomskog statusa 80.6%, dok se 15.3% izjašnjava da su dobrostojeći a 4.1% da žive loše.

Instrumenti

Skala nade² predstavlja adaptiranu skalu nade prema Snyder-ovom modelu. Skala sadrži 9 čestica sa ponuđenim odgovorima na skali slaganja od 1 do 5 odnosno od potpuno netačno do potpuno tačno. U našem istraživanju dobijen je Cronbach alpha: $\alpha=.802$.

Skala religijske zrelosti³ je adaptirana Skala globalne razvijenosti vjere koja je konstruisana u skladu sa četvrtim i petim stadijem razvoja religioznosti Fowleor-ovog model. Skala je adaptirana i preformulirana u Hrvatskoj. Sastoji se od 7 stavki sa ponuđenim A i B odgovorima. U našem istraživanju dobijen je Cronbach alpha: $\alpha=.612$.

Upitnik automatskih misli⁴ je u Hrvatskoj adaptirani upitnik ATQ Hollon & Kendall koji se sastoji iz 30 čestica koje definiraju prostor negativnih automatskih misli kroz skalu slaganja od 1-5 odnosno gradaciju od nikada do uvijek. U našem istraživanju dobijen je Cronbach alpha: $\alpha=.937$.

Rezultati

Rezultati istraživanja su pokazali kako između religijske zrelosti ($M=11.58$; $sd=1.86$) i opšteg prisustva nade ($M=34.64$; $sd=5.74$) ne postoji statistički značajna povezanost ($r=.129$; $p=.205$), kao niti ($r=.182$; $p=.072$) sa prisustvom automatskih misli ($M=53.17$; $sd=15.66$).

Rezultati pak pokazuju da između opšteg prisustva nade i prisustva automatskih misli postoji statistički značajna negativno konotirana povezanost ($r=-.314$; $sd=.002$). Ova visina korelacije mada je statistički značajna ukazuje samo na slabu povezanost sa negativnim predznakom.

Spol se nije pokazao kao dobar prediktor religijske religioznosti ($F=1.385$; $p=.242$), niti prisustva nade ($F=.230$; $p=.633$) kao niti prisustva automatskih misli ($F=.914$; $p=.341$).

Ekonomski status obitelji se također nije pokazao kao dobar prediktor religijske zrelosti ($F=.647$; $p=.587$), niti prisustva nade ($F=1.950$; $p=.127$), niti prisustva automatskih misli ($F=.915$; $p=.437$).

² vidjeti u Proroković, A. Et al. (???). Zbirka psihologijskih skala i upitnika I. Sveučilište. Zadar. p.3,4.

³ vidjeti u Proroković, A. Et al. (2004). Zbirka psihologijskih skala i upitnika II. Sveučilište. Zadar. p.69-78.

⁴ Vidjeti u ibd. p.79-84.

Religijska pripadnost se pak pokazala kao veoma dobar prediktor religijske zrelosti ($F=4.889$; $p=.003$) dok se nije pokazala kao dobar prediktor prisustva nade ($F=1.209$; $p=.311$) kao niti prisustva automatskih misli ($F=.751$; $p=.525$).

Primjenom post-hoc LSD testa nalazimo kako se ova razlika na skorovima religijske zrelosti producira na osnovu razlike između ispitanika koji se izjašnjavaju kao religiozni i onih koji se izjašnjavaju kao ateisti, pri čemu u odnosu na konfesionalnu pripadnost ispitanika nalazimo kako vjernici islamske vjeroispovjesti pokazuju statistički značajno ($p=.002$) manju religijsku zrelost ($M=11.31$; $sd=1.79$) nego ispitanici koji se izjašnjavaju kao ateisti ($M=14.25$; $sd=1.70$) a isto je i sa vjernicima koji se izjasnjavaju kao katolici ($M=12.23$; $sd=1.58$) koji pokazuju statistički značajno manje rezultate nego ateisti na skali religijske zrelosti ($p=.045$).

Interesantno je da LSD također pokazuje, kako, iako ne postoji generalna razlika po pitanju ispoljavanja nade, statistički značajnu razliku nalazimo u distinkciji muslimani ($M=34.78$; $sd=5.68$) ateisti ($M=38.5$; $sd=2.08$) na nivou $p=.025$ kao i u distinkciji ateista i katolika ($M=32.53$; $sd=6.55$) na razini $p=.012$ pri čemu ateisti dakle u oba slučaja iskazuju značajno viši stepen nade nego pripadnici dvaju konfesija.

Diskusija

U dobijenim rezultatima je interesantno nekoliko momenata. Kao prvo ne nalazimo povezanost između nade i religijske zrelosti, što nije u skladu sa našim očekivanjima s obzirom da se viši stepen religijske zrelosti oslanja na optimističniju sliku Boga i njegovih uticaja na svakodnevno življenje a samim time i značajniji stepen očekivanja intervencije što za osobu koja je religiozna znači viši stepen optimizma a samim tim i nade. Rezultati pak ne potvrđuju ovakva očekivanja. Dublja analiza pak pokazuje ček tendenciju da osobe koje se izjašnjavaju kao areligiozna i ateise iskazuju viši stepen nade nego osobe koje se deklarišu kao religiozni. Ovakav rezultat može se interpretirati u svjetlu prthodnih rezultata ukoliko se uđe dublje u strukturu religioznosti na prostorima BiH koja je danas aktuelna. Naime radi se religijskom sentimentu koji primarno počiva na strahu od Božije odmazde i neminovnosti apsolutnog povinovanja Božijim očekivanjima. U sklopu ovakve religioznosti često susrećemo odsustvo optimizma te su česte i depresivne

tendencije koje su posljedica ubjeđenja jedinke da ne može odgovoriti zahtjevima Božanskog zakona. Takav vid religioznosti dakle ne iskazuje funkciju pružanja smisla i nade koju očekujemo na osnovu pozitivnih potencijala zdrave zrele religioznosti.

Također, ne nalazimo niti povezanost (negativnu niti pozitivnu) između religijske zrelosti i automatskih misli. Nalazimo pak očekivanu negativnu korelaciju između nade i prisustva automatskih misli. Ovakav rezultat je potvrda koncepta nade kao okosnice nošenja sa depresivnim tendencijama te procesuiranja negativnih emotivnih obrazaca.

Sa aspekta zdrave religioznosti neočekivan rezultat je i tendencija da ateisti iskazuju veći stepen religijske zrelosti nego ispitanici koji se deklariraju kao vjernici kako islamske tako i katoličke vjeroispovjesti. Međutim pojedinačnom analizom itema biva evidentno kako je skala religijske zrelosti zasičena itemima koji podrazumjevaju unutar koncepta zrelosti prisustvo otvorenosti i tolerancije te pozitivnog odnosa prema drugim religijama i njenim učenjima. Evidentno je kako su ispitanici koji se izjašnjavaju kao ateisti otvoreniji i tolerantniji prema drugačijim učenjima od onih koja slijede, nego što to pokazuju religiozni. Također je evidentno kako su ispitanici katoličke konfesije u iskazima pokazali viši stepen iste tolerancije nego ispitanici koji se izjašnjavaju kao pripadnici islamske konfesije. Ovakvi rezultati su u skladu sa sve većim zatvaranjem islamske zajednice unutar nešto rigidnijeg vrijednosnog sistema i semiosfere povezane sa njenim krucijalnim identitetima a u funkciji adaptacije u čijim temeljima se nalazi potencirani obrazac preuzimanja uloge žrtve i preveniranja budućih identičnih ishoda eventualnih neprijateljstava kroz intenziviran proces sabijanja u pravcu apsolutne grupne kohezije i snažne isključivosti spram različitosti odnosno spram Drugog. Razvoj rigidnog religijskog koncepta nalazimo često u društvima koja se nalaze u bezizlaznim prilikama kakvima se situacija u BiH sve više, sudeći prema različitim socioekonomskim parametrima, čini.

Literatura

1. Beck, A. T. (1976). Cognitive therapies and emotional disorders. New York. New American Library.
2. Beck, A. T. (1972). Depression; Causes and Treatment. Philadelphia. University of Pennsylvania Press.
3. Burns, D. D. (1980). Feeling good: The new mood therapy. New York. New American Library.
4. Ellis, A. (1994). Reason and Emotion in Psychotherapy: Comprehensive Method of Treating Human Disturbances : Revised and Updated. New York. Citadel Press
5. Ellis, A. (2004). Rational Emotive Behavior Therapy: It Works for Me—It Can Work for You. Amherst. Prometheus Books.
6. Grohol, John (2009). "15 Common Cognitive Distortions". PsychCentral. web.archive.org.
7. Murken, S. (2002a). Gottesbeziehung und Bekehrung. Empirische Anmerkungen zur Operationalisierung von Bekehrung. U: Henning, C. & Nestler, E. (ed.). Konversion. Zur Aktualitaet eines Jahrhundertthemas. Lang. Frankfurt am Main.
8. Murken, S. (1998a). Gottesbeziehung und psychische Gesundheit. Die Entwicklung eines Modells und seine empirische Ueberpruefung. Muenster: Waxmann.
9. Murken, S. & Shah, A.A. (2002). Naturalistic and Islamic approaches to Psychology, Psychotherapy and Religion. The International Journal for Psychologiy of Religion. 12 (4), 239-254.
10. Murken, S. (1998b). Gottesbeziehung und psychische Gesundheit. Waxman. Muenster.
11. Murken, S. (2002b). Heil und Heilung aus religionswissenschaftlicher und rechtlicher Sicht. U: Rink, S. & Schweer, T. (ed.). Religion und Recht. Diagonal- Verlag. Marburg.
12. Murken, S. (2003a). Konzepte und Konflikte zwischen psychotherapie und Seelsorge. U: Murken, S. ; Rueddel, H. & laux, U. (ed.). Spiritualitaet in der Psychosomatik. Diagonal-Verlag. Marburg.
13. Murken, S. (2003b). Die Bedeutung von Religiositaet und Spiritualitaet fuer die Behandlung von Patienten in der psychosomatischen Rehabilitation. U: Murken, S. ; Rueddel, H.

- & laux, U. (ed.). *Spiritualitaet in der Psychosomatik*. Diagonal-Verlag. Marburg.
14. Skelić, Dž. (2014). *Psihološki aspekti religioznosti*. Zenica. Hijatus.
 15. Snyder, Ch. D. (1994). *The Psychology of Hope: You Can Get Here from There*. New York. The Free Press.
 16. Snyder Ch.R. & S. J. Lopez (2002). *Handbook of positive psychology*. New York. Oxford University Press.
 17. Snyder, Ch. R. (2000). *Handbook of hope: theory, measures, & applications*. Academic Press.

RELATIONSHIP BETWEEN RELIGIOUS MATURITY AND THE PRESENCE OF AUTOMATIC THOUGHTS

Abstract

The survey encompassed 98 respondents, focusing on determining the non-existent relationship between religious maturity and the presence of automatic thoughts and the presence of hope. Consideration is given to some general parameters such as gender, socioeconomic status, and testimony of their own religious orientation and confessional affiliation. The research results show that there is no expected association between religious maturity and the presence of automatic thinking, while other parameters have been shown to be important predictors of religious maturity as well as other variables involved in the research.

Key words: *religious maturity, hope, automatic thinking, confessions*

MUZIČKA KULTURA

Dr. sc. Indira Meškić

**REALIZACIJA NASTAVNOG PLANA I PROGRAMA
MUZIČKE KULTURE DEVETOGODIŠNJEG OSNOVNOG
ODGOJA I OBRAZOVANJA U KONTEKSTU
OBRAZOVANJA STUDENATA RAZREDNE NASTAVE**

Sažetak

Nastava muzičke kulture od I do V razreda devetogodišnje osnovne škole jeste, prema broju časova predviđenih Nastavnim planom i programom Federalnog ministarstva obrazovanja, svedena na 2+2+2+2+1. U odnosu na broj časova ostalih predmeta možemo konstatovati da je to nedovoljno, ali u ovom radu ne želimo ukazati i na tu „manjkavost“ (op. aut.), nego na evidentan nesrazmjer sadržaja NPP-a (u nastavku skraćenica za Nastavni plan i program) koji trebaju usvojiti učenici mlađeg školskog uzrasta (razredne nastave) u odnosu na NPP studenata kojima će to biti profesija – realizirati muzička predmetna područja: muzičke igre, slušanje muzike, brojalice i pjevanje i sviranje u skladu sa aktualnim NPP-om za ovaj uzrast (koji je usvojen i u primjeni od 2003. godine) uz sadržaj NPP-a studija koji ih priprema na to. Ono što je evidentno jeste da nastavni sadržaj muzičke / glazbene kulture djece mlađeg školskog uzrasta zahtijeva od profesora razredne nastave potupunu/punu spremnost u vidu obrazovanja, aktivnosti i kreativne djelatnosti da taj sadržaj u potpunosti / u značajnoj mjeri i ponudi i realizuje sa svojim učenicima. Realnost donosi činjenice da se na Pedagoške fakultete upisuju srednjoškolci koji nisu u srednjoj školi (trogodišnjoj ili četverogodišnjoj) imali predmet u okviru kojeg su izučavali na bilo koji način muzičku umjetnost / kulturu / nauku. Njihova želja za studijem koji će im omogućiti pedagoški rad sa djecom mlađeg školskog uzrasta je hvale vrijedna, ali upravo u njihovom ranijem obrazovanju postoje teškoće da budu spremni odgovoriti zahtjevima ovog studija. Iz iskustva je poznato da te poteškoće nastaju u izučavanju svih predmeta koji u NPP-u u osnovnoj školi imaju predviđen manji broj časova (tjelesni i zdravstveni odgoj, te likovna kultura) sa kojima je muzička kultura u velikom broju realizacije sadržaja u korelaciji, pa ih u tom kontekstu i spominjemo.

Ključne riječi: nastavni plan i program, nesrazmjer u načinu obrazovanja, korelacija sa drugim predmetima, srednjoškolsko obrazovanje

Uvod

Kada govorimo o nastavi muzičke kulture na bilo kojem stupnju njene primjene u cilju razvoja svestrane ličnosti, nameće se i pojam kurikulum (u najkraćem smislu, cjeloviti tok odgojno-obrazovnog procesa). Cilj savremenog odgoja i obrazovanja svakog djeteta, u okviru svih naučnih oblasti, predmeta i aktivnosti jeste uvažavanje različitih interesa i sposobnosti, te usklađivanje i prilagođavanje potrebama, ali i mogućnostima djeteta. Prioritet se, uglavnom, bazira na prepoznavanju i razvoju postojećih predispozicija djeteta, te pronalaženju realizacije predviđenih sadržaja u cilju aktualizacije postojećih i prepoznatih potencijala, u okviru zajedničkog djelovanja učitelja, djeteta i roditelja. Muzičkim / glazbenim sadržajem učitelj prenosi glazbena znanja i vještine i time obogaćuje estetski i emocionalni život djeteta i to sa polazišta da su sva djeca muzikalna u odgovarajućoj mjeri, te sami tim sposobna za muzičke aktivnosti, bez obzira što su njihova ostvarenja nejednakog kvaliteta. Muzikalnost svakog djeteta obuhvata kognitivno, emotivno i voljno reagovanje na muzički sadržaj, a uz ovu osobinu djeteta bitan je i muzički sluh koji pretpostavlja slušni senzibilitet za visine, jačine i boje zvuka, te njegovo trajanje, kvalitetu u tonalnosti, harmoničnost i polifoniju, te muzičku memoriju.

Sve ranije navedeno, osim u vrtićkoj dobi djeteta, treba da je u domenu obrazovanja učitelja – učiteljice / profesora – profesorice razredne nastave.

Nastavni plan i program devetogodišnjeg osnovnog obrazovanja iz predmeta Muzička kultura

Nastavni plan i program za nastavu Muzičke kulture od I do V razreda devetogodišnje osnovne škole je aktuelan od 2008/09. god. U međuvremenu su napravljena inoviranja NPP-a za I, II i III razred (2011. godine). Cilj i zadaci nastave muzičke kulture za djecu mlađeg školskog uzrasta uglavnom ostaju isti. Muzička predmetna područja su: muzičke igre (kroz koje učenici spoznaju da su notni zapisi osnovna informacija o muzici jer ta umjetnost ima svoje pismo koje treba upoznati, a zatim, kao što je i primjereno djeci

određenog školskog uzrasta, sadržaji se usvajaju na najneposredniji način – praktičnom primjenom i improvizacijom putem koje se razvija senzibilnost za zvučne boje), slušanje muzike (područje u kojem je najvažnije emocionalno pristupiti muzičkom djelu – da se pri prvom slušanju ne otkrije naziv kompozicije nego da je djeca svojim doživljajem „otkriju“, saznanja o kompozitoru, te stilskom i historijskom periodu u kojem je živio i djelovao, tempu, dinamici, pjevanju određenih dijelova koji su prepoznatljivi i lako pamtljivi), brojalice (stvaralaštvo koje su djeca smislila kroz igru i sada ih neka druga djeca otkucavaju, izgovaraju, improvizuju), te pjevanje i sviranje (u kojem djeca pjevaju i sviraju na instrumentima koje su sami osmislili ili na dječijem Orffovom instrumentariju). Kroz pjevanje djeca razvijaju osjećaj za intonaciju (preciznost u pjevanju tonova različite visine), osjećaj za muzički metar (odnos naglašenih i nenaglašenih tonova), ritam (različito trajanje tonova), sviranje djeci daje poseban ugođaj muzičke kreativnosti, stvaralaštva i inovativnosti.

Sadržaji koje učenici rane školske dobi usvajaju u okviru predmeta Muzička kultura, prema mišljenju stručnjaka iz nauke i prakse, adekvatni su cilju i zadacima nastave ovog predmeta. Desetljećima postavljano pitanje svih onih koji su izrađivali NPP za osnovne škole jeste zašto su predmeti koji učenicima donose estetsko, emocionalno i svako drugo obrazovanje ili razvoj njihove ličnosti – često u pedagoškim naukama nazvano svestrano razvijenom ličnosti – brojem časova, a time i odnosom prema tim naukama i nastavnim predmetima kroz koje ih proučavamo toliko ili tako zapostavljeni (tzv. estetska grupa predmeta). Europska školska iskustva i realizaciju nastavne prakse bilo bi neadekvatno iznositi.

Nastavni plan i program Odsjeka za razrednu nastavu Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici

Bilo bi pretenciozno krenuti od osnivanja Odsjeka za razrednu nastavu u okviru Pedagoške akademije, pa osnivanja Pedagoškog fakulteta, te Filozofskog fakulteta u okviru kojeg ovaj „temeljni“ odsjek postoji (temeljni u kontekstu prvog odsjeka na ovom fakultetu). U okviru Pedagoške akademije predmeti koji su izučavali muzičku umjetnost na Odsjeku za razrednu nastavu su u NPP-u predviđeni u četiri semestra. Na Pedagoškom fakultetu muzička umjetnost izučava se u okviru predmeta: Muzička kultura, Metodika nastave

muzičke kulture I i II, te Muzička radionica (kao izborni predmet), u okviru tri semestra. Broj semestara u okviru kojih se izučava neki predmet vrlo vjerovatno nije mjerodavan. Čak se i silabus i za neke predmete mogu staviti pod znak pitanja u smislu da li su raniji, uz manji broj predavanja i vježbi, ili noviji, uz veći broj predavanja i vježbi, efikasniji.

Definisanje problema jeste: da li su nastava u osnovnoj školi s jedne strane, te predavanja i vježbe na fakultetu s druge strane sinhronizovani ili ne. Da li su na istom odgojno-obrazovnom putu? Naravno, najvažnija jeste dilema da li studenti Odsjeka za razrednu nastavu u okviru postojećeg NPP-a mogu odgovoriti zahtjevima aktualnog NPP-a devetogodišnjeg osnovnog školovanja djece mlađeg uzrasta kada je u pitanju predmet Muzička kultura?

Prema silabusima predmeta na fakultetu i broju predavanja i vježbi moglo bi se zaključiti da će studenti, u okviru svojih kompetencija, učenja i prakse, odgovoriti zahtjevima NPP-a za osnovnu školu. Ali, postoje i situacije, u koje je autorica ovog rada dugogodišnjim iskustvom postala svjesna i stekla uvid da se obrazovanje i praksa u okviru izučavanja muzičke umjetnosti ne razvijaju u zadovoljavajućem smjeru. Naravno, svjesna da za ovakvu tvrdnju trebam potvrdu provedene ankete ili intervjua, u zadovoljavanju naučnosti izrečenog, zadržat ću se „samo“ na evidentiranju / dijagnozi problema.

Realizacija nastave Muzičke kulture u osnovnoj školi

Kako sva događanja u društvu, prirodi, društvenim odnosima, nauci, kulturi, sportu i obrazovanju imaju svoj krug, tako i obrazovanje u okviru muzičke umjetnosti taj početak i bar dio kruga trebaju. Početak jeste muzičko obrazovanje u vrtićkoj dobi djeteta (a jeste pitanje procenta djece koja su ovim odgojno-obrazovnim procesom obuhvaćena), zatim rani školski uzrast (sa brojem časova predmeta Muzička kultura koji su navedeni), zatim uzrast od VI do IX razreda (sa 1 časom sedmično Muzičke kulture). Slijedi srednjoškolsko obrazovanje koje, uglavnom, u NPP-u nema „muzičke“ predmete. Uz zaista veliko poštovanje svake mlade osobe koja želi da joj životni poziv bude obrazovno-odgajateljski, potrebno je evidentirati velike poteškoće kada su u pitanju predmeti koje su izučavali i u osnovnoj školi sa malim / minimalnim brojem časova, pa srednjoškolski period, koji uglavnom predstavlja prekid (govorimo o muzičkoj umjetnosti).

A nastava na fakultetu, baš zbog evidentiranih problema u NPP-u, počinje sa učenjem pisanja nota (kao pisanja slova ili brojeva), a treba da završi sviranjem na instrumentu sa tipkama, pjevanjem, muzičkim improvizacijama i sl.

Zaključak

Ovim radom želimo ukazati na probleme u obrazovanju na način da se svaki stupanj školstva treba naslanjati na onaj prethodni, ne u smislu da pedagozima u narednom stupnju školstva bude lakše, nego da oni koji su start, cilj i krajnji rezultat odgojno-obrazovnog rada (djeca, učenici, studenti) budu uspješni u svom radu, zadovoljni dobivenom edukacijom i sopstvenim radom, te da buduće generacije budu uspješnije, kreativnije, involvirane u savremene pozitivne tokove. U tome važnu ulogu imaju NPP-i, tako da je veoma važno i da u, već spomenutom krugu ne predstavljaju kariku koja otežava.

Literatura

1. Ferović, S. (1998) *Didaktičko-metodička uputstva za upoznavanje muzičke baštine BiH*, ŠUMI-DISK, Sarajevo
2. Ferović, S. (2004, 2005, 2006, 2007) *Muzička kultura – priručnik za učitelje i nastavnike razredne nastave* (za I, II, III i IV razred devetogodišnje osnovne škole), Sarajevo Publishing
3. Ferović, S, Meškić, I. (2011) *Muzička/glazbena kultura*, Udžbenici za I, II i III razred devetogodišnje osnovne škole, Sarajevo Publishing, Sarajevo
4. Hodžić, R. (2005) *Metodika muzike za predškolski odgoj i razrednu nastavu*, Grafičar, Bihać
5. Nastavni planovi i programi za osnovnu školu (2008/09) Ministarstvo obrazovanja i nauke Federacije Bosne i Hercegovine, Sarajevo

REALIZATION OF MUSIC CLASSES CURRICULUM IN NINE-YEARS PRIMARY EDUCATION PLAN IN TERMS OF EDUCATING CLASSROOM TEACHING STUDENTS

Abstract

The number of music classes from the first to the fifth grade of nine-years primary education has been reduced to 2+2+2+2+1 according to the Curriculum designed by the Federal Ministry of Education. This is insufficient in comparison to the number of classes planned for other subjects, but pointing at this insufficiency is not the aim of this paper. This paper aims at pointing to the evident inconsistency between the content of the curriculum for the younger students (classroom teaching) and students who will choose music as their occupation. The afore-mentioned curriculum encompasses the following: to realize the subject area of music: music games, listening to music, chants, singing and playing in accordance with the curriculum designed for the age group (which was adopted in 2003 and used ever since) as well as the curriculum of the classroom teaching department at the pedagogical faculties. Clearly, the curriculum designed for the younger students requires their classroom teacher to be fully prepared, in terms of education, activities and creativity, to teach the lesson to his/her students. Unfortunately, students who are enrolled in pedagogical faculties did not have any subjects that enabled them to study music art/culture. Though their desire to graduate from a faculty that will enable them to work with young children is praiseworthy, their previous education makes it hard for them to meet the curricular goals. Previous experience shows that the difficulties the afore-mentioned students encounter are in direct relation to subjects with fewer classes in primary schools (physical education and art). Music classes are also troublesome for students due to an insufficient number of classes, and it is the focus of this paper within that context.

Key words: curriculum, discrepancy in education, correlation to other subjects, secondary education

KINEZIOLOGIJA

Dr. sc. Mirjana Mađarević

REZULTATI AKTIVNOG EKSPERIMENTA TESTIRANIH MOTORNIH SPOSOBNOSTI I ANTROPOMETRIJSKIH KARAKTERISTIKA

Sažetak

U ovom radu prezentirani su neki od rezultata aktivnog eksperimenta koji su dobijeni testiranjem motornih sposobnosti i mjerenjem antropometrijskih karakteristika 225 ispitanika. Pomoću kompjuterskog paketa MatLab postavljen je model i 3D grafika, vizualizacija funkcije kojoj neke vrijednosti dva izabrana parametra daju maksimum ili minimum, te postaju proširene ili sužene granice sposobnosti ispitivane populacije. Kombinacije mjernih testova pokazale su varijabilnost motornih manifestnih sposobnosti i razlike u empirijskim rezultatima i teorijskim očekivanjima.

Za iznalaženje optimalnih rješenja u prostoru psihomotorike i antropometrije, dakle može se primijeniti i metoda aktivnog eksperimenta MAE^{*}. U virtualnoj višedimenzionalnoj kombinaciji odstupanja od bilo kog unaprijed utvrđenog modela (klišea) su vrlo izgledna. To potvrđuje i ova metoda aktivnog eksperimenta jer su u nekim analizama dobijena bolja rješenja. Ostaje otvoreno pitanje da li bi se ista rješenja pokazala kao bolja u praksi

Realnost je da se mnoga teorijska rješenja ne podudaraju sa empirijskim. Posebno je to prisutno u antropološkim naukama. Praviti modele i klišee u antropološkim naukama vezanim za čovjeka su znatno zahtjevniji, složeniji i nepouzdaniji zadaci, jer su odnosi teško predvidivi i vrlo složeni za modelovanje u željenom smjeru.

Ključne riječi: *aktivni eksperiment, psihomotorika, antropometrija*

Uvod

Primjenom metode aktivnog eksperimenta definišu se faktori koji na najbolji način determinišu strukturu psihomotornih sposobnosti i strukturu antropometrijskih dimenzija. Moguće je praviti bezbroj kombinacija. Stoga se mogu pronaći najbolje kombinacije manifestnih

^{*} Metoda aktivnog eksperimenta

varijabli jednog i drugog prostora pojedinačno i zajedno. Da bi se dobila što realnija slika o povezanosti varijabli psihomotornog i antropometrijskog prostora, uzimale su se kombinacije varijabli slučajnim izborom. Prisutna je potreba matematizacije postupaka u cilju potpunijih analiza, posebno u vezi sa istraživanjem osnovnih dimenzija psihosomatskog statusa čovjeka. Metrijski izvedeni eksperimenti podvrgnuti obradi bazične i multivarijantne statistike ne daju odgovore na mnoga pitanja koja se nameću. Izazov je bio primijeniti aktivni eksperiment, koji bi hipotetski dao preciznije i bolje odgovore na postavljena pitanja u odnosu na tradicionalne metode. Planiranje aktivnog eksperimenta je procedura izbora broja i uslova provođenja opita, nužnih i dovoljnih za rješenje postavljenih zadataka sa traženom tačnošću. Kod prezentiranja rezultata i u diskusiji koristim skraćenicu MAE za metodu aktivnog eksperimenta.

Rezultati

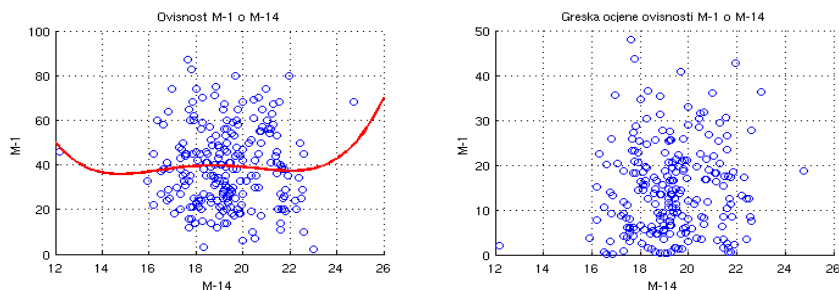
MAE M-1 sa M-14

x-osa: MKKUS M-14

y-osa: MGPIS M-1

Prosječno apsolutno odstupanje: 14.2989

Prosječno relativno odstupanje: 0.3678

Diskusija rezultata M-1 sa M-14

MAE pokazuje da test M-1 (gađanje iz pištolja) sa testom M-14 (koraci u stranu) ima prosječno relativno odstupanje visoko .3678 i nema značajnu povezanost. Iz grafikona vidimo kako su rezultati distribuirani. Za M-1 konstantno 40 vrijednost M-14 je u rasponu od 16 do 22 sekundi.

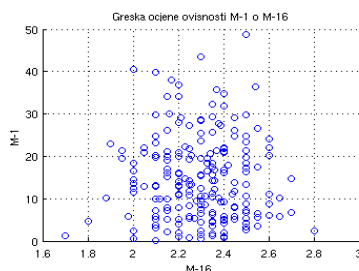
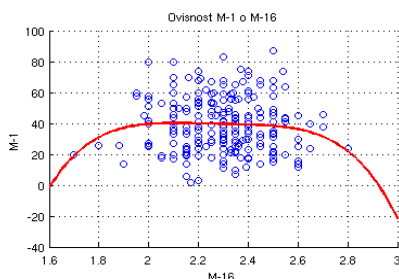
MAE za M-1 sa M-16

x-osa: MESDM M-16

y-osa: MGPIS M-1

Prosječno apsolutno odstupanje: 14.2057

Prosječno relativno odstupanje: 0.3634

Diskusija rezultata M-1 sa M-16

Metod MAE pokazuje visoko prosječno relativno odstupanje .3634 varijabli M-1 (gađanje iz pištolja) sa varijablom M-16 (skok u dalj iz mjesta). Na osnovu sljedećeg grafikona vidi se da varijabla-test M-1 ima konstantnu vrijednost 40 za M-16 u rasponu od 2 do 2,5 m.

MAE M-1 sa M-14 i M-16

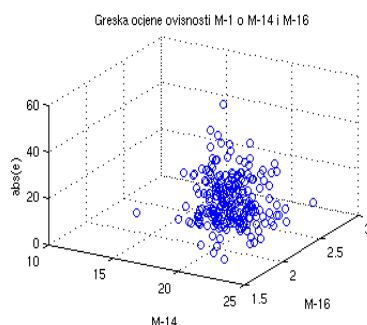
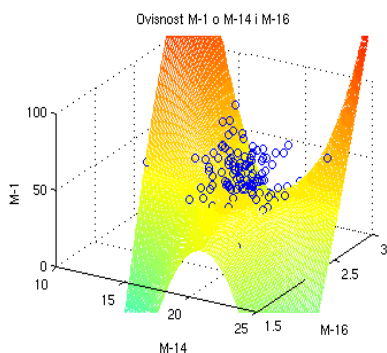
x-osa: MKKUS M-14

y-osa: MESDM M-16

z-osa: MGPIS M-1

Prosječno apsolutno odstupanje: 14.0438

Prosječno relativno odstupanje: 0.6062

Diskusija rezultata M-1 sa M-14 i M-16

MAE simulacijom rezultata pokazuje se prosječno relativno odstupanje visoko .6062. Dakle, faktor M-1 (gađanje iz pištolja) nema značajne povezanosti sa koordinacijom i eksplozivnom snagom M-14 i M-16. Na grafikonu MAE vidimo izraženo sedlo u kojem su prosječne vrijednosti M-1 (gađanje iz pištolja) vezane za uski pojas vrijednosti M-14 (koraci u stranu – test koordinacije) i M-16 (skok u dalj iz mjesta – test za eksplozivnu snagu). Formiranom sedlu odgovaraju vrijednosti M-1 niže od 50 za M-14 od 15 do 20 sekundi i M-16 2,5 m.

MAE M-1 sa M-21 i M-14

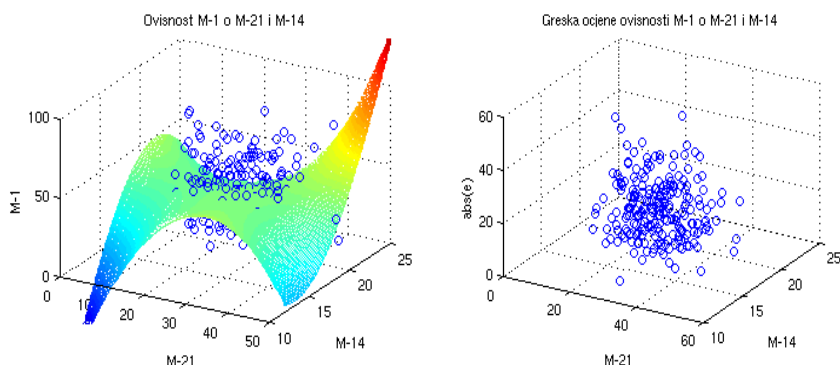
x-osa: MREBPT M-21

y-osa: MKKUS M-14

z-osa: MGPIS M-1

Prosječno apsolutno odstupanje: 14.0088

Prosječno relativno odstupanje: 0.5956

Diskusija rezultata M-1 sa M-21 i M-14

MAE, također, pokazuje nepovezanost ovih faktora, jer je prosječno relativno odstupanje visoko .5956. Grafikon pokazuje plohu sa sedlom formiranim za vrijednosti M-1 (gađanje iz pištolja) manje od 50 pogodaka, M-21 (dizanje trupa teretom) između 10 do 20 dizanja trupa i M-14 (koraci u stranu) 20 sekundi.

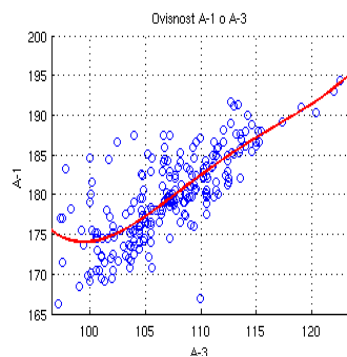
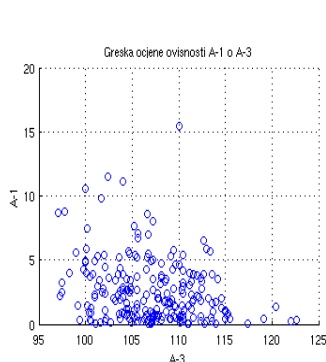
MAE A-1 sa A-3

x-osa: ADUZN A-3

y-osa: AVIS A-1

Prosječno apsolutno odstupanje: 2.5693

Prosječno relativno odstupanje: 0.0144

Diskusija rezultata A-1 sa A-3

MAE pokazuje prosječno relativno odstupanje nisko .0144 i to ukazuje na značajnu povezanost A-1 (visina) sa A-3 (dužina noge). Iz grafikona vidimo distribuciju rezultata A-1 (visine) u odnosu na A-3 (dužina noge). Prema modelu ako se visina kreće u rasponu od 177 do 187 cm, dužina noge se kreće u rasponu od 105 do 115 cm.

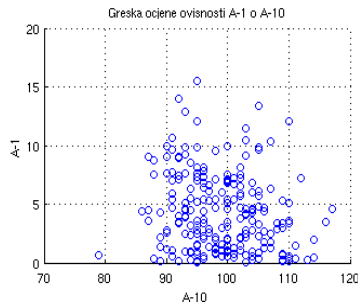
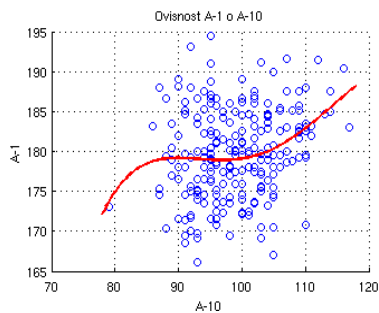
MAE A-1 sa A-10

x-osa: ASOG A-10

y-osa: AVIS A-1

Prosječno apsolutno odstupanje: 4.2379

Prosječno relativno odstupanje: 0.0236

Diskusija rezultata A-1 sa A-10

Rezultati MAE A-1 (visina) sa A-10 (srednji obim grudi) pokazuju prosječno relativno odstupanje nisko .0236 što ukazuje na značajnu povezanost A-1 sa A-10. Iz grafikona vidimo kako su rezultati distribuirani i uočavamo da sa porastom A-1 (visine) u rasponu od 178 do 183 cm A-10 (srednji obim grudi) ima raspon od 90 do 110 cm.

MAE A-1 sa A-10 i A-5

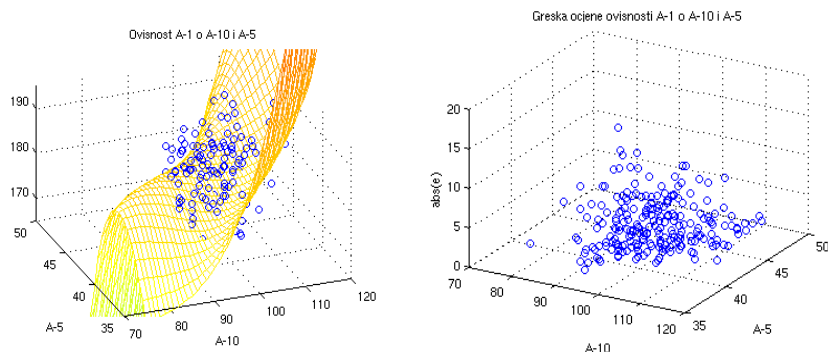
x-osa: ASOG A-10

y-osa: ASIRR A-5

z-osa: AVIS A-1

Prosječno apsolutno odstupanje: 4.0453

Prosječno relativno odstupanje: 0.0225

Diskusija rezultata A-1 sa A-10 i A-5

Rezultati MAE pokazuju da faktor A-1 (visina) sa A-10 (srednji obim grudi) i A-5 (širina ramena) ima prosječno relativno odstupanje nisko .0225 što ukazuje na značajnu povezanost ovih kombinovanih parametara. Grafikon pokazuje sedlo plohe u kojem vrijednosti A-1 ne prelaze 180 cm za A-5 od 45 do 50 cm, a A-10 od 100 do 110 cm. Karakteristika ovog sedla je da pokazuje nagli uspon A-5 kada A-10 pređe vrijednost 110 cm.

MAE A-1 sa A-5 i A-17

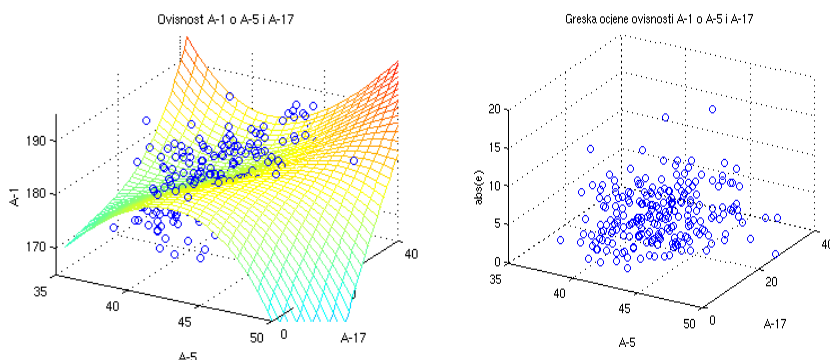
x-osa: ASIRR A-5

y-osa: AKNTRB A-17

z-osa: AVIS A-1

Prosječno apsolutno odstupanje: 4.1252

Prosječno relativno odstupanje: 0.0229

Diskusija rezultata A-1 sa A-5 i A-17

Rezultati MAE pokazuju da faktor A-1 (visina) sa A-5 (širina ramena) i A-17 (kožni nabor trbuha) ima prosječno relativno odstupanje, također, nisko .0229, što ukazuje da su i ovi parametri značajno povezani. Iz sedla plohe čitamo da su vrijednosti za A-1 između 170 do 180 cm, vrijednosti A-5 su između 35 do 40 cm, dok su vrijednosti A-17 oko 20 mm.

Zaključak

Metodom aktivnog eksperimenta izdvojene su višedimenzionalne zavisnosti, sa značajnim koeficijentima prosječnog relativnog odstupanja, dvodimenzionalne (2D) krivulje i trodimenzionalne (3D) plohe. Klasa 2D krivulja omogućila je uvid u izdvojene domene nezavisnih varijabli za konstantne vrijednosti tražene osobine u prostoru. Klasa 3D ploha, mrežasti grafikoni, pokazuju jasne minimume, tj. sedla ploha, iz kojih se mogu očitati vrijednosti za svaku varijablu u kombinaciji.

Metodom aktivnog eksperimenta u prezentiranim rezultatima psihomotornog prostora u izabranim kombinacijama parametara, nije se izdvojio nijedan faktor značajno povezan. U antropometrijskom polju u svim kombinacijama koji su uzeti za analizu prosječno relativno odstupanje je jako nisko, što ukazuje da su parametri značajno povezani.

Vidi se da su odnosi između varijabli u psihomotornom prostoru višedimenzionalni i složeni, te ih je teško mijenjati u željenom smjeru. Ipak, metoda aktivnog eksperimenta je na najbolji način determinisala ne samo strukturu psihomotornih sposobnosti

i antropometrijskih karakteristika, te dala optimalne vrijednosti parametara funkcionalne ovisnosti F u oba prostora u ispitivanoj populaciji.

Literatura

1. Beveridge, G. S, Schlechter R.S.(1970). Optimization Theory and Practice, Mc Graw-Hill New York.
2. Koen, E, Nejgel, E. (nema godina). Uvod u logiku i naučni metod. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
3. Mijanović, M, Stojak, R.(1989). Statističke metode primjenjene u antropologiji i fizičkoj kulturi. Naučna knjiga, Beograd.
4. Mijanović, M.(1997). Statističke metode primjenjene u antropološkim naukama. Univerzitet u Podgorici, Podgorica.
5. Mijanović, M. (2000). Izbor statističkih metoda. Univerzitet u Podgorici, Podgorica.

RESULTS OF ACTIVE EXPERIMENT OF TESTED MOTOR ABILITIES AND ANTHROPOMETRIC ATTRIBUTES

Abstract

This paper will present some of the results of an active experiment attained by testing motor abilities and measuring anthropometric attributes of 225 subjects. Using MatLab software a model was created along with 3D graphics which are a visual representation of a function with its peak and trough values as determined by two selected parameters, thus yielding the expanded or narrowed ability limits of the test group as a whole. Combinations of tests used for measurement have shown that there exists a variability in manifested motor abilities, as well as differences between empirical results and theoretical expectations.

Therefore, to ascertain optimal solutions in the field of psychomotor learning and anthropometry the active experiment method (AEM) may be used as well. Deviations from any predetermined model (cliché) are very likely in a virtual multidimensional combination. The AEM confirms this assumption since certain analyses have generated better solutions. The question remains whether the value of such solutions would be confirmed in practice. In reality, many theoretical solutions do not conform to the derived

practical solutions. This especially holds true in anthropological sciences. Creating models and clichés pertaining to human subjects in anthropological sciences is a much more demanding, complex task with unreliable outcomes due to the unpredictability of relations and the difficulty of aligning them in a model.

Key words: *active experiment, psychomotor learning, anthropometry*

MATEMATIKA I

INFORMATIKA

Dr. sc. Dževad Burgić
Dr. sc. Sanela Nesimović
Amela Bogilović

STAVOVI UČITELJA O ULOZI I ZNAČAJU DOMAĆE ZADAĆE U NIŽIM RAZREDIMA RAZREDNE NASTAVE ¹

Sažetak

Domaća zadaća predstavlja most između škole i kuće. Zahvaljujući domaćoj zadaći roditelji mogu vidjeti šta su to njihova djeca učila taj dan u školi, a učenici radeći redovno svoje domaće zadaće razvijaju osjećaj odgovornosti, organizacije i sposobnost postavljanja prioriteta. Naime, mnogo je pozitivnih činjenica koje se mogu iznijeti na račun domaće zadaće, ali da li je u potpunosti domaća zadaća pravilno planirana, organizirana i vrednovana od strane učitelja. Učitelji trebaju imati na umu da su oni faktor koji može olakšati prelazak učenika preko mosta zvanog domaća zadaća.

Ključne riječi: domaća zadaća, učitelji, roditelji i učenici

Uvod

Danas, mnogi teoretičari sugerišu da domaća zadaća nije potrebna, dok drugi kažu da je domaća zadaća potrebna u nižim razredima osnovne škole kroz zadavanje nekoliko zadataka. Međutim, sve je više autora udžbenika koji podržavaju činjenicu da domaća zadaća treba biti sastavljena od zadataka koje učenici mogu da urade sami kod kuće.

Međunarodna istraživanja ukazuju da nema zemlje u kojoj se ne zadaju domaće zadaće, ali su im iskustva različita. Vođeni ovim saznanjima, ali i ličnim, odlučili smo istražiti više ovu temu koja se tiče prije svega uloge i značaja domaće zadaće iz matematike u nižim razredima osnovne škole.

DOMAĆA ZADAĆA je samostalan rad učenika kod kuće prema zadacima koji proističu iz nastave. Domaći rad treba da bude vremenski i pravilno doziran, što je teško postići zbog

¹ This work is a part of research in master work of A.Bogilović: „The role and importance of homework in the lower grades of classroom teaching“, Pedagogical faculty in Sarajevo 2016.

individualnog radnog tempa učenika, ali se donekle može realizirati individualizacijom zadataka. Za učenike mlađih razreda osnovne škole optimalnim se smatra vrijeme od 30 minuta do jednog sata, a za starije do polovine vremena dnevne školske nastave.²

Dakle, domaća zadaća se prema svojoj definiciji odnosi na dio školskih obaveza koje se rješavaju samostalno kod kuće.

Međunarodna istraživanja potvrđuju da 90% učitelja, roditelja i učenika smatraju da domaća zadaća u velikoj mjeri olakšava učenje (*Van Voorhis, 2011*).

Domaći rad učenika

Domaći radovi su aktivnosti učenika koje proizilaze iz svakodnevnih obaveza prema radu u školi, doprinose ostvarivanju nastavnih zadataka, ali se izvode izvan školskog rada.³ Organizacija domaćeg rada u školi treba da bude precizna, a to znači da nastavnik treba jasno formulirati zadatke, upozoriti na izvore i ostale materijale, tehniku i način rada, provjeriti učeničko shvaćanje zadataka i na primjerima ustanoviti mogu li učenici samostalno raditi bez tuđe pomoći. Zadaću treba zadavati nakon realiziranog glavnog dijela nastavnog sata, odnosno kad su učenici informirani o radu tako da ga mogu samostalno nastaviti kod kuće.

Osnovni je didaktički zadatak da svaki samostalan rad učenika treba kontrolirati, a pogotovo domaći rad. Prema tome, učenici moraju biti unaprijed svjesni ne samo obaveza nego i odgovornosti za izvršavanje obaveza koje od njih traži nastavnik. Drugim riječima bez sistematske kontrole učenici nakon nekog vremena ne bi izvršavali dobivene zadaće.

Djetetu kojem je to potrebno, roditelji trebaju pomoći u pisanju domaćih zadaća, ali na način da mu se objasni ono što mu nije jasno, ukaže na greške i potakne ga da ih samo ispravi. Nikako ne treba umjesto njega rješavati zadatke, jer se djetetu time šalje poruka da neko drugi može izvršavati njegove školske obaveze.

U prvom razredu domaće zadaće iz matematike učitelji bi najčešće trebali sastavljati sami. Domaća zadaća je jedna od rijetkih dječijih obaveza i jako je važno da dijete izvršava svoje dužnosti i obaveze. Učitelj bi povremeno trebao pregledati sveske učenika i provjeriti piše li učenik zadaću, ali ne zbog ocjene, već zbog potrebe

² *Pedagoška enciklopedija* 2, (1989): Beograd, Zagreb, Sarajevo, Titograd, Skoplje, Novi Sad: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

³ Poljak, V. (1990): *Didaktika*, Zagreb: Školska knjiga, 195 str.

praćenja izvršavanja obaveza. Ako učenik ne piše zadaću treba to zabilježiti u rubriku bilješki i obavijestiti roditelje. Također, treba objasniti roditeljima da je njihova dužnost provjeriti da li je dijete napisalo domaću zadaću.

Na učitelju ostaje da učenike ocjeni po znanju (pisanim i usmenim provjerama), a ne pogađati je li učenik prepisao ili samostalno riješio domaću zadaću.⁴

Značaj i način analize domaćih zadataka iz matematike

Domaći zadaci u okviru rada na času matematike mogu imati veliki značaj za razvijanje samostalnog rada učenika, a time i za sticanje samoobrazovanja ukoliko učenik bude didaktički osposobljen da koristi udžbenik i zbirku u rješavanju zadataka ili na samostalno proučavanje pojedinih dijelova.⁵

Prema metodskom uputstvu za realizaciju nastavnog programa iz matematike za osnovnu školu za domaće zadatke se između ostalog kaže:

- a) Domaći zadaci se planiraju navođenjem tipova zadataka, pri čemu se vodi računa o obrazovno-odgojnim zadacima odgovarajućeg gradiva (teme) i mogućnostima;
- b) U „pripremama“ za časove konkretno se navode svi zadaci predviđeni za domaći rad;
- c) Pri sastavljanju, odnosno pripremanju zadataka za domaći rad treba imati u vidu individualne sposobnosti učenika (obavezni zadaci – fakultativni zadaci);
- d) Domaći zadaci imaju za cilj ne samo utvrđivanje i ponavljanje određenog gradiva na času matematike, već i dalje usavršavanje matematičkih znanja, umijeća i navika časova; stoga osim zadataka sasvim analognih onima koji su rješavani na času treba zadavati i druge obavezne zadatke (kako bi učenici koristili knjigu, ispoljili svoju inicijativu i druge sposobnosti, mobilisali svoje znanje);
- e) Naime, mjesto i uloga domaćih zadataka proizilazi iz činjenice što su oni sastavni dio nastave, odnosno učenja i pogodna forma za aktiviranje učenika, osposobljenosti za samostalan rad i učvršćivanje znanja.⁶

⁴ <https://www.skolskiportal.hr/clanak/905-domacu-zadacu-ne-treba-ukinuti/>

⁵ Miroslav B. Mladenović - Mirac, <http://www.mycity.rs/Matematika/Znacaj-i-način-analize-domaćih-zadataka-iz-matematike.html>

⁶ Miroslav B. Mladenović - Mirac, <http://www.mycity.rs/Matematika/Znacaj-i-način-analize-domaćih-zadataka-iz-matematike.html>

Najefikasniji način provjere domaćih zadataka je analiza istih. Lično iskustvo govori da povremeno nastavnik treba da sakuplja domaće zadatke, pregleda tačnost izrade zadataka za svakog učenika pojedinačno i da te rezultate zabilježi u svoju svesku i javno pohvali dobar rad pojedinaca, a također i da ukaže na slabosti pojedinaca u radu.

Obrazovne reforme u razvijenim zemljama često ističu da je poticanje roditeljskog uključivanja u obrazovanje djece jedan od glavnih ciljeva tih reformi. Međutim, puno su važnije interakcije roditelja i djece vezane upravo za izvršavanje školskih zadataka i savladavanje gradiva. Kod mlađe djece domaća zadataka treba da stvara radne navike koje će im biti potrebne u daljem školovanju. Vremenom će izrada domaćih zadataka i redovno učenje postati odlučujući faktor njihovog uspjeha.

Ukoliko djeca imaju problema sa domaćim zadacima, učitelj i roditelji bi trebali zajedno pronaći rješenje koje bi vodilo do što boljih rezultata. Roditelji trebaju znati da je učitelj njihov saveznik. Obje strane rade na istom cilju – kako pomoći djetetu da pokaže ono najbolje, a međusobna komunikacija je odličan način da se to postigne.⁷

Domaća zadataka učenika i njena didaktička funkcija

Nastavni proces se ili nastavlja samostalnom domaćom zadaćom, učenjem i izradom zadataka različite vrste i težine ili se pak njime podstiče, priprema ili uvodi. Didaktička povezanost časa i domaćih zadataka ogleda se u više pravaca:

- u planskom pripremanju učenika tokom časa za realizovanje predviđenih zadataka i nastavnih obaveza;
- tačnom postavljanju zadataka;
- mogućnostima njihovog rješavanja (radne operacije učenika);
- didaktički diferenciranom ugrađivanju u kasniji tok nastavnog procesa.

Osnovna didaktička funkcija je da samostalan rad učenika treba kontrolirati, a posebno domaću zadaću. Osim provjeravanja individualnih rezultata potrebno je da učitelj utvrdi opći uspjeh i kvalitetu izvršenog rada, da čuje mišljenje učenika, da ispita razloge zbog eventualnog neispunjavanja obaveza kako bi utvrdio stepen osjećaja odgovornosti, odnosno neodgovornosti pojedinih učenika,

⁷ <http://blog.novakdjokovicfoundation.org/sr/edukacija/deca-i-domaci-zadaci/>

da prema potrebi rezultate domaće zadaće iskoristi u daljnjem nastavnom radu itd.⁸

Najvažnija didaktička funkcija domaćih zadaća je razvijanje sposobnosti za samostalan rad i učenje. Zadavanje domaće zadaće u školi treba da bude precizno, a to znači da učitelj treba jasno i određeno formulirati zadatke, upozoriti na izvore i ostali materijal, tehniku i način rada.

Vrijeme zadavanja zadaće ne može se tačno fiksirati za sve situacije, može se provoditi pred kraj etape nastavnog časa kojoj će domaća zadaća biti samo produžetak kod kuće.

Pri davanju domaćih zadataka treba voditi računa da zadaci budu takvi da su nešto malo iznad individualnih mogućnosti učenika. Tako npr. zadatak sa poznatim elementima, ali formulisan na drugi način ne dopušta učeniku da pri rješavanju primijeni poznate šeme, da ga rješava šablonski. Ovakvi zahtjevi i situacije su najpogodnije za umni napor i razvitak učenika.

Učitelj treba da organizuje roditeljske sastanke na kojima će iznasti svoje stavove i ideje o tome kako roditelji mogu da pomognu svojoj djeci. Na tim sastancima roditelji će biti upućeni u ulogu i značaj domaće zadaće te će imati adekvatniji pristup prema djeci prilikom izrade njihovih domaćih zadaća.

Dijete bi trebalo imati svoje mjesto za pisanje zadaće. Stručnjaci preporučuju da djeca uvijek uče i pišu zadaće na istom mjestu. Jako je važno, od početka školovanja, navikavati djecu da je izrada domaćih zadaća njihova obaveza i da je moraju redovno i kvalitetno izvršavati. U početku s djetetom roditelji trebaju pregledati sve udžbenike i sveske kako bi se dijete prisjetilo šta ima za zadaću. Dobro je biti u kontaktu s drugom djecom iz razrednog odjeljenja i njihovim roditeljima, tako da se povremeno može provjeriti što dijete ima za zadaću.⁹

Ako je cilj zadaće bio povezivanje starog gradiva sa novim koje se obrađuje na datom času, onda učitelj treba iskoristiti komponente zadaće vezane za novo gradivo i tražiti od učenika da prezentiraju te dijelove zadaće.¹⁰

⁸ Filipović, N. (1988), „Didaktika“, Sarajevo, Svjetlost

⁹ www.osmaosnovnail.edu.ba, kako pomoći djetetu u učenju i pisanju domaćih zadaća, 2016.

¹⁰ Sokol, S. (2005), „Život i škola br. 13“ –pregledni članak UDK 371.322.1-„Svrha“

Uloga i značaj domaće zadaće u nastavi matematike

Usvajanje matematičkih znanja, sticanje i razvijanje navika ne završava se na času matematike. Između časova učenik treba posvetiti dio vremena utvrđivanju nastavnih sadržaja koje je učio na prethodnim časovima, kao i pripremanju za naredni čas matematike. U tu svrhu učenicima se daju domaći zadaci koje oni radom van škole rješavaju.

Cilj domaćeg rada može biti različit i može se odnositi na utvrđivanje gradiva sa prethodnog časa, vježbanje zadataka radi sticanja vještina i navika, sistematizacije i generalizacije usvojenih činjenica, sticanje novih znanja, izradu didaktičkih materijala i sl. Dakle, po svom cilju, a time i po sadržaju i zadacima koji se njime ostvaruju, domaći rad se nimalo ne razlikuje od nastavnog rada. Sadržaji i zadaci domaćeg rada proizlaze iz nastave. Zadaci za domaći rad se mogu i diferencirati radi postizanja veće individualizacije, jer diferenciranjem sadržaja učenici mogu napredovati u skladu sa svojim mogućnostima.¹¹

Budući da je najveći broj domaćih radova u matematici namijenjen utvrđivanju znanja i uvježbavanju vještina, zadaci ne treba da budu ni suviše laki ni suviše teški. Obično se zadaje 3-4 zadatka; dobro je da među prvima bude nešto lakši, a zatim da slijede teži zadaci.

Organizacija domaćeg rada treba da obuhvati zadavanje zadaće, samostalno izvršavanje rada kod kuće i provjeravanje rezultata u školi. Zadavanje zadaće u školi mora biti precizno. To znači da nastavnik treba jasno i precizno formulirati zadatke, upozoriti na način rada, prokomentirati po potrebi složenije zadatke.¹² U mlađim razredima nastavnik treba da traži od učenika da ponove šta treba da urade kod kuće, kako bi bio siguran da su učenici razumijeli domaću zadaću.

Zadavanje zadaće ne smije biti formalno, nego pažljivo pripremljeno i dovoljno osmišljeno. Ako se na času usvaja novi sadržaj, onda se pred kraj te etape može zadati učenicima zadatak za domaći rad da na analogan način obrade slične sadržaje. Ukoliko

¹¹ Bikić, N., Maričić, S., Pikula, M. (2016), *The Effects of Differentiation of content in Problem-solving in Learning Geometry in Secondary School*, Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education, Vol.12, Issue 11, pp. 2783-2795.

¹² Pjanić – Lipovača, K. (2014): *Opšta metodika matematičkog obrazovanja*, Bihać: Pedagoški fakultet, 262 str.

se na času uvježbavala neka početna aktivnost, onda se nakon toga može zadati domaći zadatak za temeljito uvježbavanje te aktivnosti. Na ovaj način se zadavanje domaće zadaće uklapa u odgovarajuću etapu nastavnog rada iz koje zapravo i proizlazi.

Provjeri ili pregledu domaćeg rada po pravilu se pristupa u uvodnom dijelu časa. Ona se ne treba sastojati iz konstatacije da učenici jesu ili nisu napisali zadatak i davanje ocjene. Provjera domaćeg rada sastoji se u njegovoj analizi. Nastavnik treba da pita učenike da li su uradili zadatak i na kakve su poteškoće u njenoj izradi naišli. Ako je više učenika naišlo na istu teškoću i nisu bili u stanju da riješe zadatak, nastavnik mora obavezno da objasni taj zadatak ili dio zadatka i da zahtijeva da se on uradi za sljedeći čas. Način kontrole domaćeg rada može se mijenjati. Nekada je dovoljan samo letimičan pregled rezultata, a od iznimne važnosti je da nastavnik periodično provjeri ne samo tačnost rezultata nego i način rada, tj. kako se do rezultata došlo. Time provjerava da li je učenik samostalno izvršio domaći rad.

Domaći rad učenika ne treba ocjenjivati. Nastavnik domaći rad treba da vrednuje kao komponentu cjelokupnog rada i odnosa učenika prema predmetu.¹³

Metodologija istraživanja

Predmet istraživanja u ovom radu je uloga i značaj domaće zadaće u realizaciji nastave matematike u nižim razredima razredne nastave, teškoće koje se javljaju pri samom zadavanju zadataka za domaću zadatak te analiza i sagledavanje pristupa u realizaciji navedenog sadržaja, kao i odnos roditelja prema domaćim zadacima iz matematike.

Navedeno istraživanje je sprovedeno u osnovnim školama od I do III razreda u mjesecu martu i aprilu 2016. godine, na području Kantona Sarajevo. Ovo istraživanje je multidisciplinarno, jer se predmet istraživanja proučava u okviru pedagogije, psihologije i matematike, te srodnih pedagoških disciplina, kao što su dokimologija, metodika, prvenstveno metodika nastave matematike. Rezultati ovog istraživanja će pomoći pri pronalaženju novih metoda i novih načina kojima će se ukazati na značaj domaće zadaće za učenike u optimalnoj mjeri.

¹³ Pjanić – Lipovača, K. (2014): *Opšta metodika matematičkog obrazovanja*, Bihać: Pedagoški fakultet, 264 str.

Cilj i hipoteze istraživanja

H₀ (Generalna hipoteza) *Domaća zadaća iz matematike je potrebna učenicima kako bi se intelektualno razvijali i jačali svoje radne navike, te postajali samostalniji u izvršavanju svojih školskih obaveza.*

Posebne hipoteze

H₁- *Roditelji imaju teškoća radeći sa djecom domaću zadaću kod kuće, te smatraju da učitelji daju previše obimne i kompleksne domaće zadaće iz matematike.*

H₂- *Učitelji ponekad zadaju zadatke za domaću zadaću ne vodeći računa o svrhovitosti tih zadataka.*

H₃- *Za vrednovanje domaćih zadataka učitelji nemaju dovoljno vremena.*

Metode, tehnike i instrumenti istraživanja

Opštenaučne metode korištene u ovom istraživanju su:

- a) Hipotetičko-deduktivna metoda,
- b) Statistička metoda (HI-kvadrat test),
- c) Komparativna metoda.

Metode prikupljanja podataka koje su korištene u ovom istraživanju su:

- a) Metoda analize (sadržaja) dokumenata,
- b) Metoda ispitivanja.

U ovom radu su korišteni sljedeći instrumenti istraživanja:

a) Anketni list koji sadrži niz pitanja zatvorenog tipa kojima je cilj prikupiti podatke i činjenice od učitelja o problematici domaćih zadataka iz matematike.

b) Skala stavova za roditelje koja će se koristiti za procjenu stavova i mišljenja roditelja o domaćim zadacima iz matematike. U ovom istraživanju će biti korištena Likertova skala o procjeni stavova roditelja.

U istraživanju korištene su sljedeće tehnike istraživanja:

- a) Anketiranje
- b) Skaliranje

Istraživanje je provedeno među učiteljima i roditeljima od I do III razreda devetogodišnje osnovne škole na području Kantona Sarajevo. Škole u kojima je izvršeno istraživanje su:

- O.Š. „Osman Nakaš“,
- O.Š. „Dobroševići“,
- O.Š. „Grbavica 1“,
- O.Š. „Umihana Čuvidina“.

Interpretacija rezultata istraživanja sa diskusijom

Analiza podataka u kombinaciji sa skalom stavova za nastavnike

Uzorak istraživanja su činili 52 učitelja iz 4 osnovne škole na području Kantona Sarajevo. Od ukupnog broja ispitanika (N=52) njih 61,5 % su učitelji sa VSS, zatim 23,1 % su učitelji sa BA, 11,5 % učitelja koji imaju MA i 3,8% su učitelji sa SSS. Najveći broj učitelja ima do 10 godina radnog staža, njih 59,6 %, zatim dolaze učitelji koji imaju između 10 i 15 godina radnog staža, njih 21,2 %.

U okviru istraživanja koje se odnosilo na stavove učitelja o domaćoj zadaći iz matematike, učitelji su imali zadatak da iskažu svoje mišljenje kroz pet anketnih pitanja u kojima su mogli zaokružiti jedan ili više odgovora ili napisati sasvim drugi odgovor o problemima sa kojima se susreću u praksi, a koji se tiču domaćih zadataka iz matematike. Nakon statističke obrade podataka došli smo do sljedećih podataka.

Tabela 1. Pri izvršavanju domaće zadaće iz matematike učenicima je potrebna pomoć

		Frekvencija	Procenat	Kumulativni procenat
Validni	Potpuno se slažem	16	30.8	30.8
	Slažem se	34	65.4	96.2
	Niti se slažem, niti se ne slažem	1	1.9	98.1
	Ne slažem se	1	1.9	100.0
	Total	52	100.0	

Učitelji su svojim stavovima potvrdili da je učenicima pri izvršavanju domaće zadaće iz matematike potrebna pomoć. Od ukupnog broja učitelja njih 50 ili 96,2 % se u potpunosti slažu ili slažu da je učenicima potrebna pomoć prilikom izvršavanja domaćih zadataka iz matematike.

Na osnovu provedenog istraživanja, prema mišljenju učitelja najčešće roditelji (51,9%) pomažu djeci pri izradi domaćih zadataka iz matematike. U novije vrijeme se pojavila i tendencija da roditelji angažuju i privatne učitelje (7,7%). Ovi rezultati djelimično potvrđuju dio podhipoteze da roditelji pomažu svojoj djeci pri izradi domaćih zadaća, ali ipak smatraju da ona ima pozitivan učinak na cjelokupni razvoj njihove djece.

Kada govorimo o vremenu koje učenici provedu radeći domaću zadaću iz matematike, prema mišljenju učitelja njih (61,5 %) smatra da učenicima u prosjeku dnevno treba do 30 minuta da završe domaću zadaću iz matematike. Također, učitelji misle da to i nije mnogo vremena jer učenici nemaju svaki dan nastavu iz matematike i često je to jedino vrijeme koje učenici provedu u vježbanju usvojenog gradiva na času.

Kakvo je stanje u praksi o uticaju domaće zadaće. Od ukupnog broja ispitanih učitelja njih 59,6% se u potpunosti slažu ili slažu sa stavom da domaća zadaća iz matematike pomaže učenicima u postizanju boljeg školskog uspjeha.

Kakvi su zadaci koje učenici dobiju za domaću zadaću, da li su toliko zahtjevni da učenici imaju negativan stav prema domaćoj zadaći iz matematike ili je to samo predrasuda da je matematika najkompleksniji predmet u školi i da li je zbog toga domaća zadaća iz matematike okarakterisana kao komplikovana i zahtjevna. Jedno mišljenje imaju roditelji, drugo učenici, a treće učitelji. Rezultati provedenog istraživanja pokazuju da 44,2 % učitelja nema jasan stav o kompleksnosti domaće zadaće iz matematike. Također na osnovu rezultatata ovog istraživanja možemo zaključiti da učitelji svakodnevno procjenjuju količinu domaće zadaće kako ne bi dodatno opteretili učenike.

Međutim, postavlja se pitanje šta se dešava sa učenicima koji sporije usvajaju nastavne sadržaje, kojima učitelji moraju praviti posebne zadatke za domaću zadaću i pitanje je da li učitelji uopšte mogu uspjeti u tom zadatku.

U kojoj mjeri učitelji uspijevaju u namjeri da svakom učeniku pojedinačno prilagode domaće zadatke vidimo sljedećoj tabeli.

Tabela 2. Prilagođenost domaće zadaće iz matematike obrazovnim potrebama svakog učenika pojedinačno

		Frekvencija	Procenat	Kumulativni procenat
Validni	Potpuno se slažem	5	9.6	9.8
	Slažem se	17	32.7	43.1
	Niti se slažem, niti se ne slažem	15	28.8	72.5
	Ne slažem se	12	23.1	96.1
	Uopšte se ne slažem	2	3.8	100.0
	Total	51	98.1	
	Bez odgovora	1	1.9	
Total		52	100.0	

Od ukupnog broja učitelja njih 42,3% su odgovorili da se u potpunosti slažu ili se slažu da domaća zadaća iz matematike u potpunosti treba da je prilagođena obrazovnim potrebama svakog učenika, a 28,8 % njih su imali neodređen stav, dok 26,9% se ne slažu ili se opšte ne slažu. Također rezultati istraživanja pokazuju da učitelji većinom smatraju da domaća zadaća iz matematike nije prilagođena svakom učeniku pojedinačno, jer iziskuje dodatno vrijeme i sredstva smatra njih 59,6%.

Roditeljima domaća zadaća predstavlja priliku da pomognu djeci postići bolji uspjeh u školi, a uz domaće zadaće roditelji postaju aktivnim sudionicima djetetova školovanja. Ukoliko roditelji i učitelji ne ističu važnost domaće zadaće, uskraćuje svojoj djeci mogućnost da potpuno razviju osjećaj odgovornosti.

Međutim, činjenica je da učitelji i roditelji ponekad dolaze u sukobe zbog različitih mišljenja o domaćim zadacima iz matematike. Rezultati ovog istraživanja pokazuju da od ukupnog broja ispitanika njih 59,6 % se slažu ili nemaju jasan stav o tome da učitelji ponekad imaju problema sa roditeljima zbog domaćih zadataka iz matematike.

Također 40,4 % učitelja se ne slaže sa navedenim stavom. Taj stav bi se mogao opravdati činjenicom da se radi o roditeljima učenika od I do III razreda osnovne škole i tu još uvijek nisu prisutni veći problemi zbog obimnih i kompleksnih domaćih zadaća.

Jako je važno da učitelji redovno pregledaju domaću zadaću iz matematike i da daju povratnu informaciju kako bi roditelji mogli da svoj rad kod kuće usklade sa radom na času.

Učitelji većinom domaću zadaću pregledaju na početku časa, uz letimičan pregled. Međutim, da li takav pregled pruža zaista dobar uvid u cjelokupni odgojno-obrazovni rad?

Tabela 3. Način na koji učitelji pregledaju domaću zadaću

		Frekvencija	Procenat
Validni	Kada učenici ne urade zadaću ostavljam komentar za roditelje kako bi mogli pratiti rad svog djeteta	1	1.9
	Kada učenici ne urade zadaću u svesku ostavljam komentar za roditelje	1	1.9
	Kada učenik ne uradi zadaću ostavljam komentar, a sa roditeljima na informacijama razgovaram o zadaći njihove djece	1	1.9
	Letimično pregledam na početku časa, dajući usmeni komentar	1	1.9
	Na kraju časa	8	15.4
	Na početku časa	17	32.7
	Na početku časa i zapišem u svesku kada učenik ne uradi zadaću	1	1.9
	Na početku časa uz komentar za svakog učenika	1	1.9
	Na početku časa uz usmeni komentar	2	3.8
	Na početku časa, kada učenici ne urade zadaću ostavljam komentar u svesku da vide i roditelji	1	1.9

Na početku časa, uz usmeni komentar	1	1.9
Najčešće na početku časa, a nekada i na kraju časa	1	1.9
Najčešće vrednujem sa plus ukoliko urade i sa minus kada ne urade, prilikom formiranja ocjene te minuse i pluseve uzimam u obzir	1	1.9
Nakon svake zadane zadaće	1	1.9
Nakon svake zadane zadaće pregledam	1	1.9
Obavezno pregledam zadaću, jer je to primjer odgovornosti i istrajnosti u radu, ako su učenici ispunili svoj zadatak onda je moja obaveza da to pregledam	1	1.9
Ostavljam komentar u svesku ukoliko učenik ne uradi zadaću, a sa roditeljima više razgovaram na informacijama	1	1.9
Pregledam uz usmeni komentar	1	1.9
Pretežno pregledam, jasno komentarišem i ukažem na greške	1	1.9
Redovno pregledam zadaću i učenicima ukazujem na greške	1	1.9
Roditeljima uvijek govorim da pregledaju sveske svoje djece, jer zabilježim kad ne urade domaću zadaću	1	1.9
Samo kada ne donesu zadaću, zapišem u svesku	1	1.9
Trudim se da što preciznije pregledam jer roditelji kontrolišu sveske učenika i trebaju biti u mogućnosti da prate napredak svog djeteta	1	1.9
Učenici se trude da urade svoju zadaću, zbog toga i ja trebam što kvalitetnije pregledati	1	1.9

Učenicima govorim šta nisu dobro uradili, većinom na početku časa	1	1.9
Uvijek pregledam zadaću uz usmeni komentar za svakog učenika	1	1.9
Većinom na kraju časa	1	1.9
Većinom na početku časa	1	1.9
Total	52	100.0

Iz ove tabele možemo zaključiti da samo 24 od 52 ili 46% učitelja pregleda domaću zadaću na početku časa, ali da svi učitelji pregledaju zadaće i komentarišu učeničke radove. Važno je da učitelji redovno pregledaju domaću zadaću, a rezultati tih aktivnosti bi kod učenika trebali doprinijeti shvatanju da je to njihova odgovornost i da se rezultati tog njihovog samostalnog rada pregledaju i komentiraju.

Rezultati ovog istraživanja pokazuju da učitelji od Nastavnog plana i programa imaju samo smjernice kojima se koriste kako bi znali koje sadržaje trebaju raditi na nastavi, a da im olakšava posao izbora zadataka za domaću zadaću, baš se i ne slažu tj. u ovom slučaju je većina učitelja njih 57,7 % izrazila neodređen stav o tome.

Zanimljivo pitanje je bilo da li u radu učitelja postoje određene sankcije prema učenicima koji ne urade domaću zadaću iz matematike na vrijeme. Rezultati sprovedenog istraživanja pokazuju da 75 % ispitanih učitelja koristi određene sankcije za neizvršavanje domaće zadaće

Sankcije koje su učitelji naveli za učenike koji nisu uradili zadaću su sljedeće: učenici za sljedeći čas rade zadaću (73,1%), učenici imaju dodatnu zadaću itd.

Učenici u nekim osnovnim školama koriste produženi boravak. U produženom boravku, najčešće, radi stručnjak koji je upoznat sa sadržajima koji se izučavaju u školi, ali i koji je u stalnom kontaktu sa učiteljem i koji može riješiti mnoge poteškoće koje se javljaju kod učenika a tiču se domaće zadaće iz matematike. Prema ovim rezultatima učitelji (njih 53,8%) smatra da u produženom boravku učenici imaju adekvatnu pomoć oko izvršavanja domaće zadaće iz matematike i da na taj način lakše izvršavaju svoje školske obaveze.

Ako se uporede sankcije koje učitelji koriste za neurađene zadaće sa razredom koji vode, onda na osnovu hi-kvadrat testa možemo zaključiti da ne postoji značajna statistička razlika tj. da učitelji imaju približno iste odgovore.

Slične smo rezultate dobili i kada smo uporedili stav da izvršavanje domaće zadaće iz matematike pomaže učenicima u postizanju boljeg školskog uspjeha sa varijablom „godine radnog staža“ učitelja. Odnosno nije postojala značajna statistička razlika.

Također smo uporedili stav učitelja koji osim udžbenika i radne sveske koriste i dodatnu literaturu kako bi učenicima domaća zadaća bila zanimljivija sa varijablom godine radnog staža“. Na osnovu hi-kvadrata testa ustanovili smo da postoje razlike između odgovora nastavnika u odnosu na godine radnog staža. Odnosno, učitelji koji imaju manje radnog staža koriste dodatnu literaturu kako bi učenicima domaća zadaća bila zanimljivija dok učitelji koji imaju preko 15 godina staža rijetko koriste dodatnu literaturu.

Pretpostavljamo da učitelji sa preko 15 godina staža imaju u svojim pripremama dovoljan broj zanimljivih zadataka koje koriste kada zadaju domaće zadaće. Kada smo poredili stavove učitelja koji roditeljima redovno daju povratnu informaciju o domaćoj zadaći iz matematike sa varijablom „koji razred vodite“ utvrđeno je da ne postoji značajna statistička razlika.

Zaključna razmatranja

Jedino ispravno i tačno shvatanje ove tematike i problema je da postoji više uzroka nekih poteškoća u izvršavanju domaće zadaće iz matematike, a ne jedan. Uzroci poteškoća u izvršavanju domaće zadaće iz matematike mogu biti: učenici, nastavnici, nastava, udžbenici, poremećaj matematičkih sposobnosti, matofobija, porodica i sredina itd.

Bez obzira sa koliko teškoća se susretali učenici i učitelji, ali i roditelji, potrebno je istaknuti da smo dokazali generalnu hipotezu da je domaća zadaća potrebna učenicima da bi se intelektualno razvijali i jačali svoje radne navike, te postajali samostalniji u izvršavanju svojih školskih obaveza.

Posebne hipoteze su dokazane kroz skale stavova. Naime, kroz skalu stavova se moglo zapaziti da se učitelji slažu da je domaća zadaća potrebna učenicima, da je redovno pregledaju i pružaju konkretne povratne informacije roditeljima. Zanimljivi su bili stavovi nastavnika koji su se ticali sankcija koje koriste za neizvršavanje domaće zadaće. Većinom su učitelji odgovarali da učenici trebaju završiti zadaću za sljedeći čas i pokazati je kako bi je oni pregledati. Također smo na osnovu stavova učitelja primjetili da učitelji nemaju

dovoljno vremena kako bi se posvetili detaljnijem pregledu i vrednovanju domaćih zadataka. Međutim, postoji rješenje, a to je da učitelji s vremena na vrijeme uzimaju učeničke sveske i kontrolišu izradu domaćih zadataka iz matematike kako bi imali uvid u cjelokupni napredak učenika i probleme sa kojima se susreću.

Učitelji trebaju nastavu prilagoditi individualnim sposobnostima svakog učenika, poticati učenike na aktivno i samostalno učenje, zainteresovati i motivisati ih za učenje matematike na različite načine, nastavne sadržaje nuditi u kratkim, za usvajanje laganim koracima, često vršiti ponavljanje, vježbanje usvojenog gradiva, potrebno je da stvara dobru klimu u učionici, motiviše za rad, te razvija interes za matematiku kroz zanimljive zadatke koje će pripremati za domaću zadaću.

Svako dijete je individua za sebe, ima različit nivo intelektualnih sposobnosti, te na svoj način razumije i usvaja matematičke sadržaje. Ako se svi potrudu: učitelji, roditelji i učenici onda će učenje matematike i izrada domaćih zadataka ići s lakoćom, te će na taj način lakše nalaziti rješenja za razne poteškoće i probleme koji se javljaju tokom izrade domaće zadaće iz matematike.

Literatura

1. Bikić, N., Maričić, S., Pikula, M. (2016), *The Effects of Differentiation of content in Problem-solving Learning Geometry in Secondary School*, Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education, Vol.12, Issue 11, pp. 2783 -2795, Eurasia.2016.0234a.
2. Bognar, L., Matijević, M. (2002), „*Didaktika*“, Zagreb, Školska knjiga
3. Filipović, N. (1988), „*Didaktika*“, Sarajevo, Svjetlost
4. Ignjatović, R. (1973), „*Vaspitno – obrazovni rad u osnovnoj školi*“, Sarajevo
5. Miroslav B. Mladenović-Mirac, [http://www.mycity.rs/Matematika/ Značaj i način analize domaćih zadataka iz matematike.html](http://www.mycity.rs/Matematika/Znacaj_i_nacin_analize_domacih_zadataka_iz_matematike.html)
6. Mužić, V. (1977), „*Metodologija pedagoškog istraživanja*“, Sarajevo, IGKRO Svjetlost- OOUR zavod za udžbenike
7. „*Pedagoška enciklopedija 2*“, (1989), Beograd, Zagreb, Sarajevo, Titograd, Skoplje, Novi Sad, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

8. Pjanić – Lipovača, K. (2014.), *Opšta metodika matematičkog obrazovanja*“, Pedagoški fakultet, Bihać
9. Poljak, V. (1991), „*Didaktika*“, Zagreb, Školska knjiga
10. Potkonjak, N., Đorđević, J. (1989), „*Pedagogija*“, Beograd, Naučna knjiga
11. Sokol, S. (2005), „*Svrha domaćih zadaća u osnovnoj školi*“, Osijek, Život i škola br. 13 –pregledni članak UDK 371.322.1

THE TEACHER'S VIEWS ABOUT ROLE AND IMPORTANCE OF HOMEWORK IN YOUNGER AGE OF CLASS TEACHING

Abstract

Homework is a bridge between school and home. Thanks to homework, parents can see what they have to their children learned that day at school, and students working regularly their homework develop a sense of responsibility, organization and ability to set priorities. In fact, there are many positive facts that can be put forward at the expense of homework, but whether it is fully homework properly planned, organized and evaluated by the teacher. Teachers should keep in mind that they are a factor which can facilitate the transfer of students across the bridge called homework.

Key words: *homework, teachers, parents, students*

Dr. sc. Huskanović Almir

Dr. sc. Naida Bikić

VIŠE NAČINA RJEŠAVANJA NEODREĐENIH INTEGRALA METODOM PARCIJALNE INTEGRACIJE

Sažetak

U ovom radu prezentiramo rješavanje neodređenog integrala na više načina, korištenjem standardne formule parcijalne integracije u neodređenom integralu, kao i formule parcijalne integracije dobijene pomoću formule za diferencijal količnika dvije funkcije.

Ključne riječi: *neodređeni integral, parcijalna integracija, rješavanje zadataka na više načina*

Kod rješavanja zadataka u nastavi matematike treba se usmjeriti veća važnost rješavanju jednog zadatka na više načina, nego rješavanju niza stereotipnih zadataka na jedan isti način. Različite varijante rješavanja jednog istog zadatka omogućuju učeniku da aktivira matematičko mišljenje i iskoristi sve bogatstvo svojih matematičkih znanja. Matematičko iskustvo učenika bilo bi nepotpuno ako mu nikada ne bismo dali priliku da pokuša riješiti neki zadatak na različite načine (Arslanagić, Milošević, pp.42).

U oblasti matematičke analize, tačnije integralnog računa, poznato je da se neodređeni integrali, koje možemo rješavati metodom parcijalne integracije, vrlo često mogu riješiti i na neki drugi način. Akcenat u ovom radu je da se vidi i sama metoda parcijalne integracije koja se može realizovati na više načina, što ćemo vidjeti na primjeru dva zadatka.

Zadatak 1. Riješiti integral

$$I = \int \frac{dx}{(x^2 + 1)^2}$$

Rješenje 1. Prvi način izrade zadatka odnosi se na uobičajeno rješavanje metodom parcijalne integracije.

$$\int u dv = uv - \int v du$$

gdje su $u = f(x)$ i $v = g(x)$ i diferencijabilne funkcije od x .

$$I = \int \frac{dx}{(x^2 + 1)^2} = \int \frac{x^2 + 1 - x^2}{(x^2 + 1)^2} dx = \int \frac{x^2 + 1}{(x^2 + 1)^2} dx - \int \frac{x^2}{(x^2 + 1)^2} dx = \arctg x - A$$

pri čemu je

$$\begin{aligned} A &= \int x \frac{xdx}{(x^2 + 1)^2} = \left| \begin{array}{l} u = x \\ du = dx \end{array} \quad \begin{array}{l} dv = \frac{xdx}{(x^2 + 1)^2} \\ v = \int \frac{xdx}{(x^2 + 1)^2} = -\frac{1}{2(x^2 + 1)} \end{array} \right| \\ &= -\frac{x}{2(x^2 + 1)} + \frac{1}{2} \int \frac{dx}{x^2 + 1} = -\frac{x}{2(x^2 + 1)} + \frac{1}{2} \arctg x + C. \end{aligned}$$

Oдавдје slijedi:

$$I = \int \frac{dx}{(x^2 + 1)^2} = \arctg x + \frac{x}{2(x^2 + 1)} - \frac{1}{2} \arctg x + C$$

odnosno

$$I = \frac{1}{2} \left(\arctg x + \frac{x}{x^2 + 1} \right) + C.$$

Rješenje 2. U tabličnom integralu $I_1 = \int \frac{dx}{x^2 + 1} = \arctg x + C$ odaberimo da je $u = \frac{1}{x^2 + 1}$ i $dv = dx$. Tada je $I_1 = \int u dv = uv - \int v du$ i $v = x$, pa je

$$\begin{aligned} I_1 &= \frac{x}{x^2 + 1} + \int \frac{2x^2}{(x^2 + 1)^2} dx = \frac{x}{x^2 + 1} + 2 \int \frac{x^2 + 1 - 1}{(x^2 + 1)^2} dx \\ &= \frac{x}{x^2 + 1} + 2 \left[\int \frac{dx}{x^2 + 1} - \int \frac{dx}{(x^2 + 1)^2} \right] \end{aligned}$$

pa je prema tome

$$I_1 = \frac{x}{x^2 + 1} + 2(I_1 - I) \Rightarrow 2I = I_1 + \frac{x}{x^2 + 1} \Rightarrow I = \frac{1}{2} \left(\arctg x + \frac{x}{x^2 + 1} \right) + C$$

Rješenje 3. Umjesto standardne formule (1) za parcijalnu integraciju u neodređenom integralu, integriranjem poznate formule „diferencijal količnika“

$$d\left(\frac{u}{v}\right) = \frac{vdu - u dv}{v^2}, v \neq 0$$

dobija se

$$\frac{u}{v} = \int \frac{vdu}{v^2} - \int \frac{u dv}{v^2} = \int \frac{du}{v} - \int \frac{u dv}{v^2}$$

dakle

$$\frac{u}{v} = \int \frac{du}{v} - \int \frac{u dv}{v^2} \quad (3)$$

Formula (3) može se smatrati formulom parcijalne integracije u neodređenom integralu.

Ako izaberemo da je $u = \frac{1}{2x}$ i $v = x^2 + 1$, tada je, $u dv = \frac{1}{2x} \cdot 2x dx = dx$, i

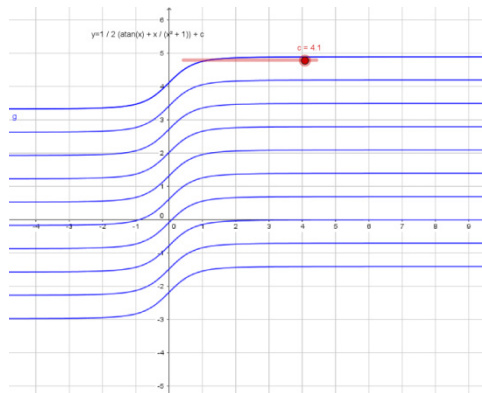
pa je očigledno
$$\int \frac{u dv}{v^2} = \frac{dx}{(x^2 + 1)^2}.$$

Koristeći formulu (3) dobijamo

$$\begin{aligned} I &= \int \frac{-\frac{1}{2x^2} dx}{x^2 + 1} - \frac{\frac{1}{2x}}{x^2 + 1} = -\frac{1}{2x(x^2 + 1)} - \frac{1}{2} \int \frac{x^2 + 1 - x^2}{x^2(x^2 + 1)} dx \\ &= -\frac{1}{2x(x^2 + 1)} - \frac{1}{2} \left(\int \frac{dx}{x^2} - \int \frac{dx}{x^2 + 1} \right) \\ &= -\frac{1}{2x(x^2 + 1)} - \frac{1}{2} \left(-\frac{1}{x} - \arctg x \right) + C \end{aligned}$$

gdje se nakon sređivanja izraza dobije ponovo

$$I = \frac{1}{2} \left(\arctg x + \frac{x}{x^2 + 1} \right) + C.$$

Slika 1. Rješenja neodređenog integrala iz zadatka 1 za različite vrijednosti konstante c

Rješenje 4. Iz izvedene formule (3) imamo da je, $\int \frac{du}{v} = \frac{u}{v} + \int \frac{udv}{v^2}$, te obzirom da je, $I = \int \frac{\frac{dx}{x^2+1}}{x^2+1}$, ako izaberemo da je $u = \arctg x$ i $v = x^2 + 1$, tada je dati integral upravo u obliku $\int \frac{du}{v}$. Dakle,

$$I = \frac{\arctg x}{x^2 + 1} + \int \frac{\arctg x \cdot 2x dx}{(x^2 + 1)^2} = \frac{\arctg x}{x^2 + 1} + J.$$

U integralu $J = \int \frac{\arctg x \cdot 2x dx}{(x^2+1)^2}$, uvedimo smjenu $t = \arctg x$.

Tada je $x = \tg t \Rightarrow x^2 + 1 = \frac{1}{\cos^2 t}$ i $\frac{dx}{x^2+1} = dt$, pa je $J = 2 \int t \cdot \tg t \cdot \cos^2 t dt =$

$$2 \int t \cdot \sin t \cdot \cos t dt = \int t \cdot \sin 2t dt.$$

Posljednji integral se rješava standardnom formulom (1) parcijalne integracije, uzimajući $u = t$ i $dv = \sin 2t dt$, pa se dobija

$$J = -\frac{1}{2} t \cos 2t + \frac{1}{4} \sin 2t + C.$$

Obzirom da je

$$\cos 2t = \frac{\cos^2 t - \sin^2 t}{\cos^2 t + \sin^2 t} = \frac{1 - \tg^2 t}{1 + \tg^2 t} = \frac{1 - x^2}{1 + x^2}, \quad \sin 2t = \frac{2x}{1 + x^2}$$

lako se dobije da je

$$J = \frac{1}{2} \operatorname{arctg} x \frac{x^2 - 1}{x^2 + 1} + \frac{x}{2(x^2 + 1)} + C = \frac{1}{2} \operatorname{arctg} x \left(1 - \frac{2}{x^2 + 1} \right) + \frac{x}{2(x^2 + 1)} + C$$

$$= \frac{1}{2} \operatorname{arctg} x - \frac{\operatorname{arctg} x}{x^2 + 1} + \frac{x}{2(x^2 + 1)} + C,$$

a zatim direktno slijedi da je

$$I = \frac{1}{2} \left(\operatorname{arctg} x + \frac{x}{x^2 + 1} \right) + C.$$

Zadatak 2. Riješiti integral

$$I = \int \frac{x \cos x}{\sin^2 x} dx$$

Rješenje 1. Ako u formuli parcijalne integracije, $\int \frac{u dv}{v^2} = \int \frac{du}{v} - \frac{u}{v}$, izaberemo da je $u = x$ i $v = \sin x$ odmah slijedi da je $I = \frac{dx}{\sin x} - \frac{x}{\sin x}$.

Integral na desnoj strani se jednostavno rješava pomoću univerzalne smjene: $\operatorname{tg} \frac{x}{2} = t$, jer se svodi na integral $\int \frac{dt}{t}$, dakle

$$I = \ln \left| \operatorname{tg} \frac{x}{2} \right| - \frac{x}{\sin x} + C.$$

Rješenje 2. U standardnoj formuli parcijalne integracije (1) uzmimo da je $u = x$ i $dv = \frac{\cos x}{\sin^2 x}$.

Tada je $v = -\frac{1}{\sin x}$, pa je $I = -\frac{x}{\sin x} + \int \frac{dx}{\sin x} \Rightarrow I = \ln \left| \operatorname{tg} \frac{x}{2} \right| - \frac{x}{\sin x} + C$.

Rješenje 3. Izborom funkcija $u = \sin x$ i $u = \sin x$ očito se dati integral pretvara u oblik $\int \frac{du}{v}$.

Prema formuli $\int \frac{du}{v} = \frac{u}{v} + \int \frac{u dv}{v^2}$, slijedi

$$I = \frac{\sin x}{\frac{\sin^2 x}{x}} + \int \frac{\sin x \cdot \frac{2x \sin x \cos x - \sin^2 x}{x^2}}{\frac{\sin^4 x}{x^2}} dx = \frac{x}{\sin x} + \int \frac{2x \cos x - \sin x}{\sin^2 x} dx$$

$$I = \frac{x}{\sin x} + 2 \int \frac{x \cos x}{\sin^2 x} dx - \int \frac{dx}{\sin x} = \frac{x}{\sin x} + 2I - \ln \left| \operatorname{tg} \frac{x}{2} \right|$$

pa je očito $I = \ln \left| \operatorname{tg} \frac{x}{2} \right| - \frac{x}{\sin x} + C$.

Također, sljedeći zadaci su pogodni za rješavanje na više načina

$$1. \int \frac{1+\ln x}{x^2 \ln^2 x} dx$$

$$4. \int \frac{x^7 dx}{(x^4+1)^2}$$

$$2. \int \frac{x e^x}{(x+1)^2} dx$$

$$3. \int \frac{2 \sin x + 1}{(2 + \sin x)^2} dx$$

Literatura

Arslanagić, Š., Milošević, D. (2015). Dvanaest načina rješavanja jednog zadatka za trougao, *MAT-KOL (Banja Luka)*, XXI(1) (2015), 41-49.

Bjelanović, Ž. (2002). Jedan zadatak – više rješenja, *Matematika i škola*, 15, 208-210.

Borzan, A., Duković, N., Gyarmati-Pavlić, Hang, I., Keglević, P., Kronfeld, B., Mardešić, V., Matulić-Bedenić, I., Stošić, D. (1991). *Riješeni zadaci iz više matematike*, Školska knjiga, Zagreb.

SEVERAL WAYS OF SOLVING INDEFINITE INTEGRALS USING THE INTEGRATION BY PARTS FORMULA

Abstract

In this paper, we present the calculation of the indefinite integral in several ways, using the integration by parts formula, as well as a quotient rule integration by parts formula.

Key words: *indefinite integral, integration by parts, solving tasks in several*

Dr. sc. Nevzudin Buzadija
Lejla Omerašević

AHA! – APLIKACIJA ZA UČENJE

Sažetak

U radu će se analizirati na koji način možemo da poboljšamo motivaciju kod učenika uz pomoć integrativne nastave i primjene softverskih rješenja. Također, rad će prikazati faze projektovanja i razvoja aplikacije u Java programskom okruženju namjenjenu učenicima i profesorima, a koja je namjenjena učenju raznih sadržaja i testiranja učenika. Prilikom razvoja aplikacije koristila se metodologija koja omogućava siguran put do rješenja i olakšava pisanje koda. Aplikacija je jednostavna za korištenje i ne traži napredno poznavanje rada na računaru što će stvarati manji otpor kod učenika i profesora da prihvate ovu aplikaciju.

Ključne riječi: Java, modeliranje, motivacija, kviz, lekcije, izvorni kod, UML dijagrami

Uvod

Na učenje kao neprekidan cjeloživotni proces potiču svakodnevne aktivnosti koje prati trenutni, savremeni svijet. Učenje počinje od prvog dana našeg života, gdje su glavni učitelji roditelji. Nakon toga slijedi konkretno učenje kroz nastavni proces u školskim ustanovama, gdje ulogu učitelja preuzimaju školovani, stručni kadar: učitelji, nastavnici, profesori. Nastavnicima u Bosni i Hercegovini je oko 10 sati sedmično plaćeno za pripreme prilikom rada sa učenicima. Prosječan broj učenika kojem jedan nastavnik predaje je 250, što je oko 2,5 minuta po učeniku. Upravo zbog toga nastavnici nerijetko i utrostruče taj broj sati radi kvaliteta nastave. Ako dodamo na to pedagošku dokumentaciju, vrijeme ispravljanja kontrolnih radova, izdavanje sopstvenog novca za nastavni materijal itd., očigledan je zaključak da je nastavnikov posao izuzetno zahtjevan.

Današnja *net generacija* učenika i nastavnika uglavnom smatra da je ovakav sistem obrazovanja uveliko zastario. Naglasak je na tome da se treba učenik naučiti kako da misli, da zaključuje,

analizira, te kako pristupiti nekom problemu na njima interesantan način.

Upravo zbog toga je sve više aplikacija za učenje koje se koriste u nastavi. U ovom radu ćemo prezentovati aplikaciju za učenje pod nazivom „AHA!“ u kojoj učenik usvaja i testira usvojena znanja na njemu zanimljiv način. Prikazati ćemo sve faze kreiranja jednog sistema, kao i njegove karakteristike.

Dosadašnja istraživanja

Respektivne edukacijske ustanove i studenti širom svijeta su tokom 2011. godine postavili pitanje povodom porasta broja mnogobrojnih online kurseva i usvajanja znanja pomoću aplikacija. Takve aplikacije uključuju lekcije u formatu tekstova i videa kombinovanih sa kvizovima za provjeru znanja. Izvršilo se poređenje navedenih sistema za učenje sa učenjem „licem u lice“. Iako je poprilično teško pronaći povratnu informaciju za efikasnost ovakvog sistema, istraživanje je ipak uspjelo pronaći dokaze koje sugerišu da nema razloga smatrati da je učenje „licem u lice“ efikasnije od online učenja pomoću aplikacija. (David, G. G., Martin, F., Myles, R., 2013)

Park univerzitet iz Chicaga je izdao članak pod nazivom „A Faculty Observation Model for Online Instructors: Observing Faculty Members in the Online Classroom“ gdje su se, uz korištenje naprednog učenja, posmatrali efekti istog. U članku su dati statistički podaci povratnih informacija studenata o efikasnosti obrazovanja pomoću online sistema. Globalno gledajući, 75% učenika smatra da ovakav pristup učenju ispunjava, ili premašuje njihova očekivanja. Univerzitet smatra da se mora svakodnevno unapređivati i održavati takav sistem učenja, prilagođavati se potrebama učenika i nastavnika, te upošljavati stručni kadar za realizaciju svega navedenog. (Michael, T.E., Henry, R., 2013)

Članak iz „Journal of the Medical Library Association : JMLA“ daje zaključke pri korištenju anonimnih pop-kvizova kao alata za poboljšanje učenja. Urađeno je istraživanje sa učenicima, gdje su ukupno postigli rezultate od 79% tačnosti. Istraživanje je pokazalo da sudjelovanje u kvizu odmah nakon usvajanja novog znanja je mnogo efikasnije u odnosu na samostalno učenje bez kviza. (ncbi, 2012)

Kratak opis projekta

Zadatak projekta glasi: Napisati Java program koji implementira aplikaciju za savladavanje gradiva za učenike pod nazivom „AHA!“. Kreirati prozor za logovanje i registraciju učenika i profesora.

Dio za učenike:

1. Učenici biraju nastavnu jedinicu čija znanja žele da usvoje, ili utvrde,
2. Nastavnu jedinicu podijeliti na deset dijelova, na kojima će biti teoretski dio kojeg treba savladati, a zatim učenik kroz pitanja tipa „odaberi tačan odgovor“ provjerava svoje usvojeno znanje.
3. Svaki odgovor bodovati jednim bodom i na kraju savladavanja nastavne jedinice prikazati učeniku koliko je bodova osvojio, te prikazati tačne odgovore.

Dio za profesore:

1. Prikaz osvojenih bodova svakog učenika,
2. Prikaz iz koliko je pokušaja učenik savladao znanja,
3. Vremenski prikaz učenikovog pristupanja testu.
4. Mogućnost kreiranja lekcije i pitanja.

Cilj projekta je kreiranje aplikacije koja će učenicima na zanimljiv način prezentovati lekcije i omogućiti testiranje iz prezentovanog gradiva.

Analiza zahtjeva

U ovoj fazi se u saradnji sa kupcem utvrđuju zahtjevi koji opisuju sistem. Pri njihovom definisanju uzimaju se u obzir entiteti, aktivnosti i ograničenja koja postoje u sistemu, kao i interakcija sistema sa okruženjem.

Zahtjevi kupca „AHA!“ projekta su:

1. Kreirati sistem koji će omogućavati samostalno usvajanje i testiranje znanja za svrhe usvajanja nove nastavne jedinice, utvrđivanja gradiva, ili zadavanje domaće zadaće,
2. Sistem treba imati prepoznatljivo ime i logo,
3. Treba biti lagan za upotrebu, prilagođen korisniku,

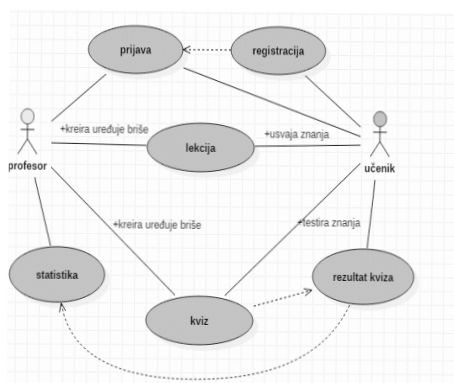
4. Dizajn treba biti jednostavan,
5. Softver treba biti višekorisnički sa dodijeljenim ulogama i ograničenim pristupom,
6. Omogućiti logovanje na sistem,
7. Omogućiti profesoru kreiranje, izmjenu i brisanje teoretskog dijela za usvajanje nastavne jedinice, kreiranje, izmjenu i brisanje pitanja kviza od deset pitanja na bazi „odaberi tačan odgovor“,
8. Omogućiti učeniku registraciju, pregledanje lekcije, odgovaranje na pitanje u kvizu,
9. Nakon kviza, učeniku omogućiti uvid u bodove i tačne odgovore, kao i spremanje bodova
10. Omogućiti profesoru da ima uvid u bodove učenika, vrijeme učenikovog pristupanja kvizu i broj spremljenih pokušaja,
11. Program ne smije imati veliku hardversku zavisnost,
12. Instalacija softvera mora biti jednostavna,
13. Softver treba biti podržan za sve operativne sisteme,
14. Navesti koju softversku podlogu za instaliranje i upotrebu softvera računar mora posjedovati.

Kritične tačke (milestones):

Tabela 1. Vremenski period ispunjavanja kritičnih tačaka

ZAHTJEV	VREMENSKI PERIOD
Utvrdjivanje imena i kreiranje logo-a sistema	15 dana
Interfejs lekcije	15 dana
Interfejs kviza	15 dana
Interfejs rezultata kviza	30 dana
Korisničko uputstvo	30 dana

Dijagram slučajeva korištenja (use-case diagram) bi izgledao ovako:

Slika1. Prijedlog Use Case dijagrama

Projektovanje sistema

Projektovanje sistema je kreativni, interaktivni proces prevođenja problema u njegovo rješenje, koristeći specifikaciju zahtjeva iz prethodne faze. U tom procesu bitno je kreirati konceptualni i tehnički dizajn. Konceptualni dizajn odgovara na pitanje šta sistem radi, identifikuje sve entitete, attribute i njihove veze, daje korisnički interfejs, opisuje vremenski tok događaja u sistemu, te daje informacije o ulaznim i izlaznim podacima. Tehnički dizajn odgovara na pitanje kako sistem radi. Namijenjen je razvojnom timu, te utvrđuje konfiguraciju računarskog sistema za realizaciju, daje način komunikacije u sistemu, definiše ulaze i izlaze sistema i opisuje arhitekturu sistema.

Konceptualni dizajn za „AHA!“ projekat

Sistem koji će omogućavati samostalno usvajanje i testiranje znanja za svrhe usvajanja nove nastavne jedinice, utvrđivanja gradiva, ili zadavanje domaće zadaće će biti pod nazivom „AHA!“. Naziv aplikacije je prepoznatljiv i koristit će se kao dugme za „dalje“ kod usvajanja nove nastavne jedinice. Logo izgleda ovako:

Slika 2. Logo aplikacije

Pri pokretanju programa pojavljuje se pozor za prijavu/registraciju. Sistem je napravljen na principu klijent – server, tako da imamo projektnog administratora (kompanija koja kreira sistem), sistemskog administratora (profesora) i učenike kao klijente.

Učenik nema zadano korisničko ime, te se prvo mora registrovati pomoću dugmeta „REGISTRACIJA“. U prozoru „Registracija“ potrebno je unijeti ime i prezime, šifru, e-mail, razred i odjeljenje, a zatim odabrati dugme „Prijava“, nakon kojeg se otvara dijaloški okvir koji prikazuje poruku „Unos podataka je uspješan“. Pritiskom na dugme „OK“ iz dijaloškog okvira, sistem nas vraća na početni prozor za prijavu.

Slika 3. Prozor za prijavu

Slika 4. Prozor za registraciju

Svi podaci registrovanih učenika se pohranjuju u bazu podataka, tako da je omogućeno svako dalje prijavljivanje sa istim podacima.

Sistemsom administratoru nakon logovanja se otvara prozor sa sljedećim interfejsom:

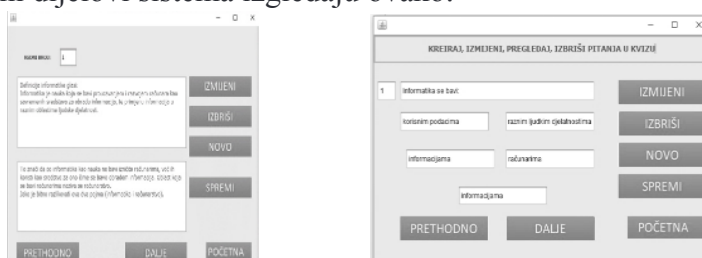

Slika 5. Početna – profesor

Unutar prozora nalaze se dugmad koja imaju sljedeće osobine:

- Lekcija – otvara prozor koji sadrži tri polja za redni broj i tekstualne podatke koji se mogu pisati, uređivati i brisati, te dugme „AHA!“ pomoću kojeg se otvaraju dva nova tekstualna polja. Profesor može kreirati neograničen broj polja da bi što bolje učenicima predočio znanja iz određene nastavne jedinice.
- Kviz – analogno lekciji, profesor ima istu ulogu u kreiranju pitanja kviza koji se sastoji od 4 moguća odgovora, te tačnog odgovora. Kada se odabere dugme „spremi“, prikazuje se prvo pitanje.
- Statistika – profesor ima uvid u tabelarni prikaz učenikovih bodova koje je osvojio pristupajući kvizu, uvid u datum, vrijeme i broj pokušaja učenika da eventualno osvoji maksimalan broj bodova.

Navedeni dijelovi sistema izgledaju ovako:

Slika 6. Prozori za kreiranje lekcije (slika lijevo) i kreiranje kviza

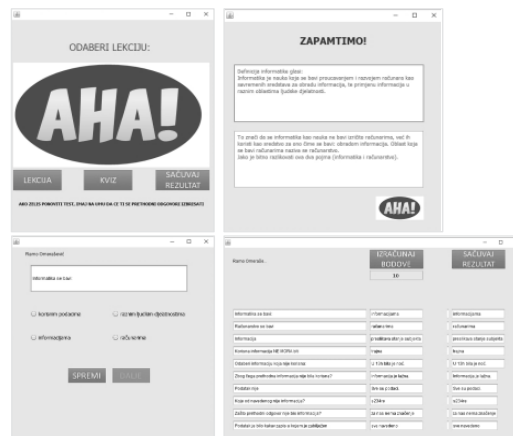

Slika 7. Prozor statistike

U trenutku prijave učenika otvara se glavni prozor koji nudi izbor pomoću dugmadi:

1. Lekcija – otvara prozor nastavne jedinice koju je kreirao profesor za učenike. Dugme „AHA!“ ima osobinu „dalje“.
2. Kviz – otvara prvo pitanje kviza kojeg je kreirao profesor. Kviz se sastoji od 10 pitanja i samo je jedan tačan odgovor. Odabir odgovora je kreiran na način da se jedan od ponuđenih mora izabrati, zatim spremi odabir, te ići dalje. U glavnom prozoru je poruka učenicima koja glasi: „Ako želiš ponoviti test, imaj na umu da će ti se prethodni odgovori izbrisati!“.
3. Sačuvaj rezultat – nakon izrade kviza učeniku se ostavlja opcija da ima uvid u tačne odgovore, u lični rezultat, te da, ukoliko želi, da spremi ostvareni uspjeh, pošto je cilj aplikacije da učenik usvoji, ili utvrdi znanja, a ne evaluacija istih.

Navedeni prozori izgledaju ovako:

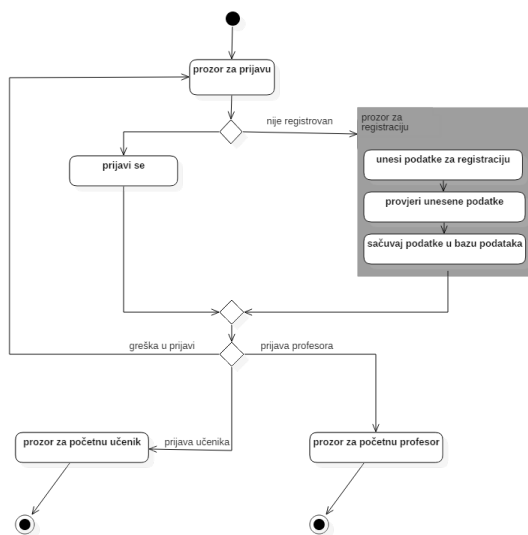
Slika 8. Prikazi dijelova aplikacije za učenike

UML modeliranje

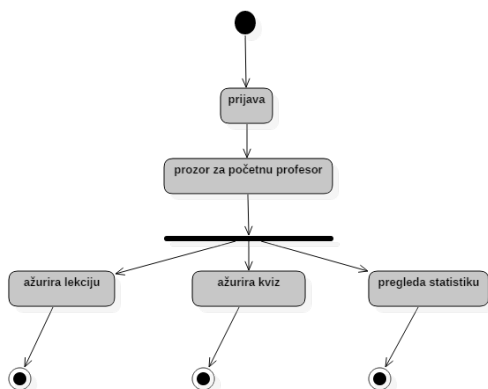
Modeli softverskog inženjerstva opisuju proces razvoja softverskog sistema. Jedan od načina grafičkog prikazivanja softverskog inženjerstva jeste pomoću jezika za modeliranje pod nazivom UML koji nam omogućava prikaz funkcionalnosti i arhitekture sistema pomoću raznih dijagrama. U nastavku slijedi prikaz zadanog sistema pomoću UML dijagrama.

Dijagram aktivnosti

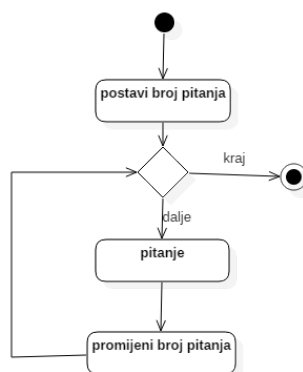
Ovaj dijagram predstavlja kombinaciju aktivnost u sistemu. Aktivnost je funkcija koju sistem izvodi. Dijagrami aktivnosti se koriste za prikazivanje sveobuhvatne kontrole toka akcije u sistemu. Za ovaj projekat su kreirana tri aktivna dijagrama i to: dijagram za prijavu i registraciju, dijagram aktivnosti profesora i dijagram aktivnosti za pregled pitanja iz kviza (aktivnost profesora):

Slika 12. Dijagram aktivnosti za prijavu i registraciju

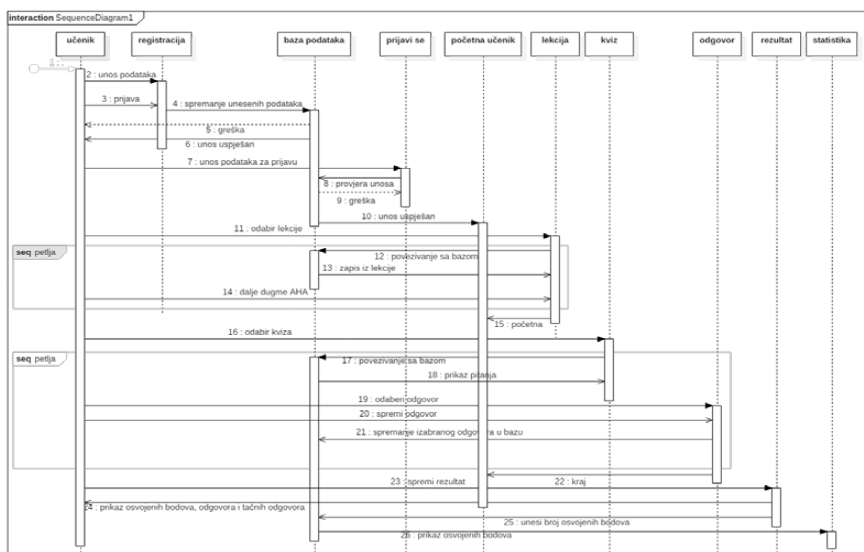
Slika 13.
Dijagram aktivnosti
za profesora

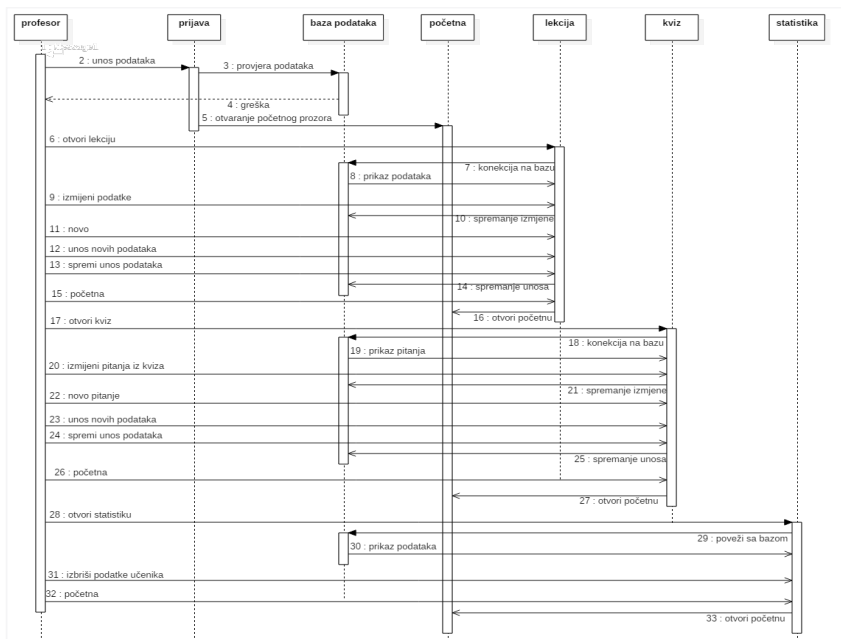
Slika 14.
Dijagram aktivnosti za
pregled pitanja u kvizu
(profesor)

Dijagrami sekvence

Dijagram sekvence je interaktivni dijagram koji pokazuje kako procesi funkcionišu jedan sa drugim i kojim redom. Takva komunikacija je prikazana paralelnim vertikalnim linijama koje nazivamo linije života. Horizontalne linije prikazuju razmjenu poruka između procesa onim redom ako su se desile.

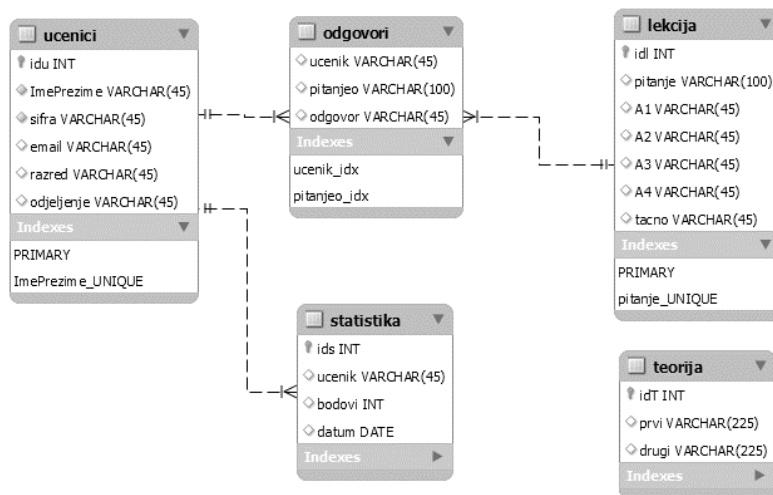
Slika 15. Sekvencijalni dijagram sa stanovišta učenika kao aktera

Slika 16. Sekvencijalni dijagram sa stanovišta učenika kao aktera

Projekat „AHA!“ će se kreirati u programskom jeziku Java uz pomoć softvera Netbeans. Tako će se sve definisane klase implementirati zajedno sa modelima, interfejsom i samom arhitekturom sistema. Uz Java programiranje, potrebno je kreirati i bazu podataka na standardnom jeziku za skladištenje podataka i u tu svrhu će se koristiti MySQL server.

Sam izgled baze podataka izgleda ovako:

Slika 18. E-R dijagram aplikacije

Implementacija softvera

U ovom dijelu ćemo prikazati dio karakterističnih dijelova koda pisanih u Java programskom jeziku zbog nemogućnosti da se prikaže cijeli kod kojeg ima cca 100 stranica A4 formata.

Prijava – naziv klase je login:

```
import java.awt.Toolkit; /*korištenje konkretne klase*/ import
java.sql.*; /*korištenje svih klasa iz paketa*/ import javax.swing.
JOptionPane; import java.awt.event.*; import java.awt.*; public
class login extends javax.swing.JFrame { /*deklaracija klase login
koja predstavlja podklasu roditeljske klase javax.swing.JFrame*/
```

Kreiranje novog okvira prijava:

```
public login() { //metoda initComponents();}
```

Metoda za zatvaranje prozora nakon otvaranja novog prozora:

```
public void close() {WindowEvent winClosingEvent = new
WindowEvent(this, WindowEvent.WINDOW_CLOSING);
Toolkit.getDefaultToolkit().getSystemEventQueue().
postEvent(winClosingEvent);}
```

While petlja za provjeru unesenih podataka u polja za prijavu, u prevodu: sve dok se uneseni podaci u poljima podudaraju sa unesenim podacima iz baze podataka, zatvori trenutni prozor i otvori učenik početna (Home):

```
while(rs.next()) {String uname=rs.getString("username");String password=rs.getString("password"); if ((user.equals(uname)) && (pwd.equals(password))) {close();new Home().setVisible(true);} }
```

Niz naredbi za unos tačnih podataka učenika u mysql tabelu „odgovori“

```
try { Connection con = ( Connection ) Driver Manager get Connection ("jdbc:mysql: // localhost:3306proba1 ", "root", "123456"); Statement stmt=con.createStatement(); String Selectquery="insert into `proba1`.`odgovori`(`username`,`date`) values ('"+jTextField1.getText()+"',current_timestamp)"; stmt.execute(Selectquery); //izvršava upit iznad }
```

Dugme za otvaranje statistike (profesorst):

```
private void jButton1ActionPerformed(java.awt.event.ActionEvent evt) {close(); new profesorst().setVisible(true);}
```

Izvršava sql i bira tabelu lekcija1 i njene podatke:

```
stmt = con.createStatement( ResultSet.TYPE_SCROLL_INSENSITIVE, ResultSet.CONCUR_UPDATABLE ); String sql = "SELECT * FROM proba1.lekcija1"; rs = stmt.executeQuery(sql);
```

Spremanje rezultata (statistika):

```
try { //prikaz tačnih odgovora u poljima String sql11 = " SELECT DISTINCT tacno FROM proba1.lekcija1 where id11=1"; rs = stmt.executeQuery(sql11);rs.next(); String pitanje11 = rs. get String("tacno"); JText Field32.setText(pitanje11);} try{//bodovanje odgovora na pitanje if ( jTextField1. get Text(). equals (jTextField32. get Text ())) {jTextField21.setText("1");} else {jTextField21.setText("0");}}
```

Pohranjuje podatke o učeniku i njegovim bodovima u tabelu, kao i vrijeme pohranjivanja:

```
private void jButton1ActionPerformed(java.awt.event.  
ActionEvent evt) {  
try{  
String host = "jdbc:mysql://localhost:3306/proba1";  
String uName = "root";  
String uPass = "123456";  
con = DriverManager.getConnection(host, uName, uPass);  
//izvrsava sql i bira tabelu lekcija1 i njene podatke  
stmt = con.createStatement( ResultSet.TYPE_SCROLL_  
INSENSITIVE, ResultSet.CONCUR_UPDATABLE );  
String sql21 = "SELECT * FROM proba1.statistika";  
rs = stmt.executeQuery(sql21);  
rs.next();  
stmt.executeUpdate( "Insert into `proba1`.`statistika` (`ucenik`,  
`bodovi`,`datum`) values ('"+jLabel2.getText( )+"', '"+jLabel1.  
getText( )+"',current_timestamp)");  
JOptionPane.showMessageDialog(null, "Unos podataka je  
uspjesan!");}}
```

Kratki prikaz dijelova koda oslikava svu složenost u razvoju ovog informacionog sistema i vidi se da je programerski dio posla kompleksan u realizaciji realnih rješenja. Java programski jezik je jako specifičan i fleksibilan za razvoj različitih aplikacija koje rješavaju realne probleme i u kome se mogu razviti kompleksni informacioni sistemi.

Informacioni sistem „AHA!“ može da se nadograđiva u skladu sa potrebama korisnika ovog IS-a. Prvenstveno sljedeća verzija ovog IS-a treba da sadrži modul godišnjih planova, mjesečnih planova i statistike koja bi pratila ishode učenja kod samih učenika.

Zaključak

U ovom radu su prikazani koraci razvoja softvera koristeći model vodopada. Odabran je isključivo zbog jednostavnosti. Ono što nam onemogućuje jeste nadogradnja softvera, što je neprikosnoven nedostatak.

Aplikacija teži sveobuhvatnosti profesorovih i učenikovih aktivnosti, što bi uključivalo nadogradnju više lekcija, kvizova i njihovih tipova. Također bi trebalo težiti kreiranju formulara za

kreiranje dokumentacije za koje profesori inače odvajaju mnogo vremena, a to su: kreiranje i ažuriranje godišnjih planova i programa, mjesečnih obrazaca, nastavnih priprema, kontrolnih radova, evaluacije učenikovih znanja, vođenje vannastavnih aktivnosti itd. Uz to bi se trebalo usmjeriti na sveobuhvatnost platformi na koje se aplikacija može instalirati.

Nadamo se da će ovaj rad prvenstveno imati ulogu u sticanju i proširivanju znanja iz razvoja softvera, te da će nadahnuti studente za kreativno stvaralaštvo.

Literatura

1. David, G. G., Martin F., Myles R. (2013). <http://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/4350/3673#>, (Preuzeto iz Firstmonday, 6.maj 2016)
2. Khattab, M. I. (2015). Employee management system. Nangarhar: Nangarhar University.
3. Michael, T.E., Henry, R. (2013). A Faculty Observation Model for Online Instructors: Observing Faculty Members in the Online Classroom. Preuzeto iz westga: http://www.westga.edu/~distance/ojdla/summer162/eskey_roehrlich162.htm
4. Tomašević, V. (2012). Razvoj aplikativnog softvera. Beograd: Univerzitet Singidunum
5. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3484958/> (Preuzeto iz ncbi: 10.12.2015)

AHA! – APPLICATION FOR LEARNING

Abstract

In the work, it will be analyzed how to improve students' motivation by the means of integrated teaching and appliance of software solutions. The work will also show the phases of design and application development in Java programming environment designed for students and professors, with the aim of learning various content and testing students. During the development of the application, a methodology used in the work is the one that provides a safe path to a solution and facilitates the writing of the code. The application is easy to use and does not require advanced knowledge of computer work, which will create less resistance for students and professors to accept this application.

Keywords: Java, modeling, motivation, quiz, lessons, source code, UML diagrams

